

ՌՌԻԲԷՆ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՉԱՏԱԿՆԵՐԸ

ԿԱՐՍԻ ՀՆՈՑԻՆ ՄԷՋ
(1904)

—«o»—

ԳԵՊԻ ԵՐԿԻՐ
(1904)

Ա. ՀԱՏՈՐ

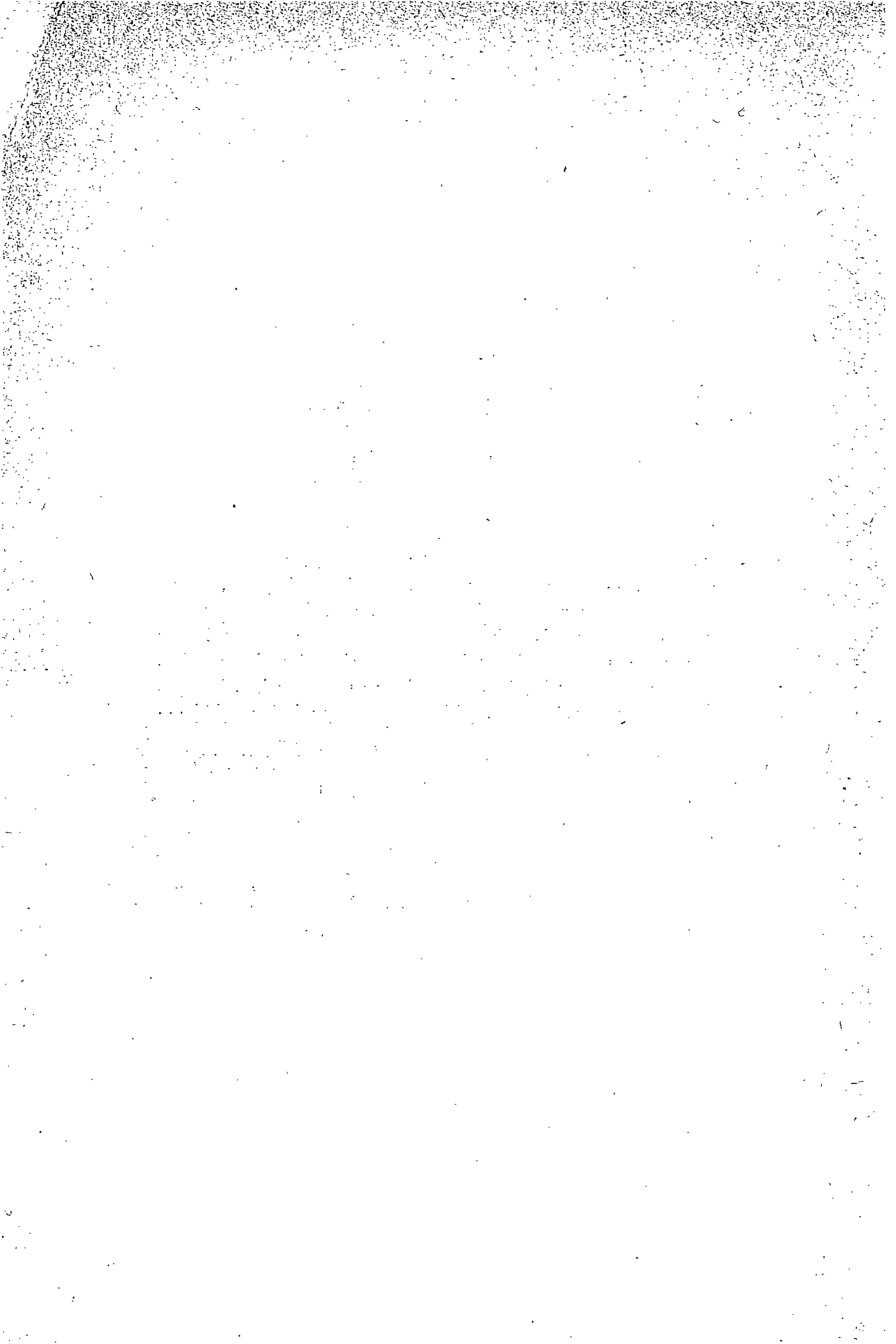
ՀՈՐԻԶՈՆԵ ՏՊԱՐԱՆ
Լուս Անճեղքս, Գալիֆ.
1952

2008-155078

Printed in the
United States of America

Յիշածս ու չյիշածս անունները կը ներկայացնեն այն սերունդը, որ իր գոհաբերութեամբ, իր յեղափոխական խառնուածքով, իր բարոյական ըմբռնումներով մէկ անգամ միայն ծնաւ մեր կեանքին մէջ եւ երկրորդ անգամ այլեւս աշխարհ չտեսաւ: Անոնցմէ ոմանք միայն յիշեցի, ...բայց ուրիշ ատեն, երբ կարելի լինի, պէտք է տալ անոնց բոլորի նկարագիրը, որովհետեւ անոնցմէ ոմանք հայոց կեանքի մէջ վնասական դեր կատարեցին: Ես շատ սերունդներ տեսայ տարբեր վայրերու մէջ, բայց այդ սերունդին համն ու հոտը տարբեր էր, ինչպէս Արտամետի խնձորինը, թէկուզ մէջը որդի ինկած լինի...

ՌՌԻԲԷՆ

Ռ Ո Ւ Ց Է Ն

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Անմիջականօրէն դերակատարներէն լսածը եւ կամ աչքով տեսածը անիրական եւ սուտ չի կրնայ լինել, բայց լրիւ ճշմարիտ ալ չի կրնայ համարուիլ. դուռնային ձայնը հարսնեւորին հաճոյք, իսկ նուրբ ականջներուն սոսկում կը պատճառէ:

Իրականութիւնը ըմբռնելու համար հեղինակներ կարդալը շփոթութեան մատնուելու համազօր է. հոն առանցքը ինքն է, աշխարհը՝ մոլորակ. ճակատի պապակած հերոսը դիտմամբ մոռացուած է, իսկ անոր ջրկիրը՝ հերոս ներկայացուած: Այդ կը թելադրուի իւր անձի, կամ կուսակցութեան, կամ դասի շահերէն:

Կարդալ օրէնքները ստուգման համար: Այդ ալ շինուած է անօրէն գործերը օրինականացնելու համար:

Կարդալ վաւերական փաստաթղթերը՝ բայց դրանք շինուած են բուն եղելութիւնները քողարկելու համար:

Կարդալ օրական թղթակցութիւնները մամուլի մէջ. բայց անոնք գրուած են յատուկ նպատակով, նախ վարձատրութիւն ստանալու, յետոյ բաւարարելու վարձատրողին եւ խուժանին բնազդները:

Ահա այս թերութեանց համար պատմութիւնը եւ ընկերային ուսումնասիրութիւնները դեռ եւս հեռու են գիտութիւն լինելէն. ոմանք կ'ըսեն նման գիտութիւն կայ, ոմանք կ'ըսեն չկայ:

1905-էն սկսած՝ սովորութիւն ըրի իմ գործունէութեան շրջանի մէջ տեսածս կամ լսածս նշանակալից դէպքերու նկարագրութիւնը գրի առնել, հնութեանց, աւանդութեանց, կամ երգերու մասին նօթագրութիւն ընել եւ պահել կարեւոր նա-

մակները եւ յիշատակագրութիւնները: Այս թղթերի պատա-
ռիկները եւ կամ տետրակները կրնային իսկական ու անսխալ
փաստաթղթեր դառնալ անցածի ու դարձածի նկարը տալու
համար: Դժբախտաբար այդ վաւերագրերէն էականներու հետ-
քը չկայ այժմս:

Յոյց տամ թէ ինչ տեսակի բախտի արժանացան անոնք:
Վարազայ լերան ծովահայեաց կողմը, Շուշանց դիւղի մօտ
գտնուող վանքի մէջ (որի ճիշտ անունը մոռցած եմ), կան սե-
պագիր արձանագրութիւններ: Վանքի ձախ պատի հիմքի քա-
րերու բեւեռագրերը մարդ չէ տեսած: Պատճէնը հանեցի եւ
որովհետեւ ինքս բան մը չէի հասկնար Ուրարտուէն մնացած
այդ արձանագրութիւններէն, ճամբեցի Պարսկաստանի վրայով
Մոսկուա, իմ ուսուցչասպետներէն Գրիգոր Խալաթեանին եւ
Մըսրբեանին հարցնելու համար: Անոնց ձեռքը հասա՞ն թէ ոչ
այդ պատճէնները, ես լուր չունիմ, բայց վստահ եմ որ մատ-
նանչած վայրին մէջ, իսկականները մնացած պիտի լինին: Ճամ-
բած եմ 1905-ին:

1905-96 թուականներուն, Կառկառի Խնձորուտ դիւղին մէջ
հիւսիսի պատճառով հարկադրուեցայ բանտարկուիլ եւ աշխար-
հէն կտրուիլ: Նկատեցի որ շրջապատուած եմ անձերով, որոնք
հայերէն եւ քիւրտերէն երգերու, դիւցաղնավէպերու, աւանդու-
թիւններու, հէքեաթներու եւ առհասարակ, անդիր դրականու-
թեան անզնահատելի աղբիւրներ են: Այդ մարդիկ էին Բերկրիի
Խուղօն, Սպարկերտի Սամօն, Ողմի Խաչօն, Լաթօն եւ ուրիշ-
ները: Անկարող էի անոնց եղանակները ձայնագրել, ոչ ալ
պարերը սովորիլ եւ նկարագրել, բայց կրնայի դրի առնել ա-
նոնց դաւառաբարբառ երգերը, աւանդութիւնները, հէքեաթ-
ները, որոնց հնութիւնը կողար անձանօթ ժամանակներէն,
դուցէ Ուրարտուէն եւ Հայոց ծագումէն: Թէեւ քրդերէնին
անձանօթ էի, բայց այդ լեզուով երգածներն ալ դրի առի հա-
յերէն տառերով, հասկնալով մօտաւորապէս անոնց իմաստը:

Դրանց մէջ էին Մըկ ծառ մի կեր մըջ ծովուն Իսկէնտէր
թագաւորի դիւցաղնավէպը, Խանա Դրմ-դրմ Բանկ գէռինը պար-
սից դէմ ապաստամբութիւնը, Վոյ Ամարէ Խըթաբի ուր հայոց
Տրդատ թագաւորը Ամար անունը կ'առնէ, Քրդութիւնը իսլա-

մութիւնը կ'ընդունէ եւ Կարապետի ու Յովհաննէսի դէմ կռիւ
կը բանայ :

21 տետրակ եղան այդ գրութիւնները , տետրակը 100 էջէն :
Կը գիտակցէի որ այդ անմահ երգերի հաւաքումով , ես ալ ան-
մահներին կը խառնուիմ :

Այս տետրակները Վանի մէջ բռնուեցան իշխանութեան կող-
մէ , բայց 1908-ին ազատուեցան շնորհիւ կոմիսար Մէհմէտին ,
եւ ես հետս տարի էրգրում , եւ զանոնք հոն ձգեցի :

1912-ին , երբ էրգրում վերադարձայ , իմացայ որ Բժ . Զավ-
րիեւ , մէկ թէ երկու տարի առաջ Տ տետրակ ճամբած է Պետեր-
բուրգ (թէ՞ Մոսկուա) : Ատոնք տեղ հասած պիտի լինին , բայց
որո՞ւ ձեռք ինկան , այդ չեմ գիտեր : Կ'ենթադրեմ , Ն . Մառի ,
Մսրեանի , Լաղարեան Ճեմարանի ուսուցիչներու եւ այն գիտնա-
կաններու , որոնց մօտիկ էր Զաւրիեւը : Երկու հատորը թո-
ղուցի Պրոֆէսոր Աստուածատուր Սաչատրեանի մօտ , որ ու-
սումնասիրէ իբր քրտագէտ եւ պատմագէտ , մնացած հատոր-
ները իմ հետ տարի Մուշ , որպէսզի արտագրեմ եւ ուղարկեմ
արտասահման՝ Վենետիկ կամ Վիեննա : Զկրցի նպատակս ի-
րագործել , դէպքերու բերումով : 1914-ին , զգալով սպառնա-
ցող վտանգները , անոնց վրայ աւելացրի իմ նօթագրութիւնները
դէպքերու եւ դէմքերու մասին եւ ուրիշ վաւերագրեր , ծրարե-
ցի բոլորը մոմպատ կտաւի մէջ , դրի մի նաւթի թիթեղի մէջ եւ
պահեցի իմ բնակած վայրի մէջ (ուր եւ եղած էր Բժ . Զաւրիեւի
կլինիքը) , Զոջոյի Գասպարի տանը տակը , գետի ափին , այն
կամուրջի կողքին , որ Սբ . Մարինէ թաղը կը միացնէ Կողու
թաղին :

1914-15 թուականներուն , երբ վայրի դաղանի նման , լեռ-
ներն էինք ընկած , թիկնապահիս՝ Ղուկասի պայուսակը կը
լեցուին վաւերագրերով : Թուղթ չունէինք ծխախոտ , խաւրժիլի
դափ փաթաթելու համար : Իսկ ծխելն՝ հողեվարք ապրողին
համար գերագոյն հանգիստն է : Ատոր համար ալ այդ վաւե-
րագրերը բաժանեցի ծխողներուն , որպէսզի փաթաթեն աղաչան-
քի , հրամանի այդ կտակները եւ երկինք բարձրացնեն : Եւ
հաստատ գիտեմ որ այդ վաւերագրերը այլեւս չկան , անոնք ա-
ղօթք են դարձած :

1916-ին՝ մերկացած էի բոլոր վաւերագրերէ եւ հաւաքած նիւթերէ: Կը ցաւէի անոնց կորուստին, բայց չխրատուելով, աւամայ նորէն կը հաւաքուէին նիւթեր նոր կեանքէն Կովկասի մէջ: Ատոնց վրայ կ'աւելնային նօթաւրութիւնները՝ Թուրքիայի մէջ կորսնցուցածս դէպքերու, դէմքերու, վաւերագրերու, հում նիւթերու մասին. ատոնց վրայ կ'աւելանային Արամի մօտ հաւաքուած թղթերը զորս ինձ յանձնած էր, ինչ անելիքը որոշելու համար:

Անդրանիկ անունով Խնուսցի երիտասարդի մը յանձնեցի դասաւորելը, արտագրելը այդ կարեւոր պատմական վաւերագրերու: Արամի մահը պատճառ եղաւ, որ մտածեմ թղթերու ապահովութեան մասին: Մի ծրար անոնցմէ ճամբեցի արտասահման, որոնց մէջն էր Մատթէոսի եւ Արամի յուշերը, որոնք տպուեցան Հայրենիք ամսագրին մէջ: Կը ցաւիմ որ իմ նօթաւրութիւններս չճամբեցի, զորս աւելի թարմ յիշողութեամբ ամփոփած էի, ինչպէս նաեւ այն հինգ վերստանոց քարտէզը, ուր պայմանական նշաններով նշանակուած են պատերազմները...

Ատոնք մնացին Երեւանի իմ բնակարանին մէջ, երբ ես հեռացայ Զանգեզուր: Պէտք է ենթադրել որ կամ փճացուած են, կամ դրաւուած բուլշեւիկներու կողմէ (*):

Այս բացատրութիւնները տալով, երկու նպատակ կը հետապնդեմ:

Առաջինը, որ ցոյց տուած հետքով, կարելի լինի այդ ձեռագիրները որոնել եւ դտնել: Անոնց մէջ կան անտաշ եւ անգրնահատելի ազամանդներ Երկրէն, ժողովրդէն պոկուած: Հոն կան վերջին շրջանի վաւերագրեր, որ պիտի լրացնեն եւ կամ

(*) Յիշուած բոլոր թուղթերն ու վաւերագիրները, մինչեւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը, անվթար մնացին Ռուբէնի բնակարանի նկուղին մէջ: Առիթներ ունեցայ անձամբ տեսնելու եւ ստուգելու: Փետրուարեան ապստամբութեան ժամանակ յայտնեցի այդ թուղթերու մասին Ս. Վրացեանին, որպէս զի կարգադրութիւն մը ընէ զանոնք աւելի ապահով վայր մը փոխադրելու: Թէ ի՞նչ կարգադրութիւն եղաւ, չգիտեմ:

Ծանօթ. Ա. Խ.

հերքեն այն, որ յետին թւով յիշուած է: Իսկականը այդ վա-
ւերագրերն են, որ օր մը չէ օր մը պիտի գտնուին: Ինչ որ
պիտի ըսեմ, անոնց արձագանդն է միայն, յենուած յիշողու-
թեանց վրայ՝ աղօտ եւ կիսկատար:

Երկրորդ նպատակս է, ցոյց տալ, որ այժմս, երբ կան լու-
սանկարչական մեքենաներ, սինէմայի, ձայնապնակի եւ այլ ու-
այլ դործիքներ՝ եթէ լինին հաղորդակցական դիւրութիւններ,
եթէ վիտակցուի արժէքը ժայռերու վրայ խաղուած նկարնե-
րու եւ ձեւերու, բլուրներու մէջէն ցցուած տարօրինակ քարե-
րու, աւերակներու մնացորդներու, ուր մեր պապերու միտքը,
խօսքը եւ կեանքն է դրոշմուած, եթէ չարհամարհուին անոնց
թոռներու պատմած ու երգած, շարժումներով արտայայտուած
եւ անճոռնի կարծուած արտայայտութիւնները, ապա այդ բո-
լորը կրնան դառնալ վաւերագրեր հինաւուրց մեր պատմութեան
եւ անցած ու դնացած մեր ճաշակի եւ ստեղծագործութեան,
նպատակի, որ դործիքներով կարելի է անխարդախօրէն արձա-
նագրել:

Իւրաքանչիւր ժողովուրդ հետաքրքիր է վիտնալու իր ծա-
գումը, իր անցեալը: Երբ պատմական տուեալները չեն բաւա-
րարեր իր այդ հետաքրքրութիւնը դոհացնելու, ան իր երեւա-
կայութեամբ, իր աղղային յիշողութեամբ կը ստեղծէ առաս-
պելական մի բացատրութիւն, որ յաճախ կը խառնուի աստուած-
ներու պատմութեան հետ, որոնք անսկիզբ են եւ անվերջ:

Առանց պատմութեան աղղ չկայ: Ազգի մը պատմութիւնն
արձանագրուած է կամ բանաւոր ասացուածքներու, արձակ ու
չափածոյ պատմուածքներու, սովորութիւններու եւ առասպե-
լանման հէքեաթներու միջոցով, եւ կամ փորագրուած է քարե-
րու եւ դրուած մագաղաթներու վրայ:

Ժողովրդական անգիր պատմութիւնը, որ դարերու ընթաց-
քին կը կերտուի, կը պատմուի, որքան ալ որ ան չհաստատուի
վաւերագրերով, որքան ալ ան ըլլայ առասպելախառն, որքան
ալ անճիշտ ըլլայ իր ցոյց տուած ժամանակագրութեամբ, վայ-
րերու մատնանշումներով, — հիմքին մէջ սուտ չէ, իրական է:
Այդ պատմութեանց, աւանդութեանց մէջ պիտի որոնել անցեալի
դէպքերը եւ ապրումները, ներկայի իր որոնումները եւ ապա-

գայի յոյսերու բնազդները, որ խտացած են վէպի, պատմուածքի քողին տակ: Ժողովուրդի մը իրական նկարագիրը, անոր անցեալը կարելի է գտնել իր անգիր բանահիւսութեան մէջ, որ ամէն ինչ խտացուցած լինելով իր հերոսներու մէջ, պատմութիւն չէ, այլ պատմութեան նիւթը:

Անհատին պատմութիւնը իր անցեալի յիշողութիւնն է, որ կրնայ դրուիլ կամ չդրուիլ, բայց ան միշտ կենդանի կը մնայ քանի ինքը մեռած չէ: Այդ պատմութիւնը իր շրջապատը կարող է մասամբ գիտնալ, կամ բնաւ չգիտնալ, այդ կարեւոր չէ անոր համար: Բայց անհատին համար իր պատմութեան յիշողութիւնը անխուսափելի, անբաժանելի մասն է իր էութեան եւ ան կարող է ազատիլ իր անցեալի յիշողութիւններէն, որպէս թէ ան լինէր մի կենսական մասը իր ներկայի եւ ապագայի համար: Այդ յիշողութիւնը յաճախ կը դդացնէ իր ներկայութիւնը, երբ մարդը անդիտակից է, քնած՝ երազներու միջոցով:

Ազգը նոյն ցեղին պատկանող սերունդներու մի անհատականութիւն է. տարբերութիւնը միայն այն է, որ անձի անհատականութիւնը սահմանաւորուած է կարճ ժամանակամիջոցով, իսկ ազգինը՝ ժամանակի սահմանաւորում չունի: Ան յաւիտենական է, երբ յիշողութիւնը չէ կորսնցուցած. ան մահկանացու է, երբ իր անցեալով հպարտ չէ եւ կամ դայն չգիտէ եւ երբ ազգովին չէ բնաջնջուած: Երբ մի ազգ իր յիշողութեամբ, իր սկիզբը կ'ընտրէ Երկրի ստեղծագործութենէն, եւ իր պատմութիւնը կը սկսի դիցաբանութեամբ հրեաներու, յոյներու, հայերու եւ այլոց նման, ան կը դառնայ անմահ, անկախ իր թիւէն, որակէն եւ իր աննպաստ կացութենէն:

* * *

Այսպիսի անաւարտ վիճակի մէջ կը մնայ այս յառաջաբանը, գոր հայրս կ'ուզէր գրել իբր մի կտակ: Ինձի կը մնայ միայն հակիրճ լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալ Յուշերու վերաբերեալ ձեռագիրներու ինչպէս եւ այս հատորներու հրատարակութեան մասին:

Թաւրիզի մէջ, ուր հայրս կ'ապրէր 1921 թ. Ա. Աւտանդիլեանի մօտ, կը պատմէ անոր իր դեռեւս թարմ յիշողութիւնները,

Եւ ան գրի կ'առնէ գանձնի: Այսպէսով կը հաւաքուի մօտ 1200 էջ հուսմ նիւթ, ուր մէջ ընդ մէջ կան հատուածներ հօրս ձեռնով գրուած:

Ռուբէն Դարբինեանի պնդումներուն վրայ է որ հայրս Փարիզի մէջ կը ձեռնարկէ իր այս նօթերու առաջին վերամշակման: *Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները* լոյս կը տեսնեն *Հայրենիք* ամսագրի առաջին թուէն սկսեալ: Յաջորդաբար կը տրուին անոնց մէջ Տարօնի պատմութիւնը (որ կը կազմէ ներկայ հրատարակութեան Գ. եւ Դ. Հատորներու նիւթը), Պոլսոյ կեանքը (Զ. Հատորի վերջին մասը) եւ Կարսի շրջանը (Ա. Հատորի սկիզբը):

1950 Մայիսին, Հէրի Քարեան եւ Ալեք Փիլիպոս կը ծանօթանան հօրս հետ, եւ, թող իրենի բսեն թէ ինչ բանէ առաջնորդուելով՝ կ'առաջարկեն տպագրել Յուշերը առանձին հատորներով, ստանձնելով նիւթական բոլոր հոգերը: Յատկապէս այս ձեռնարկին համար կը հիմնեն տպարան մը Լոս Անճելըս, մասնաւորապէս Հէրի Քարեանի անդուլ ջանքերով:

Զէր կարելի արդէն լոյս տեսած նիւթերը եղածին պէս արտատպել: Հարկ էր որ անոնք վերստին վերամշակուելով, յաւելումներու եւ կրճատումներու ենթարկուէին, որպէս զի աւելի միանոյլ դառնային: Այդ է պատճառը որ ընթերցողը զգալի տարբերութիւն մը պիտի նկատէ այս եւ *Հայրենիքի* նիւթերու միջեւ:

Որոշ յարմարութեանց համար, հրատարակութիւնը կը սկսի Գ. եւ Դ. Հատորներէն (Տարօնի աշխարհ, 1906-1908): Յետոյ կը տպուի Ե. Հատորը (Այսլաթ, վան, Թիֆլիս 1908), որու նիւթերը անտիպ էին: Ապա կը տպուի Զ. Հատորը (Կարս—Պոլիս 1908-1909)՝ մասամբ անտիպ նիւթերէ:

Մահը վրայ հասաւ երբ հայրս կ'աշխատէր Ա. Հատորի վրայ: Ասոր առաջին տասը գլուխները պատրաստ էին արդէն. անոնց յաջորդող նիւթը, որ առնուած է վերը յիշուած Թաւրիզի նօթերէն, կը հասցնէ հօրս, ըստ օրագրին, մինչեւ Երկիր մտնելը (1904): Բ. Հատորի համար (վան — Լեռնապար, 1904-1906), նոյնպէս օգտագործուած են նօթերը եւ որոշ վերամշակուած հատուածներ, որոնց մատնանշումը եղած է ամէն անգամ:

Հայրս ծրագրած էր իր Յուշերը հասցնել մինչեւ մեր օրերը, ամփոփելով գանձնի 10 հատորներու մէջ: Ցաւով պէտք է յայտ-

նեմ որ ոչ իսկ կմախֆը պիտի տրուի այս երկի վերջաւորութեան: Ընդհատեալ եւ սակաւաթիւ են նօթերը առաջին պատերազմի մասին: Ինձ մօտ կայ սակայն հետաքրքրական գրութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան մասին. յոյս ունիմ որ ան օր մը կը հրատարակուի իբր առանձին նիւթ:

Հայրս կը գրէր մէկ շունչով, առանց որեւէ ուշադրութիւն դարձնելու շարադրութեան ու փերականական օրէնքներուն, եւ հարկ էր որ իրմէ յետոյ մէկը կարգի բերէր իր գրածները եւ լեզուն: Հայրենիքի մէջ լոյս տեսած նիւթերու սրբագրութիւնը համբերութեամբ կատարած են Ռ. Դարբինեան եւ Ա. Կեսար: Ա. Կեսար կատարած է նաեւ ներկայ հրատարակութեան Գ. Դ. Ե. Զ. Հատորներու սրբագրութիւնը:

Ա. եւ Բ. Հատորները ի գլուխ հանելու համար անհրաժեշտ էր որ մանրակրկիտ եւ յոգնատանջ աշխատանք տարուէր նօթերուն վրայ, որոնց չափազանց անփոյթ լեզուն, սրբագրուելով հանդերձ, պէտք է պահէր իր ոնը, միտքն ու համը: Աշխատանք կատարողը պէտք է ծանօթ ըլլար ոչ միայն դէպքերուն, այլ եւ հօրս մտածելակերպին եւ արտայայտութեան ձեւերուն: Այդ մէկը եղաւ հօրս վաղեմի ընկեր Ա. Խոնդկարեան, որու օժանդակութեամբ ի գլուխ հանեցինք յիշեալ հատորները՝ միացեալ ուժերով:

Ներկայ հատորի նիւթերէն մաս մը լոյս տեսած է Հայրենիքներու հետեւեալ համարներուն մէջ.—

- 1925 թիւ 3, (Յունուար)
- 1949 թիւ 9, 10.
- 1950 թիւ 11, 12.
- 1951 թիւ 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12.
- 1952 թիւ 1, 2.

Սէն Քլու, Ֆրանսա
Մարտ, 1952

Վ. Տ. Մ.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶՆԵՐՈՒ ԿՈՂՍԷ

Հայ ազատագրական պայքարն եղաւ աննախընթաց ու դաժան :

Քսան տարուան կարն ժամանակի մը ընթացքին, դարերով ստրկացած հայ ժողովուրդը ծնունդ տուաւ հազարաւոր հէֆեաթային հերոսներու, որոնք հսկայ կայսրութեան մը դէմ դուրս եկան, անգոսնելով մահը, յանուն Հայրենիքի ազատութեան :

Պայքարն եղաւ հեւ ի հեւ, իր վազքի ընթացքին ունենալով հրաշափառ վերելքներ ու ահաւոր անկումներ :

Հայ ժողովուրդի մէջ ստեղծուեցաւ ֆէտայիներու սերունդ մը, պողպատէ ու կրանիթէ ձուլուած, որոնց երակներուն մէջ *Սասունցի Դաւիթի* արիւնը կը հոսէր : Անոնք բոցավառ ասուպներու նման եկան ու անցան մեր մութ երկնակամարէն, լեցնելով մեր հոգիները հպարտութեան ու յոյսի աստուածային նեկտարով :

Ո՞վ պիտի գրէր, ապագայ սերունդներու համար, պատմութիւնը այդ առասպելական հերոսներուն, որոնցմէ շատերուն ո՛չ գերեզմանները յայտնի են եւ ո՛չ ալ անունները :

Ո՞վ պիտի տար մեզի, անոնց հոգեկան ապրումներն ու երազները :

Մէկ անգամ, Հայոց Աստուածը արդար եղաւ դէպի մեզ . Ան փրկեց ընտրելիներու ընտրագոյնին՝ Ռուբէնին կեանքը, ինքն ալ մեծ ֆէտայի մը եւ անոնց հրամանատարը, որ հակառակ իր կամքին, չկրցաւ գոհուիլ ազատութեան մեհեանին : Կրակէն ու սուրէն հրաշքով ազատեցաւ, որպէսզի կարենար մեզի տալ այդ *Լեկենդական* հսկաներուն կեանքը, որոնք իրենց մահուան գնով կերտեցին հայ վեհագոյն Ազատամարտը, յանուն Հայրենիքի անկախութեան :

Ռուբէնը տարիներ շարունակ տփնեցաւ ու գրեց, յարութիւն տալով իր սիրած ֆէտայիներուն, նկարագրեց մեր չֆնաղ հայրենիքը, ինչպէս ո՛չ ոք չէ կրցած, վերապրեցուց մեր յաւիտ կորսուած նահապետական կեանքը, հիւսուած բարութեան եւ աշխատանքի արեւի շողերով:

Վերջին երեսուն տարուան ընթացքին, մեր յեղափոխական կեանքէն շատ մը յուշեր տպուեցան, որոնք գրեթէ բոլորն ալ, շատ քիչ բացառութեամբ, իրենց անհատին շուրջ կը դառնան:

Ռուբէն, որ եղած է միշտ ալ կեդրոնական ու ղեկավար դէմքը, ամէն կերպով կ'աշխատի իր անձն ու կատարած գործը պահել շուքի մէջ, իսկ ընդհակառակը, մեծ սիրով ու անկեղծութեամբ վեր կը հանէ խոնարհ հերոսներու կատարած դերը:

Մենք, հրատարակելով Ռուբէնի այս զմայլելի յուշերը, որոնք իրենց պատմական մեծ արժէքին կը միացնեն նաեւ գեղարուեստականը, վստահ ենք որ ապագայ սերունդներն ու պատմաբանները անսպառ աղբիւր պիտի գտնեն, վերլուծելու մեր ժամանակուայ դէպքերը եւ հպարտանալու ու ոգեւորուելու անոնցմով:

Այս տպագրութեամբ՝ մենք միեւնոյն ժամանակ մեր երախտագիտութեան եւ սիրոյ տուրքը կուտանք *մեծ հայուն, մեծ հայրենասէրին եւ մեծ յեղափոխականի յիշատակին*:

Հրատարակիչներ՝

ԱԼԵՔ ՓԻԼԻՊՈՍ
ՀԵՐՐԻ ՔԱՐԵԱՆ
ՏՐԴԱՏ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Գաղթաշխարհի մէկ ծայրէն միւսը ազատատենչ հայութիւնը խորապէս սղաց կորուստը Լեւոն Շանթի եւ Ռուբէն Տէր Մինասեանի :

Լեւոն Շանթ, ըլլալով մեծ գրականագէտ մը ու մանաւանդ թատերագիր մը, մօտ 60 տարիներու ընթացքին իր հրատարակած երկերով եւ մանաւանդ իր թատերախաղերով ու վէպերով բաւականին լաւ ծանօթ էր արդէն հայ հասարակութեան լայն խաւերուն : Այդպէս չէր, սակայն, Ռուբէն Տէր Մինասեանը, որ համեմատաբար քիչ յայտնի էր հանրութեան :

Ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ, որովհետեւ Ռուբէնը արհեստով գրականագէտ չէր եղած եւ մինչեւ իր կեանքի վերջին շրջանը շատ քիչ գործ էր ունեցած գրչի հետ, այլ եղած էր դերադանցապէս դէնքի մարդ, ապրած էր մեծ մասամբ ստորերկրեայ կեանք մը եւ իր յեղափոխական գործի բերումով խուսափած էր լայն հասարակութեան աչքէն :

Հայաստանի Հանրապետութեան կարճատեւ շրջանին միայն Ռուբէնի անունը որոշ ժողովրդականութիւն ստացաւ : Բայց եթէ չըլլային «Հայրենիք» ամսագրի մէջ Հանրապետութեան անկումէն յետոյ 30 տարիներու ընթացքին հրատարակուած իր յուշերը, իր մահուան օրերուն շատ շատեր մոռցած պիտի ըլլային, թէ ո՞վ էր ան : Միայն անոր մահէն յետոյ էր, որ ազատատենչ հայութիւնը սկսաւ իր դնահատանքի տուրքը տալ անոր կատարած կարեւոր գործին եւ սկսաւ լիովին ըմբռնել, թէ ի՞նչ մեծ կորուստ էր կրած այդ անդուգական հայու, հայրենասէրի եւ յեղափոխականի մահով :

Կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ Արամէն յետոյ ոչ ոք

այնքան բախտորոշ դեր կատարեց Հայաստանի Հանրապետութեան կենդանի իրականութիւն դառնալուն մէջ, որքան Ռուբէնը: Եւ եթէ այսօր Սովետական անուան տակ դէթ՝ Հայաստան մը ունինք միապաղաղ հայ զանգուածով, ատիկա մեծագոյն չափով կը պարտինք Ռուբէնի քաղաքական հեռատեսութեան, անդրդուելի կամքին ու ամէն արգելք խորտակող վճռականութեան:

* * *

Ռուբէնը ծնած էր 1882 թ.: Մանկութեան օրերէն, 1890 թ. կը ճանչնայի դայն, երբ ան հաղիւ Տ տարեկան էր: Առաջին անգամ հանդիպեցայ անոր Ախալքալաքի մէջ, ուր ծնողներս տարած էին դիս պապոնցս մօտ՝ հայերէն սորվելու, նախքան ռուսական դպրոց մտնելս:

Ծխական դպրոցի աշակերտ էր: Կը տեսնէի դայն ոչ միայն դպրոցի մէջ, այլ ե՛ւ դպրոցէն դուրս: Ոչ միայն դասընկերս, այլ եւ խաղընկերս եղաւ:

Այդ օրերէն լաւ կը յիշեմ Ռուբէնի եւ խումբ մը դասընկերներու հետ մեր «փախուստը» դէպի «Հայաստան»:

Այդ օրերուն ոչ միայն Կովկասի հայ երիտասարդութիւնը՝ այլ ե՛ւ պատանիներն ու 10-12 տարեկան երեխաները կ'երազէին «Հայաստան» երթալ: Թէեւ կ'ապրէին Կովկասեան Հայաստանի հողին վրայ, բայց բոլորն ալ այն հաւատքն ունէին, որ բուն Հայաստանը ռուսական սահմանի այն կողմն էր, այնսինքն՝ Թրքահայաստանը: Եւ ատոր համար դէպի հոն կը ձգտէին՝ թրքական արիւնոտ լուծէն տառասլող իրենց եղբայրներուն եւ քոյրերուն օգնելու համար:

Տարիներ յետոյ, Ռուբէնը յաճախ կէս-կատակ, կէս-լուրջ կը յիշէր ու կը յիշեցնէր ինձ մեր փախուստը դէպի «Հայաստան»: Այնքա՛ն անջնջելի տպաւորութիւն եւ հետք էր ձգած իր հողիին մէջ այդ մանկական ձախողած փորձը, — փորձ մը, որ կոչուած էր նախանշանն ըլլալու իր հետագայ արկածալից յեղափոխական կեանքին:

Այնուհետեւ մեր ճամբաները բաժնուեցան: Ես մեկնեցայ Թիֆլիս, ապա Եկատերինօղար՝ ռուսական դպրոցներու մէջ

իմ ուսումը ստանալու համար, իսկ Ռուբէնը քիչ յետոյ դացած էր էջմիածին՝ Գէորգեան Ճեմարանը մտնելու համար:

Կրկին հանդիպեցայ Ռուբէնին Մոսկուայի մէջ, երբ ես այնտեղի համալսարանի ուսանող էի, իսկ ան եկած էր հոն՝ Լազարեան Ճեմարանի մէջ ազատ ունկնդիր դառնալու համար: Այդ ժամանակ մենք ունէինք հայ ուսանողական խմբակ մը, որ «ինքնազարգացումով» կը դբաղէր: Ռուբէնն ալ մտաւ այդ խմբակի մէջ եւ ցոյց կուտար մասնաւոր հետաքրքրութիւն փիլիսոփայական խնդիրներով:

Կը յիշեմ իր մէկ «գեկուցումը», որ լեցուն էր ինքնատիպ ու բաւականին խրթին արտայայտութիւններով եւ որ կը դառնար հետեւեալ մտքին շուրջ, «Ինչ որ կը սկսի չի վերջանար, եւ ինչ որ կը վերջանայ՝ չի սկսիր»...

Ռուս-Ճարտնական պատերազմի օրերն էին: Ռուբէնը, իբրեւ պահեստի սպայ, կը սպասէր, որ Մանչուրիա պիտի զրկուէր, եթէ Մոսկուայի զինուորական շրջանի մէջ զինակոչ յայտարարուէր: Ըլլալով արդէն հակառակ ցարական ուժի մին եւ չուզելով ծառայել անոր՝ որոշած էր խուսափիլ զինակոչէ: Ատոր համար խնդրեց ինձմէ, որ, եթէ նախօրօք կարողանայի իմանալ յայտարարուելիք զինակոչի մասին, անմիջապէս հաղորդէի իրեն՝ իր փախուստը դիւրացնելու համար:

Գիտէր, որ ուսուսանողուհիներու միջոցով կապ ունէի զինուորական ընտանիքներու հետ եւ կրնայի կատարել իր խնդիրքը: Իսկապէս ալ յաջողեցայ երկու օր առաջ իմանալ զինակոչի յայտարարութեան մասին եւ իսկոյն լուր տուի Ռուբէնին: Եւ ան նոյն օրն իսկ մեկնեցաւ Մոսկուայէն՝ առանց ինձ ըսելու, թէ ո՞ւր կ'երթար: Հաւանաբար, ինքն ալ տակաւին որոշապէս չէր գիտեր այդ:

Տարիներ յետոյ միայն իմացայ, որ դացեր էր Կովկաս, անկէ ալ անցեր էր Թրքահայաստան:

«Կարսի Հնոցին Մէջ» տուած իր պատմութիւնը կը պարզէ, որ Մոսկուայէն հեռանալէ յետոյ, ան դացեր էր Թիֆլիս, ներկայացեր էր Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին, անկէ ստացեր էր յանձնարարական մը եւ այդ յանձնարարականով մեկնեց էր Կարս,

այնտեղի «հնոցին» մէջ պատրաստուելու իր ընտրած յեղափոխական կեանքին համար Երկրի մէջ, որու մասին այնքա՛ն անմոռանալի յուշեր պիտի տար հետագային:

* * *

1909-ի Փետրուարին թէ Մարտին Պոլսէն դրուած նամակ մը առի Ռուբէնէն Մոսկուայի մէջ: Ճիշտ այն օրերուն էր այդ, երբ ես կը պատրաստուէի համալսարանի աւարտական քննութիւնները տալ այդ տարուայ դարնան:

Նամակը կատարեալ անակնկալ մըն էր ինձ համար: Ռուբէնը կը խօսէր Թուրքիոյ Սահմանադրութեան ընձեռած պատեհութիւններու մասին եւ կը հրաւիրէր զիս դալ Պոլիս, ուր, իր կարծիքով, լայն ասպարէզ էր բացուած ինձ նման երիտասարդներու համար:

Կարդացի դարմանքով եւ քիչ մըն ալ քմծիծաղով, որովհետեւ այդ օրերուն մտքէս իսկ չէր կրնար անցնիլ, որ այդ նոյն տարուայ աշնան ինձ պիտի վիճակուէր կատարելու Ռուբէնի բաղձանքը եւ ասպատան փնտռելու Պոլսոյ մէջ ցարական հալածանքներէն խուսափելու համար:

Դժբախտաբար, մինչեւ իմ Պոլիս հասնիլը, Ռուբէնը արդէն մեկնած էր Ժընեւ՝ իր կիսատ ձգած ուսումը շարունակելու համար:

Պոլսոյ եռուզեռը կլանեց զիս այնքան, որ ո՛չ ժամանակ եւ ոչ ալ տրամադրութիւն ունեցայ դէթ նամակադրական կապ պահելու Ռուբէնի հետ: Եւ միայն 1912-ին, Պալքանեան Պատերազմի օրերուն էր, որ անկէ ստացայ երկար, շատ երկար նամակ մը: Իր այդ նամակով ան մանրամասնօրէն կը պարզէր զինեալ ասլտամբութեան ծրագիր մը Թրքահայաստանի մէջ եւ կը խնդրէր ինձմէ, որ ես դայն ներկայացնէի Հ. Յ. Դ. Գերադոյն մարմնին եւ, եթէ համաձայն էի, նաեւ պաշտպանէի անոր առջեւ:

Հետագայ դէպքերու լոյսին տակ զիտելով այդ ծրագիրը՝ պէտք է խոստովանիմ, որ ան շատ առողջ, հեռատես, գործնական եւ յաջողութեան երաշխիքներ տուող ծրագիր մըն էր եւ, եթէ այն ատեն իրագործուէր, թերեւս կարելի ըլլար հետագա-

յին մեծ աղէտէն ազատել թրքահայութիւնը: Սակայն, Ռուս-քիոյ Սահմանադրութեան օրերու թուրք եւ հայկական դործակցութեան մթնոլորտին մէջ մեր միտքերը տակաւին պատրաստ չէին այդպիսի ապստամբական ծրագիր մը ընդունելու եւ իրագործելու համար: Եւ բնական է որ մեր Գերագոյն մարմինը չուզեց նկատի իսկ առնել դայն:

Թէեւ իր ծրագիրը չընդունուեցաւ, բայց Ռուսէն չէր կրցեր մնալ ժընեւի մէջ, այլ որոշեր էր իսկոյն մեկնիլ թրքահայաստան՝ տեղին վրայ հետեւիլ կարենալու համար իր նախատեսած բախտորոշ դէպքերու ընթացքին եւ ըլլալու համար իր ժողովուրդին հետ բուն Երկրին մէջ:

Յայտնի է այնուհետեւ իր մասնակցութիւնը Կարինի Հ. Յ. Դ. Ընդհանուր Ժողովին, որուն մէջ ան պաշտպանած էր թէեւ մեծամասնութեան հակառակ, բայց թրքահայութեան Ֆիզիքական պահպանման համար ուրիշներէն աւելի խոստմնալից տեսակէտ մը: Ներկայի ակնոցով դիտելով անցեալի դէպքերը՝ կրնանք ըսել, որ Ռուսէնի այդ տեսակէտը կամ ծրագիրը եւս աւելի առողջ, աւելի հեռատես եւ քաղաքականասպէս աւելի ճիշտ էր, քան այն ճամբան, որուն հետեւեցաւ դրեթէ ամբողջ հայութիւնը Հ. Յ. Դ. զլխաւորութեամբ:

Բնական է, որ Ռուսէն չուզեց անցնիլ Կովկաս, առաւել եւս միանալ հոն սկսուելիք կամաւորական շարժման ի նպաստ Ռուսաստանի: Ան մնաց Տարօնի մէջ եւ ժողովուրդի ղինուած մասին հետ կռուեցաւ թուրքերուն դէմ, որոնք ձեռնարկած էին բովանդակ հայ ժողովուրդի բնաջնջման: Կասկած չկայ, որ ան պիտի յաջողէր փրկել Տարօնի հայութիւնը, եթէ ժամանակին իրեն օգնութեան հասնէին ուս զօրքերը ու հայ կամաւորական խումբերը այնպէս, ինչպէս որ օգնութեան հասան Վանի մէջ:

Դժբախտաբար, Տարօնի ժողովուրդը, թէեւ Վանի հայութենէն աւելի երկար դիմադրեց թուրքերուն, բայց չկրցաւ ապատուիլ բնաջնջումէ, որովհետեւ ուս զօրքերը եւ հայ կամաւորական խումբերը չյաջողեցան ժամանակին օգնութեան հասնիլ անոր ալ: Այդ պատճառով էր, որ Ռուսէն խումբ մը կռուողներով միայն ի վիճակի եղաւ կտրելու թշնամիին շղթան եւ ապաստան գտնելու Կովկասի մէջ:

Պէտք կա՞յ խօսելու այն հողեկան ողբերգութեան մասին, զոր ան ապրեցաւ, երբ Կովկաս ինկաւ իր սակաւաթիւ քաջերով միայն, իր սիրեցեալ Տարօնի ժողովուրդի եղերական մահէն յետոյ:

Բարեբախտաբար, հողեկան ծանր տագնապը շատ երկար չտեւեց: Ռուբէն վերագտաւ ինքզինքը եւ նորէն գործի լծուեցաւ, բայց այս անգամ բոլորովին փոխուած կացութեան մը մէջ, զոր ստեղծած էր ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը: Ընտրուելով Հայոց Ազգային Խորհուրդի անդամ, ան շատ չմնաց Թիֆլիզի մէջ, այլ շուտով փոխադրուեցաւ Երեւան, ուր, նախ, իբրեւ այդ Խորհուրդի, ապա Պարլամենտի ու ղինուորական յանձնախումբի, եւ վերջապէս, Բիւրօ-կառավարութեան անդամ բախտորոշ դեր կատարեց Հայաստանի Հանրապետութեան երկուքուկէս տարուայ պատմական կեանքին մէջ:

Գլխաւորապէս անոր ղեկավարած ձեռնարկներու շնորհիւ էր, որ Հայաստանի մէկ կարեւոր մասը մաքրուեցաւ հայկական անկախ պետութեան անհաշտ թշնամի տարրերէն: Անոր առաջնորդութեամբ էր, որ ճնշուեցաւ բոլշեւիկներու սարքած Մայիսեան ապստամբութիւնը մեր մանուկ Հանրապետութեան դէմ: Եւ եթէ Ռուբէն չկրցաւ յաղթական դուրս գալ նաեւ հայ-թրքական պատերազմէն, ատոր պատճառը ոչ թէ իր ղինուորական առաջնորդութեան տկարութիւնն էր, այլ թէ՛ հարաւէն եւ թէ՛ հիւսիսէն միաժամանակ արշաւող թուրք եւ ռուսական միացեալ ոյժերու ջախջախիչ ղերազանցութիւնը:

Վերջին 30 տարիները Ռուբէն ապրեցաւ տարադրութեան մէջ, հեռու իր մայր երկրէն եւ ժողովուրդէն, բայց չապրեցաւ երբեք պարապ, անպտուղ կեանք մը: Արտասահմանի մէջ եւս ան իր ոյժերը ամբողջովին նուիրեց իր կուսակցութեան եւ անոր միջոցով ազատատենչ հայութեան ու հայ դատին: Իր լաւագոյնն ըրաւ՝ ամրացնելու համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպական ոյժը: Իր անզուգական յուշերու հրատարակման միջոցով ան վերակենդանացուց մեր մօտիկ անցեալի դիւցազնական սերունդը, անոր ողին, անոր հերոսական դէմքերը եւ դործերը, որպէս ղի այդ կերպով վերապրող հայութեան մէջ վառ պահուի մեր ազատագրական պայքարի կրակը եւ մեր

նոր սերունդի համար ստեղծուի ներշնչումի ու նուիրումի մըլ-
տահոս աղբիւր մը:

* * *

Շատ քիչեր հայ յեղափոխականներէն իրենց կեանքին մէջ
այնքա՛ն շատ ակն ընդ ականով փոխհատուցում են ըրած թուր-
քերուն, որքան Ռուբէնը: Սակայն, նաեւ շատ քիչեր այնքան
համողուած կողմնակիցներ են եղած հայեւթուրք դործակցու-
թեան, որքան Ռուբէնը:

Ռուբէնը կ'ուզէր Հայաստանը մաքրուած տեսնել հայու-
թեան անհաշտելի թշնամի ծանօթ տարրէն, բայց ե'ւ միա-
ժամանակ անկեղծօրէն կ'ուզէր տեւական բարեկամութեան դե-
տին հաստատել անոր հետ, որովհետեւ դիտէր, որ առանց ա-
նոր բարեկամութեան հայ ժողովուրդը իր մայր հայրենիքին
մէջ երբեք չպիտի կրնար ասպահով եւ ազատ ըլլալ:

Համայնավարութեան թշնամի էր, բայց ոչ թէ դաւանա-
պաշտական, այլ քաղաքական նկատումներով:

1919-ի ձմրան, երբ ես յաջողեցայ Սովետական աշխարհէն
ազատիլ եւ երթալ Երեւան, երկու ամիս ասրեցայ Ռուբէնի
հետ ու այդ ատեն երկա՛ր, շատ երկար պատմութիւններ ըրի
անոր համայնավարներու հաստատած կարգերու եւ բռնութեանց
մասին: Բայց ան, շաբաթներ շարունակ դիւ լսելէ յետոյ ալ,
վերասպահութիւն ցոյց տուաւ իր լսածին հանդէպ: Իր դիրքը
ճշտեց միայն այն ատեն, երբ համայնավար բանակները նուաճե-
ցին Ատրպէյճանը եւ սպառնացին Հայաստանի անկախութեան:

Սովետական իշխանութեան էութիւնը ըմբռնելէ յետոյ,
Ռուբէն, բնականաբար, չէր կրնար վերջին պատերազմի ատեն
չընդդիմանալ Սովետական Հայաստանի սահմաններու ընդար-
ձակման ծրագրին, ինչպէս ե'ւ ներդադրին, որովհետեւ թէ՛
այդ ծրագիրը եւ թէ՛ ներդադրը, իր խորունկ համողումով, չէին
կրնար ոեւէ կերպով նպաստել Հայ Դատին, այլ կրնային ծա-
ռայել միայն Սովետական աշխարհակալութեան:

Ռուբէն դաւանապաշտ չեղաւ երբեք, բայց պատեհապաշտ ալ
չէր. ան տրամադիր չէր երբեք հրաժարելու մեր ոեւէ հիմնա-
կան սկզբունքէն կամ քաղաքական նպատակէն՝ ժամանակաւոր

առաւելութիւն մը ձեռք բերելու համար :

Ռուբէն կը սիրէր գիւղացիութիւնը որպէս դասակարգ , որովհետեւ զայն կը նկատէր մեր ժողովուրդի ողնաշարը եւ ամենէն առողջ , մաքուր , պարկեշտ , առաքինի ու զօրաւոր տարրը : Բայց Ռուբէն չէր սիրեր մեր մտաւորականութիւնը , իբր դասակարգ , որովհետեւ , թէեւ ինքն ալ մտաւորական էր , բայց գերադանցապէս գործի մարդ էր , մինչդեռ յանձին մտաւորականութեան կը տեսնէր սոսկ խօսքի , յաճախ պարապ խօսքի սնամէջ արտայայտիչը :

Յատկանշական է , որ Ռուբէն մասնաւոր սէր չէր տածեր նաեւ զործաւոր դասակարգին հանդէպ , որովհետեւ կը նկատէր զայն ժամանակակից մեծ քաղաքի ծնունդ՝ վերջինիս բոլոր յուր կողմերով :

Գիւղն էր Ռուբէնի նախասիրած տարերքը , բայց ոչ երբեք քաղաքը :

Եղած ըլլալով Գէորգեան ձեմարանի սան՝ ան խորապէս կապուած էր էջմիածնի եւ հայ ազգային Եկեղեցիին հետ :

Կը յիշեմ իր բուն վրդովումը տարիներ առաջ դրած իմ մէկ խմբագրականին առթիւ , որուն մէջ ես յայտնած էի այն միտքը թէ՛ դադթաշխարհի հայ եկեղեցիները պէտք է ժամանակաւորապէս կտրեն իրենց կապերը Սովետական իշխանութեան դերի դարձած էջմիածնի Կաթողիկոսէն եւ կապուին Կլիկիոյ Կաթողիկոսարանին հետ , Սովետական խիստ վտանգաւոր ազդեցութիւններէ եւ միջամտութիւններէ ազատելու համար դադթաշխարհի հայութիւնը միջազգային ներկայ փոթորկայոյղ շրջանին մէջ :

Կը թուէր թէ՛ Ռուբէն կը սիրէր էջմիածինը ոչ միայն ազգային քաղաքական նկատումներով , այլեւ խորհրդապաշտական , կրօնական շարժառիթներով :

Թէեւ բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ էր , բայց սակաւապետ էր իր բնական հակումներով եւ ըմբռնումներով : Սակայն , Ռուբէնի սակաւապետութիւնը նման չէր Ս . Զաւարեանի սակաւապետութեան : Ռուբէն ոչ ոքի կ'աշխատէր պարտադրել իր սակաւապետութիւնը եւ կ'ուզէր ուրիշներու վրայ ազդել իր անձնական օրինակով միայն :

Բացի Նիկոլ Աղբալեանէն, հայ մտաւորականութեան մէջ
էս չեմ հանդիպած ոեւէ մէկուն, որ Ռուբէնի նման ինքնատիպ
ըլլար իր մտածողութեամբ, իր ասրելակերպով եւ գործելա-
կերպով: Սորաթափանց դիտող էր եւ ի ծնէ փիլիսոփայ. ոչինչ
կ'ընդունէր առանց սեփական մանրակրկիտ ու բազմակողմանի
քննութեան: Իր միտքը գիտնականի միտք էր: Անկասկած,
մեծ գիտնական մը եւ փիլիսոփայ մը պիտի ըլլար, եթէ հայ յե-
ղափոխական շրջանար:

Ռուբէնի խառնուածքին մէջ կար նաեւ զօրաւոր արկա-
ծախնդրական դիժ մը, առանց որուն ան դժուար թէ ընդունակ
ըլլար Ռուբէն Փաշա դառնալ Մշոյ մէջ: Այդ եւ շարք մը ու-
րիշ կողմերով ան, կը թուի թէ, նման էր նշանաւոր անգլիացի
Հօրէնսին, որ այնքա՛ն նպաստեց արաբներու ազատագրման
թրքական լուծէն:

Ռուբէն կարծես կը հաւատար հանդարձեալ կեանքին ալ,
թէ եւ կ'ամչնար այդ մասին խօսիլ լրջօրէն. երբ կը խօսէր, կը
խօսէր կատակելով:

Յունուար 20, 1937-ին ինձ դրած մէկ նամակին մէջ ան
կ'ըսէր. —

«Այս կեանքն ալ մի բան չեղաւ, տեսնենք դալիքը, եթէ ան
ալ դոյուլթիւն ունի... Այժմ թոայ դէպի մանկութեան օրերը
եւ յիշեցի քեզ, երբ Ախալքալաքէն կը պատրաստուէիր երթալու
Թիֆլիս՝ դիմնադիա մտնելու համար... Կ'ուղէի լինէինք Ախալ-
քալակ, խմէինք Կուլիկամի ջրէն, բռնէինք ալաբալըրը (կարմը-
րախայտ) եւ խաչէինք ջրի ափին: Գիտե՞ս, Արտաշ, շատ կը
նեղուիմ այս օտարութենէն. հողը կը քաշէ. քանի կը դնամ՝ կը
չտապեմ: Չդիտեմ՝ մեռնելու մօտիկութեան նշա՞ն է, թէ՞
իրօք պիտի գնամ...»:

Ի պատասխան իմ անվերջ խնդրանքներուս որ գայ Ամե-
րիկա, Փետր. 28, 1937 թուակիր իր նամակին մէջ ան կը գրէր.

«Կ'երեւայ, իրար չպիտի տեսնենք այլեւս: Ի՞նչ գործ ու-
նիմ Ամերիկա եւ ի՞նչ պիտի անեմ, խելքս չի պառկիր եւ բնաւ
ալ չեմ ուզեր այդ կողմերը ընկնիլ: Կ'ուղէի երթալ մեր կող-
մերը, այն ալ անթոյլատրելի է: Կը մնայ, ուրեմն, դերեղմա-
նը, որմէ անդին գուցէ պատահինք»...

Բայց, հակառակ իր վատ նախազգացումին պատահեցինք 1947-ի աշնան Գահիրէի մէջ, Հ. Յ. Դ. 14-րդ Ընդհ. Ժողովի ընթացքին, եւ անցեալ տարի, Հոկտեմբերի սկզբին, Փարիզի մէջ, երբ ես կ'ուղեւորուէի դարձեալ Գահիրէ՝ մեր 15-րդ Ընդհ. Ժողովին ներկայ լինելու համար: Երբ զինքը կը համոզէի ինձ հետ միասին Ընդհ. Ժողովին երթալու, Ռուբէն ըսաւ.

«Իմ դործը կենդանի մարդոց հետ վերջացած է: Այդ դործը դու եւ ուրիշներ կը շարունակէք: Այժմ մեռելներու հետ է իմ դործը: Ձգէ, որ դոնէ մեռելներու պատմութիւնս ընեմ, վերջացնեմ մեռնելէս առաջ: Հաղիւ հաղ կրցած եմ ամփոփուիլ այդ աշխարհի մէջ՝ եւ ամբողջովին կեդրոնացնել միտքս հոն: Մի՛ կարէք թելը մտքիս, մի՛ բաժնէք զիս այդ աշխարհէն: Այլապէս անկարելի պիտի լինի ինձ համար վերականգնել յուշերուս կապը...»:

Դժբախտաբար, ոչ կրցաւ Ընդհանուր Ժողովին դալ՝ վերջին անգամ իր դործակից ընկերները տեսնելու եւ ոչ ալ բաւականաչափ ժամանակ կրցաւ ունենալ՝ իր յուշերը վերջացնելու համար: Դարանակալ մահը եկաւ շատ աւելի շուտ, քան ինք կամ մեզմէ ոեւէ մէկը կը սպասէր:

Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն յետոյ, երբ 1922 թ. Մարտի վերջերը Պարսկաստանի, Իրաքի, Եգիպտոսի, Իզմիրի, Պոլսոյ, Պալքաններու եւ Գերմանիոյ վրայով եկայ Ամերիկա եւ հաստատուեցայ Պոսթըն, իբր «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագիր, առաջին օրէն իսկ սկսայ աշխատիլ՝ գլուխ բերելու համար մեծ ամսագրի մը հրատարակման ծրագիրը, զոր ունեցած էի տարիներէ ի վեր: Վստահ էի, որ Ամերիկան իր նիւթական միջոցներուն եւ իր ազատ պայմաններուն շնորհիւ յարմարադոյն վայրն էր այդ օրերուն, ինչպէս եւ այսօր, այդպիսի ծրագրի մը իրականացման համար:

Երբ իմ փայփայած ծրագիրը պարզեցի մեր Կ. Կոմիտէին եւ ապա Պատգամաւորական Ժողովին, մեր ընկերները խանդավառութեամբ ընդունեցին զայն: Այդ խանդավառութեան դիտարկը պատճառներէն մէկն ալ այն էր, որ ամսագիրը պատեհութիւն պիտի ընծայէր լաւադոյն կերպով օգտագործելու Հայաստանէն նոր տարադրուած մեր վաստակաւոր մտաւորա-

կաններու եւ մարտիկներու ազատ ժամերը՝ անոնց գրել տալով իրենց յուշերը ու այդ միջոցով նիւթական պղտիկ օժանդակութիւն մըն ալ ընելով անոնց միաժամանակ :

«Հայրենիք» ամսագրի հրատարակման որոշումը տալու հետ միասին, Կ. Կոմիտէն ի նկատի ունեցաւ նաեւ մեր տարագիր ընկերներու նիւթական անձուկ վիճակը եւ, իմ առաջարկած ծրագրի համաձայն, որոշեց ոմանց կանոնաւոր կերպով ամսական համեստ ուճիկներ ղրկել, որպէս զի անոնք իրենց ամբողջ ժամանակը տան գրականութեան եւ յուշագրութեան՝ ամսագրին արժէքաւոր նիւթեր հայթայթելու համար : Այդպիսիներու մէջ էին Լեւոն Շանթը, Նիկօլ Աղբալեանը, Յովհ. Քաջաղնունին եւ մէկ-երկու ուրիշներ : Ոմանց ալ որոշեցինք միանուազ դումարներ ղրկել այդ նոյն նպատակին համար : Այս վերջիններու մէջ էր Ռուբէնը :

Միաժամանակ նամակներ ղրկեցինք բաղմաթիւ ընկերներու՝ խնդրելով որ աշխատակցին մեր նոր ամսագրին իրենց յուշերով ու այլ գրութիւններով՝ խոստանալով անոնց նիւթական որոշ վարձատրութիւն իրենց աշխատանքին համար :

Ռուբէնը մէկն էր մեր այն սակաւաթիւ ընկերներէն, որոնք մեծ դժուարութեամբ ընդառաջ գնացին մեր առաջարկին ղրկելու իրենց յուշերը եւ մանաւանդ որոշ վարձատրութիւն ստանալու իրենց աշխատանքին փոխարէն : Ճիշտ է, թէ 1921 թ. ամրան Թաւրիղի մէջ ան սկսած էր արդէն գրել եւ արտագրել տալ իր ու իր մօտիկ ընկերներու յիշատակները : Թաւրիղէն յետոյ ալ, երբ տեղափոխուեր էր Փրնեւ, շարունակեր էր այդ աշխատանքը : Սակայն, այդ ըրած էր ու կ'ընէր ոչ թէ հրատարակման համար անմիջապէս, այլ ինքզինքը իր ազատ ժամերուն իր սիրած յիշատակներով զբաղեցնելու եւ Հ. Յ. Դ. արխիւին նիւթեր մատակարարելու համար : Ան չէր կրնար մանաւանդ դիւրութեամբ հաշտուիլ իր գրածին համար ոեւէ վարձատրութիւն ստանալու մտքին հետ :

Երբ մեր Կ. Կոմիտէի որոշումով իրեն 150 տոլար ղրկեցինք, որ հանգիստ սրտով քիչ մը աւելի ժամանակ տայ իր յուշերը գրի առնելու եւ «Հ.» ամսագրին ղրկելու համար, իր Օգոստոս 15, 1922 թուակիր նամակին մէջ Ռուբէն համեստօրէն կը գրէր .

«Ինձ շատ ճնշեց այդ, քանի որ առաջին անգամն է, որ ուշադրութեան կ'արժանանամ անձնապէս ընկերների կողմից եւ ծանր է այդպէս ուշադրութեան արժանանալը: Բայց միաժամանակ ուրախացայ, քանի որ նիւթական վիճակս շատ աննախանձելի է, կ'ապրիմ օր աւուր եւ չգիտեմ թէ մէկ կամ երկու ամսից յետոյ ինչո՞վ պիտի ապրիմ...»:

Երբ մեր յամառ պնդումներուն վրայ Ռուբէն, վերջապէս, սկսաւ զրկել իր յուշերը, «Հ.» ամսագրի մէջ տպուելու համար, պէտք կ'ըլլար ամէն անգամ մղել դայն քաջալերական նամակներով, որ փութացնէ շարունակութիւնը: Ոչ թէ կը ծուլանար դրել, այլ կը վախնար, որ իր դրածը հետաքրքրական չէ, ձանձրալի է եւ աւելի լաւ է, որ դադրեցնէ իր յուշերու հրատարակութիւնը: Շարունակ կասկածներ կը յայտնէր անոնց արժէքի մասին եւ կ'ուղէր միշտ ստուգել, թէ ի՞նչ են ընթերցողներու տպաւորութիւնները անոնցմէ: Հոկտեմբեր 20, 1923 թուակիր նամակին մէջ, օրինակ, կը գրէր.—

«Այսօր վաղը կ'ուղարկեմ յիշատակների շարունակութիւնը, թէեւ դրած էի, որ չպիտի ուղարկեմ այլեւս: Բայց Սիմոնը եւ մի քանի տեղից խորհուրդ կը տան շարունակել եւ վերջացնել: Չգիտեմ՝ իրօք մի բան դուրս գալի՞ս է թէ ոչ: Գրիւր ինձ՝ ի՞նչ տպաւորութիւններ կան դրածիցս: Ձանձրալի չէ՞ միթէ: Կ'ուղէի, որ դու մի լուրջ քննադատական գրէիր եւ ինձ ուղարկէիր: Բայց թերթում չգրես, ինչպէս Վահանը արած էր «Յուսարեր»ում, որովհետեւ այդպիսի շռայլութիւնները (գնահատանք) աւելի վատ կ'ազդեն վրաս, քան լուրջ քննադատականը, որից կ'ուզեմ սովորել ինքս»:

Ուրիշ մէկ նամակի մէջ, գրուած նոյն տարուայ (1923) ընթացքին, Ռուբէն, բաւականին քաջալերուած իր ստացած գնահատական նամակներէն, կը գրէր՝ իր արժանիքները ուրիշներուն վերագրելու ինքնամոռաց համեստութեամբ.—

«Երեւում է, որ բաւական լաւ ես սարքում ճամբած գրութիւններս: Բաւականաչափ նամակներ կ'առնեմ Պարսկաստանից, Սիւրիայից, Եգիպտոսից եւ Բալկաններից: Շատ գոհ կ'երեւան «Հայրենիք» ամսագրից եւ իմ գրածներից: Ինձ շնորհակալութիւն կը յայտնեն՝ չգիտնալով, որ սարքողը դու

ես: Ինչ էլ որ լինի, եթէ այդ հին կապիտալի վեր հանելը կարող է բարոյական հիմք հայթայթել մեր շարքերի համար, ես բաւարարուած եմ, թէեւ բնաւ չեմ ներշնչուում, որ ես գրող եմ»:

Ճիշտ է, որ իր գրութիւնները խնամքով սրբագրութեան պէտք ունէին: Անփոյթ, դժուար ընթեռնելի էր իր գիրը: Չէր յարգեր կէտագրութեան կանոնները: Թերի էր իր քերականութիւնը: Քիչ չէին նոյն իսկ տառասխալները: Պատն էր իր լեզուն, տեղ մը արեւմտահայերէն, տեղ մը արեւելահայերէն, երբեմն երկուքն ալ, միեւնոյն նախադասութեան մէջ:

Սակայն, Ռուբէնի ոճը կուռ էր, ինքնայատուկ եւ ազդու: Իր գրածներուն մէջ աւելորդարանութիւն չկար, ոչ իսկ աւելորդ նախադասութիւն կամ բառ: Իր մտքերը, որքան ալ տարօրինակ ըլլային, ան միշտ կ'արտայայտէր յստակ եւ յաճախ շատ զեղեցիկ եւ ազդու կերպով: Ինչ որ կը գրէր՝ ինքնատիպ էր, հետաքրքրական, կենդանի, եւ երբեք ձանձրոյթ պատճառող: Իր դիտելու բացառիկ ձիրքը, մարդոց հոգիներու մէջ թափանցելու իր արտասովոր ընդունակութիւնը, միշտ եւ ամէն բան իր սեփական եւ ոչ թէ ուրիշներու խելքով դատելու իր հազուադիւտ կարողութիւնը, իր սքանչելի յիշողութիւնը, դեղարուեստականի հասնող իր տաղանդը նկարագրելու դէմքերն ու դէպքերը, իր փիլիսոփայական մօտեցումը անհատի եւ ազգերու, մասնաւորապէս հայութեան կեանքին, վերջապէս իր դրեթէ աննախընթաց, բաղմակողմանի ծանօթութիւնը հայ աշխարհին արտասովոր արժէք եւ կշիռ կուտային իր խօսքին:

Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ էր, որ իր այնքա՛ն թանկագին յիշատակները հրատարակուէին առանց լեզուական կամ քերականական աւելորդ թերութիւններու: Բնականաբար, «Հայրենիք»ի խմբագրութեան վրայ կ'ընկնար այդ պարտականութիւնը, զոր, Ռուբէնի աշխատակցութեան սկզբնական ամիսներուն, մեծ հաճոյքով կատարեցինք ես եւ Ասատուրը (Պարեան): Յետոյ, երբ Ասատուրը բաւական վարժուեցաւ Ռուբէնի ձեռագրին եւ զայն սրբագրելու եղանակին, տարիներ շարունակ սիրով ըրաւ մինակը: Իսկ 1948 թ.-էն սկսած, երբ քանի մը տարուայ դադարէ յետոյ, Ռուբէն նորէն սկսաւ իր յուշերը ղրկել «Հ.» ամսագրին, մեծապէս հաճելի այդ պար-

տականութիւնը ես կատարեցի մինչեւ այս (1952) տարուայ ամսագրի Փետրուարի թիւը, որուն մէջ, յետ մահու, հրատարակուեցաւ խմբագրութեանս մօտ մնացած իր ձեռագրի վերջին հատուածը:

«Գրածներուս մասին յայտնածդ կոմպլիմանները կը մխիթարեն զիս, կը գրէր Ռուբէն Փետրուար 7, 1925 թուակիր իր մէկ նամակին մէջ.— Թէեւ ես այդքան լաւ կարծիք չունիմ երբեք իմ գրածներուս մասին: Գրելու դադտնիքը, ըստ իս, եթէ առաջին հերթին նիւթն է կարեւոր, բայց նոյնքան էական է ասելու ձեւը, դեղեցկութիւնը: Այս վերջիններուն մանաւանդ անկարող եմ բաւարարել: Իմ դժբախտութիւնն է չունենալ լեզու եւ գրիչ: Ու թէեւ կը հասկանամ այդ թերութիւնը, բայց չեմ կարող հայերէն կամ մի այլ լեզու լաւ սովորել: Երանի՜ թէ գոնէ քրդերէն լաւ գիտնայի: Բայց այդ էլ անկարող եմ: Ո՞րն է հնարը սովորելու: Յոյց տուր ճանապարհը»:

Հետաքրքրական է, որ մեր յայտնի գրագէտներէն ոմանք, տեսնելով «Հ.» ամսագրի մէջ Ռուբէնի, Սեպուհի, Սասունիի, Մալխասի եւ քանի մը ուրիշ ոչ-գրագէտներու գրուածքները, ինձ ուղղած անձնական նամակներուն մէջ կը պանդատէին, որ «Հ.» ամսագրի թիւերը կը լեցնեմ «քիւրտերու» գրածներով: Բարեբախտաբար, ամէն կողմէ եւ շատ աւելի համեստ ընթերցողներէ եղած դնահատանքի ու հիացումի գրաւոր ու բերանացի արտայայտութիւնները կենդանի ապացոյցներ էին, որ այդ «քիւրտերը» կը խօսէին մեր ժողովուրդի սրտին եւ իրենց գրածներն ալ մնայուն արժէք ունէին ոչ միայն պատմական, այլ երբեմն նոյն իսկ գեղարուեստական:

Գալով մասնաւորապէս Ռուբէնի յիշատակներուն՝ կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ մեր յուշագիրներէն ե՛ւ ոչ ոք կըրցաւ անոր չափ հարազատ, կենդանի եւ ամբողջական կերպով ներկայացնել մեր վերջին 60-ամեակի յեղափոխական սերունդը, անոր հոգեբանութիւնը, նկարագիրը, ոգորումները, անոր դադափարականութիւնը, անձնուիրութիւնը, անոր մոլեռանդութիւնը, խտտակեցութիւնը, անոր հերոսական խոյանքները, անոր ամբողջ աչքառու դէմքերն ու դէպքերը: Կարելի է ըսել նոյն իսկ, որ Ռուբէնի յուշերը կը ներկայացնեն անգնա-

հատելի ատաղձը աղատատենչ հայութեան նորագիր ժամանակներու դիւցազներգութեան: Եւ, իսկապէս, որքա՛ն շատ նիւթ կայ հոն մեր ներկայ եւ ասլագայ բանասէրներու դիւցազներգական ստեղծագործութեան համար: «Տատրագոմի Հարսը», որուն նիւթը Կոստան Չարեան առած է Ռուբէնի յուշերէն, մէկ պզտիկ դրուադ մըն է միայն: Հարիւրաւոր նման նիւթեր կան ցրուած այդ էջերուն մէջ, որոնք բոլորն ալ տաղանդաւոր դեղարուեստագէտի շունչին տակ կրնան «Տատրագոմի Հարսին» նման գրական գլուխ գործոցներ դառնալ:

Ռուբէնի յիշատակներէն աւելի քան ուրիշ դրուածքէ ընթերցողը կրնայ ճշգրիտ ու յստակ կերպով ըմբռնել այն կենսատու աղբիւրը, որմէ ծնած է եւ որով այսօր ալ կ'ապրի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ոյժը. որովհետեւ մեր մտաւորականներէն ե՛ւ ոչ մէկը Ռուբէնի նման կրցած է խորօրէն թափանցել մեր վերջին 60-ամեակի դիւցազնական սերունդի հոգիին եւ անոր չափ հարադատօրէն ներկայացնել զայն հանրութեան:

* * *

Ռուբէնի յուշերու՝ «Հ.» ամսագրի մէջ տպուած բեկորներուն առաջ բերած հետաքրքրութիւնը այնքա՛ն մեծ էր, որ դեռ 1925-ին, քաջալերուած խմբագրութեանս կողմէ ստացուած նամակներէն, գրեցի իրեն զանոնք առանձին գիրքերով հրատարակելու անհրաժեշտութեան մասին: Իր Օգոստոս 12, 1925 թուակիր նամակին մէջ ան կը պատասխանէր.—

«Յուշերուս առանձին գիրքերով հրատարակելուն հակառակ չպիտի լինէի, եթէ վերջացած լինէին: Բացի դրանից, եթէ գրքերով տպուելու լինին, նորից լրացումներ պէտք է լինին, եւ սա կը լինի նկարներով, որոնցից բաւականին հաւաքած ունիմ: Այդ պարագային բաւական ծախս կը լինի: Թէեւ կարծում եմ որ ծախքը յետոյ կը հանէ, բայց Կուսակցութիւնը չծանրաբեռնելու եւ ինձ ու քեզ վրայ դառնացի խօսակցութիւնների տեղի չտալու համար, խորհուրդ կը տամ քեզ վաղ անցնիլ այդ գաղափարից»:

Քանի մը տարի յետոյ, Մայիս 20, 1931 թուակիր նամակին մէջ Ռուբէն կը գրէր.—

«Յուշերիս համար ամէն կողմից խորհուրդ կը տան առանձին գրքերով հրատարակել: Բայց ոչ ոք կը մտածէ, թէ ի՞նչ պէս: Երեւի, կը կարծեն զիս մեծատուն»:

Այս նպատակի համար դիմեցի Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութեան: Բայց անոնք ինչ ինչ պատճառներով, զոր մոռցած եմ այժմ, մերժեցին ընդառաջ երթալ իմ առաջարկին:

Վերջին պատերազմի միջոցին էր միայն, որ Տրդատ Գաղանձեանի դրդումով ու թելադրութեամբ հանդուցեալ Ընկ. Լեւոն Յակոբեանը օր մը Ֆրէզնոյէն ինձ նամակ գրեց՝ խոստանալով վճարել Ռուբէնի յուշերու առանձին գրքերով հրատարակութեան ծախքը եւ առաջարկելով ինձ անմիջապէս ձեռնարկել այդ գործին: Ես իսկոյն պատասխանեցի, որ Ռուբէնի յուշերը առանձին գրքերով այժմ չեն կրնար անմիջապէս հրատարակուիլ, որովհետեւ պէտք է սրբագրուին, լրացուին եւ նկարներով դարդարուին հեղինակին կողմէ, մինչդեռ հեղինակը պատերազմի պատճառով փաստօրէն կտրուած է մեզմէ: Լաւադոյնն է, որ Ընկ. Լեւոնը իր այդ դեղեցիկ ցանկութիւնը կատարէ պատերազմէն յետոյ, երբ կարելի կ'ըլլայ կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ մտնել Ռուբէնի հետ: Իսկ մինչ այդ մեծապէս բաղձալի է, որ Ընկ. Լեւոն հրատարակէ մէկ սքանչելի գործ, որ կը մնայ ձեռագիր վիճակի մէջ՝ հրատարակչի մը չզտնուելուն պատճառով: Այդ գործը՝ Կոստան Զարեանի «Նաւը Լերան Վրայ» վէպն էր, զոր Ընկ. Լեւոն Յակոբեանը հաճոյքով համաձայնեցաւ իսկոյն հրատարակել:

Վերջին պատերազմէն քանի մը տարի յետոյ, երբ Ռուբէն վերսկսաւ իր յուշերու հրատարակութիւնը «Հայրենիք» ամսագրի մէջ եւ Լիբանանէն տեղափոխուեցաւ Փարիզ, Գալիֆորնիոյ մեր երկու պատուական ընկերները՝ Յակոբ Քարեան եւ Ալեք Փիլիպոս, Տրդատ Գաղանձեանի նախաձեռնութեամբ եւ բոլորանուէր գործակցութեամբ, մեր պատմութեան մէջ աննախընթաց դադափարն ունեցան իրենց սեփական միջոցներով հիմնել յատուկ տպարան մը՝ առանձին հատորներով հրատարակելու համար Ռուբէնի ամբողջական յուշերը:

Կասկած չունիմ, որ եթէ Ռուբէն ողջ մնար, իր ծրագրած

10 հատորներն ալ լոյս պիտի տեսնէին կարճ ժամանակի մէջ : Այս վայրկեանիս, երբ կը գրեմ այս տողերը, ես չեմ գիտեր, թէ մեր սիրելի հանգուցեալ ընկերոջ վաղաժամ մահը ո՞ր չափով պիտի անդրադառնայ իր ամբողջական գործի հրատարակութեան վրայ եւ քանի՞ հատոր կարելի պիտի ըլլայ լոյս ընծայել : Ես գիտեմ, սակայն, որ, բացի իր յուշերէն, ան ձգած է ուրիշ ձեռագիրներ ալ այլ եւ այլ շահեկան նիւթերու մասին : Այդ ձեռագիրներու մէջ է, որքան կ'իմանամ, տպագրութեան համար արդէն պատրաստ ուսումնասիրութիւն մը կիլիկիոյ մասին : Բաղձալի է, որ այդ նիւթերն ալ հրատարակուին :

Մեր բոլոր յեղափոխական առաջնորդներու մէջ ամենէն բախտաւորը եղաւ Ռուբէնը : Ոչ միայն անոր համար, որ ունեցաւ զինքը պաշտող եւ իր զաղափարներուն նուիրուած երկու օրինակելի դաւակներ, այլ ե՛ւ մանաւանդ անոր համար, որ, առանց իր կողմէ եղած ոեւէ ջանքի, գտնուեցան զինքը պաշտելու չափ սիրող ընկերներ, որոնք ինքնաբերաբար եւ մեծ խանդավառութեամբ իրենց նիւթական եւ բարոյական մեծ ջանքերով ձեռնարկեցին իր ամբողջական յուշերու հրատարակութեան : Պատիւ մը եւ բախտ մը, որոնց իրմէ դատ հայ յեղափոխականներէն ոչ ոք արժանացած է մինչեւ այժմ :

Կասկած չունիմ, որ Յակոբ Քարեանի, Ալեք Փիլիպոսի եւ Տրդատ Գաղանձեանի այս բացառիկ զոհողութիւններով հրատարակուած այս հատորները հայրենասիրական ներշնչումի եւ նուիրումի մշտատեւ աղբիւրներ պիտի ըլլան ոչ միայն անցեալ, այլ եւ հետագայ սերունդներու համար : Վստահ եմ, որ անոնք գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ օրինակ մը պիտի ըլլան ուրիշներու : Երբ այս հոյակապ, այնքա՛ն լաւ տպագրուած հատորները հրապարակ հանուին, կը հաւատամ, որ հայ ընթերցող հասարակութիւնը պիտի սպառէ զանոնք կարճ ժամանակի մէջ, եւ երկրորդ տպագրութեան մը պէտքը պիտի զգացուի շուտով :

Այս հատորները հրատարակելով՝ մեր յիշեալ մեծահոգի ընկերները մտադրած էին անոնց ամբողջ հասոյթը նուիրել Ռուբէնին, որպէս զի ան աւելի հանգիստ կարենար ապրիլ եւ աշխատիլ մինչեւ իր կեանքին վերջը : Բայց, դժբախտաբար,

իր վաղաժամ մահը արգելք եղաւ, որ Ռուբէն ունէ կերպով
օգտուէր այդ հասոյթէն:

Ինչ ալ ըլլայ, սակայն, հրատարակիչներու սկզբնական
նպատակը, դժուար է երեւակայել Ռուբէնի յիշատակը յարգե-
լու եւ անմահացնելու աւելի լաւ միջոց մը, քան հրատարակու-
թիւնը այս գեղեցիկ հատորներուն, որոնք այժմ կը դրուին
հայ հասարակութեան տրամագրութեան տակ: Անոնք ոչ միայն
անսպառ նիւթեր պիտի հայթայթեն ազատատենչ հայութեան
ապագայ պատմաբանին, այլ եւ մեր ապագայ գեղարուեստա-
դէտներուն եւ դրողներուն: Եւ ասոր համար մենք յաւէտ երախ-
տապարտ պէտք է ըլլանք ոչ միայն Ռուբէնին, որ այդ անգնա-
հատելի նիւթերն է մատակարարած, այլ եւ վերոյիշեալ երեք
ընկերներուն, որոնք իրենց անձնական զոհողութիւններով
ի գլուխ բերին այս սքանչելի գործը:

Ռ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Պոսթ-ըն, Մարտ 20, 1952

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿԱՐՍԻ ՄԷՋ՝ ՈՒԽՏԵԱԼՆԵՐՈՒ ՀԵՏ.

ՀԱՐՍՆԻՔ-ՀԱԻԱՔՈՅԹՆԵՐԸ. ՍԵՐԳԵՅԸ.

ԿԱՐՍԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՁԵԻԵՐԸ.

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ, ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ,

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՄԹՆՈԼՈՐՏԸ.

ՔԱՂԱՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.

ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ.

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ.

ԳՈՐԾԻՉԸ, ՋԻՆՈՒՈՐԸ ԵՒ ԵՐԿԻՐ ԳՆԱՑՈՂԸ.

ԼԵԻՈՆ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ, ՌՈՒՍ-ԳԵՈՐԳ,

ՀԱՄՕ ԶԱՆՓՈԼԱՏԵԱՆ.

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ.

1903-ի վերջերն էր, երբ ինձ հրահանգեցին Թիֆլիսէն գնալ Կարս: Առաջին անգամն էր որ յեղափոխական հրահանգ կը ստանայի: Մեծ պատիւ համարելով այդ՝ նոյն երեկոյ ճամբայ ինկայ՝ ինքզինքս այնտեղի Կեդրոնական Կոմիտէի տրամադրութեան տակ գնելու համար: Ինծի համար այդ մարմինը ծայր աստիճան խորհրդաւոր էր: Չայն տեսնելը եւ անոր հրահանգով գործելը կը թուէր աւելի մեծ պատիւ եւ պատկառանք, քան թէ սպայութեան եւ զինուորութեան ժամանակ իմ

հրամանատարներուն ենթարկուիլը :

Տարօրինակ վախով եւ ակնածանքով հասայ Կարս : Այնտեղ ներկայացայ Յակոբ Չիլինգարեանին : Անոր տուի Կեդր. Կոմիտէի հասցէին ուղղուած բաց նամակը, որուն մէջ դրուած էր միայն՝ «Գալիս է նամակաբերս : Յանձնարարում ենք նրան օգտագործել եւ վարժեցնել : Համբ. Մհերեան» :

Եւ իրօք, Կարսի նահանգը վայր մըն էր, որուն յեղափոխական հնոցին մէջ նորելուկ Դաշնակցականները կարող էին ելուիլ եւ դուրս գալ թրծուած եւ յղկուած, կամ չդիմանալով այդ տեղի ծայր աստիճան զաղափարական եւ սպարտական կեանքին՝ լքել յեղափոխական ասպարէզը :

Յակոբը այդ քանի մը բառերէն հասկցաւ որ պէտք չէր իսկոյն ամէն ինչ յայտնել կամ ցոյց տալ այս անփորձ երիտասարդին : Ան բաւականացաւ ըսելով .

— Կը յայտնեմ Կ. Կոմիտէին, որ կարգադրութիւն ընէ քեզ այստեղ օգտագործելու համար :

Կանչեց Մեծիկ անունով երիտասարդ մը, որ հասարակ հազուատ էր հազած, եւ ըսաւ որ զիս տեղաւորէ «տղաների մօտ» : Եւ Մեծիկը զիս տարաւ «տղաների մօտ» : Կարսի ձորին մէջ ինկած քարէ խարխլած տուն մըն էր, առանց կահկարասիի : Հոն միայն վերարկուներ եւ պայուսակներ էին կախուած ժանգոտած մեխերէն եւ քանի մը մարդիկ էին նըստած : Անոնք ինծի չհարցուցին թէ ո՞ր տեղէն եմ եկած եւ ի՞նչ նպատակով . առանց զարմանալու, ինձ հետ կը վարուէին որպէս շատ վաղեմի ծանօթներ :

Մեր ետեւէն իսկ եկաւ Յակոբը եւ ըսաւ այդ մարդոց .

— Ընկերը եկել է մեզ հետ աշխատելու :

Անոնցմէ մէկը, սեւ ու փոքրիկ մօրուքով, ինձմէ քիչ մը աւելի մեծ, աչքերը քիչ մը ցաւոտ երիտասարդ մը՝ նայեց ինծի խիստ աչքերով :

— Լաւ կը լինի, որ այդ «գալստուկ (փողկապ) մալստուկը» քակես եւ դէն շարտես... Անդրանիկ, այնտեղ բաճկոն կայ, բեր... :

Անդրանիկը հնամաշ բաճկոն մը բերաւ եւ իմ նոր կարած ու փայփայած հազուատներս դէն շարտեց : Ես անխօս հնա-

դանդեցայ՝ ընդունելով որ դուցէ այդ անհրաժեշտ օրէնքներէն մէկն է :

Յաւոտ աչքերով մարդը շատ խիստ կ'երեւար, եւ կարծես ան էր մեծաւորը: Շատ դժուար էր մեծն ու պզտիկը տարբերել. պէտք էր կռահել, քան թէ հասկանալ: Կը խօսէին ծիծաղելի հարցերու եւ ոչ թէ գործերու մասին: Առակներ կը պատմէին եւ կողքերը բռնած՝ կը հրհռային: Բայց ես շուարած էի եւ ոչնչի չէի մասնակցեր:

Ահա ներս մտաւ մէկը, երկու ձեռներուն փուռի «չանախը» (պնակ մը մսով կերակուրի), որուն բուրմունքը բերնիդ ջրերը կը վաղեցնէր: Բոլորը միասին, վա՛հ, վա՛հ կանչելով՝ շրջապատեցին չանախը եւ սկսան ուտել իրենց մատներով: Ես կը դժուարանայի հետեւիլ անոնց: Չանախը կիսուած էր արդէն, միսերը, դաւղաւաթները ջրով էին ծածկուած: Յաւոտ աչքերով մարդը յօնքերուն տակով կը նայէր ինծի: «Դէ, կեր, է՛... Ի՞նչ հարսի պէս կը ծամես», ըսաւ ու աւելի կարմրցուց դիս:

Միայն Յակոբն էր, որ հայրաբար կը նայէր: Տեսնելով որ չեմ կարող չոքած կամ ծալապատիկ նստիլ, պայուսակը առաջ քաշեց եւ հրամցուց, որ նստիմ:

Ոչ ոքի անունը չէի գիտեր եւ կը վախնայի հարցնել, քանի որ ոչ ոք իմ անունս չէր հարցներ: Կարծես բոլորն ալ կը բաւականանային՝ «մեր տղաներից է» խօսքով: Միայն գիտէի Մեծիկ եւ Անդրանիկ անունները: Բայց չէի գիտեր թէ անոնք ալ ասոնց ծառանե՞րն էին, որ կը կատարէին հրամանները, թէ՞ աղաներն էին, որ կատակներ կ'ընէին եւ ցաւոտ աչքերով մարդուն հետ կը զրզվտուէին:

Դուրս ելանք քաղաք: Պատուիրեցին Մեծիկին, որ գիշերը դիս երեկոյթի տանի, եւ իրենք ցրուեցան:

Մեծիկին հետ գիշերը խուլ անկիւններով մտանք տուն մը, որ կարծես հարսնետուն էր: Փողոցի մէջ պահապաններու նման մարդիկ էին կանգնած, դուռը ցոյց կուտային: Կեղծ հարսնիք էր, բայց, իրօք, ժողովատեղին էր, ուր հաւաքուած էին 200-է աւելի կիներ եւ այրեր: Նուազածունները իրենց սանթուռով, ճիւղով, դա՞՛՛՛ ու զուռնայով նստած էին այն-

տեղ, բայց չէին նուագեր: Բոլորը ակնածանքով կը նայէին
ցաւոտ աչքերով մարդուն:

Այդտեղ հասկցայ որ ցաւոտ աչքերով մարդուն անունը
Սերգէյ է եւ որ ան այդտեղ հաւաքուածներուն մէջ ամէնէն
սիրելին, ամէնէն յարգուածն էր: Բայց այժմ ան ցերեկուայ
խոժոռ մարդը չէր. ընդհակառակը, ամէնուն հետ կը խօսէր,
կը կատակէր եւ որուն որ խօսք մը ըսէր՝ ան կը հալուէր, կ'եր-
ջանկանար կարծես, որ կ'արժանանար անոր ուշադրութեան:

Սերգէյը սկսաւ ճառ մը Տաճկահայ Դատի մասին: Միտ-
քերը այնքան էլ խորը չէին երեւար, կրկնուած խօսքեր էին:
Բայց ան կը խօսէր այնպիսի շեշտով, այնպիսի ոգի կը դնէր
իր կոշտ խօսքերուն մէջ, որ կը հմայէր բոլորն ալ: Ես ազդուե-
ցայ իր խօսքերէն: Բայց երբ սկսաւ վիճարանութիւնը եւ քիչ
մը ժամանակ անցաւ, ես շատ մտքերուն հետ համաձայն չէի,
սակայն չհամարձակեցայ հակաճառել:

Եղաւ վիճակախաղ, հանդսնակութիւն: Յակորը կը ղե-
կավարէր քանի մը տիկիներու հետ:

Ահա այդ ժամանակ էր, որ ինձ մօտեցաւ Սերգէյը եւ հար-
ցուց, թէ ի՞նչ է կարծիքս իր արժարժած հարցերու մասին:
Բացատրեցի իմ մտքերը, որ հակառակն էին իր ըսածին: Ան
տարօրինակ եւ ոչ-յեղափոխական դտաւ իմ կարծիքը եւ իր
ըսածը այնպիսի հաւատքով ու անկեղծութեամբ պաշտպանեց,
որ չէի կրնար չյարգել թէկուզ սխալ համարէի իր մտքերը:

Չգիտեմ Սերգէյը ի՞նչ դտաւ իմ մէջ, բայց այդ օրուրն է
բոլորովին տարբեր վերաբերմունք ունեցաւ ինձ հանդէպ: Մենք
աւելի մտերմացանք իրարու հետ, եւ մեր մտերմութիւնը քանի
դնաց՝ աւելի խորացաւ, մինչեւ անոր մահը:

Այդ ցաւոտ աչքերով եւ խոժոռ դէմքով մարդը կարսի
Սերգէյն էր, որ հետագային եղաւ Վանի Արամը, որուն թուր-
քերը Փաշա տիտղոսը տուին: Ան յետոյ դարձաւ Երեւանի
դիկտատոր Արամը, որ, առանց տեսնելու Հայաստանի Հան-
րապետութեան անկումը, յաւիտենապէս բաժնուեցաւ այս աշ-
խարհէն:

Սերգէյին վրայ նայելով՝ կը հասկնայի թէ ի՞նչ կը նշանա-

ՍԵՐԳԷՅ (ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ)

կէ՛ «Հաւատք քո կեցուցանէ զքեզ» : Կը հասկնայի թէ որքա՛ն թոյլ եւ խախուտ է բանականութիւնը՝ հաւատքին առջեւ...

Մի քանի օր վերջ, ներկայ եղայ մի այլ դիշերային հաւաքոյթի, կամուրջի մօտերքը : «Հարսնեւորները» իրենց ընտանիքներով մէկիկ մէկիկ ներս կը մտնէին՝ նախապէս ստուգուելով հսկիչներէն :

Սեղաններ բացուած էին, ուտելիքներով լեցուն : Թառն ու ճիւղերու, դափն ու սանթուռ կը զարնէին մեղմիւ : Իսկ փողոցի մէջ անցորդները կը դիտուէին մեր պահապաններուն կողմէ եւ անընդհատ ղեկուցում կուտային Յակոբին, որ նրստած էր լրջօրէն դրան մօտ : Անցորդները դիտաւորապէս ուշ մնացած ուս ղինուորներ էին, կամ կառքի մէջ նստած սպաներ, որոնք կը բարձրանային դէպի բերդը :

Յակոբի կողքին երկու շքեղ հագնուած աղջիկներ էին կանգնած, որոնց ձեռքի կողովներուն մէջ ներս մտնողները կը ձգէին իրենց սրտէն եկածը :

Ներս մտաւ ահա Համօն : Չդիտեմ իսկական անունը Համաղա՞սպ էր, թէ Հմայեակ. մենք Համօ դիտէինք : Ան կը փայլէր եւ ուրախութենէն կը ճաթէր : Սեւ զգեստ ունէր, փայլուն կօշիկներ, ձիւնի պէս սպիտակ շապիկ, ձեռին՝ մատանիներ, շողացող լոյսի պէս, մաղերը, երեսը շինուած : Կ'երեւար որ նոր էր դուրս եկած վարսավիրի մօտէն : Անոր վրայէն կընկան հոտ կուզար :

Համօն հանեց կարմիր տասնոց մը եւ ձգեց աջ կողմը կանգնած աղջկան կողովին մէջ : Երբ ձախ կողմը նայեց, ըսաւ ձախի աղջկան .

«Քու խաթրդ չմնայ», եւ տասնոց մըն ալ անոր կողովը նետեց : Մեծ դումար էր այդ, եւ շատերուն աչքերը լայն բացուեցան :

— Համօ ջան, շէն մնաս, կանչեց Մխչոնց Մարգարը : Բայց հարսին ու փեսին տէրը Սարգիսն է, անո՞ր ինչ կուտաս :

— Իմ բումաժնիկը, ըսաւ Համօն եւ դրամապանակը ուղղեց Սարգիսին :

Մխչոնց Սարգիսը, որ առեւտրական էր, բացականչեց.

— Ծօ, Համօ, դատարկ խօմ չէ՞:

Երբ բացեց ու մէջը նայեց, շշմեցաւ:

— Ծօ, Համօ, դիտե՞ս մէջը որքան մանէթ կայ: Եւ սկսաւ բարձր համրել՝ «100, 200, 300, 400, 500, 600, 700 մանէթ: Այս մանրուքներն էլ 12 մանէթ»:

Մխչոնց Մարգարը դարձաւ եղբօրը.

— Յետ տուր իրան 12 մանէթը, որ վաղը անօթի չմնայ: 700-ը թող լինի հարս ու փեսային:

Եւ դրամապանակը, առանց 12 մանէթի, դրուեցաւ Յակոբին առջեւ, որ խոժոռ դէմքով նայեց չորս կողմը եւ, առանց համրելու, զայն նետեց աղջկան կողովին մէջ:

Յակոբը դժգոհ կ'երեւար, թէ եւ այդ դրամներուն իսկական տէրը հարսն ու փեսան չէին, այլ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ալ տէրն ու տնօրէնը Կարսի մէջ այդ օրերուն Յակոբն էր:

Սկսաւ հանդէսը:

— Տղէք ջան, կանչեց Պլօ «թագաւորը», ամէնքս մէկէն երգենք: Եւ ինքը սկսեց.

«Ոսկեգօծ բաշիկներով, Լագի շորեր քանկագին,

Գնում էին դէպի Սասուն, օգնելու Անդրանիկին:

Եաման եկաւ ջան փիղան, սարսափ տիրեց բանակին» եւն.:

Կոյր աշուղ Ֆահրատը՝ այդ եղանակին եւ խօսքերուն հեղինակը, այդ օրերուն ստուերի մէջ կը ձգէր բոլոր հեղինակներն ու հեղինակութիւնները: Չկար դեռ Չարենցը(*): Չկային հրապարակի վրայ թումանեանը, Յովհաննիսեանը, Դուրեանը, Պէշիկթաշլեանը: Անոնք դպրոցներուն, մտաւորականներուն համար էին: Քիչ մըն ալ Իսահակեանի անունը կը լսուէր, բայց Ֆահրատին առջեւ ան «խալթ» էր ըրեր: Ֆահրատը այդ օրերու ամենասիրուած երգիչը եւ քարոզիչն էր, որուն խօսքերէն կը դիւթուէին զանգուածները եւ մահը հարսնիք կը դառնար:

(*) Եթէ չեմ սխալիր, ան գաւակն էր Մխչոնց եղբայրներէն մէկուն:

Յուզուած էր ե'ւ Համօն : Ոտքի էր կանուխած , դէմքը կարմը-
րած , աչքերը բոցավառ , բռունցքը սեղմած : Երգը չվերջացած՝
ան սկսաւ նոր երգ մը՝ «Իսլամների գոռ վաշտերը ահագին» . . .

Եւ այսպէս շարունակուեցաւ , մինչեւ որ նշան տուին լռելու :
Բեմ բարձրացաւ Սերդէյը : Ան կը խօսէր ներքին կրակով :
Երիտասարդ էր , բայց արդէն կը թուէր իր ընկերները , որոնք
նահատակութեան պսակին էին արժանացած : Մենակին , Իսա-
ջանին անունները երբ տուաւ , ձայնը դողալ սկսաւ : Ունկըն-
դիրներու աչքերը թրջուեցան , իսկ Սերդէյը , ինքն իրեն գանե-
լով , ըսաւ .

— Սիրելիք , լացը , սուզը նրանց համար չէ . նրանք նահա-
տակուեցին եւ անմահութիւնը վաստակեցին : Լացը , սուզը
մեզի համար է , որ խօսում ենք նահատակութիւնից , բայց վա-
խենում ենք վաստակել դայն . . . :

Սերդէյը ուրիշ շատ բաներ ալ ըսաւ , բայց միայն այդ խօս-
քերն են մտրիս մէջ մնացել : Բոլորն ալ զլածուած էին : Սեր-
դէյը իր նպատակին հասած էր՝ պատրաստած էր բոլորը «մա-
տաղ» ընելու :

Երբ կը ծափահարէին , Համօն մօտեցաւ ինծի եւ ըսաւ .
«Քեզ հետ խօսելիք ունիմ» :

Գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր : Դէմքին վրայ հազիւ աղուա-
մազը բուսած եւ աննշմար բարակ պեխեր էր կաղմած , կամար
յօնքերու նման : Շաղանակադոյն աչքերէն վիշտը , ցասումը ,
սէրն ու կիրքը կը թափէին եւ ահամայ կը հմայէին դիմացիներ :
Կարծես դարնան ծաղիկ լինէր :

Անոր հետ մինչ այդ մէկ անդամ կի պատահած միայն :

— Մէկ խօսքով ըսեմ , — սկսաւ Համօն , — հաւատա՛ խօս-
քիս , ես կ'ուզեմ «մատղուիլ» : Թէ չկրցայ «նահատակ» դառ-
նալ , թո՛ղ դառնամ աղբիս համար մի պարզ մատաղ» :

Յուզուած էր , ձայնը կուլ կուտար եւ կը հարցնէր .

— Զե՞ս հաւատայ , հաւատա՛ , փորձիր :

— Կը հաւատամ խօսքիդ , պատասխանեցի :

— Դու կը հաւատաս , բայց Յակոբը չի հաւատար : Խնդրեցի
նրան որ առաջին խմբին հետ ինձ Երկիր ճամբէ եւ կամ այն-
պիսի մի գործի դնէ , ուր մեռնիլ կայ : Իմ առաջ քար նետեց

ՀԱՄՕ ՋԱՆՓՈՒԱՏԵԱՆ

Եւ արհամարհելով ասաց. «Դու դեռ երեխայ ես, երէկուայ մոզին: Քամին ընկել է պինչդ, պոչդ տնկել ես, բայց քու ուղածը դեռ եւս չգիտես: Դու կ'ասես՝ դնամ, նահատակուեմ: Իայց ամէն ուզողին նահատակութիւն չեն տայ. դեռ քու "ինտը, ջինտը բայլըսըղ" մի բան է», ասաց եւ վերջացուց: Եւ դեռ ես

Գաշնակցական ցանկի մէջն իսկ չեմ ընկած: Իմ յոյսը դու եւ Սերգէյն էք մնացած: Երկուսդ որ ուզէք՝ կրնաք համոզել Յակոբը: Եւ եթէ ուզէք, Թումանի յառաջիկայ խմբին մէջ կըրնաք մտցնել դիս: Եւ կամ ուր որ դուք եղաք, ինձ էլ ձեզ հետ առէք եւ ինձ փորձէք:

Անոր աղաչական աչքերուն նայելով՝ պատասխանեցի.

— Տեսնեմ ի՞նչ կարող եմ անել:

Տեսայ Սերգէյը, հասկցուցի Համոյի բաղձանքը: Ուրախացաւ, բայց կասկածը մէջը մնաց:

— Փոքր է, դուցէ փոշմանի: Տեսնենք, միւսները ի՞նչ կը մտածեն. նրանք աւելի տեղեակ են տակին-վրային: Հարցը Կ. Կոմիտէին կը տանինք:

* * *

Սերգէյի եւ միւս ընկերներու միջոցով ես ծանօթացայ Կարսի շրջանի մեր ամբողջ կազմակերպութեան մեքենականութեան եւ անցուղարձի հետ: Աւելորդ չեմ համարեր այստեղ ներկայացնելու Կարսի կազմակերպական ձեւը, որ օրինակ դարձաւ Երկրի համար: Գործիչները, հոն վարժուելով եւ փորձնական դաս առնելով՝ կ'անցնէին Երկիր եւ կը կիրարկէին ինչ որ տեսած ու սորված էին:

Կարսը իր բոլոր գիւղերով համակուած էր յեղափոխական ոգւով: Առաջին պատճառը՝ հայ դպրոցներու դոցելը եւ եկեղեցական կալուածներու դրաւումն էր ուսներու կողմէ: Երկրորդ պատճառը՝ ազատագրման հարցն էր Տաճկահայաստանի, որուն Երկիր անունը կուտային:

1878 թուին, երբ հայ զօրավարներ՝ Լօռիս-Մելիքով, Լազարեւ, Տէր Ղուկասով եւ ուրիշներ Տաճկաստանէն կը դրաւէին Կարսը եւ կը կցէին Ռուսաստանին, հայերը կը կարծէին թէ ատկէ հայութեան մեծ շահ պիտի լինի: Եթէ ոչ ազատ Հայաստան, դոնէ հողաղուրկ հայութեան համար տեղ եւ ասպարէզ պիտի բացուէր: Եւ կը հաւատային ատոր:

Սակայն, ատոր ճիշտ հակառակը եղաւ: Թէեւ հայ զօրավարներ պատիւներ առին եւ Կարսի ամբողջիւնները անոնց անունով մկրտուեցան, բայց Աբաս թէ Գապիկ Բաղրատունիի

եկեղեցին ոռւս եկեղեցի դարձուցին, ինչ որ հայ ժողովուրդի աչքին փուշ եղաւ. հայ ինքնավարութեան յոյսերը յօդս ցընդեցան, ոռւս ղինուորական իշխանութիւն հաստատուեցաւ: Անոնք ալ որ կը հաւատային թէ գոնէ հողագործիկ հայութիւնը հող պիտի ստանայ վերագրաւած իր երկրի մէջ, յուսաբեկուեցան: Հայութիւնը, գրաւման առաջին տարին, բնակչութեան 45%-50% էր, շուրջ 80,000 ընդամէնը: 1903-ին, բնակչութեան թիւը բարձրացաւ մօտաւորապէս 400,000-ի: Թէեւ հայերութիւնը աւելցած էր եւ հասած 120,000-ի, բայց անոնց հողային տարածութիւնը մնացած էր նոյնը, ինչ որ էր 25 տարի առաջ, իսկ տոկոսային յարաբերութիւնը ընդհանուր բնակչութեան համեմատութեամբ՝ ինկած էր 30%-ի: Հողերը կը բաժնուէին ներգաղթող ոռւսերուն, մալախաններուն, յոյներուն, Կովկասի օսերուն, չէրքէզներուն եւ ուրիշներուն, իսկ 1894-96 թուերուն թուրքիայէն ճողոպրած 30,000 հայութիւնը անհող մնաց՝ անբաղձալի տարր նկատուելով ոռւս իշխանութեան կողմէ եւ իր գոյութիւնը քարշ կուտար Բասենի, Թախտի եւ Կարսի մէջ տեղական հայերու բարեացակամութեամբ:

Այս դրութեան վրայ աւելցան դպրոցական հարցը, եկեղեցական կալուածներու գրաւման խնդիրը եւ Կուկուենեանի խմբէն յետոյ, մինչեւ Թորգոմի եւ Վաղարշակի խումբերու ջարդը ոռւս-թուրք գործակցութեամբ: Այդ կերպով բոլորովին պարզուեց ոռւս քաղաքականութիւնը հայերու ձգտումներու հանդէպ: Նոյնպէս պարզուեց թուրքիոյ ընթացքը՝ սահմանի միւս կողմը Համիտեան ըէժիմի ջարդարար քաղաքականութիւնը:

Կարսի ժողովուրդը, ինչ դասի եւ կրթութեան տէր ալ լինէր, կը տեսնէր այս ամէնը եւ իր կաշիին վրայ կը զզար: Ան ազատուած էր ոռւսի կամ ուրիշի վրայ յոյսեր դնելէն: Սրճարաններու կամ մայրաքաղաքներու սալոններու «քաղաքադէտները» կը համարէր «քամի փչողներ, բուշտ տըտուցողներ»: Կարսը իր առանձին մթնոլորտը եւ քաղաքական ուղղութիւնն ստեղծած էր, թէեւ յոռետես, բայց իրապաշտ, որ կը խտանար հետեւեալ խօսքերուն մէջ. «Ռուսը իր կացինը հայութեան արմատին կը հասցնէ. թուրքը իր կացինը հայութեան նիւղերուն կը հասցնէ: Միւսներն ալ ելեր են մեր գլխուն ալելուեայ կը

կարդան: Նալլաթ սըլիկին ալ, պըլիկին ալ»:

Այս կացութիւնը, սակայն, չէր դրած հայութիւնը վհատման դետնի վրայ, այլ ընդհակառակը յուսոյ եւ հաւատի վրայ՝ դէպի իր սեփական ոյժերը: Իր նշանաբաններն էին՝ ինչ գոհերով ալ լինի, պահել ազգային ինֆնուրոյնութիւնը. սուրբ համարել ինչ որ ազգային է. ոչ թէ սուրբերուն գոհեր մատուցանել, այլ թուրք եւ ուս բռնակալութեանց վերացման համար ոչ մէկ գոհ չխնայել: Ազատութիւնը մեզմէ բաժնուած է խոր վիհով, այդ վիհը պէտք է լեցուի թշնամիին եւ մեր դիակներով:

Ասոնք միայն դեղեցիկ խօսքեր չէին: Զիս շրջապատող ընկերները կը պատրաստուէին մահուան: Անոնց մտահոգութիւնը միայն մէկ բան էր՝ իրենց կեանքը սուղ դնով ծախել եւ մեռնիլ՝ Երկրի հողին վրայ: Իսկ եթէ կարողանան տեսնել Վանայ Ծովը, Սասունի Անտօքը, ասկէ յետոյ ինչ կ'ուզէ թող լինի: Անոնք գիտէին, որ իրենց մահուամբ չէ որ պիտի կործանէին թուրք եւ ուս ըէժիմները, բայց կը հաւատային որ իրենց դիակներուն վրայով է որ հայ դերի ժողովուրդը ստըրկութենէ պիտի անցնէր ազատութեան:

Ժողովուրդը կը գիտակցէր որ այդ մարդիկ կ'երթան դէպի ստոյգ մահ: Բայց ոչ բարեկամները, ոչ ծնողները, եւ ոչ ալ ոեւէ մէկը խորհուրդ կուտային յետ կանգնելու: Ընդհակառակը, թախիծով անոնք կ'ըսէին. «Ուխտդ ընդունելի լինի»: Մեռնելու դնացող ընկերներուն ալ մահը դեղեցիկ եւ դիւրին կ'երեւար: Մահը կեանքէն ալ հրատուրիչ էր դարձած:

Այս մթնոլորտին մէջ՝ Կարս քաղաքը հետեւեալ կազմակերպական ձեւն առած էր.—

Քաղաքը բաժնուած էր քաղաքամասերու, որոնց մէջ դտնուող ուխտեալ կուսակցականները բաժնուած էին խումբերու, ըստ տարիքի եւ ըստ խմբի ցանկութեան: Խմբի անդամները կը ճանչնային զիրար եւ կանոնաւոր ժողովներ կ'ունենային, դասախօսութեանց ներկայ կ'ըլլային, անդամավճար կուտային եւ կիրադործէին Ենթակոմիտէին հրահանգները: Մէկ խումբի անդամը չէր ճանչնար ուրիշ խումբերու անդամները:

Իրարմէ գաղտնի էին եւ շաղկապուած էին Ենթակոմիտէով : Անոնց մէջ չկային կիներ : Բայց կիները այրերու նման կազմակերպուած էին եւ Կարմիր Սաշի դերը կը կատարէին : Անոնք ունէին իրենց առանձին վարչութիւնները, որ առաւելապէս դրամ, աշխատանք եւ եկամուտի աղբիւրներ կը ստեղծէին կուսակցութեան անդամներուն համար :

Նիւթական զոհարերութիւնը մրցման առարկայ էր : Ժլատութիւնը համարժէք էր հայութենէն դուրս լինելուն : Եւ ամէն մէկը իր ոյժերէն վեր կ'ուղէր զոհարերել, կը զոհէր աւելին քան պէտք էր, ինչ որ կը չափաւորէին ղեկավարները :

Ուսումը պէտք է լինէր հայկական : Ռուս պետական դրարոցները ամբողջովին պոյքոթի ենթարկուած էին : Մանուկները, համարեա ծածուկ, կը յաճախէին հայ մասնաւոր դարոցները : Ուսումը պարտադիր էր :

Քանի մը տարի առաջ ուսուերէն խօսիլը դարդացած լինելունչան էր ու պատուի էր . երիտասարդութիւնը, դիտնար թէ չդիտնար, այդ լեզուով կը ջանար արտայայտուիլ : Այժմ հակառակն էր դարձած : Ռուսերէնը բանադրուած էր : Ով դործածէր այդ լեզուն, դաւաճան կը նկատուէր :

Հայ եկեղեցիները պարտապ էին ժամերգութեան ատեն : Չէին դնար աղօթքի, որ խարերայութիւն եւ սին կը համարէին : Եկեղեցի կ'երթային քանի մը պառաւ կիներ միայն : Հակառակ այդ երեւոյթին, հայ եկեղեցիի պաշտպանութիւնը աղղային եւ կուսակցական պարտականութիւն էր բոլոր դաւանանքի հայերուն համար :

Հողեւորականները կ'արհամարհուէին : «Սար ու ձոր՝ տէրտէրի փոր», կ'ըսէին եւ զանոնք կը համարէին յետամնաց, հակայեղափոխական : Հակառակ ատոր, քանի որ հայ հողեւորականները կը հալածուէին ուսուերէ եւ վտանգի տակ էին, անոնց պահպանումը իր վրայ էր առած կուսակցութիւնը, իբր աղղային իշխանութեան մնացորդի : Խրիմեան Հայրիկը անոնց աչքին այլեւս լոկ կաթողիկոս չէր, այլ աղղութեան պետը : Եւ կը վիճէին, թէ ան Դաշնակցակա՞ն էր թէ՞ Հնչակեան, թէեւ ան ե'ւ ոչ մէկն ալ չէր :

Կաթողիկ եւ Բողոքական հայ համայնքները, թէեւ աւելի

կը յաճախէին իրենց եկեղեցիները եւ աւելի հաստատուն կ'ե-
քեւային իրենց դաւանանքին մէջ, միակամ էին Լուսաւորչա-
կաններուն հետ եւ նոյնքան մոլեռանդութեամբ նախանձախըն-
դիր էին հայ աւանդութեանց եւ իրաւունքներու պաշտպանու-
թեան: «Հայ եկեղեցին հայութեանն է եւ ոչ թէ ռուսինը»,
կ'ըսէին:

Գիւղերու կաղմակերպական ձեւը քիչ մը տարբեր էր, եւ
իր թերութիւններն ունէր որ պիտի շիտկուէին 1903-էն յետոյ:
Այդ թերութիւնները առաջ կուգային գիւղի մէջ գոյութիւն ու-
նեցող թայֆաներու կամ այլ կուսակցութեան պատկանողներու
պատճառով:

Գիւղի ամբողջ համայնքը կ'ընտրէր երեք հոգինոց ենթա-
կոմիտէ մը, որ գիւղի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր: Անոր
գործերն էին.—

Դատաստանական: Ոչ մէկ դատ կը հասնէր ռուս պետական
դատարանը: Գիւղի բոլոր վէճերը, դատերը տեղին վրայ կը
լուծէին ընտրուած երեքը: Այն պարագային, երբ գիւղի մէջ
չլուծուած դատեր լինէին կամ ընտրուած երեքը իրենք դատի
ենթակայ լինէին, կը դատուէին շրջանի կոմիտէի կողմէ:

Դպրոցական: Պետական դպրոցները պոյթով էին են-
թարկուած: Պարտադիր էր հայկական դպրոց ունենալը, թէ-
կուզ գաղտնի: Դպրոցի ծախքերը կ'ապահովուէին դրամով
կամ բնական նիւթերով:

Կուսակցական տուրք: Պետական տուրքերէն խուսափիլը
յանցանք չէր, բայց ազգային եւ կուսակցական տուրքերէն վրի-
պիլը պարտազանցութիւն էր: Իւրաքանչիւրը, ըստ իր կարո-
ղութեան, պարտադիր էր կուսակցական իր սակը վճարել դրա-
մով կամ նիւթով, որ կը փոխանցուէր Կ. Կոմիտէին:

Գաղթականներու հարց: Պէտք էր գտնել բնակարան եւ աշ-
խատանք գաղթականներու համար: Պէտք էր անոնց բարօրու-
թեան մասին ամէն աշխատանք կատարել:

Պէտք էր նաեւ Տաճկահայաստանի համար ուղարկուելիք

գիմաւթերփները պահպանել եւ այնտեղ անցնող խումբերը պահել շրջանի հաշուին :

Գաւառի գիւղերը իրենց ներկայացուցիչներով կ'ընտրէին Շրջանի Կոմիտէն, որ ենթակոմիտէութեանց անմիջական բարձր վարչութիւնն էր : Անոր տրամադրութեան տակ էր Կ. Կոմիտէի կողմէ նշանակուած Շրջանի շրջիկ գործիչը որ կը կատարէր կամ կատարել կուտար Կոմիտէի որոշումները եւ ընդդիմացողները կարգի կը հրաւիրէր : Շրջիկի տրամադրութեան տակ էին առաւելն երկու զինուածներ :

Այս բոլորը կը կատարուէին ռուս կառավարութեան խիստ բէժիմի պայմաններուն մէջ, երբ մանաւանդ որ Կարսի նահանգը զինուորական գօտի էր : Անշուշտ, կառավարութիւնը կը կռահէր անցուդարձը, բայց միջամտելու ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունէր : Ժողովուրդի հակակրանքը հանդէպ իշխանութեան այնքա՛ն մեծ էր եւ համակրանքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան հանդէպ՝ այնքա՛ն հզօր, որ անոր ստորին խաւերը, իւրայիններու արհամարհանքէն սարսափած՝ կը ջանային լաւէն աւելի լաւ երեւալ : Իսկ անոնք որ կը համարձակէին բերան-բացութեամբ կամ չարամտութեամբ կառավարութեան դործիք դառնալ, իրենց կեանքը վրայ կուտային յաճախ իրենց հարազատներու ձեռքով : Եղած դործերուն համար կառավարութեան մօտ ոչ բողոքող, ոչ ղեկուցող եւ ոչ ալ մատնիչներ կը ճարուէին :

Այս գործունէութիւնը մեծ արդիւնք էր տուած Կարսի նահանգին մէջ : Հակառակ որ այնտեղ ապաստանած 30,000 հայ գաղթականներէն իշխանութիւնը կը պահանջէր, որ կամ ընդունէին ռուսահատակութիւն եւ կամ ցրուէին զինուորական այս գօտիէն, անոնք ոչ մէկը, ոչ ալ միւսը կ'ընդունէին եւ, շնորհիւ տեղացիներուն, միշտ իրենց եղած տեղը կը մնային : Անոնց նիւթական կացութիւնը տանելի էր, եւ բնաւ զգալի չէր բնիկի եւ գաղթականի հարցը, որ հետագային ես տեսայ այլ շրջաններու մէջ :

Կարսի, մանաւանդ գիւղերու, ժողովուրդը ցարդ անտարբեր էր դէպի ռուսներ, եւ անոր մեծ մասը անդրադէտ էր :

Բայց ի հեճուկս ոուս հալածանքներուն եւ շնորհիւ Դաշնակցութեան որդեգրած ուղղութեան, անոր աշակերտներու թիւը եռասպատկուած էր, դպրոցներու թիւը կրկնապատկուած էր: Թէեւ անոնց որակը ցած էր, պետական դպրոցները սլարապ մնացած էին շնորհիւ պոյքոթի, բայց մարազներու եւ գոմերու մէջ եղած դպրոցները եռանդով կը յաճախէին երեխաները:

Կարսի հայութիւնը, թէեւ քանակով աւելի քիչ էր քան Թիֆլիսի, Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի եւ ուրիշ շրջաններու հայութիւնը, եւ հարստութեամբ ալ աւելի սլակաս քան բոլորը, բայց իր ծախքերը հանած էր 1904-ին: Կուսակցական դանձարկղը անոր մտցուցած դուտ դրամագլուխը կարծեմ 40,000 ուրբլի էր եւ առաջին տեղը կը զբաւէր այդ օրերուն: Եւ Բազուն, որ միլիոնատէրերու աշխարհն էր, ստուերի մէջ էր ձգուած Կարսի կողմէ:

Հետաքրքրական էր մէկ այլ հակասական երեւոյթ, որ մինչեւ օրս չեմ կարողացած ըմբռնել իր խորքով: Կ. Կոմիտէն շրջանի վերին դեկավարն էր, անոր անունով կը կատարուէին բոլոր դործերը: Բայց ինքը աներեւոյթ էր: Այդ միայն զգուշութեան հետեւանք չէր, այլ ունէր ե՛ւ այլ իմաստ:

Գաւառէ դաւառ հարսը տուն բերելով վճիռը կը տարբերի: Բարձր Հայքի եւ անոր սերունդ Կարսի, Ախալքալախի եւ քանի մը ուրիշ շրջաններու մէջ, մինչեւ որ փեսայի մայրը եւ հօրաքոյրը բաղնիքի մէջ չտեսնէին իրենց հարսը բոլորովին մերկ, վճիռ չէին տար ամուսնութեան: Երեւի այդ սովորութիւնը ազդած էր ե՛ւ Կարսի Կ. Կոմիտէի ընտրութեան վրայ, որուն մէկ անդամ ներկայ եղայ եւ այլեւս ոչ մէկ տեղ նոյնը չտեսայ:

Շրջանային Պատուամաւորական Ժողովը գումարուած էր ընդհանուր կարգով, ըստ կանոնադրի: Միայն թէ՛ քանի որ Կ. Կոմիտէն, թէեւ կազմուած էր 7 անձերէ, բայց մէկ անձ էր իբր Կ. Կոմիտէ, եւ քանի որ ինքը գաղտնի մարմին էր ու գաղտնի մնալով գործած էր իր նշանակած գործիչներու միջոցով, ուրեմն ան կը շարունակէր բացակայ մնալ Շրջանային Ժողովէն:

Երկու գլխաւոր զեկուցում՝ հաշուական եւ գործի՝ ներ-

կայացուած էր, հաստատուած Կ. Կոմիտէի կնիքով: Կ. Կոմիտէն իր փոխարէն ներկայացուցիչ էր կարգած Յակոբը (Չիլինկարեան) եւ Սերգէյը, որոնք իր գործիչներն էին: Անոնք միաժամանակ իրենց հրաժարականը տուին եւ նոր Կ. Կոմիտէ ընտրել պահանջեցին:

Սովորական ձեւով բացակայ Կ. Կոմիտէի քննադատութիւններ եղան: Բայց պաշտպանողը ինքը չէր, այլ պատգամաւորները կամ գործիչ-ներկայացուցիչները, որոնք կուտային լրացուցիչ տեղեկութիւններ եւս եղած հարցումներուն:

Երբ ամէն բացատրութիւն լսուեցաւ եւ քննադատութիւններ եղան, նախագահը հարց տուաւ.

— Կարելի՞ էր աւելին անել, քան արած է մեր Կ. Կոմիտէն: Նրա գործերը համապատասխան եղա՞ծ են տրուած որոշումներուն եւ ի՞նչ է մեր դնահատութիւնը մեր Կ. Կոմիտէին:

Բոլորն ալ կը գտնէին, որ շատ դնահատելի եղած է Կ. Կոմիտէն, իր գործունէութեամբ:

Ընտրութիւնները, ըստ սովորականի, համաձայն կանոնադրի էին, բայց կային մանրամասնութիւններ որոնք յատուկ էին Կարսին:

Առաջին հերթին Կ. Կոմիտէի թեկնածուի անձով չէին հետաքրքրուեր, այլ անոր սերունդով: Ովքե՞ր էին թեկնածուի մայրը, հայրը, անոնց մամը, պապը, ջոջ պապը եւ ջոջ մամը եւ այդպէս կը քրքրէին անոր ծագումը մինչեւ Նոյ Նահապետը: Երբ սխալէիր եւ ըսէիր թէ ի՞նչ կապ ունի այդ հնութիւնը թեկնածուին հետ, տարիքաւորները, որ մանրակրկիտ մասալներ կը պատմէին, կը պատասխանէին.

— Դու դեղնակտուց ես, քեղ խօսք չի հասնի: Հալալ կաթ ծծողը հալալ կը լինի: Օձի հաւկթէն տատրակ չի ելնէ:

Երկրորդ հերթին՝ կը քրքրէին թեկնածուի ընտանիքը, անոր ներքին կեանքը եւ թէ ան ինչպէ՞ս կը պահէ իրեն ընտանիքի մէջ. կը խմէ՞, խումար կը խաղա՞յ, աչքը դուրսը չէ՞, իր ընտանիքի բարեկեցութիւնը ի՞նչ է, ի՞նչ է իր անձնական կեանքը:

Երբ սխալէիր եւ դիտէիր, թէ ինչո՞ւ կը մտնէք թեկնածուի անձնական կեանքի մէջ, յուզուած կը պատասխանէին.

— Կ. Կոմիտէն հազար ու հազար մեր ընտանիքների ղեկավարը չէ՞: Մէկը, որ իրան եւ իր ընտանիքը չի կարող կառավարել, կարո՞ղ է մեզ կառավարել:

Երրորդ հերթին միայն կը քննէին Կ. Կոմիտէի թեկնածուներու անձնական եւ կուսակցական յատկութիւնները: Անոնք պէտք չէ լինէին գործադուրկ: Ընդհակառակը, պէտք է ունենային իրենց հաստատուն գործը, պաշտօնը: Առնուազն ինքնաբաւ պէտք է լինէին:

Եթէ չը դռնուէին բարեկեցիկներ եւ, եթէ յանկարծ ըսէիր թէ՛ աղքատներուն համար տեղ չկա՞յ Կ. Կոմիտէի մէջ, իսկոյն առարկութիւնը կ'առնէիր.

— Ոչ, խեղճերի համար է Կ. Կոմիտէն, բայց նա անկախ եւ անկաշկանդ պէտք է լինի որ կարողանայ խեղճերին ձեռք մեկնել: Անգործը, անկարը, որ հարկադրուած է ուրիշի բուռը նայել, ինչպէ՞ս կ'ուզես որ լինի անաչառ, ազատ եւ օգտակար թէ՛ իրան եւ թէ՛ ուրիշին:

Թեկնածուները կ'ընտրուէին առանց նկատի առնելու անոնց ծննդեան վայրը, դիրքը եւ դասը: Եւ ահա կը տեսնէիր մէկը, վարժապետ կամ դրաղիր, որ կը համոզէր.

— Ազգը 7 դոյներից կազմուած երկնքի ծիածան է: Ազգը 7 ձայներից կազմուած անուշ մի մեղեդի է: Արդ՝ առաջարկում եմ այդ 7 խորհուրդներից մէկ մէկ հատ ընտրել եւ 7 տեսակներից մի Կ. Կոմիտէ ստեղծել, որ մենք 7 դասի մէջ էլ ալանջ եւ աչք ունենանք:

Իրօք որ, ձայները այդ ուղղութեամբ կեդրոնացան.— Նորհատեան (Կարսեցի) ուսուցչական, մշակութային գոյնէն. Սեւ Կարօն (Ախալքալակցի) գործաւորներու, բանուորներու գոյնէն. Երուանդը (Ախալքալակցի) առեւտրականներու գոյնէն. Բզնունի (կարծեմ Կարսեցի) պետական պաշտօնէութեան գոյնէն. Բժիշկ Ղազանջեան (Ախալքալակցի) ազատ ասպարէզի գոյնէն. Մխչոնց Մարգար (Կարսեցի) մանր առեւտրական, գիւղացիական գոյնէն:

Ինձի անհասկնալի էր այս ընթացքը եւ զարմանք յայտնեցի թէ՛ ինչո՞ւ չընտրուեցաւ Տուրբախը, որ հին, անուանի գործիչ էր եղած նոյն իսկ Երկրի մէջ, ինչո՞ւ չընտրուեցան Յակոբը

եւ Սերգէյը, որոնց կը նայէր ամբողջ նահանգը:

Յակոբը ժպտալով պատասխանեց.

— Զարմանում ես, որովհետեւ չես հասկանում Կ. Կոմիտէի էութիւնը: Մեղուանոցին մէջ մայր մեղուն է ամէն ինչը եւ բոլոր մնացած մեղուները նրա ստեղծածն են եւ նրա գերին: Նա ինչ որ հրամայէ, այնպէս էլ կը լինի: Բոլորին նա տարբեր աշխատանք է տալիս եւ այդ աշխատանքի համաձայն ղինել է նրանց. մէկին կնճիթներ եւ դրահներ է տուել՝ թշնամուն խեղդելու համար, միւսին՝ իայթոցներ՝ իրեն պաշտպանելու, ծաղիկների նեկտարը հաւաքելու ու մեղր դարձնելու: Ինքը այդ բոլորէն զուրկ է, մի թշուառ որդ, որ ապաւինած է իր ստեղծածների զոհաբերութեան վրայ: Բայց եթէ այդ որդը մեղուանոցից բացակայէ, բոլորը իրար կը փճացնեն եւ կը փախչին: Իրա համար էլ նա միշտ նրանց մէջն է եւ բանտարկուածի նման արեւ չի տեսնում: Հաշուիր որ մայր մեղուն Կ. Կոմիտէն է: Նա երեք պարտք ունի՝ ա) լինել իր զաւակների մէջ դիշեր ու ցերեկ, արեւ չտեսնել մեր մայրիկների պէս եւ սիրել բոլորին անխտիր կերպով. բ) ներդաշնակութիւնը պահել բոլոր բաղմութեան մէջ եւ կամք ունենալ այդ միութիւնը պարտադրելու. գ) նախատեսել եւ ապահովել այդ բաղմութեան զոյութիւնը վտանգի ու խաղաղութեան ժամանակ եւ անոր ուժեղացումը որակով ու թուով: Ուրիշ ոչինչ:

Յակոբը այս օրինակով ինձ կ'ուղէր բան հասկնել, ես ինձի հարց կուտայի. «Յակոբը, մայր մեղուի իր պատմութիւնը անելով, կ'ուղէ որ մենք կապկենք մեղունները, թէ՞ իր ըսածը բնատուր յատկութիւնն է այս ժողովուրդին»: Ես երեւակայութեամբ դնացած էի Երիզա, ուր իմաստութեան աստուածը Անահիտ դիցուհին էր, որ մայր մեղուի նման ամէն ինչ էր, թէպէտ ինքը քարէ արձան մըն էր: Չլինի՞ թէ այս բոլորը յարութիւն առած եւ եկած խառնուած էր Կարսի կանոնագրին մէջ եւ Կ. Կոմիտէի ընտրութիւնն ալ դարձած էր չգրուած օրէնք մը:

— Ասում ես՝ թողած Տուրբախը, որ մի հերոս է, ուրիշին ենք մտցնում մարմնի մէջ: Այդ է լաւը: Կ. Կոմիտէի անդամները հերոս լինելու հնարաւորութիւնը եւ պարտականու-

Թիւնը չունին: Նախ՝ գաղտնի պէտք է լինին: Եւ յետոյ՝ նրանք են որ հազարներով պէտք է ստեղծեն Տուրքախի նմանները: Ասում ես՝ ինձ եւ Սերգէյին թողած, ուրիշներին առաջ կը պցենք: Այդ լաւ է: Մենք այսօր կանք, վաղը չկանք եւ դործի վրայ էլ պիտի վերջանանք: Բայց ո՞վ պիտի լինի մեզանից աւելի լաւ եւ շատ աշխատաւորներ ստեղծողը: Եթէ կ. Կոմիտէն հասկանայ իր դերը եւ ուրիշ բաների չխառնուի, եթէ նա իր հաւկիթները ածէ եւ կամք ունենայ կառավարելու՝ առանց երկպառակութեան, նա կ'արդարացնէ իր գոյութիւնը, եւ ամէն ինչ յարատեւ եւ լաւ կը գնայ: Այս կը լինի, երբ նա մի անձ դառնայ:

Այսչափը պատմեցի որ հասկնալի լինի մէկ այլ մտայնութիւն, մէկ այլ մթնոլորտ, զոր ստեղծած էր կ. Կոմիտէն այդ շրջանի մէջ:

* * *

Գործիչը, ղինուորը եւ Երկիր գնացողը այն տարրն էր, որ «մատաղ» պիտի լինէր աղղութեան: Անոնք ենթարկուած էին առանձին կանոններու, որոնցմէ գլխաւորներն էին. —

— Պէտք չէ ունենաս քու սեփականութիւնը:

— Կապերդ պէտք է կտրես աշխարհիկ կեանքին հետ:

— Կապերդ պէտք է կտրես քու ընտանիքիդ եւ ընդհանրապէս կիներուն հետ:

— Վայելքներուն բնաւ պէտք չէ մասնակցիս:

— Պէտք է լինիս քու ծառան եւ ընկերոջդ ծառան:

— Լեղուով, շարժուձեւով պէտք է լինիս պատշաճ, համարձակ եւ հպարտ:

Սուտ խօսիլը, դողնալը, հարբիլը, շնանալը, աղջիկներուն հետ սիրաբանութիւն ընելը, փափուկ կեանք սիրելը, մայրենի լեզուն չգիտնալը, վախկոտութիւնը, քսութիւնը, անհամարձակութիւնը մարդկային թերութիւններ են: Ան որ ատոնցմէ մէկը ի ծնէ չէ ունեցած եւ չունի իր անկարողութեան պատճառով, առաքինի չէ: Առաքինին այն է, որ ամէն թերութիւն ունեցած է, բայց հրապարակով կը խոստովանի, կը հրաժարի անոնցմէ, կը պայքարի անոնց դէմ եւ կը յաղթէ: Ի՞նչ

արժէք ունի տէրտէրի քարոզը ողորմածութեան մասին, երբ գրպանէն մեթալիկ չի ելլեր: Բարեգործը այն է, որ ունի եւ ունեցածը կուտայ: Ի՞նչ արժէք ունին կուտուած մարդու, կամ լեռը փախած ճգնաւորի ժուժկալութեան խրատները: Արժէքաւորը այն է, որ ամէն ինչ ունի, բայց ժուժկալ կը մնայ:

Ահա այս հոգեկան դպրոցին մէջն էր որ զյոս դրած էին «վարժուելու» համար: Մայրս, եղբայրներս եկած էին Կարս եւ հոն հաստատուած: Անոնք նոյն իսկ հարուստ էին, բայց ես

ԼԵՒՈՆ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ

ընդհանուր մթնոլորտէն ազդուած՝ ոտք չէի կոխեր մեր դրան շէմքէն ներս: Չորի թաղի մեր բրիչակ կացարանին մէջ, գետնի վրայ, եափուկ մը իբրեւ վերմակ պէտք է ունենայի այլեւս: Թեփանենց Ալէքի աժաննոց ճաշարանէն թաւայ կամ չանախ բերելը եւ փորը լեցնելը, իմ եւ ընկերներու կօշիկները հերթով մաքրելը, մեր ձիերը մեր ձեռքով թիմարելը, կերակրելը՝ ամենօրեայ մեր պարտականութիւններն էին դարձած կուսակցական աշխատանքներու կողքին:

Լեւոն Քալանթարեանը, որ դոկ էր, Բաղուէն եկաւ մեր մէջ: Կ'ըսէին որ ան հարուստ էր, իր իրաւունքներէն հրաժարած էր

եւ իր դործը ձգած՝ եկած էր «մատաղ» գնալու: Իրմէ չեմ հասկցած, բայց ուրիշներ կ'ըսէին որ մէկ թէ երկու տասնեակ զինուորներու ամբողջ կազմուածքին, ձիերն ալ մէջը, ծախքերը ինքը վճարած էր Կ. Կոմիտէին: Չնայելով ատոր, չոր սիրտ իր նոր ընկերները կը շարունակէին փորձեր ընել՝ տեսնելու համար թէ այդ «բուրժուայէն» մարդ դուրս կուզա՞յ: Իր քնելու տեղը ինկաւ դրան մօտը, որուն տակէն սառն քամին կը փչէր: Ծէգը չբացուած՝ Սերգէյը կ'ըսէր. — «Ես շատ յոգնած եմ, կօշիկներս մաքրէ եւ դնա իմ ձին ալ թիմարէ»: Յակոբ կ'աւելցնէր. — «Միս, սոխ կ'առնես, կարթոֆիլ կ'առնես եւ մի լաւ բան կը պատրաստես, կ'ուտենք»: Անոր խուրջինը բացին եւ ինչ որ ունէր, ամէն մարդ իր ուզածն առաւ անկէ եւ անոր բան չմնաց: Լեւոնը ծիծաղելով բողոքեց.

— Լաւ, բայց փոխնորդ իսկ չթողիք, ես էլ ձերը կ'առնեմ: Ան իսկոյն հասկցած էր թէ ինչ մթնոլորտի մէջ էր եւ յարմարուեցաւ: Ակամայ կ'ըսէինք. «Ոսկի տղայ է...»:

Տարբեր էր Գէորգը, որուն Ռուս Գէորգ կ'ըսէին, ուստի դիմագիծ ունենալուն համար: Բոլորէն աւելի բարձր էր ուսումով: Ան կ'ըսէր. —

— Սիրելիս, կեանքի հետ եղած կապերը ծանր շղթաներ են որ կը կաշկանդեն մարդը՝ գնալու բարձրագոյն զոհողութեան, նահատակութեան:

Գէորգը խստութեամբ ճգնաւորական կեանքին փարած էր: Այդ ժամանակներուն նորաձեւութիւն եղող Տոլստոյականութիւնը կը նսեմանար անոր խստապահանջութեան առջեւ: Իր նուրբ մարմինը ան կ'ուզէր վարժեցնել տոկանքի, որուն չէր դիմանար: Իր միտքը միշտ կը սաւառնէր Անտոք լեռան դագաթը, ուր դէնք ու դրահով պիտի սլայքարէր բռնակալ Թուրքին դէմ, զոր բնաւ չտեսաւ: Իր սիրած Բոկլի «Քաղաքակրթութեան Պատմութիւնը Անգլիայում» գիրքը դէն շարտած, ան չէր կարդար այլեւս, հիւժած էր հոգւով ու մարմնով:

Մենք կը տեսնէինք այդ եւ կ'ըսէինք. «Ռուս Գէորգը ադամանդ է»:

Բայց ան հիւանդ էր: Անոր գլխուն տխրութեամբ նստած էր Սերգէյը եւ մայրութիւն կ'ընէր:

— Գէորգ ջան, Մինասի(*) տեղը ապատ է: Տանինք անոնց: Անոր մայրիկը քեզ կ'առողջացնէ:

— Այսինքն՝ ինձ անպէ՞տք էք համարում:

— Ձէ, որպէսզի առողջանաս, որ կարողանաս հասնիլ Անտոք:

Վերցուցին ու տարան մեր տունը՝ խնամքի համար:

Ես արդէն հեռացած էի Կարսէն երբ Գէորգը, առողջացած՝ միայեր էր Վաղարշակի խմբին եւ աւելցուցեր իր ոսկորները Ջիւինի աւերակներուն վրայ, առանց Անտոքը տեսնելու:

Իսկ Համօ Չանփոլատեանը, որ նոյնպէս «բուրժուա»ի ճուտ կը նկատուէր, չէր կրնար բաժնուիլ սուղնոց սիկրէթէն, դեղեցիկ հաղուստներէն, իր ճոխ ապրելակերպէն եւ կիներու հետ սիրաբանելէն: Ձէր ազդուեր ստեղծուած մթնոլորտէն եւ կարծես անիմաստ կը դտնէր զայն:

— Ճզնաւորութեամբ Հայաստան պիտի փրկենք, թէ նահատակութեամբ եւ դորժով: Կը հասկանայի եթէ ասէիք թէ մեր նպատակը պիտի լինի կեանքը խանդարողները դարնելը: Իմ նպատակը «նրանց» դարնելն է եւ կեանքը սիրելը:

Իսկ մենք, մանաւանդ Յակոբը, յուսահատ կ'ըսէինք.

— Շան կեռ պոչը անհնար է ուղղել մանդանայով:

Պատեմ ղեկավարների մի հաւաքոյթի մասին, որուն ես ալ հրաւիրուած էի, եւ ուր դրուեցաւ Համոյի հարցը: Հոն էին Նորհատեանը, Երուանդը (եղբայրս), Սեւ Կարօն, Բժիշկ Կարօն, Բզնունին, Մխչոնց Մարգարը, Պլօն, Սերգէյը եւ Յակոբը:

Երուանդն էր ղեկուցողը:

— Բաղդասարովի խանութի առջեւէն կ'անցնէի: Ինքը ներս կանչեց զիս եւ ըսաւ. «Կարծես ինձ հայ չէք համարէ: Հաս-

---

(*) Ռուբէնի մկրտութեան անունը: (Ծանօթ. Ա. Խ.)

կացել եմ որ ազգի համար դրամ է պէտք: Ոչ ինձ հարցնող եւ ոչ էլ փորձող կայ: Առ էս 500-նոցը: Թող իմ մատն էլ մէջը լինի ձեր դործին»: Յանկարծակիի եկայ, 500-նոցը առայ եւ ըսի. «Կը տամ ում պէտք է, բայց չեմ գիտեր կ'ընդունի՞ թէ չի ընդունի ձեր նուէրը»:

Յակոբը վեր թռաւ տեղէն:

— Քրոյի մայլան էի վնացել: Ջրկիր Խնկօն հաղիւ օրը 30 կոպէկ կը վաստկի եւ տունը չոր հացի դրամ կը հանէ: 2 մանէթ (ռուբլի) նուէր տուեց եւ ըսաւ, «Մի բաժակ ջուրի տեղ առէք ազգիս համար»: Այդ երկու մանէթը հաւասար է Բաղդասարովի 2 միլիոն մանէթի: Չխառնենք այս պիղծ դրամները Խընկօների կոպէկներին:

Որոշուեց՝ եթէ Բաղդասարովը 1000 մանէթ տայ, մտնցնել դանձը, քանի որ առանց ուղելու նուէր է տուած: Եթէ 1000-էն պակաս ըլլայ՝ վերադարձնել:

Յակոբը զեկուցեց երկու օր առաջ եղած հաւաքոյթի մասին, ըսելով որ Սերգէյը ցոյց տուեց մեծ ընդունակութիւն քարոզչութեան եւ հմայեց ամէնքին: «Կ'առաջարկեմ նրան տալ քարոզչական դործի ղեկավարութիւնը»:

Առաջարկը ընդունուեցաւ, հակառակ Սերգէյի բողոքին, թէ այդ դործը իր սրտովը չէ, եւ այդ չէ Ջրաբերդ (Կարս) դալուն իր նպատակը:

— Հարսնիք-հանդէսին, շարունակեց Յակոբը, զուտ եկամուտ եղաւ 2912 մանէթ եւ մի դրամապանակ: Այդ դումարէն 12 մանէթ վերադարձուած է Համօ Ջանիտլատեանին, 700 մանէթ, դրամապանակով, կը մնան առկախ: Կ'առաջարկեմ 2200-ը մտնցնել դանձարիղը եւ տալ համապատասխան ընկալագիր հանդէսը կազմակերպող ենթակոմիտէին, իսկ 700 ռուբլին իր դրամապանակով վերադարձնել Համոյին:

Տիրեց լռութիւն: Սերգէյը ինծի նշան ըրաւ որ բերանս բանամ: Բայց ես յուզուած էի, խօսելիքս չէի գիտեր եւ վարանեցայ: Նորհատեանը խօսիլ սկսաւ.

— Յակոբ ջան, Յակոբ'բ, Համոյին կը ճանչնամ, տեսած եմ փողոցը աշակերտներու հետ: Դեռ դպրոցը չվերջացուցած մէկ մատ տղայ է. ուսներէն պոկուած՝ մեր «ժամն» է ընկած:

Մեր ժամն է ընկած եւ իր ունեցած—չունեցածը մէկ մէկ մոմ եւ կերոն դարձուցած՝ կ'ուզէ վառել մեր սրբերուն, նահատակներուն համար: Գու ինչո՞ւ Համոյի մոմերի յետեւից ընկած՝ կ'ուզես մարել, կ'ուզես անոր նուէրները արտաքնոց նետել: Ես վարժապետ եմ եղած եւ դիտեմ թէ ի՞նչ ազդեցութիւն կ'ունենայ այդ մի մատ տղու հոգու վրայ, եթէ չընդունուի նրա նուէրը: Ես կ'առաջարկեմ ընդունել եւ խրախուսել, իսկ «բուժաժնիկը» (դրամապանակը) թանգարան ճամբել:

Յակոբին ծանր եկան Նորհատեանի դիտողութիւնները, եւ ան ըսաւ.

ՆՈՐՀԱՏԵԱՆ

— Օրինակդ լաւ էր, բայց սխալ: Սրբերի առաջ մեղրամոմէ շինուած կերոն եւ մոմ կը վառեն. այդ ընդունելի է սրբերի համար: Իսկ եթէ մոմը շինուած է խողի կամ շան ճարպից, այդ կը դառնայ սրբապղծութիւն եւ մեր ժամը՝ խողանոց: Մէկ մատ տղայ է, վաստակ չունի, բայց այդ 700 մանէթը ո՞րտեղէն մտաւ իր գրպանը, որ կը նուիրէ մեզ: Գու գրպանը 700 մանէթ տեսա՞՞ծ է:

— Չէ՛, չէ տեսած, որովհետեւ ես հարուստ հայր չունիմ եւ ոչ էլ կաղզուանի աղահանքը:

Ես սիրտ առայ եւ բերանս բացի.

— Ինձ խօսք չի ընկնի, բայց իմ տեսածս ըսեմ: Ես ալ դեռ վաստակ չունիմ, բայց գրպանս 150 մանէթ ունիմ: Այդ՝ խողի ճարպէն չէ, քանի որ տուողները ձեր մէջն են նստած եւ Յակոբի սիրելիներն են:

Երուանդն ու Յակոբը իրար նայեցին եւ ծիծաղեցին: Ես շարունակեցի.

— Ես սկսեցի վախնալ թէ՛ գրպանիս դրամէն եւ թէ՛ ձեզմէ: Որքա՛ն պիտի վախնայ եւ հիասթափուի Համօն, եթէ իր նուէրը չընդունուի: Իմ ըսելիքը այդ չէ Համոյի մասին: Ես կ'ուզէի անոր խնդրանքը ձեզ յայտնել: Ան դանդատեցաւ Յակոբէն, որ իրեն երեսայ համարելով՝ արգելք է դարձած խմբերուն միանալու՝ Երկիր անցնելու համար: Ան կը խնդրէ որ իրեն Դաշնակցական շարքերը առնենք եւ յետոյ այնպիսի դործի մը դնենք, ուր մեռնիլ կայ: Ինքը ուխտեր է նահատակուիլ: Կ'ուզէի, որ անոր ցանկութիւնը կատարուէր:

— Չէ, օղլում, վրայ բերաւ Նորհատեանը, նահատակութիւնը նպատակ չի կարելի դարձնել: ԱՓարըմ Յակոբ, թէեւ երիտասարդ, բայց նստած մարդու պէս կը դործէ: Երէկ երեկոյ ալ Դերբենդից մի շատ գեղեցիկ, դիմնադիան տւարտած 19-20 տարեկան մի մանչուկ էին ճամբած իմ հասցէին: Այնչափ լաւն էր որ տունը թողի: Մեզ մօտ դիշերեց, հիմա ալ մեր տունն է: Երուա՛նդ, ձեր տունը լայն է. քեզ մօտ կը ճամբեմ: Նրան չի կարելի խառնել կոշտ ու կոպիտ զինուորներու հետ: Համոզենք մի կերպ եւ յետ ճամբենք. մեզ պէտք պիտի դայ այս պատրաստուած սերունդը: Ես քիչ մը շեղուեցի: Ասելս այն էր որ երբ կը խօսէի նրա հետ (անունը Գէորդ է), այնպէ՛ս հաւատով մահուան խորհուրդը կը բացատրէր, այնպէ՛ս կը ձգտէր երթալ Երկիր՝ նահատակութեան պսակ վաստկելու համար, որ բերանս բաց մնաց: Չեզ մի բան ասեմ. այս մեր նոր սերունդը վարակուած է «նահատակութեան հիւանդութեամբ»: Ապա դառնալով ԲԺ. Կարոյին, — մի դարման ունի՞ս: ԱՓարիմ, Յակոբ, քու արածդ լաւ է: Համոյին փրկելու համար՝ պէտք է արգիլել նրա ինքնասպանութիւնը:

Նորհատեանը, առանց գիտնալու, փոթորիկ պայթեցուց

այս փոքրիկ ժողովին մէջ: Մատներ բարձրացան, եւ ամէնքը մէկ անգամէն ուղեցին խօսիլ: Մխչոնց Մարդարը, առանց խօսք ուղեւու, ելաւ ու սկսաւ՝ իր կարմիր միրուքը ցցելով վերեւ:

— Նորհա՛տ, Նորհատ, ըսածդ ալ խօ՞սք է: Ուրեմն, ճերմա՞կ ու սեւ ոսկորներ կան եղեր: Ով լաւ է, ուսումով, տունը թուռչի դնենք, իսկ վատերին, անկիրթներին Երկիր ճամբենք. նահատակութիւնը անո՞նց թողնենք միայն:

Սեւ կարօն իր տեղէն կը դռար.

— Նորհատ, Նորհատ, քու դլխուն այսօր բան մը դիպեր է: Բժիշկ, նայէ՛, խօսմ չէ «սարսըմցել»:

Սերգէյը իր տեղը հանդիստ չէր կրնար նստիլ, բայց Յակոբը համողեց զայն որ խօսքը իրենն է: Յակոբը ճառեց.

— Եթէ Նորհատեանը կը կարծէ թէ ես նոյն տեսակէտներն ունիմ ինչ ինքը, չարաչար կը սխալի: Ես հակառակ չեմ Համօն մեր շարքերն առնելուն եւ Երկրի խմբերի մէջ մտցնելուն: Իր «աՓարիմները» թո՛ղ իրեն պահէ: Սակայն, հակառակ Նորհատեանի, ես կը կարծեմ որ առաջին թեկնածուները Երկիր մտցնելու ոչ թափթփուկները պիտի լինին եւ ոչ ալ տղէտ ու անդադափարական մարդիկ, այլ մեր ընտրեալ սերունդը, ուսում առածները, դադափարական նպատակ ունեցողները: Նրանց «թուռչի» դնելուն հակառակ եմ. կը թթուին եւ թափուկ լիք նիւթ կը դառնան:

Երկիր դնացողներու 90 տոկոսը պիտի սպաննուի եւ միայն 10 տոկոսը պիտի տեղ հասնի: Այդ չի նշանակեր որ մեր նպատակը պիտի դառնայ «մեռնիլը, դոհուիլը, նահատակուիլը», այլ տասէն մէկը գոնէ ողջ հասցնելը Երկիր, ուր նրանք պիտի տարածեն մեր դադափարները:

Ձեզմէ ոչ ոք ինձ չափ չի ճանչնար Համօն. ան ամէն գոհողութեան ընդունակ է, անվախ է, բայց ան կը սիրէ գործողութիւնը, ոչ թէ գործողութեան բուն նպատակը: Ատկէ կը վախնամ:

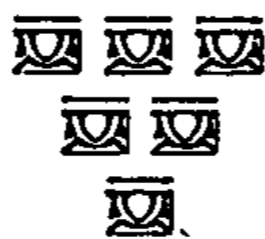
Ապա նայելով ինձ՝ շարունակեց.

Ի՞նչն՝ որ կը միջամտես՝ առանց ճանչնալու, կը սխալիս: Նախ՝ նա Ջանփոլատովի մանչն է, մի հարուստի որ հազարա-

ւորներու քրտինքը կը շահագործէ: Մենք, որ ատոր դէմ պէտք է լինինք, կրնա՞նք դէմ լինել այդպիսիներու միջոցով: Այդպիսիք մեր վաղուան հակառակորդներն են: Եւ այդ՝ Համօն չի դբադեցներ այսօր:

Երկրորդ դիսաւոր պատճառը հետեւեալն է: Անժխտելի է, որ առանց աշխատանքի՝ դրամ չի ստեղծուի, իսկ առանց դրամի եւ ոչ մի գործ չի կրնար քալել: Որքան ալ որ պէտք է վախնալ առանց դրամի մնալէն, աւելի պէտք է վախնալ դիւրութեամբ շատ դրամ ունենալէն: Մեր Համօն, մէկ մատ տղայ, դեռ իր արդար կամ անարդար վաստակը չէ ունեցած, բայց իրեն հպարտ կը զղայ որ հարուստ է: Իր հօր դրամէն նուէրներ տալը զոհաբերութեան նշան չէ: Իսկ անոր անձնական ծախքերը՝ թատրոնը, երկաթուղու առաջին կարգ նստելը, ուտելիքը, հազնեղիքը, կնկան պէս զարդարուելը նշան է որ ան անկման հակամէտ է: Նա «բայլըսըզ» (անորոշ) է: Ես նրա բարեկամն եմ, թող թշնամի զիս ճանչնայ: Թող մեր շարքերը չմտնի:

Յակորին իրաւունք տուին ամէնքը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՇՐՋԻԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ .

ՊԱՏԻԺՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱՆՏԵՐԸ .

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ, ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ .

Վ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ՅՈՅՆ

ԲԱՐԵԿԱՄԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ .

ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԸ .

ԾԱԽՔԵՐԸ ԵՒ ԶԷՆՔԻ ԳՆՈՒՄՆԵՐԸ .

ՊՐՈՊԱԿԱՆԴԸ .

Կ. ԿՈՄԻՏԷՆ ԵՒ ԳՈՐԾԻԶՆԵՐԸ .

ՌՈՒՍ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ .

ՏԷՌՈՐՆԵՐ .

ԳԱՂՏՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԴԱԻԱՃԱՆ ԵՒ ՄԱՏՆԻԶ .

ԱՀԱԲԵԿԻԶՆԵՐԸ .

Գործիչներու, շրջիկներու եւ Երկիր գնացողներու միայն մէկ քանիսի անունները յիշեցի: Անոնք մնացորդներն էին իրենցմէ առաջ եղած բազմութիւններու, որոնցմէ շատերը այլեւս չկային: Անոնց նկարագիրը թերեւս աւելի պարզուի երբ յիշատակեմ անոնց գործերը եւ պարտականութիւնները:

Շրջիկներու գործերը.— Առաջին գործը մասամբ տեսանք: Վարժուիլ նոր ապրելակերպին, ճամբորդել երկաթուղու երրորդ

կարգով, ճիով կամ ոտքով, ապրիլ ժողովրդի մէջ, անոր ամենաաղքատ դասի եւ չարքաչ զինուորի կեանքով, զրկուած ամէն վայելքէ :

Քանի որ Կ. Կոմիտէն գաղտնի էր, շրջիկներն էին կապը ժողովուրդի, շարքերու եւ Կ. Կոմիտէի միջեւ : Կը կատարէին անոր հրահանգները եւ կ'իրագործէին անոր որոշումները : Այն գործերը կամ որոշումները որ յաջող էին, Կ. Կոմիտէին կը վերադրէին : Չախողութեան պարագային, գործիչները կը յայտարարէին որ իրենց սխալն է եղած եւ վերաքննելի է, քանի որ Կ. Կոմիտէն չէ քննած :

Քաղաքը եւ նահանգի դիւղերը բաժնուած էին կոմիտէութեանց, ենթակոմիտէութեանց եւ խմբերու, որոնք իրենց ցածից վեր բարձրացող մարմիններով կը նմանէին բուրդի մը : Այդ բուրդին կատարը անշոշափելի գաղտնի Կ. Կոմիտէն էր : Ասոնք օրէնսդիր, վարչական, ընտրովի մարմիններն էին :

Միւս կողմէ՝ հակառակ ուղղութեամբ, վերի կատարէն սկսած մինչեւ ցած, բուրդի հիմքը, ցանցուած էր ուրիշ իշխանութեամբ մը, որ նշանակուած էր, ոչ թէ ընտրուած եւ որ տեսանելի էր կառավարութեան ու ամէնքին : Այդ իշխանութիւնը իր տակը կը թաղցնէր ընտրովի մարմինները եւ այն երեւոյթը կուտար, թէ ինքն էր միակ ոյժը : Անոր պարտականութիւնն էր ենթակոմիտէներու, կոմիտէներու, Կ. Կոմիտէի տուած որոշումները գործադրուած տեսնել, եւ բոլոր այն խընդիրները զոր ինքը ի վիճակի չէր լուծելու, փոխանցել համապատասխան մարմիններուն : Ուրեմն, այդ ցանցը, որ բղխած էր Կ. Կոմիտէէն, կը ծածկէր ամբողջ Կ. Կոմիտէութիւնը :

Այդ ցանցը նօսր էր : Անոր հանգոյցները, որ մտաւորականներ էին, միջնակարգէն բարձր կըթութիւն ունէին իրենց ուղեկից 2-5 զինուորներով, որոնք ընդհանրապէս անուն հանած եւ լաւ ատրճանակ ու դանակ բանեցնող անձեր էին :

Վերեւ յիշած գործիչները, շրջիկները, Երկիր գնացողները ցանցի այդ հանգոյցներն էին, որոնք կախուած էին Կ. Կոմիտէէն եւ անոր ենթակայ մարմիններէն ու կը հեռացուէին, երբ բողոք լինէր :

Դատաստանական գործը ամէնէն շատ զբաղեցնող գործն

էր, քանի որ Կ. Կոմիտէն արգիլած էր կառավարութեան մօտ դատուիլը: Հակառակորդ կողմերը իրենց վէճերն ու վկաները կը ներկայացնէին ենթակոմիտէին, եթէ կողմերը կուսակցականներ էին. իսկ ոչ-կուսակցականները՝ նոյն ենթակոմիտէին, վրան աւելցնելով իրենց ոչ-ազգական եւ նոյն քանակութեամբ դատաւորները, որոնց վճիռը պարտադիր էր:

Այն վէճերը, զոր այդ մարմինը հարկ կը համարէր չլուծել, կը փոխանցուէին շրջանի կոմիտէին, Կ. Կոմիտէին եւ կամ շրջանի շրջիկին: Այդ պարագային անոնց տուած վճիռները վերջնական էին, ինչ խնդրի մասին ալ որ լինէին:

Այն վէճերով, որ հայերու եւ օտարներու միջեւ էին, այս մարմինները չէին զբաղուիր, այլ Կ. Կոմիտէի գործիչները, շրջիկները: Ասոնք, երբեմն ղինուած, կը ներկայանային յոյն, թուրք, ուս կամ այլ ազգի գիւղը, վէճ ունեցողի տունը: Եթէ իրենք անծանօթներ էին, կը յայտնէին իրենց ինքնութիւնը եւ կ'առաջարկէին լուծել վէճը՝ առանց կառավարութեան միջամտութեան:

Չհամաձայնող չկար, ալամայ թէ կամայ: Դատը կը լինէր ճրի, արագ, իր լեզուով եւ այնքա՛ն անաչառ, որ օտար ազգերը իրենց վէճերը իրարու միջեւ եւս կ'ուղէին լուծել Դաշնակների դատավարութիւնով: Պետական դատարանները մարդոտք չէր կոխեր: Դատաւոր, դատախազ իրենց պաշտօնեաներով, փաստաբաններ պարապ էին եւ բանտն ու ոստիկանները՝ անգործ. ոտճիկ կ'առնէին՝ առանց արդարացնելու իրենց գոյութիւնը: Որքա՛ն խնայողութիւն ժողովուրդի գրպանին, որքա՛ն արագութիւն վէճերը վերացնելու...

Դատավարութիւնը տեղի կ'ունենար որեւէ պատահական տան մէջ, շահադրդուածներու եւ հետաքրքիրներու լուռ ներկայութեանը: Երկու կողմերը եւ վկաները կ'երդուէին որ սուտ պիտի չխօսին, իսկ եթէ խօսին, արժանի պիտի լինին պատժուելու: Կը պատասխանէին եղած հարցումներուն, եւ դատը կը վերջանար ու վճիռը կը տրուէր նոյն օրն իսկ: Վճիռները կը տրուէին համաձայն խղճի ձայնին, սովորոյթներուն:

Փոքրիկ հարցերը կը լուծուէին փողոցի, ճաշարանի ան-

կիւնը: Անուշի կը կապուէին ընդհանրապէս՝ կիրքերը հանգըստացնելով:

Պատիժները եւ բանտերը.— Պատիժները յանցանքի համաձայն էին եւ բաղմաթիւ տեսակները կային:

Ամենէն մեծ պատիժը մահուան պատիժն էր, որ կը տրուէր երբ այդ սրահանջէին գիւղական կամ շրջանային դատարանները: Բայց այդ պատիժը չէր կարող գործադրուիլ, եթէ չքննէր Կ. Կոմիտէն եւ միաձայնութեամբ չյանգէր նոյն եզրակացութեան: Պատիժը գործադրողը կը նկատուէր ոճրագործ, եթէ ան չունենար կարմիր կնիքով վկայագիր: Վկայագիր ունենալու պարագային ցանկալի կը համարուէր որ մահուան պատիժը գործադրողը լինէր մահապարտի մօտիկ ազգականը եւ երբեք դատ բացողի կողմէն, որովհետեւ ատիկա կարող էր թայֆայութիւն եւ արեան վրիժառութիւն առաջ բերել:

Հետեւեալ պատիժը վերջնական ախտն էր: Բացի դաւաճանական արարքներէն, բոլոր մահուան վճիռները Կ. Կոմիտէի կողմէ կը փոխուէին վերջնական աքսորի: Արդէն մահուան վճիռ կը տրուէր երկու յանցանքի համար միայն՝ դաւաճանութիւն եւ մարդասպանութիւն: Դաւաճանութեան համար մահաւճիռը անփոփոխելի էր, իսկ մարդասպանութեան համար մահաւճիռը կարող էր մեղմանալ, եթէ մահապարտի եւ իր ընտանիքի կողմէ ներումի դիմում լինէր եւ մահապարտը իր ծնողներու եւ իր կնոջ ներկայութեամբ հրաժարէր իր կայքէն եւ դոյքէն յօդուտ իր ժառանգորդներուն, ապահարզան տար իր կնոջը, հրաժարէր իր ընտանիքէն, բոլորը միասին ստորագրէին մահաւճիռը եւ եթէ դատապարտեալը 12 ժամէն վերջնականապէս հեռանար Կովկասի սահմաններէն Ռուսիա կամ ուր որ կ'ուզէր: Վերադարձի պարագային ոչ միայն ինքը, այլ եւ բոլոր ստորագրողները մահուան կը դատապարտուէին:

Պարզ ախտը.— Այս պատիժը ոչ քրէական, ոչ ալ ոճրային յանցանքներու համար էր: Կ. Կոմիտէն զայն կուտար աւելի շուտ վարչական կարգով, առանց դատի եւ դատաստանի: Այդ պատիժը ընդհանրապէս կը տրուէր կուսակցականներուն, որոնց ներկայութիւնը բաղձալի չէր շրջանի մէջ: Օրինակ, երբ մէկը էնթրիկան էր եւ հատուածներ կը ստեղծէր, երբ իրեն

անվայել արարքներու մէջ կը գտնուէր, երբ անկարգ էր, երբ ժողովուրդին հետ կոպիտ կը վարուէր եւ տեղական բարքերուն չէր համակերպեր եւն. : Կարմիր կնիքով ներկայացող շրջիկը կը հրամայէր ընդհանրապէս մէկ երկու ժամէն մեկնիլ Բաթում, կամ այլուր : Այդպէս եղաւ Բալարբէխ Կարապետի, Առիւծ Աւագի պարապային, որոնք աքսորուեցան Սերգէյի կողմէ :

Բանտ.— Այս պատիժը կը տրուէր դողերուն, վաշխառուններուն, չարաչահներուն եւ իրենց պարտականութիւնները չկատարողներուն : Յարական իշխանութեան օրով, Կարսի բերդերուն տակ, ուսական բանտերու կողքին, երբ ցարական ժանտարմաները կ'որոնէին Դաշնակցականները՝ բանտարկելու համար, Դաշնակցութիւնն ինք բանտ ունէր : Այդ բանտը խարխուղած տուն մըն էր Քրոյի մահալայի մէջ : Մարդ չէր ասրեր մէջը եւ ոչ ալ պահապան կար : Դուռը կղպանք չունէր դրսէն փակուելու համար. սոնակ մը կար միայն՝ ներսէն փակելու համար, երկու փոքրիկ ծակեր իբր պատուհան եւ երկու թէ երեք թախթ, վրան խոտ փռած, եւ ուրիշ ոչինչ : Դատապարտուածին կը հրահանուէր քաղաքի շրջիկը, որ Սերգէյն էր. «Կ'երթաս բանտ, մինչեւ չկատարես որոշումը» :

Ասիկա տեղի կ'ունենար օրը ցերեկով, երբ ցարական ոստիկանները կանգնած էին փողոցի անկիւնները : Երբ աղաչանք ու պաղատանք ի դուր կ'անցնէին, մարդը հարկադրուած՝ կ'երթար ցոյց տրուած տեղը, մինակ կամ առաջնորդով եւ կը մտնէր այնտեղ : Եւ որովհետեւ ոչ պահապան կար եւ ոչ ալ դրսէն կղպանք, ինքը ներսէն կը փակէր իր վրան եւ ինքն իրեն կը բանտարկէր : Նախ քան բանտարկուելը՝ կը կարգադրէր իր խմելիքի եւ ուտելիքի խնդիրը : Աղղականները կը բերէին, քանի որ այդ իր հաշուին էր :

Ինչպէ՞ս չհնազանդէր եւ չզնար բանտը իր ոտքով : Ապաստանիլ կառավարութեան՝ համազօր էր դաւաճանութեան, որուն պատիժը սարսափելի էր : Ձեռքի տակէ լուր տալ իշխանութեան, թէ բանտարկուած է, անմիտ էր, որովհետեւ ինքն է որ դուռը ներսէն փակած էր : Հրամանը չկատարէր, դուրս ելլէր եւ փախչէ՞ր, այդ անհնար էր, որովհետեւ իր տան մէջ կը բռնուէր եւ ահուելի ծեծի ալ ենթարկուելով՝ նորէն կը հար-

կադրուէր վերադառնալ բանտ :

Ծիծաղելի դէպքեր ալ կը պատահէին : Երբ ոստիկանները , հոտը առնելով , բանտը կը կոխէին .

— Ի՞նչ կ'ընես այստեղ , դուրս ելիր եւ քու գործին գնա' , կ'ըսէին :

— Չէ , ինձ հանգիստ եւ մենակ ձգեցէք : Ես ուխտ եմ արած ապաշխարելու , իմ կնկան հանդէպ յանցանք եմ գործած :

Կառավարութիւնը շուարած՝ կ'արձանագրէր իբր կարգապահ , մոլի յեղափոխական եւ փաստ չունենալով՝ կը ձգէր կ'անցնէր եւ կամ իր բանտը կը փոխադրէր :

Միւս պատիժները կը տրուէին իբր ծեծ , երբ ընդդիմութիւն կամ տրուած որոշումէն խուսափում լինէր :

Տուգանքը արգիլուած էր :

Գողութեան , չարաչահութեան համար կրկնակի կը դանձրէին յանցաւորէն , եւ գողցուած կամ չարաչահուած ապրանքը կը վերադարձուէր տիրոջը , իսկ մնացած շահը կը տրուէր ամբողջութեամբը շրջանի դպրոցի հոգաբարձութեան :

Իբր նմոյշ՝ բերեմ օրինակ մը :

Ըսենք թէ Ա. — ն գողցած է Մ. — նն ոչխար մը եւ կերած իր երկու ընկերներուն հետ : Դատարանը կը վճռէ գող Ա. — նն դանձել երկու ոչխարի գինը կամ երկու ոչխար : Տեղն ու տեղը մէկ ոչխարը կը վերադարձուի Մ. — նն : Քանի որ գողցուած ոչխարը կերուած է գողի երկու ընկերներուն հետ , անոնցմէ ալ կը դանձուի մէկ մէկ ոչխար եւ կամ գինը : Ապա կը կանչուի դպրոցի հոգաբարձուն , կամ ուսուցիչը , եւ անկէ ստորագրութիւն կ'առնուի , որ ստացած է Ա. — նն եւ երկու իր ընկերներէն երեք ոչխար , եւ խնդիրը կը փակուի :

Այս օրինակը բերի Թախթի դիւղերէն , ուր անձամբ իրագործած եմ այդպիսի վճիռ մը :

Եկեղեցական , դպրոցական գործերը . — Ռուսական սահմանափակումները հայ եկեղեցիի կալուածներու եւ դպրոցներու վերաբերմամբ՝ իշխանութեան ցանկութիւններուն հակառակ արգիւնք էին տուած :

Նախ քան այդ բռնի միջոցներուն դիմելը՝ դպրոցներ կը գտնուէին միայն այն վայրերու մէջ ուր կար հայ եկեղեցի , ու

րուն հովանիին տակ կը կաղմակերպուէին դպրոցները ծխական անուան տակ: Այս երկուսի միացեալ եկամուտէն կը հոգացուէին եկեղեցիի եւ դպրոցի ծախքերը: Քաղաքներու եւ որոշ կէտերու մէջ, ուր ուսման անհրաժեշտութիւնը կը զգացուէր եւ ուր եկեղեցիները աւելի եկամուտ ունէին քան իրենց պէտքերը, տարբերութեան վրայ կ'աւելցուէին ե'ւ այլ եկամուտներ եւ կը բացուէին ծխական դպրոցները: Իսկ այն վայրերու, գլխաւորապէս գիւղերու մէջ, ուր ուսման ծարաւ համարեա չկար եւ ուր տէրտէրացուները միայն վանքի դպրոցը կը յաճախէին, մնացած մանուկները դպրոց ճամբելը հօտադութենէ զրկելուն համադօր եւ վտանգաւոր գործ կը համարուէր: Նոյնպէս աղջիկներուն ուսում տալը՝ անոնց բարոյականը աղարտել կը նշանակէր: Եւ այս հասկացողութեամբ գիւղի հասարակութիւնը հարիւր առ հարիւր անուսում, անգրագէտ մնացած էր: Կարս նահանգի հասարակութեան 80 առ հարիւրը անգրագէտ էր:

Այդ յետամնացութեան կը նպաստէին նաեւ աղքատ եկամուտներով հայ եկեղեցականները: Դպրոցը իր ծախքերով տեսակ մը մրցակից էր եկեղեցիի պաշտօնէութեան եւ բարօրութեան, քանի որ երկուսի եկամուտն ալ նոյն աղբիւրէն էր՝ կալուածներէն ու ծխական եկամուտներէն: Եթէ դպրոցներ չբացուէին, ամբողջ հասոյթը կը մնար եկեղեցիին եւ անոր պաշտօնեաներուն: Եթէ բացուէին, իրենց եկամուտը պիտի կրճատուէր: Ուստի, անոնք կամ բնաւ ջանք չէին թափեր դպրոցներ բանալու, եւ կամ դպրոցները կը բացուէին «սիմբոլիկ» կերպով, այսինքն՝ աչքի փոշի լեցնելու համար դպրոցասէրներուն, ինչպէս ե'ւ եկամուտ աւելացնելու համար: Ուրիշ խօսքով՝ «Տէր Թողիկեան դպրոցներ» բանալով կը սահմանափակուէին:

Այս դետնի վրայ էր ահա, որ Կարսի շրջանին մէջ սունկի պէս կը բուսնէին պետական ընդարձակ եւ լուսաւոր դպրոցները: Ասոնք կը խոստանային այնպիսի ուսում տալ, որ հոն սորվողները ոչ միայն տէրտէր, այլ եւ գրագէտ պաշտօնեայ կարողանային լինել, ինչ որ կը ժպտար հասարակ տարրին:

Խօսք տանք Վաղինակ Զիլինկարեանին, որ թէեւ պետական գլխարկով եւ համադգեստով ուսուցիչ էր Կարս-Սարիգամիչ

ճամբուսն վրայ ինկած գիւղի մը մէջ, բայց մեզի հետ էր: Ան կ'ապրէր պետական դպրոցին կից փառաւոր բնակարանի մը մէջ, որ միայն քաղաքին մէջ կրնայիր հանդիպիլ, կ'առնէր ՅՈՒՐԸԼԻ ԵՆ ՈՒՆԷՐ այլ դիւրութիւններ պետութենէն: Մէկ խօսքով՝ ունէր վիճակ մը որ նախանձելի էր մանր քաղքենի դասին համար: Իր ունեցած աշակերտներէն մնացած էին 25-ը: Միայն մէկը հայ էր, տեղի պաշտօնեայի որդին, որ կոմիտէի թոյլտուութեամբ կը յաճախէր պետական այդ դպրոցը: Մնացած հայերը դուրս էին քաչած իրենց զաւակները «պոյթօթի» պատճառով: Ուրեմն, պետական դպրոցի մնացած 24-ը օտար աղջերու տղաներ էին:

Իմ մանկութեան այս ընկերս, որուն համազգեստը ինձ թշնամի էր, բայց որուն մէջի մարդը ինձմէ հայրենասէր էր, այսպէս կը դատէր. —

«Ճիշտ է, այս երկու տարուայ մէջ մեծագոյն հրաշքը կատարուեց: Յետամնաց, կրօնական մեր համայնքները վերազարթնեցին եւ ազգային դադափարին փարեցին: Բոլորի մէջ մի կամք ու հաւատ ստեղծուեց, եւ մերոնք այնպիսի ճարպիկութիւն, համարձակութիւն եւ վճռականութիւն ցուցադրեցին, որ ազգութեան առաջնորդութիւնը վաստակեցին, բարեբախտաբար: Երեւութապէս յաղթութիւնը մեր կողմն է, եւ պարտուողը ոուս կայսրութիւնն է Դաշնակցութեան առջեւ: Ապացոյց, որ ինձ յանձնուած դպրոցում հայ աշակերտ չէ մնացած եւ «պոյկոտը» ամենուրեք կատարեալ է: Ես նրանցից չեմ, որ այս եւ անցեալի յաջողութիւնները վերագրեմ միայն Դաշնակցութեան եւ կամ նրա առաջնորդած վերածնող հայութեան ոյթին: Մեր յաջողութեանց մէկ քառորդը եթէ վերագրելու է Դաշնակցութեան եւ հայութեան, երեք քառորդը վերագրելու է գոլիցինեան յիմար քաղաքականութեան, որից կարողացաւ օգտուիլ Դաշնակցութիւնը: Չզարմանաս եթէ ասեմ՝ «կեցցէ Գոլիցինը»: Մենք նրան պարտական ենք մեր վերածնունդով»:

Երբ մի քիչ զարմացած՝ կը նայէի նրան, նա շարունակեց.

«Պաշտօնիս բերումով ես շատ շիումներ ունիմ զանազան մարդոց հետ: Աշակերտներիս ծնողները մի տարի առաջ, երբ «պոյկոտ» չկար, գալիս էին եւ հարցնում. «էս չկուր (դպրոցը)

որ աւարտեց մանչս, կրնա՞յ չինովնիկ լինել եւ քանի՞ մանէթ հախ (քանի՞ ուրբլի թոշակ) պիտի առնէ»։ Մի բան կը պատասխանէի, բայց կը տրամէի։ Երբ «պոյկոտը» եղաւ եւ ծնողները դպրոցից քաշեցին իրենց զաւակներին, այդ նոյն մարդիկ ինձ կը մօտենային այնպէս, որ կարծես խօլերա լինէի։ Նրանցից մէկը նոյն իսկ, անշուշտ մերօնցից, ինձ շուն Յուզայ անուանեց եւ իմ վրայ թրիք նետեց։ Ես սրտիս մէջ ուրախացայ, ժպտացի ակամայ եւ դրա համար էլ նոր հայհոյանք լսեցի․

— Ոչ պատիւ ունի եւ ոչ ապուռ, երեսին կը թքնես, կարծես անձրեւ կը համարէ։

Ես լռեցի։ Մի ուրիշ օրինակ էլ պատմեմ, որ հասկանաս մտայնութիւնը։ Մի տէրտէր բարեկամ ունիմ, որ ճիշտ է լանջապանակ խաչ չունի, բայց իր ոսկի ժամացոյցը այնպիսի երկար ոսկու շղթայ ունի, որ կը կարծես թէ լանջապանակ խաչ ունի։ Երբեմն ինձ տապկած հաւ, սեր, կարադ էլ կը բերէր եւ շարունակ իմ դպրոցի դովքը կ'ընէր։

— Տէր հայր, — մի օր ասացի նրան, — ձեր գիւղը հարուստ է եկեղեցին, դպրոցը շատ «Ովխ» հողեր ունի. ես որ ձեր տեղը լինիմ, մի աւելի լաւ դպրոց կը բանամ քան այս ինձ յանձնուած դպրոցը։ Այդ արէք եւ ինձ էլ վարժապետ տարէք։

— Չէ, որդի, — պատասխանեց, — միտքդ լաւ է, բայց փորձառուի խորհուրդ չէ։ Աւետարանը կ'ասէ. «Երկու տէրանց չէ կարելի ծառայել»։ Եւ ճիշտ, երկու ձմերուկ մէկ ձեռով կը բռնուի՞։ Եկեղեցին պահենք, դպրոց չի պահուի։ Դպրոցը պահենք, եկեղեցին չի պահուի։ Այդ խորհուրդը ուրիշ տեղ չասես, քեզ համար էլ վատ է։ Ի՞նչ է, կ'ուզես որ ոռւս թաղաւորի դէմ դրօշակ քաշենք։ Փառք տանք Աստուծոյ որ թաղաւորը ելեր՝ իր փողով այսպիսի դպրոց է բացեր եւ հայ վարժապետ է դրեր ու օտար տղաներին կ'ուղէ մարդ շինել։ Ելնենք նրա երե՞սը ճանկենք»։

Ես նեղը ընկայ ու չհակաճառեցի եւ ըսի միայն․

— Քեզ փորձելու համար միայն ես այդ մտքերը յայտնեցի, տէր հայր։ Ի հարկէ, քու ասածը ճիշտ է։

Բայց հասկացայ, որ մեր տէրտէրը օձի պէս մի բան է։ Յետոյ հասկացայ, որ շատ ձեռներէց մարդ է. թէ՛ եկեղեցու

եւ թէ՛ դարոցի անուան հողերը ոչինչ գնով կապալ է վերցուցած եւ միայն եկեղեցու բարեղարդութեան մասին կը մտածէ : Բայց թէ ի՞նչ է մուտքը, ի՞նչ է ելքը, այդ միայն ինք գիտէ : Մենք իրարից խրատչում ենք այժմ եւ, երբ հանդիպում ենք, փոխում ենք մեր ճանապարհը :

— Լաւ, Վաղինակ, այս բոլորի կապը ի՞նչ է քու «կեցցէ՛ Գոլիցին»ի հետ :

— Քո՞ւ շտապելն ինչ է, — պատասխանեց եւ սամավարէն թէյ մըն ալ լեցուց : Այսօր էլ, վաղն էլ, միւս օրն էլ դու ինձի հետ ես. կամաց կամաց իմ սիրտը կը բանամ : Քեզ վնաս չկայ, ինձի օգուտ կայ : Սիրտս լեցուած է, չեմ կարող դատարկել : Մի պատմութիւն էլ անեմ, որ հասկանալի լինի թէ ինչո՞ւ «կեցցէ՛ Գոլիցին» ասացի :

«Մի շատ խելացի բարեկամ յոյն ուսուցիչ կայ : Մտերիմ ենք եւ ինձ յաճախ հիւր կը դայ : Հայերէն էլ գիտէ : Մեր պատմութիւնը մեզնից լաւ գիտէ : Ժամանակ անցընելու համար հարցրի .

— Կը պարծենաս որ յոյն ես եւ աւելի խելօք ես քան ուսաներն ու հայերը : Արդ՝ երկու հարց դնեմ առաջդ, լուծիր : Հարցերս են . ա) ի՞նչ պէտք է անեն ուսաները, որ իրենց նպատակին հասնին հայերի վերաբերմամբ, եւ բ) ի՞նչ պէտք է անեն հայերը, որ ուսաները իրենց նպատակին չհասնին :

Բարեկամս ընդունեց առաջարկս, սլայմանով որ ինքը պատասխանէ առաջին հարցումին, իսկ ես՝ երկրորդին : Որի՛ տուեալները որ լինին անառարկելի, նա շահած է եւ պարտուողը մի լաւ քէֆ պէտք է տայ : Ընդունեցի եւ նա սկսեց .

1.— Ընդունենք, որ Ռուսաստանը ուղում է կլանել հայերին եւ իր ստամոքսին մէջ ձուլել : Համամի՞տ ես :

Պատասխանեցի.— Այո՛ :

2.— Համամի՞տ ես, որ կլանելու նախապայմանն է, որ ոսկորներ, փշեր բերնի մէջ պիտի ջարդուին, լորձունքով շաղախուին եւ յետոյ կլանուին :

Ասացի, «այո» :

3.— Պազէդոնոսցեւեան, կամ աւելի շուտ Գոլիցինեան քաղաքականութիւնը հայերին կլանելու գործի մէջ ձախողած

պէտք չէ՞ համարել, երբ ամբողջ հայութիւնը միացած եւ ապրստամբ է դարձած, իսկ ինքը՝ Գոլիցիներ դաշոյնի հարուածներ առած՝ հեռացած է:

— Այո՛, — ըսի, — առայժմս ձախողած է:

— Որ այդպէս է, ուրեմն յիմար է այդ մեծ կայսրութիւնը որ անկարող է ուտել այս խնձորէն դիւրին ուտուելիք հայութիւնը:

4.— Դեւեանով անունով ռուսական նախարարն էր, որ առաջին անգամ հայ դպրոցների ռուսացման ծրագիրը առաջադրեց: Ես կարծեմ նա ծաղումով հայ էր, այդպէս չէ՞:

— Այդպէս են ասում, — պատասխանեցի:

— Երկրորդական հարց է այդ, բայց էականը այն է, որ կը գտնուի՞ն նման հայեր, որ դիտնան ե՛ւ հայ լեզուն, բայց իրենց ընթացքով աւելի խելօք լինին քան Գոլիցիներ, Դեւեանովը եւ բաժանեն նրանց տեսակէտները:

— Ինչո՞ւ չէ, կրնան գտնուիլ, — պատասխանեցի:

5.— Համաձայնուեցանք որ Գոլիցին ձախողած է եւ շուտով կը մեռնի: Ռուսաստանը ոչինչ չի կորցնի, քանի որ արդէն պիտի մեռնի: Բայց Ռուսաստանը պիտի շահի, եթէ նա (Գոլիցիներ) դատապարտուի եւ մեռցուի: Համաձայն չե՞ս: Ի՞նչ տպաւորութիւն կ'առնեն մասնաւորաբար հայերը, եթէ ռուսական դատախազը պահանջէ՝ աստիճանադրկում կամ մահապատիժ այն յախուռն իշխանին, որ իր անխորհուրդ քայլերով վշտացրեց հաւատարիմ հայ ժողովուրդը: Չե՞ս կարծեր որ այդ պարագային հայոց ատելութիւնը հանդէպ ուստի կը ցնդի եւ այս յեղափոխութեան խարիսխները կը փլին ու կը մնան մի քանի անհատներ խելօքներէն: Բայց խելքը ի՞նչ արժէք ունի:

— Այո՛, — պատասխանեցի, — շատ բան կը փոխուի:

6.— Ուրեմն, համամիտ ենք որ շատ բան կը փոխուի այդ մէկ դիակով: Որ այդպէս է, ժամանակը հասած կը համարեմ, որ Կովկասեան Փոխարքայութեան գլխուն դրուի մի ընդունակ հայ, աւելի բանիմաց ու ընդունակ քան Դեւեանովը, օրինակ, Լուիս-Մելիքովը, Լազարեւը: Եթէ այդ հայը նախանձը պիտի շարժէ թաթարին, վրացուն եւ բոլորին, հայերը կը հա-

ւաստիանան որ իրենք նախընտրելի են Ռուսիոյ համար: Նա կը դայ եւ իր առաջին այցելութիւնը կաթողիկոսին կը տայ. փոխայցելութիւնը ընդունելով, կ'առնէ նրանից բանաձեւած խնդրադիրը, որով առաջին հերթին կը խնդրուի աքսորուածների վերադարձը, բանտարկեալների ազատութիւնը, եկեղեցական կալուածների, ինչպէս ե՛ւ հարստութիւնների վերադարձը եւ նրանց ազատ տնօրինումը հողեւոր իշխանութեան կողմից, հայ հողեւոր եւ աշխարհիկ դպրոցների ազատութիւնը, եւայլն: Կարծեմ ողջ հայութիւնը սլիտի սպասէ դրա արդիւնքին:

— Հարկաւ, — պատասխանեցի:

Դ.— Փոխարքան, հարկաւ, Պետերբուրգի թելադրութեամբ, հակառակ շատերու դժգոհութեան, կը մակադրէ Կաթողիկոսի խնդրադիրն վրայ. «Համաձայն Հայոց Հայրապետի դիմումին՝ կը հրահանուի»:

ա) Անմիջապէս ազատ արձակել բանտերում եւ աքսորներում եղած բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութեանց պատկանողներին:

բ) Վերադարձնել հայ եկեղեցական կալուածները, դոյքերը, հարստութիւնները եւ վճարել վնասուց հատուցում: Նրանց տէրը եւ մատակարարողը լինելու է բացառաբար հողեւորական իշխանութիւնը, վերին հսկողութեամբ Հայոց Հայրապետի: Այն դպրոցները որոնք հողեւորականներ պատրաստելու համար են, պէտք է մատակարարուին եկեղեցական եկամուտներից եւ ենթակայ պէտք է լինեն բացառապէս հողեւոր իշխանութեան, Հայրապետի վերին հսկողութեան տակ:

գ) Ճշտել եկեղեցական դպրոցների քանակը եւ աշխարհիկ դպրոցները բաժանել նրանցից, լինին դրանք տարրական թէ երկրորդական: Եկեղեցական դպրոցները բացառապէս հողեւոր վարչութեանց ենթարկել, իսկ աշխարհիկ դպրոցները հողաբարձութեանց՝ ընտրուած ժողովուրդից եւ աշխարհական դասից: Եկեղեցական դպրոցները եւ եկեղեցական պէտքերը ապահովելուց վերջը, մնացած կալուածական եւ այլ ճշտուած եկամուտները փոխանցել հողաբարձութեանց՝ նրանց ենթակայ աշխարհիկ դպրոցներին յատկացնելու համար: Նման մի կարգադրութիւն, ի՞նչ կը կարծես, ի՞նչ աղղեցութիւն եւ տպաւո-

րութիւնն պիտի թողնէ ընդհանուր հայութեան վրայ :

— Հրավառութեան հաւասար ցնծութիւնն եւ դարմանք, ուրախութիւնն եւ երախտադիտութիւնն, — պատասխանեցի :

— Որ այդպէս է, դրամապանակդ մէկ ցոյց տուր, ինձ դրամ է պէտք, — ասաց յոյն ուսուցիչը եւ ունեցածս 40 ուրուց 20-ը իր գրպանը դրեց եւ իր մօտ քէֆի հրաւիրեց :

Նա, շարունակելով իր խօսքը, ասաց ծիծաղելով .

— Ես քեզի չէի՞ ասում որ հայի խելքը իր սրտի մէջն է եւ ոչ թէ դիտի : Մենք համաձայնուեցինք, որ կլանելու համար նախ պէտք է մասերի բաժանել, փշրել մանրուքի, շաղախել եւ յետոյ կլլել : Արդ՝ այդպէս շարեց Գոլլիցինը եւ ազահօրէն մէկ անգամէն ուղեց կլլել հայութիւնը եւ գլուխը վրայ տուեց : Ռուսական կոկորդի մէջ ոսկրացած հայութիւնը ներս չզնայ, պէտք էր յետ տալ : Եւ ինչ որ ասացի վերեւը, այդ ոսկորը դուրս հանելու համար էր միայն, որպէսզի փրկուի կայութիւնը եւ շարունակուի հետապնդումը, որ կը մնայ նոյնը, այն է՝ կլանել հայութիւնը ուսական ստամոքսին մէջը : Այդ յաջողուած է արդէն, երբ ասում ես թէ «երախտապարտ» կը լինի հայութիւնը, երբ ցարը իրագործէ վերեւը յիշածս ղիջողութիւնները հայկական ծաղում ունեցող ոուս փոխարքայի միջոցով : Այդ զմայլանքը, երախտադիտութիւնը կը դառնայ ձեր մահը : Բանտի դռների բացումը, բոլոր դատապարտեալների ներումը պիտի կտորէ հայ յեղափոխական տարրի մոլեռանդութիւնը եւ նրա թափը, որ ձեր ոյժն է : Եկեղեցական եւ դրպարացական հարցերի լուծումը, որ միակ պատճառն էր ձեր ազգային միութեան, պիտի վերանայ եւ այլեւս պիտի չունենաք մի հարց, որ կարողանայ բոլոր դասերը համախմբել յեղափոխականների շուրջը : Այն պայմանը, որ բոլոր հարստութիւնները տալիս է եկեղեցական ապիկար եւ յաւակնոտ իշխանութեան տնօրինութեան, իսկ միւս կողմից աշխարհականներն էլ գործի է հրաւիրում աշխարհիկ դպրոցների համար, պատճառ պիտի դառնայ ձեր երկպառակութեան : Հողեւոր իշխանութիւնը, յենուած պետական հրահանգի վրայ, պիտի տպացուցանէ որ եկամուտները հաղիւ բաւական են եկեղեցիների եւ հողեւոր դպրոցների պէտքերի համար եւ բան պիտի չյատկայը-

նեն աշխարհիկ դպրոցներին: Դրանից դժգոհ պիտի մնայ աշխարհիկ դասը: Մէկը պիտի ասէ. «Ազգութիւնը եկեղեցին է եւ նրա առաջնորդները՝ ղեկավարը»: միւսը պիտի ասէ՝ «Ազգութիւնը ժողովուրդի ներկայացուցչութիւնն է»: Եւ երկու կողմերն էլ պիտի խրախուսուին պետութեան կողմից: Անջըրպետը պիտի խորանայ եւ երկու կտոր պիտի լինի հայութիւնը: Աշխարհիկները, որ ունին այժմեան կուսակցութիւնները, չպիտի դիջեն, ճիշդ պիտի թափեն հողեւորականներից անկախ ունենալ իրենց դպրոցները: Եւ, ինչպէս ներկայիս, մարագների մէջ պիտի բանան իրենց դպրոցները, ձրի կամ չնչին վարձատրութիւն վճարելով ուսուցիչներուն: Կարճ ժամանակում պիտի ծաղի նոր հարց, այն է՝ կամ պետութիւնը պէտք է օգնէ դրամով, որից պիտի հետեւի պետութեան հսկողութիւնը աշխարհիկ դպրոցներու վրայ, եւ կամ աշակերտութիւնը պէտք է ուղարկուի պետական դպրոցները ու այդ պատճառ պիտի դառնայ որ «պոյկոտը» վերջանայ եւ ոուս դպրոցները լեցուին: Այս էր արդէն նպատակը Գոլիցինին: Մի բան թող պարզ լինի. ներկայ ձեր ոյժը, միութիւնը, արդիւնք է ոուս սխալ ընթացքին, քան ձեր դիտակցութեան արթնացումին: Այդ սխալը ոուսը պիտի ուղղէ ոչ թէ հրաժարելով իր ծրագրից, այլ դրան պիտի ձգտի նոր ուղիներով: Նրա նահանջը պարտութիւն չէ, ձեր յաղթութիւնը՝ պարտադրութիւն չէ:

Այժմ հերթը քոնն է, որպէսզի երկրորդ թէզը ապացուցանես եւ 20 ուրբիին ինձնից առնես երկրորդ քէֆի համար:

Վաղինակը, վերջացնելով, հարցրեց.

— Ինչպէ՞ս պատրաստեմ իմ թէզը, որ նորէն չկորցնեմ 20 ուրբի:

Ես այդ օրերին չունէի պատասխան եւ յոյնի ըսածը անառարկելի կը գտնէի:

Ինչ որ, սակայն, անառարկելի է բանականութեամբ եւ հաշուով, առարկելի է հաւատով իր ոյժերի վրայ, երբ ինքնապաշտպանութեան բնազդը կը մղէ ժողովուրդը անտեսել ամէն ինչ եւ խիղախել այնպէս, ինչպէս խայթող մեղուները կը խիղախեն, թէեւ իրենց խայթումը մահուան պատճառ կրնայ դառնալ իրեն՝ խայթողին:

Երբ ընկերներուս պատմեցի Վաղինակի եւ իր յոյն ընկերոջ մտքերը եւ իմ տարակուսանքները, անոնք զայրացան: Երեւի անոնք ալ պատասխան չունէին:

— Զանրմ, — ըսաւ Սերգէյը, — գործը գործ կը բանայ: Եթէ ամէն ինչ հաշուով լինի, ձեռներս ծալլած՝ գլուխս պէտք է խոնարհենք: Այդ ժամանակ յեղափոխութիւնն էլ ո՞ւր կը մնայ: Այսօր մենք ինչ որ հնարաւոր է, կ'անենք. իսկ ապագայի մասին թո՛ղ ապագայ սերունդը մտածէ: Դու թախթի դիւղերում դպրոցները կարգի բերելու մասին մտածիր:

1904-ին, մինչեւ իմ Կարսը թողնելը, բոլոր բնակելի վայրերուն մէջ ուր հայեր կային, կազմակերպուած էին դպրոցական հոգաբարձութիւններ, որոնք առանց թոյլտուութեան իշխանութեանց, գիւղի բնակիչներէն «ղուբարա» կը հանէին, իսկ ուր դպրոցական շէնքեր չկային, շէնքերու հիմքերը կը փորէին եւ պատերը կը բարձրացնէին, բնական տուրքերով հարկ կը հաւաքէին եւ կամ «ղուբարայով» արտեր կը ցանէին ու գալիք դպրոցներուն ծախքերը կ'ապահովէին: Անկարգապահները տուգանքի կ'ենթարկէին եւ տուգանքն էլ դպրոցական եկամուտին վրայ կ'աւելցնէին: Ուսուցիչներ կ'որոնէին եւ երբ յարմարը չգտնային, եղածները կը դնէին դործի: Եւ ահա դպրոցը պատրաստ էր, ու աշակերտները կը յաճախէին: Որակը ցած էր, եւ շատ տեղեր Տէր Թողիկեան դպրոցներուն հետ կրնային մրցիլ. բայց բոլորն ալ հպարտ էին որ ուրիշ չեն լինելու եւ հայու վարժատուն ունին եւ «չկող» չեն զրկեր իրենց զաւակներ:

Երկար կանգ առայ Կարսի դպրոցական շարժումին վրայ, որովհետեւ անոր կիրառած ձեւերը լայն չափով օրինակ ծառայեցին Երկրի ուսումնական դործին: Իշխանը, 1904-էն յետոյ, Լեռնապարի մէջ ընդարձակօրէն կիրառեց Կարսի մէջ իր տեսածները, եւ ես ալ, որ անցայ Տարօն, նոյն ձեւը պարտադրեցի Տարօնի աշխարհին մէջ:

Կուսակցական եկամուտները.— Գործիչներու հիմնական պարտականութիւններէն մէկն էր կուսակցական տուրքերու գանձումը եւ եկամուտներու յաւելումը: Ասոր կուտային, բացի նիւթականէն, նաեւ բարոյական նշանակութիւն:

Ով իրեն Դաշնակցական կը համարէր, ենթակայ էր կու-

սակցական տուրքի: Տուրքն էր հիմնական եկամուտը եւ չափանիշը պարտականութեանց ըմբռնողութեան: Ան, որ իր տուած նուէրներով հարիւր անգամ աւելի նիւթական զոհարե-րութիւն կ'ընէր, բայց իր վրայ դրուած տուրքը ամսէ ամիս չէր վճարեր, շարքերէն դուրս էր: Տուրքը համաչափ չէր, այլ ըստ կարողութեան էր: Քանակը որոշողը ինքը՝ վճարողը չէր, ոչ ալ բարձրագոյն մարմինները, այլ իր պատկանած խմբի կամ ենթակոմիտէութեան սլատկանող ընկերները: Եթէ մէկը, ոգեւորութենէ թելադրուած, իր տուրքը աւելի յանձն առնէր, կամ ժլատութենէ թելադրուած՝ պակաս յանձն առնէր, անոր տուրքին չափը որոշողը իր ընկերներն էին: Տուրքը ունէ մէկուն հաստատ եկամուտին 1%-3%-էն անդին չէր անցներ:

Գործիչի համար, երբ դանձումներ կը կատարուէին, անձնաւորութիւնները զոյութիւն չունէին: Ենթակոմիտէի կամ խումբի ներկայացուցած ցանկին եւ հաստատած տուրքին դու-մարը ան կը ստանար: Բուն դանձողը ենթակոմիտէն կամ խումբն էր անհատներէն: Չվճարողները դուրս կը նկատուէին շարքերէն: Աւելի վճարողներուն դումարները՝ նուէր անուան տակ կը ներկայացուէին:

Շարքայիններուն թիւը հազիւ 1-2 առ հարիւրը լինէր բնակչութեան: Անոնց տուրքերը չնչին էին, համեմատած կուսակցութեան ընդհանուր եկամուտին հետ: Այդ թուական սահմանափակման մէջ կը համրուէր անոր որակը, որովհետեւ ան էր կայունը եւ անփոփոխը: Դաշնակցութեան զանդուածը շարքերէ դուրս էր: Բայց անոր կայունութիւնը պահողը եւ կենդանութիւն տուողը փոքրաթիւ շարքայիններն էին: 1904-ին այդ զանդուածի թիւը շուրջ 80 առ հարիւր էր բնակչութեան, որ կը տատանուէր իր տրամադրութեամբ եւ կ'ելլէր ու կ'իջնէր իր քանակով: Այդ կախուած էր մէկ կողմէ շարքայիններուն աշխատանքէն եւ դործիչներուն եռանդէն, իսկ միւս կողմէ՝ արտաքին վիճակէն: Եկամուտի քանակը 90%-ով կուզար այդ զանդուածէն, բայց ոչ թէ ամսավճարով, այլ հանդէսներէ, նուէրներէ, հանդանակութիւններէ, տուղանքներէ եւ այլն: Եկամուտն ալ կը տատանուէր զանդուածի տրամադրութեան պէս:

Կարսի շրջանի եկամտային այս ձեւը արժէքաւոր էր անոր

համար, որովհետեւ այնտեղէն անցնող եւ Երկիր մտնող գործիչները ընդօրինակեցին զայն եւ մուծեցին Երկրի մէջ:

Ծախֆերը եւ գէնֆի գնումները.— Այս գործերն ալ կը ծանրանային շրջանի գործիչներուն վրայ, որոնց առանցքը Յակոբն (Չիլինկարեան) էր 1904-ին:

Նահանգի եւ քաղաքի համար շարունակ կը պահուէին 15-20 ղինուորներ եւ միջին հաշուով 5 գործիչներ: Բայց Յակոբը ի հարկէ Կ. Կոմիտէի անունով, կրցած էր կարգեր հաստատել, որ այդ առանց ծախքի լինի: Անոր «օրէնքներն» էին.— ա) Գործիչը կամ ղինուորը, որ ուխտած է իր կեանքը նուիրել ազգին, զրամ պէտք չէ ունենայ, ոտճիկի կամ այլ անուան տակ: Եթէ զրամ ստանայ, այդ համազօր է իր արիւնը ծախելուն: Բ) Աղգին ամէն տունը իր տունն է. եւ այդ տունը, որ իր դռները կը դոցէ եւ հիւր չընդունիր իր համար դոհուողին՝ հայ չէ: Գ) Այս դոհերը աւելի խեղճերուն համար են. ուստի գործիչը, ղինուորը պէտք է դերադասեն աղքատներուն տները հիւր լինել եւ անոնց «հացը կտրել», քան կարողութիւն ունեցողներուն: Հիւրընկալը անօթի է, դուն ալ անոր հետ անօթի պէտք է մնաս:

Այս սկզբունքներով բոլոր ծախքերը կը վերանային: Շեղումներ կը լինէին միայն քաղաքի մէջ, ուր, օրը 20 կոպէկէն աւելի չծախսելու պայմանով, կը վճարուէին ծախքերը:

Կուսակցական եկամուտին 80%-ը կ'երթար ղէնքի եւ փամփուշտի դնման: Անոնցմով կը լեցուէին պահեստները, որոնք Կարսի շրջանի համար չէին, այլ Երկիր ճամբելու համար: Դրամը ղէնքի կը փոխուէր հետեւեալ միջոցներով:—

Անոնք որ ուսւ բանակին մէջ էին եւ ինքզինքնին Դաշնակցական կամ համակիր կը համարէին, իրենց նիւթական պարտականութիւնը պէտք է կատարէին փամփուշտ եւ ղէնք բերելով, այսինքն՝ պետութենէն դողնալով: Միաժամանակ անոնք ուսւ եւ այլ աղգերուն պէտք է ցոյց տային ռազմանիւթը զրամ դարձնելու միջոցները:

Այդ կ'իրագործուէր հետեւեալ կերպով:— Ռուս ղինուորը կը սիրէ օղին եւ կիներ: Բայց ան երկու ամիսը անգամ մը կը ստանար 37 կոպէկ ոտճիկ, որ չէր բաւեր իր ղէշ տեսակի ծխա-

խոտին իւկ: Ուստի իր սիրած հաճոյքները ան կրնար ունենալ միայն դողութեամբ, հանրատուններէ եւ «մկիտաններու» (զինետուն) միջնորդ մարդկանց միջոցով: Ասոնց իբր կանխավրճար հաղարական ուրբի բաց կը թողնուէր, պայմանով որ որոշուած գներով, օրինակ՝ փամփուշտը կէս կոպէկ, զինամըթերք տային: Այդպէս էր որ բոլոր անառակութեան եւ հարբեցողութեան վայրերը դարձան զէնքի շուկաներ: Այս հիմնարկութիւնները զիչեր ցերեկ ոստիկաններու հսկողութեան տակ էին, բայց միաժամանակ կը հովանաւորուէին իշխանութեան կողմէ՝ զինուորի ձանձրոյթը փարատելու համար: Ոստիկաններու աչքին առջեւ կուգային զինուորները եւ ներս կը մտնէին գլխաւոր դռնէն: Իրենց հագին ունէին երկար «չինել»ները (վերարկուներ), որոնց տակ կը պահէին զանազան զինամթերքներ:

— Տուր մէկ շիշ Սմիռնովի օղի, կը կանչէր զինուորը եւ Նազան ատրճանակը կը սահեցնէր «գախլի» ետեւը:

— Տուր դաւղաւաթ, կը կանչէր միւսը եւ պարկ մը փամփուշտ կը սահեցնէր «գախլի» ետեւը:

Եւ այդպէս՝ «տուր, տուր» կը կանչէին ու փառաւոր սեղանը պատրաստ էր՝ առանց դրամի, բաժակները լեցուած էին եւ երգերը սկսուած:

Եթէ խուզարկուէր զինուորը եւ երեւան գար դողութեան դաղտնիքը, պատասխանատուն զինուորն էր զինուորական ատեանին առջեւ...

Բայց երբ ուրախութեան երգերը կը հնչէին, վտանգը զինուորներէն հեռացած եւ կեդրոնացած էր այդ հիմնարկութեանց եւ անոնց ծառայողներու զլխին: Կարող էին մատնիչներ լինել. կարող էին նոյն զինուորները հարբած՝ աւելին պահանջել քան իրենց ստացած ուտելիքը. կարող էին գաղտնի ոստիկանները նկատած լինել զէնքի առեւտուրը եւ տեղն ու տեղը բռնել եւ զինուորական ատեանին ներկայացնել այս տարօրինակ առեւտրականները:

Ի՞նչ հող, կը մտածէինք, թո՛ղ պակաս լինի ազահ, չարաչահ անառակ մը, եթէ ան անկարող է իր փոխանակածը պարտրկել: Անոնք ընդհանրապէս կը պարտկէին:

Մուտքի դռնէն բացի, խմարանը անպատճառ ունէր եւ ետեւի դուռը, կամ պատուհանը, կամ յատկապէս շինուած ծակ մը: Այն վայրկեանին որ խանութպանը կ'առնէր զինամթերքը, գաղտուկ կը մօտենար այդ դրանը, պատուհանին կամ ծակին, իր ապրանքը դուրս կը հանէր եւ կուտար հոն սպասող անձանօթ մարդու մը: Իր խանութը այժմ «մաքուր էր», եթէ կ'ուզէին, թող գային խուզարկելու:

Վտանդը ներկայիս միայն այդ ստացող մարդու զլխուն էր, որ միջնորդի մարդն էր: Ան պարտական էր իր ստացածը 50 քայլ հեռու սպասող կառքի մէջ նետել եւ իր թաղստարանը վերադառնալ ու սպասել ետեւի դրանը՝ նոր «ապրանք» ստանալու համար: Կառքը սրընթաց կը վազէր բեռնուած եւ նշանակուած տեղը կը դտնէր մէկ ուրիշ կառք, որուն կը փոխանցէր իր գոյքը՝ առանց խօսելու: Այլ կը վերադառնար իր տեղը:

Առաջին կառքը նոյնպէս միջնորդինն էր, եւ վտանդի պատասխանատուն միջնորդն էր: Երկրորդ կառքին կ'ուղեկցէին մեր ընկերները, սովորաբար Մեծիկը, Անդրանիկը, Մտօն, որոնք կ'առաջնորդէին գայն նշանակուած վայրը, ուր Յակոբը հաշիւը կ'ընէր եւ կուտար ուրիշ անձերու, որոնք կը կորցնէին հետքը եւ կը տանէին ու պահեստներու մէջ կը տեղաւորէին: Քաղաքէն դուրս էին այդ պահեստները, զիւղերու եւ ձորերու մէջ:

Այս վերջին գործողութեանց պատասխանատուութիւնը կ'իյնար կուսակցութեան վրայ:

Զինամթերք ճարելու երրորդ միջոցը՝ կաշառքն էր: Ատիկա գլուխ կուզար սպաներու կամ պահեստապահերու հետ լեզու դտնելով: Այդ պարագային «ապրանքները» կը դատարկուէին պետական պահեստներէն եւ կը փոխադրուէին մեր պահեստները:

Պօսքով որքա՛ն զիւրին կը թուի այս գործողութիւնը, բայց ան սարսուեցուցիչ ու խիստ վտանգաւոր էր: Անոր դնացողը նախապէս իր կտակը պէտք է ընէր: Այսուհանդերձ պետական պահեստները դատարկուեցան բաղմաթիւ անգամներ, բաղմաթիւ ձեւերով, որոնցմէ ամէն մէկը կրնայ դառնալ ոստիկանական վէպ մը, աներեւակայելի արկածներով: Բայց

այդ իրական պատահած վէպերը թողնենք մէկ կողմ: Հետագային, իբրեւ օրինակ մը, թերեւս պատմեմ Պաղուալի Վաղոյի եւ Սեբաստացի Յարութիւնի Ալեքսանդրապոլի մէջ կատարած դործերը, որոնք իրենց ծաւալով ստուերի մէջ ձգեցին Կարսի պահեստներու դատարկման դործերը:

Այս ըսածներէս պարզ պէտք է լինի, որ բոլոր ներելի եւ աններելի միջոցներով զինամթերքներ կը հաւաքուէին Կարսի մէջ: Աններելի միջոցներ կը կիրարկուէին, որովհետեւ այլ միջոց չկար կանոնաւոր դէնք ճարելու: Չէնքը խիստ արդիւրած դոյք էր, բայց զայն պէտք էր անպայման ճարել Երկրի համար:

Առակը ճիշտ կ'ըսէ. «Գողը որ տնէն լինի, եզը տանիքէն կը տանի»: Ոեւէ իշխանութիւն իր արդելքներով անկարող է ատոր առաջն առնել, եթէ ժողովուրդ մը իբրեւ առաջնորդ ունի այդ թուականի Դաշնակցութեան նման կազմակերպութիւն մը, որուն համար ոեւէ անհնարին բան դոյութիւն չունէր:

Պրոպականդը. — Այս դործն ալ ծանրացած էր դործիչներուն, շրջիկներուն վրայ: Գրաւոր պրոպականդ դոյութիւն չունէր, որովհետեւ այդ թուին ո՛չ մէկ կուսակցական թերթ կը հրատարակուէր Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի մէջ, ոչ ալ ոեւէ այլ դրականութիւն: Արտասահման հրատարակուող մեր թերթերը չէին հասներ Կովկաս, իսկ եթէ կը հասնէին ալ, արդէն հնացած էին: «Դրօշակ»ն էր մեր միակ պաշտօնաթերթը, որ Նարեկի նման կը համբուրուէր իբր սրբութիւն, բայց անոր նման թաշկինակներու մէջ կը փաթաթուէր եւ մէկ կողմ կը դրուէր: Ան միայն կը կարդացուէր փոքրաթիւ անհատներու կողմէ:

Չեմ կարծեր թէ մամուլը եւ դրականութիւնը մեծ դեր մը ունեցած են դոնէ 1904-ի մեր ժողովրդական ընթացքին վրայ: Իմ շրջապատը կ'առաջնորդուէր՝ ժողովրդական հոսանքին զարկը դիտելով, իսկ անոր տեսութիւնները աղբիւր ունէին դործը եւ կեանքը: Ընթերցանութիւնը խիստ նուազ էր:

Ես ալ, այդ մթնոլորտէն ազդուած, թողած էի մէկ կողմ թէ՛ ոուս եւ թէ՛ հայ թերթերուն հետեւիլը եւ նոյն իսկ դարձած էի անոնց թշնամի: Միւսներուն նման կը մտածէի եւ ինքս ինծի կ'ըսէի. «Լուսն ուղտ կը դարձնեն, բայց փիղը իր կնճիթով

չեն տեսներ անոնք: Կեանքը, գործը դետի պէս իր ճամբով կ'երթայ, իսկ անոնք ելեր են եւ դետին նոր ճամբայ ցոյց կուտան: Լեռն ի վեր դետը չի կրնար ելլել. իսկ անոնք ելեր են եւ հաշիւ կ'ընեն, որ եթէ լեռն ի վեր ելլէր, շատ լաւ կը լինէր: Տերեւին փակած որդի պէս, եթէ որեւէ հոսանքով կ'երթայ, կամայ թէ ակամայ, անոնք կը հաւատան որ իրենք է որ կ'երթան եւ հսկայ դետին ճամբայ ցոյց կուտան»:

Մամուլին ոյժ չէինք տար եւ ոչ ալ անոր լաւին ու վատին ականջ կուտայինք: Իսկ ես կ'աւելցնէի, թէ ան չարիք է, բնական դատողութիւնը մթադնող աղդակ եւ ճերմակի վրայ՝ սեւ մեյան:

Այսպէս լինելով հանդերձ՝ Ծրագիր եւ Կանոնագիր անգիր դիտէինք եւ Բիւրոյի ու Կ. Կոմիտէներու շրջաբերականները ուշադրութեամբ կը կարդայինք ու կը վերլուծէինք ամէնքին համար:

Պրոպականդի գլխաւոր միջոցը բերանացի քարոզչութիւնն էր, որ մատչելի եւ հասկնալի էր ամէնքին: Ան կը կատարուէր մէկ կողմէ աշուղներու եւ միւս կողմէ՝ մտաւորական քարոզիչներու միջոցով:

Աշուղներու արժէքը չէ պնահատուած, թէեւ անոնց շնորհիւ էր որ մեր ժողովրդական դանդուածը իր քնէն արթնցաւ եւ մտածել սկսաւ: Անոնք ներկայի հետ գործ չունէին. ներկան պատրուակ էր որ կը դրդէր դանոնք վերյիշելու արդէն մոռցուած դարերու բնաղդները, որ թաղուած էին ժողովուրդի սրտին մէջ: Անոնք կը հրահրէին պահուած հին կրակը եւ իբր ներկայ կը ցուցադրէին: Ծուռ Սասմայ Դաւիթները կենդանի եւ այժմէական կը դարձնէին, ինչ որ ժողովուրդի որոնածն էր: Ներկան թողած՝ ապագան ալ ներկայ կը դարձնէին եւ ժողովրդի բաղձանքները իբր կատարուած իրողութիւն ցոյց կուտային, ինչ որ ժողովուրդի փնտռածն էր:

Այդ աշուղներուն գլխաւորը երկու աչքերով կոյր աշուղ Ֆահրատն էր, որ ճառ կը խօսէր եւ թառ կը դարնէր ու կ'երդէր «... Փրոփրո քար, Անտոք ու Կէփին եւ քաջ Սիմոն Զաւարեան երբ սուրը քաշեց»... Ու եթէ դիտելու լինէիր թէ՛ «Ֆահրատ ջան, ախր Սիմոնը Սասուն չէ եղեր, ան սուր քաշող մարդ

չէ», Ֆահրատը կը պատասխանէր. — «Բանիդ կաց, չէ եղել, բայց այդպէս մարդը անպայման Սասուն պէտք է լինի. սուր քաշող չէ նէ՛ պէտք է քաշէ»:

Հարցը ոչ միայն պարզ էր այլեւ ցանկալի ամէնքին: Կըրնայիր նկատել որ Ֆահրատը կը փքեցնէ պատկերները եւ կընային բնաւ չհամոզուիլ, որ «Սուլթան Համիտի թախթը սարսեցաւ», բայց անոր այդ բոլոր փքոցները հաճելի էին եւ ցանկալի էր լսել:

Մէկ խօսքով՝ աշուղները անցեալի եւ ապագայի իղձերը արթնցնողներն էին: Ատոր համար շատ շնորհակալ պէտք է լինինք անոնց:

Աշուղներու կարճ պատմութենէն, երդէն եւ նուազէն յետոյ, ասպարէզ կուղային բուն դասախօսները, քարողիչները, որոնք ունկնդիրները վար կ'ըջեցնէին առասպելներու գետնի վրայ եւ կը խօսէին ներկայի մասին որքան ալ դառն լինէր այն:

Կարսը տեսած էր անցորդ եւ մնայուն շատ քարողիչներ, դորս կը յիշէր: Ան տեսած էր կահաղ, բայց խորիզով լեցուն Ռոստոմը, որուն համար կ'ըսէին. «Ականջ կը դնես, բան կը հասկնաս եւ կը կշտանաս»: Տեսած էր Խաթակը, որ երբ կը խօսէր, կարծես Ալադեազի հովը կը բերէր: Տեսած էր Ն. Աղբալեանը, որ կարծես մարդարէի նման, մարդու ատամները բերնի մէջ կը համրէր: Տեսած էր Վռամեանը, որ այնքա՛ն արագ կը խօսէր, որ ուրիշներու մէկ տարուայ ըսելիքը ինքը մէկ ժամուայ մէջ կ'ըսէր: Տեսած էր ե՛ւ շատ ուրիշներ, որոնք ատոնց պէս եկած ու անցած էին եւ բան մը թողած: Բայց բոլորի մէջ մէկը մնայուն էր մինչեւ իր կեանքի վերջին վայրկեանը: Այդ՝ Նորհատեանն էր, որ ընտանի էր դարձած: Իսկ անոր կողքին երկու հողի միշտ եւ ցաւով կը յիշուէին: Մէկը Եղորն էր (Առաստամեան), որուն համար կ'ըսէին թէ՛ «հուրի փերիի» նման կ'երգէր եւ մարդիկ դէպի մահ կ'առաջնորդէր, կարծես թէ հարսնիք կը տանէր: Միւսը՝ Սերգէյն էր, որուն համար կ'ըսէին թէ՛ կոշտ ու կոպիտ է, բայց «քեասա» բան կ'ըսէ, ջանին՝ ջան կ'ըսէ, չոռին՝ չոռ կ'ըսէ:

Երբ ես Կարս եկայ, որպէս պրոպագանդի կեդրոնական դէմք

մնացեր էր Սերգէյը, շրջապատուած ինձ պէսներով, որոնք թէեւ կը տեսնէին, կը հասկնային, բայց երբ գործը կուգար հասկըցնելու դիմացինին, լեզունին փայտ կը կտրէր, կը ծանրանար: Ուստի լաւ էր որ մենք լռէինք եւ պրոպագանդի գործը ձգէինք Սերգէյին:

Այդպէս կը դատէինք ես ու Յակոբը, Լեւոնը եւ Ռուս-Գէորդը, ինչպէս եւ ուրիշներ: Եւ Սերգէյը բոլոր գիշերները ժողովներ ունէր հարսանիքի, նշանտուքի, կնուների կամ այլ պատրուակներու տակ ու 100-300 հրաւիրեալներով:

Մեր պրոպագանդը կը սահմանափակուէր խմբերու մէջ, ուր 10-20 հոգիներու ներկայութեան՝ մենք ալ կը դառնայինք սոխակներ, հարց ու փորձին պատասխանողներ:

Երբ այս բոլոր գործերը կը կատարուէին գործիչներու միջոցով, բնականաբար, հարց կը ծագի, թէ ի՞նչ էր դերը Կ. Կոմիտէին: Միաժամանակ հարց պիտի տրուի, թէ ուսու կառավարութիւնը քնա՞ծ էր, յիմա՞ր էր, թէ՞ կաշառուած, որ իշխանութեան մէջ կը հանդուրժէր իշխանութիւն մը:

Կ. Կոմիտէն եւ գործիչները.— Գործիչներու գլխաւոր աշխատանքներու թւումէն հասկնալի է որ ընդհանրապէս բոլոր աշխատանքները կը կատարէին Կ. Կոմիտէի նշանակած աշխատաւորները, իսկ ինքը կարծես դոյուլթիւն չունէր, կամ մէկ խորհրդանշական, անանձն վարչութիւն մըն էր, պատուակալ նախագահի նման: Այդ այդպէս էր երեւութապէս, բայց այդպէս չէր իրականին մէջ, քանի որ անոր ձեռքն էր գործիչներուն նշանակումը եւ հեռացումը, քանի որ անոր ձեռքն էր գործիչները եւ բոլոր զինուորներն ու աշխատողները կարգի հրաւիրելու եւ պատժելու կարողութիւնը, քանի որ բոլորը պէտք է աշխատէին անոր անունով, թէկուզ ան լինէր անշօշափելի:

Ինչպէս ըսի, Կ. Կոմիտէն կ'ընտրուէր եւ աշխարհէն կը կտրուէր: Գործերու յղացումը, կարգի հաստատումը եւ կամք ունենալը ամբողջովին Կ. Կոմիտէին չէր պատկաներ, թէեւ ինքն էր այդ բոլորին մարմնացումը: Ատոնք կը կազմաւորուէին ցածէն վեր բարձրացող խմբերու, ենթակոմիտէներու բաղձանքներէն, յղացումներէն, որոնք կը խտանային կոմիտէու-

Թեան մէջ, իսկ ինքը՝ յենուած լինելով կոմիտէութեանց վրայ եւ անոնց հետ ուղղակի կապ ունենալով՝ պարտաւոր էր իւրացնելու անոնց հաւաքական կամքը, յղացումը, կարգը: Այդ էր պատճառը, որ մենատիրութիւն չէր կարող լինել Կ. Կոմիտէի կողմէ, թէեւ ձեւով ան կը գործէր իբր այդպիսին:

Միւս կողմէ՝ Կ. Կոմիտէի նշանակած բոլոր գործիչները, շրջիկները, զինուորները միայն մէկ պարտականութիւն ունէին, այն է՝ անոր կամքը իրագործել, անկարգները կարգի հրաւիրել, անոր յղացումները ի կատար ածել, ինչպէս որ կ'ընեն մեզուանոցի աշխատաւորները կամ բանակի զինուորները:

Ոյժը, կորովը անանուն հաւաքականութեան մէջ էր: Ան կախուած չէր անհատի մը փայլէն, որուն խաւարումը յաճախ պատճառ կը դառնայ ամբողջի խաւարման:

Ռուս իշխանութիւնը եւ կուսակցութիւնը.— Սխալ է, հարկաւ, մտածել թէ ռուս իշխանութիւնը քնած էր, անտեղեակ, յիմար, տպիկար, կամ այնքան անկամ, որ կը հանդուրժէր այդ բոլորին:

Ռուս իշխանութիւնը աչալուրջ կը հսկէր: Ան ամէն ինչէն տեղեկութիւն ունէր: Արդէն իրեն դէմ եղած գործողութիւնները այնպիսի բնոյթ ունէին, որ չէր կրնար չնկատել: Ան հսկայ ոյժ ունէր այդ զինուորական շրջանին մէջ: Իր դօրքերուն քանակը կրկնակի կամ հաւասար կուզար քաղաքի բնակչութեան: Թերեւս ան հաստատ չէր դիտեր Կ. Կոմիտէի անդամներուն անունները, բայց գործիչները յայտնի էին անոր, այն աստիճան յայտնի, որ երբ Սերդէյը կ'անցնէր փողոցներով, ոստիկան եւ նոյն իսկ ոստիկանապետ բարեւ կուտային, առանց անոր հետ ծանօթ լինելու: Կարծես թէ՝ նահանգապետի կողքին, ան է անպաշտօն, բուն նահանգապետը: Կը բարեւէին նոյնպէս Յակոբին եւ միւսներուն, զոր, երեւի, Կ. Կոմիտէի անդամներուն տեղը կը դնէին: Իսկ Պլոյին, որ կ'ուզէր որ իրեն իբր այդպիսին ընդունէին եւ կը յօխորտար ատով, կ'ըսէին ծիծաղելով. «Երեւի, դուն ալ թագաւորն ես բոլորին»: Ան կը լռէր, բայց կը ժպտէր:

Եւ, սակայն, իշխանութիւնը շուարած էր եւ չէր դիտեր իր ընելիքը: Նախ՝ որովհետեւ հայութիւնը միացած էր, մէկ

մարմին էր կազմած Դաշնակցութեան շուրջը, որուն մէկ անդամին դպչիլը կրնար կրկնել տալ այն փորձանքները, որոնք քանի մը ամիս առաջ եղած էին եկեղեցական ցոյցերու ատեն: Եւ դեռ աւելին կը սպասէին՝ մինչեւ զինական ապստամբութիւն: Ռուս իշխանութեան միակ ջանքն էր հայութիւնը բաժնել Դաշնակցութենէն, որուն ան կը վերադրէր այս բոլոր եղածները, իսկ հայութեան հեռացումը իր քղանցքներէն, մեծ վնաս կը համարէր իրեն: Բայց այդ բաժանումը առաջ բերելու մէջ ան իրեն անկարող կը դառար:

Դատական, օրինական միջոցներով չէր կարող հետապնդում կատարել, որովհետեւ եղածներուն համար ոչ բողոք կար եւ ոչ ալ դիմում հրապարակով, նոյն իսկ ոստիկանութեան կողմէ: Գործը այն աստիճանի էր հասած, որ օրը ցերեկով փողոցի մէջ դարնուածի ծնողները կամ անցորդները, որոնք դիտէին թէ որու կողմէ եւ ինչպէս է դարնուած, ցուցմունք կուտային թէ հանդուցեալը ամենայն հաւանականութեամբ ինքնասպան է եղած:

Կը մնար վարչական միջոցը: Բայց այդ ալ իր վտանգն ունէր: Արդէն զսլիցինեան ըէժիմը այնքա՛ն հեռացուցած էր հայութիւնը ոռւս տիրակալութենէն, այնքա՛ն տկարացուցած էր հայութեան միամիտ ծառայականութիւնը եւ հաւատարմութիւնը ոռւս քաղաքականութեան, որ ան իր գլխի ոռւսական գլխարկը կը նետէր եւ փափախ, նոյն իսկ Փէս կը դործածէր:

Դաշնակցութեան նշանաբանը՝ ազգերու ինքնորոշում, Կովկասը՝ կովկասցիներուն, Փետերացիա եւայլն, արդէն կը խօսէին հայութեան սրտին եւ համակրութիւն կը վայլէին նաեւ միւս ազգութեանց մէջ: Վրաստանի մէջ ալ կազմուած էին Փետերալիստներու կուսակցութիւնը եւ վրացի Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութիւնը: Այս վերջինս իր միջազգային, ասպազգային ընթացքը փոխած՝ ձգտում ցոյց կուտար ազգային ինքնավարութեան դետնի վրայ կանգնելու: Արդէն Գուրիայի մէջ (Վրաստան) կային համանման շարժումներ, ինչ որ հայկական շրջաններու մէջ, որոնց եթէ ձայնակցէին ե՛ւ թաթարները, «Կովկասը՝ կովկասցիներուն» խօսքը իրական վտանգ սլիտի դառնար Ռուսիոյ համար:

Այս վտանգին առաջն առնելու միջոցը ոուս իշխանութիւնը իբրեւ դարման չէր նկատեր վարչական սեղմումները: Դարման կը նկատէր կովկասեան ժողովուրդները իրարու հետ գրծտեցնելը եւ առաջին հերթին՝ Դաշնակցութիւնը զբաղեցնելն ու բնաջնջելը: Այդ միջոցը ան գտաւ՝ նախ՝ Սոցիալիստները լարելով Դաշնակցութեան դէմը, որոնք զայն կը համարէին «չովինիստ»ական կազմակերպութիւն մը եւ յետոյ՝ հրահրելով հայ-թաթար բախումները եւ, վերջապէս, համաձայնութեան դալով Թուրքիոյ հետ՝ միասնաբար ոչնչացնելու հայ ասպատակները, որոնք կը խռովէին Թուրքիոյ եւ կովկասի ներքին անդորրութիւնը:

Ահա ասոնք էին դիւսաւոր պատճառները անոր հանդուրժողութեան: Կառավարութիւնը կը սպասէր մինչեւ որ հասուննար այն վայրկեանը, երբ «չունը շնով կարելի լինէր խեղդել», ինչպէս որ ոուս պաշտօնեաները կ'արտայայտուէին:

Ռուս իշխանութեան նշանակէտն էր դարձած, նախ եւ առաջ, կղզիացնել Դաշնակցութիւնը:

Տեոորները.— Երբ կ'անդրադառնանք 1903-4 թուականներու Կարսի աղղային միութեան, անոր միակամ կեցուածքին եւ պայքարին ընդդէմ հղօր ոուս իշխանութեան, երբ կ'անդրադառնանք հայերու զոհարելութեան եւ կարդասպահութեան, ահամայ կը հարցնենք.— Միթէ՞ այդ ժողովուրդը այդքան դիտակից էր, մի՞թէ այդ ժամանակ ան այդքան հասունցած էր, որ անոր մէջը չկային վատեր, որ խանդարէին այդ միակամութիւնը...

Երեւակայել թէ այդ ատենները, մարդիկ կը ծնուէին միայն առաքինութիւններով, անհիմն է: Մարդը՝ մարդ է ամէն ատեն իր բոլոր բացասական եւ դրական յատկութիւններով եւ, ինչպէս կ'ըսէ հին իմաստութիւնը, «դիւղը առանց շան չի լինի»: Բայց որպէսզի շները չլինէին գերիշխող, երեք պայմաններ անհրաժեշտ էին, որոնցմէ երկուսը թուեցինք: Մէկը՝ արտաքին ճնշումը, որ կը վտանգէր թէ՛ վատի եւ թէ՛ լաւի կենսական շահերը: Երկրորդը՝ դոյութիւնը զանգուածի մէջ կազմակերպութեան մը, որ կը միացնէր եւ կ'առաջնորդէր բոլորը դէպի ընդհանրական ազատագրում:

Սակայն, այդ երկուսը բաւական չէին զայլն ու դառը մէկ

հօտի մէջ հաւաքելու: Անհրաժեշտ էր երրորդ պայման մը եւս՝ անուղղայ եսասէրները կարգի հրաւիրելու համար: Այդ պայմանը ոյժի եւ պատասխանատուութեան ենթարկելու կարողութիւնն էր: Ան որ չէր գիտակցեր ընդհանրութեան վտանգի կորստաբերութիւնը իր իսկ շահերուն, ան որ չէր ազդուեր բարոյական մթնոլորտէն զուր կաղմակերպութիւնը առաջացուցած էր ընդհանրութեան շահի պաշտպանութեան համար, պէտք է շղթայուէր կամ բնաջնջուէր: Այդ սկզբունքին վրայ յենուած էին այդ թուականներուն կուսակցական տեռորները:

Տեռորները, ըստ իրենց բնոյթի, կը բաժնուէին երկու տասակի, — արտաքին՝ քաղաքական եւ ներքին՝ ազգային-կարգապահական: Արտաքին՝ քաղաքականն ալ իր հերթին կարելի է բաժնել երեք տեսակի՝ զանդուածային, պետական խարխիսներու քանդում եւ պետական պաշտօնէութեան սանձում: Իսկ ազգային կարգապահականը իր հերթին կարելի էր բաժնել երկու տեսակի՝ անձի մը կամ խմբակի մը, երբ անոնք բաց կերպով կը միանային թշնամիներուն ընդդէմ իրենց ազդին, եւ անձի մը կամ խմբակի մը, երբ ասոնք անձնատուր եղած էին մատնութեան եւ դաւաճանութեան արհեստին:

Նման յանցանքներու համար Կ. Կոմիտէները իրենց միաձայն որոշումը կուտային եւ դայն կ'իրադրօծէին հարեւան Կ. Կոմիտէի կամ բարձրագոյն մարմնի հաւանութեամբ:

Բոլոր միւս յանցանքներուն համար, որքան ալ անոնք ծանր լինէին, մահուան պատիժ ահաբեկումով չկար: Քրէական յանցանքներու, նիւթական իւրացումներու, բարոյական մեղանշումներու, ղեղծումներու, անկարգապահութեանց համար միայն պատիժներու ենթակայ էին, սակայն պայմանով որ ենթական յօժարէր կրել այդ պատիժները եւ դիմադրութիւն ցոյց չտար: Հակառակ պարագային՝ վարչական եղանակով ան մահուան կ'ենթարկուէր: Բայց ատիկա տեռոր համարելը սխալ է: Ատիկա համարելու է իրաւունք մը միայն, որ կը նմանի իրաւունքին այն դօրահրամանատարի, որ տեղնուտեղը կը մահացնէ ընդդիմացող կամ ռազմաճակատ մեկնիլ չուզող զինուորը: Այս կարգի մէջ պէտք է դասել շարք մը սպանութիւններ, ինչ-պէս, օրինակ, Վարդոյի մահացումը, որ կատարուեց, որով-

հետեւ ան իր վրայ դրուած վճիռներուն ընդդիմացաւ, կամ մաուղերիստներու ահաբեկումները, երբ անոնք կը խանդարէին կարգն ու խաղաղութիւնը: Այս վարչական սլաութները՝ ընդհանրապէս կը դործադրուէին ներքին կուսակցական խնդիրներուն համար այն տարրերու վերաբերմամբ, որոնք, օգտուելով իրենց դիրքէն կամ կուսակցական հեղինակութենէն, կը չարաչահէին իրենց ոյժը: Իսկ միւս տարրերուն համար, ինչպէս յիշեցի վերեւը, կ'իրագործուէր ահաբեկման որոշումը ընդունուած կարգով, յիշուած հինգ նպատակներուն համար:

Աւելոր չէ համառօտ յիշել՝ թէ ի՞նչ կը հետապնդէին վերեւ յիշուած նպատակները:

Զանգուածային տեռոր.— Այս ահաբեկումին ենթարկուած էր հայութիւնը մանաւանդ թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, որ իր պաշտօնական կերպարանքն առաւ 1894-96 թուականներուն, Համիտեան ջարդերու ժամանակ: Կովկասի մէջ Ռուսիան այդ նոյն զանգուածային ջարդի կամ ահաբեկման ձեւն ուղեց փոխարինել թաթարական ոյժով: Զանգուածային ահաբեկումը թուրքիոյ մէջ կատարելագործման գաղաթնակէտին հասաւ 1914-15 թ. թ., շնորհիւ Տոքթ. Նաղիմի, Բէհաէտտին Շաքիրի, Թալէաթի եւ իր ընկերներուն, որոնք նպատակ էին դրած արմատապէս լուծել հայկական կնճիորը: Բայց հայութեան մէջ ե՛ւ ոչ մէկ հոսանք եւ մանաւանդ Դաշնակցութիւնը բնաւ մտքէն իսկ չանցուց նման զանգուածային ահաբեկում մը կատարել իր շրջապատին մէջ: Չընդօրինակելու պատճառը պէտք է որոնել ոչ այնքան հայ ժողովուրդի անկարողութեան կամ միայն մարդասիրական զգացմունքներէն տարուած լինելուն մէջ, այլ դըլխաւորապէս այն սկզբունքին մէջ թէ՛ յոռի վարչութեանց պատասխանատուութիւնը ոչ թէ զանգուածն է, այլ իշխանութիւնը. թէ զանգուածը յեղափոխականացնելով եւ զայն առաջնորդելով, կարելի է փոխել իշխանութիւնը. թէ ժողովրդավար իշխանութեան հաստատումով միայն՝ ամէն ազգ, ամէն դասակարգ պիտի դանէ իր ազատութիւնը, եւ պիտի հաստատուի եղբայրութիւնը, համակեցութիւնը եւայլն:

Այս գաղափարապաշտութիւնը այնքա՛ն արմատացած էր հայութեան եւ Դաշնակցութեան մէջ, որ մինչեւ օրս առանձին

չեչտով, առանձին հպարտանքով ան կ'երգէ՝ «Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր ջան Փիղան»։ Եւ Դաշնակցութեան հիմնադրութենէն սկսած մինչեւ այսօր չկայ ոեւէ որոշում դանդուածային ահաբեկում ընելու աղղի մը կամ դասակարգի մը վերաբերմամբ։

Կարսի շրջանը եւ անոր հետ բոլոր միւս Կ. Կոմիտէները մինչեւ 1904 թուականները եւ անկէ յետոյ մինչեւ 1917 թուականը, դանդուածային ահաբեկման հանդէպ ունէին հաստատուն եւ միակամ հասկացողութիւն։ Այդ այն է, որ ոչ միայն համարողկային, հակայեղափոխական բարբարոսութիւն մըն է այդպիսի ահաբեկումը, այլեւ աննպատակ եւ կորստաբեր է այն, որով անոր դէմ լինելը սրբազան պարտականութիւն է ամէն մէկ յեղափոխականի համար։

Պետական խարխսիներու քանդման ահաբեկումը. — Կարսը նպատակաւոր եւ յեղափոխական կը համարէր քանդումը իշխանութեան խարխսիներուն։

Հայութիւնը եւ անոր հետ միասին միլիոնաւոր այլ բաղմութիւններ, կը տրամաբանէր Կարսը, կը տառապին երկու իշխանութիւններէ՝ թուրք եւ ռուս։ Բարբախտաբար, երկուսն ալ միեւնոյն պետական խարխսի ունին, երկուսն ալ միապետական են, երկուսն ալ միահեծան են եւ կը ղլխաւորուին սուլթանով ու ցարով։ Հպատակներուն 90%-ը ուրախ կը լինին անոնց վերացումէն։ Արդ՝ դանոնք մէջտեղէն վերցնելը, կամ անոնց յենարան խարխսիները փճացնելը մարդկութեան համար բարիք մըն է։

Կարսի շրջանի իրաւասութեան մէջ չէր մտներ նման ձեռնարկի մը կիրառումը. այդ կրնային ընել Բիւրօն կամ Պոլսոյ ու Պետերբուրգի մարմինները։

Բայց Կարսի մէջ գործելու եռանդը այնքան մեծ էր, որ կը յորդէր իր ափերէն։

Իրաւունք կ'ուզենք, — կ'ըսէին։ — Իրագործող մա՞րդ է պէտք, կուտանք։ Եթէ ձեռնարկը յաջողի եւ ըէժիմը չտապալի, եղածէն վատը չպիտի յաջորդէ։ Ցարէն ցար, սուլթանէն սուլթան տարբերութիւն ունի։ Իսկ եթէ ըէժիմը տապալի,

արդէն այդ մեր ուղածն է. յեղափոխութիւն կը լինի եւ ժողովրդապետութիւն կը հաստատուի:

Բայց անկիւնը ինկած Կարսի մէջ այդ մտորումները բնաւ չիրագործուեցան: Անոնք սակայն «իբր մաքէթ» ծառայեցին եկող դացողներուն: Երբ վարպետը ջրաղաց պիտի շինէ եւ աշխատցնէ, էական է, որ նախ ան ընդօրինակէ նախապէս դժուած եւ չափուած նմոյշը: Երբ Կարսը իր գեղջկական տրամաբանութեամբ՝ Պանք Օտտոմանի գովքը կ'ընէր, կը հետեւցընէր թէ ան է պատճառը Մայիսեան բարենորոգմանց ծրարին: Երբ ան կը փառաբանէր Գոլիցինի մահափորձը, որ Հնչակեաններունն էր, կը հետեւցնէր որ անոր պարտ ենք շատ բանով: Ատոնք կը դառնային դրդիչներ նոր ու նոր ճամբաներ որոնելու, նպատակին հասնելու եւ մղելու համար մարդիկ դէպի Համիտի մահափորձը, կամ Օտտոմանեան յեղափոխութիւնը, եւ կամ Պարսկական յեղաշրջումը այնպիսիներու ձեռքով, որոնք Կարսի ջուրը խմած էին: Այս վերջիններուն մէջն էր եւ համեստ Քեռին, որ Պլոյի արհեստանոցին մէջ ձիու եւ էջի սանձեր կը պատրաստէր: Բայց Կարսի թռիչքները մղեցին զայն դէպի հեռաւոր Պարսկաստան՝ հոն կոփելու համար Կարսի մէջ յաճ հեքեաթները:

Մէկ խօսքով, Կարսը ջերմ կողմնակից էր անհատական պետական ահաբեկումներու:

Պետական պաշտօնէութիւնը սանձելու տեղորոշումները: Այս դործը, Կարսի շրջանի մէջ, Կ. Կոմիտէի իրաւասութեան մէջ կ'իյնար: Եւ այդ մասին ան իւրայատուկ հասկացողութիւն ունէր: Արժէ քանի մը խօսք ըսել այդ մասին, մանաւանդ որ անոր ըմբռնողութիւնը կը տարբերէր այլ շրջաններու հասկացողութիւններէն:

Բղնունին, որ պետական պաշտօնեայ էր եւ միաժամանակ Կ. Կոմիտէի անդամ(*), եւ Բժիշկ Ղազանջեանը, տարբեր համազգեստով զարդարուն, որ նոյնպէս Կ. Կոմիտէի անդամ էր,

---

(*) Կարծեմ, այդ դերի մէջ ալ սպաննուեցաւ թուրքերու կողմէ:

եւ որ իր ընկերներու բախտին արժանացաւ, սպաննուելով Կարսի մէջ, զիս իրենց մէջ առած՝ կը բացատրէին իմ սխալ լինելս :

— Այդ կարճատես եւ սովորական դարձած հասկացողութիւնն է որ յարատեւ կը դարձնէ բռնակալ իշխանութիւնը: Թքով կպցուցած աքլորի փետուրներին նայելով չէ որ պէտք է դատել: Պաշտօնէութեան, բանակի համազգեստները, պարտադրութիւն են՝ մեզ մեքենայ դարձնելու, մեզ դատելու իրաւունքից իսկ զրկելու համար: Փա՛ռք Աստծու, դու էլ կրեր ես այդ: Ինչո՞ւ չես ըմբռներ: Պէտք է բնաջինջ ընել այն հասկացողութիւնը, թէ պետական պաշտօնէութիւնը եւ բանակը թշնամի են ժողովուրդին եւ կը սիրեն ըէժիմը, բռնակալ իշխանութիւնը: Պէտք է նայել պաշտօնէութեան եւ բանակին վրայ ճիշտ այնպէս, ինչպէս կը նայենք գործարանատիրոջ մօտ վարձուած բանուորներու եւ ծառաներու վրայ, որոնք թէեւ կ'ատեն իրենց շահագործող գործարանատէրերը, բայց եւ իրենց ապսպրուած եւ չսիրած գործը կ'ընեն մի փոք հացի համար: Տարբերութիւնը երկուսի միջեւ այն է, որ մէկը կապոյտ շապիկ կը հագնի, միւսը՝ դարդարուն համազգեստ: Բայց զերադասելի է կապոյտ շապիկը, որովհետեւ ամենացած ծառայողը կամ բանուորը օրը կ'առնէ 30 կոպէկ, իսկ զինուորը կէս կոպէկ, ոստիկանը՝ 10 կոպէկ: Բանուորը, երբ ուղէ, կը թողնէ իր աշխատանքը եւ կը թքնէ կ'անցնի. պաշտօնեան այդ չի կարող անել, պսակուած է իր համազգեստին: Բանուորը իր չսիրած սուրը, խշտիկը (սուլինը) կը շինէ հրամանով և ակամայ, բայց չունի բարոյական պատասխանատուութիւն ատոր համար, իսկ այդ խշտիկը կը տան զինուորին կամ ոստիկանին եւ կը հրամայեն տեղաւորել դիմացինի փորը, եւ նա պատասխանատու է իր խղճի առջեւ: Երկուսն էլ մարդ չեն, այլ ստրուկ եւ մէկ փոք հացի համար մեքենայ, գործիք դարձած իրենց չուղածին, իրենց ուղածի թշնամիին: Բայց այդ երկուքէն ամենէն խղճալին ըէժիմի ծառաներն են, որոնք, տարաբախտաբար, կարճատեսութեան հետեւանքով, ամէնքէն կ'ատուին եւ գոնէ բանուորի շափ չեն սիրուիր, ինչ որ անհիմն է եւ վնասակար: Յեղափոխականը ամէնէն շատ պէտք է մտածէ ազատագրել այդ

մեքենայ դարձած պաշտօնէութիւնն ու բանակը եւ ամէնէն շատ պէտք է սիրէ զանոնք, որովհետեւ անոնց շղթաները ամէնէն հաստն են. անոնց մէջն է ժողովրդի միտքը, ուսումը, մասնագիտութիւնը եւ, վերջապէս, անոնք հարկադրուած են լինելու յենարան ատելի կարգերուն: Չանոնք սիրելով, անոնց շղթաները թեթեւցնելով, զանոնք կազմակերպելով եւ անուղղայններին պատժելով է որ կարելի պիտի լինի յաջողցնել յեղափոխութիւնը եւ փոխել ընկերը:

Եւ Բղնուենին, ինքն իրմէն ելած, իր կապոյտ աչքերով եւ կեռ քթով բաղէի նման կ'ուզէր իմ աչքերը կտցահարել:

— Լսի՛ր: Տասնեակ տարիներ է որ ես ծառայութեան մէջ եմ, քեզմէ լաւ կը հասկնամ: Երբ պինուորը իր սուինը մարդու փորը կը խոթէ, ես ընկածին չեմ խղճայ, այլ զարնող պինուորին եւ կը ջանամ հասկցնել անոր թէ մեռնողը յանցանք չունէր եւ ոչ էլ ինքը, քանի որ հրաման կատարած է: Երբ ոստիկանը իր բարեկամին շղթայած բանտ կ'առաջնորդէ, ես աւելի կը խղճամ ոստիկանին, քան բանտարկեալին: Մխիթարելու համար կ'ըսեմ անոր. «Այլ կերպ չէիր կարող ընել, հրաման է»: Եւ երբ անոր աչքերուն արցունք տեսնեմ, կը համբուրեմ: Երբ հարկահաւաքը քար սառոյց դարձած եւ հազիւ ինքն իրեն դսպած՝ կը կանգնի անկարողի դրան առջեւ, ես կը մօտենամ անոր եւ կ'ըսեմ. «Մեղքը մեղաւորին, դու ի՞նչ մեղք ունիս»:

Բայց երբ կը տեսնեմ որ պաշտօնեան կամ պինուորը հաճոյք եւ բաւարարութիւն կը զգան իրենց չար գործերէն, քեզ պէս կ'ըսեմ. «Ասոնք իսպառ կորած են եւ չարին իրենց հոպին ծախած են»: Անունը միտքս կը պահեմ եւ զայն թշնամի կը համարեմ: Այսպէսի անասունների թիւը մեծ չէ: Անոնց հատիկ հատիկ պէտք է ընտրել եւ սատկեցնել ոչ թէ ծածուկ, այլ պաշտօնէութեան, բանակի աչքին առջեւ: Շատերը կը շջմին եւ ինքզինքնին երկու դանակի միջեւ կը զգան: Հրամանի դէմ մենք չենք կարող ելնել, բայց կրնանք անոնցմէ խուսափիլ՝ չի տեսնել, չի լսել, աջը ձախի հետ շփոթել: Մի խօսքով՝ այդ դասը, ինչ պաշտօն եւ դիրք էլ ունենայ, ինչ սարսափելի արարքներ էլ գործած լինի, պէտք չէ նկատել ժողովրդի թըշ-

նամի, այլ պէտք է նկատել ժողովրդին հարազատ եւ, իբր այդպիսին, պէտք է դրաւել զանոնք քայլ առ քայլ, մարդ առ մարդ, դիտնալով որ անոնցմէ մէկը 100-ը արժէ միւս դասերէն:

Երբ կը լսէի Բզնունիի այս խօսքերը, չէի կրնար հաւատալ թէ այդ լուռ եւ անշօշափելի մարդն էր հողէառը պաշտօնէութեան եւ մանաւանդ գաղտնի ոստիկանութեան: Անոր դուռը փակ էր հայութեան առջեւ, բայց բաց՝ բոլոր ոռւս պաշտօնէութեան առջեւ: Ան բարեւ չէր տար իր ընկերներուն, բայց խընդումը երեսին կը դիմաւորէր օտարները: Ան պսպղուն հագուստով, բաց կառքը նստած, այցելութիւններ կուտար ցարական պաշտօնեաներուն: Շաբաթը մէկ անգամ, փակ կառքի մէջ նստած եւ համազգեստը փոխած, կ'երթար Կ. Կոմիտէի նիստին, ուր օտար մարդ պիտի չը լինէր: Եւ այդ օրը արիւն կը հօտէր ժողովին մէջ եւ վճիռ կը տրուէր այս կամ այն մարդուն հողին առնելու կամ չառնելու մասին:

Նուրբ խնդիր էր տեռորի որոշում կայացնելը ցարական պաշտօնէութեան եւ բանակի անդամներու վերաբերմամբ: Ոչ միայն ի նկատի պէտք էր առնել դատապարտեալի հասցուցած չարիքը հասարակութեան, այլեւ այն, թէ դատապարտեալի պարտականութեանց մէջ կ'իյնա՞ր իր գործողութիւնը, եւ թէ իբր չարագործ ըրած էր զայն իր հաճոյքին համար, եթէ ոչ հարկադրւած էր ընելու: Այդ անհրաժեշտ էր, որպէսզի դատապարտեալի պատկանած դասը չգրգռուէր եւ դոնէ մասամբ մեղմացուէր տեռորի տպաւորութիւնը:

Այսպէս, օրինակ, եթէ դատապարտեալը ղինուորական դասին կը պատկանէր, կը պատճառաբանուէր. «Մենք մեր զաւակները կ'ուղարկենք բանակ յանուն ժողովրդի ապահովութեան կռուելու համար արտաքին թշնամիներու դէմ, իսկ Իվանը, արտաքին թշնամի նկատելով այսինչ քաղաքացին, խոշտանդած է զայն եւ որք ձգած այսինչ ընտանիքը: Այս պայմաններու մէջ անոր մահը անհրաժեշտութիւն է ժողովրդի շահերուն համար»:

Եթէ ոստիկան էր, տեռորը կը պատճառաբանուէր այսպէս. «Մեր զաւակները մեր իսկ դրամով կը պահենք իբր ոստիկան, մեր ներքին ապահովութեան համար: Այսինչը ոչ ոճրագործ, ոչ ալ քրէական յանցաւոր էր եւ կամայականօրէն խոշտանդուած

ու բանտարկուած է այսինչ ոստիկանի շինծու փաստերուն հիման վրայ: Բուն պատճառը դրամ կորզելն է, որ չի նպաստեր ներքին ապահովութեան», եւայլն:

Այս ուղղութեամբ եղած փաստարկութիւնները, երբ լինէին իրական, ապացուցուած ու անվիճելի, կը դրուէին կարճ կերպով եւ դատապարտեալի դիակին կը փակցուէին, ինչ որ խոր տպաւորութիւն կը թողուր եւ ահամայ «աճարը՛մ» կամ «օ՛խ» բացականչութիւններ կը փրցնէին ամէնքէն: Երբ վաւերացնող այդ կարգի բացականչութիւնները կորզուած էին ամէնքի սըրտէն, կատարուած տեռորը իր նպատակին հասած էր, հետեւանքը բարի էր, եւ իշխանութիւնը վրայէն կ'անցնէր: Հակառակ պարագային, երբ սխալմունք լինէր դատապարտութեան մէջ եւ տեռորը իբր ոճիր համարուէր, հետեւանքը բացասական էր, եւ իշխանութիւնը այդ սխալը մատի փաթթոց կ'ընէր:

Ինծի կը պատմէին, որ 1900-էն 1904-ի թ. կատարուած էին ընդամէնը ութը տեռորներ, որոնցմէ եօթը արդար, իսկ մէկը «խայտառակութիւն» եղած էր: Վճիռն արդար էր եղած այդ մէկուն ալ, բայց ահաբեկիչը շփոթած էր, չէր ճանաչած իր դոճը եւ սպաննած էր անմեղ մը ու վճիռը կուրծքին փակցուցած: Այդ սխալը սուղի էր նստած մեղի, թէեւ սխալը քաւելու համար՝ թիւրիմացութեան զոհի ընտանիքին նիւթական ապահովութիւն տրուած էր:

Պետական պաշտօնեաներու եւ բանակի ութը ահաբեկումները եղած էին արեւի լոյսին տակ, փողոցի մէջ, բոլորի առջեւ, «պատճառաբանուած» եւ, որ դլխաւորն է, ոչ մէկ ահաբեկիչ չէր ձերբակալուած: Բոլորն ալ «աներեւութացած» էին:

Հետեւանքէն շատ զոհ էին, թէեւ քանի մը անմեղ անցորդներ բանտն էին նետուեր եւ կը պահուէին դեռ եւս իշխանութեան կողմէ, ցուցմունքներ տալու համար ահաբեկիչներու իսկութեան մասին: Բայց անոնք իրենց «չգիտեմ»ին վրայ կը յամառէին:

Կ'ըսէին, եւ ես ալ կը տեսնէի, որ զօրքը հրաման ունէր ո՛չ քրէական, ոչ ալ քաղաքական դործերու մէջ միջամտելու:

Միայն կողակները կը խառնուէին եւ կը շփուէին բնակչութեան հետ եւ յաճախ գողութիւն կ'ընէին :

Ոստիկանութիւնը իր սովորական դերը կը կատարէր, բայց զգոյշ էր իր կամայականութեան մէջ, իսկ երբ զգար թէ քաղաքական աստառ ունի հարցը, չէր տեսներ կամ իր գիտցածը կը մոռնար : Ան կը տեսնէր մարդիկ, որ անծանօթ էին շրջանին մէջ, բայց անցադիր չէր հարցներ : Կը տեսնէր անոր ետեւէն գնացող պահակներ, որոնց գօտիներուն տակ ցցուած ուռոյցքներ կ'երեւնային, որ անշուշտ ատրճանակներ էին, բայց ինչո՞ւ տեսնէր, երբ մարդուն անունը չէր արձանագրուած եւ իրեն ալ այդ չէր յանձնարարուած : Սակայն, ան լաւ գիտէր թէ այդ անծանօթները ովքեր էին եւ տեղն եղած ատեն խոնարհաբար կը բարեւէր իբր աղգութեան պետերու եւ իշխանութեան դէմ կռուողներու : Բայց իր ի՞նչ պէտքն էր զանոնք երեւան հանելը : Իր պարտքը հրաման կատարելն էր, իսկ ինքը նման մարդկանց մասին հրաման չունէր : Երբ հրաման լինէր, ան իր վրստահելի մարդիկը կը շտապեցնէր, որպէսզի լուր տային, թէ ահա մէկ ժամէն կուզան խուզարկելու, ձերբակալելու, թո՛ղ անհամութիւն չլինի : Ոստիկանութիւնը դարձած էր տեսակ մը վարագոյր՝ յեղափոխականներու դործերը ծածկելու համար :

Կը մնար դժուարինը՝ գաղտնի ոստիկանութիւնը, դաւաճանները, մատնիչները :

Գաղտնի ոստիկանութիւն, դաւաճան եւ մատնիչ.— Ամենադժուարին դործն էր գաղտնի ոստիկանները ճշտորոշելը : Անոնք էին ամենէն վտանգաւորները, որովհետեւ անոնք գործի մէջ չկային, որ տեսնէիր. անոնք անուն չունէին, որ գտնէիր. չէին խօսիր, որ լսէիր : Անոնք անանձն էութիւններ էին, որ դոյութիւն ունէին եւ գուցէ քու մօտդ էին եւ դու չէիր ճանչնար : Անոնք քեզ կը տեսնէին, եւ դու զիրենք չէիր տեսներ : Եւ անոնց տեսածը այնպէս գաղտնի կը զեկուցուէր իշխանութեան, որ բացառիկները միայն կրնային հասկնալ էութիւնը :

Մօտաւորապէս միայն կրնայիր հասկնալ, թէ ո՛վ է գաղտնի ոստիկանը, երբ արդէն բանտն էիր եւ հարցաքննութեան ենթակայ : Վերջիշեւով անցեալը կրնայիր ենթադրութեամբ տասնեակ

անուաներու մէջ որոնել ու գտնել դադտնի ոստիկանը, որ կարող էր լինել չսիրածդ կամ շատ սիրածդ մէկը, քու հարազատը, քու ընկերը, քու զինուորը եւ, ո՛վ գիտէ, գուցէ ե՛լ քու մեծաւորը, անուանի հերոսը եւ դործիչը, որու մասին կը մտածէիր, բայց չէիր համարձակեր բարձր մտածելու: Ինչո՞ւ չէ: Երբ Աղէֆը, որ ուսւ ամենահամարձակ ահաբեկիչ սոցիալիստներու կեդրոնական մարմնի անդամ էր, կրնար միաժամանակ լինել ե՛լ դադտնի ոստիկանութեան անդամ, ինչո՞ւ չէր կարող նոյնանմանը ե՛լ մեր մէջը լինել: Արդէն այս մտածումն իսկ քայքայում եւ թուլացում էր, զոր պէտք էր հաշուի առնէր Կ. Կոմիտէն, բայց պաղարիւնութեամբ աչալուրջ պիտի մնար:

Երկու միջոց կար դադտնի ոստիկանութիւնը գտնելու: Առաջին՝ հսկել շրջապատի մարդոց կապերուն եւ շարժումներուն եւ մանաւանդ անոնց նիւթական եկամուտին եւ ծախքերուն, որոնք կը տանէին լոկ ենթադրութեանց: Եւ երկրորդ՝ ունենալ պետական կազմին մէջ վստահելի կամ գնուած պաշտօնեաներ, որոնք նախապէս յայտնէին դադտնի ոստիկանութեան ցանկը եւ, եթէ ատիկա անհնար էր, գոնէ այն դործանութեանց մասին որոնք կը բղխէին դադտնի ոստիկանութեան տեղեկագրէն:

Այս միջոցները կրնային սահմանափակել չարիքը, բայց բուն աղբիւրը կը մնար ենթադրական: Ուստի այդ կասկածելի տարրի վերաբերմամբ տե՛սորի որոշում չէր տրուեր ընդունուած կարգով եւ հրապարակով, այլ կասկածելիներուն խորհուրդ կը տրուէր հեռանալ իրենց շրջաններէն, իսկ շատ կասկածելիները կ'աներեւութանային:

Եթէ ազդութեան մէջ չլինին դաւաճաններ եւ մատնիչներ, իշխանութիւնը իր բոլոր միջոցներով անզօր կը դառնայ, նոյն իսկ իր դադտնի ոստիկանութիւնը անպտուղ կը դառնայ:

Դժուար չէր առաջն առնել այդ երկու ախտերուն: Ատիկա յամենայն դէպս աւելի դիւրին էր քան դադտնի ոստիկանութեան: Կարսի մէջ հետեւեալ կերպով կ'առաջնորդուէին.—

Առաջին հերթին կ'աշխատէին այնպիսի մթնոլորտ մը ստեղ-

ծել, մանաւանդ փոքրիկներու եւ կանանց մէջ, որ անոնք դար-
շանք դղային հանդէպ դաւաճանին եւ մատնիչին եւ խորչէին
այդ վերջիններէն աւելի քան քոլէրայէն: Ատոր հասնելու մի-
ջոցն էր ուժեղ քարողչութիւնը՝ պատմական, կրօնական, բա-
րոյական տուեալներով: Եւ երբ Խաւարման Գիշեր մը միամիտ
երեխայ մը կը հարցնէր իր ծնողին. «Ինչո՞ւ այդ Յուդային
շան սատակ չարեց Յիսուսը», ծնողը աւելի կը սարսէր իր դա-
ւակէն, քան կախաղանէն եւ զնդակէն: Երբ ընտանիքներու մէջ
այդ հարցումները լինէին, տանը մէջ օձերը կը սատկէին:

Երկրորդ հերթին պէտք էր դիտնալ թէ ո՞ւրկէ կուգային եւ
ինչպէ՞ս կը ստեղծուէին այդ օձերը: Կը հասկցուէր որ դաւա-
ճաններու մէկ խոշո՛ր տսկոսը դուրս կուգար շատախօսներու,
սնափառներու, պարծենկոտներու մէջէն: Անոնց մէջ կ'ամ-
փոփուէին դաւաճան կարծուածները: Անոնք էութեան մէջ ոչ
դաւաճան, ոչ մատնիչ էին, նոյն իսկ կը սարսէին այդպէս լի-
նելէ: Անոնք կ'ատէին Յուդաները, Վասակները, թէեւ ի-
րենց լեզուի հետեւանքները զիրենք կը տանէին անոնց վիճա-
կին: Անոնք ակամայ, թեթեւամտութեամբ, ինկած էին այդ
ուղիին վրայ՝ չկարողանալով չափել իրենց արարքի հետեւանք-
ները: Չանոնք դաւաճան համարելը, տեռորի ենթարկելը հա-
մազօր պիտի դառնար իրական դաւաճաններու ստեղծման՝ ի-
րենց իսկ ընտանիքին մէջ: Ընդհակառակը, պէտք էր զանոնք
դարձնել կողմնակից քեզի, թոյլ տալ որ անոնք ապրին եւ տես-
նեն իրենց արարքի հետեւանքները, որպէսզի իրենց խիղճը
զիրենք տանջէր: Բայց պէտք էր զանոնք անպայման նաեւ պատ-
ժել, որպէսզի յիշէին ընդմիշտ իրենց սխալը: Եւ այդ պատի-
ժը պէտք է լինէր ծեծը մտրակով, կամ առանձինն կամ ընտա-
նիքի ներկայութեան: Մտրակի հարուածները սպեղանի կը
դառնային անոնց խղճի ձայնին եւ, երբ անոնք կանչէին՝ «քու
ձեռք դալարի», կրնայիր հասկնալ որ դտած էիր ակամայ գոր-
ծակից մը կամաւոր դաւաճաններուն եւ մատնիչներուն դէմ:

Դաւաճաններու եւ մատնիչներու ամենամեծ մասը առաջ
կուգար իրարու դէմ եղած անձնական կամ այլ թշնամութիւն-
ներէն: Կրքոտ ժողովուրդ ենք, նեղ ինկած պարագային ամէն
ծայրայեղութեան կ'երթանք: Այդ ծայրայեղութեանց չորցնե-

լու միջոցն էր ժողովուրդի ներքին խաղաղութիւնը եւ բոլոր վէճերու լուծումը մեր դատարաններով: Իսկ անոնք, որ այնուամենայնիւ կ'երթային մինչեւ դաւաճանութիւն, մատնութիւն, այդպիսիներու դարձանը սարսափն էր: Պէտք էր անպայման դանոնք տեռորի ենթարկել, պայմանով որ ճշտուած լինէր դաւաճանութիւնը կամ մատնութիւնը, պայմանով որ տեռորը չկատարուէր հակառակորդ կողմէն, այլ ենթակային մօտիկ մարդոց կողմէ եւ կամ կուսակցութեան ղինուորներուն կողմէ՝ օրը ցերեկով. մահավճիռը յայտնի պիտի դառնար բոլորին իր պատճառաբանութեամբ: Ահաբեկուածին դիակը պէտք էր թաղել տալ առանց խոչտանդումի, առանձին ճամբու եզերքը, որպէսզի անցորդները մէյ-մէկ քար նետէին անոր դերեզմանին վրայ եւ ըսէին՝ «նալլաթ սատանին» եւ խնդրէին Աստուծմէ, որ ներէր անոր:

Կարսի մեր կաղմակերպութիւնը այս միսթիկ հողերանութիւնը ստեղծած էր դաւաճաններու եւ մատնիչներու շուրջ, եւ ան այնքա՛ն հղօր էր, այնքա՛ն անհամապատասխան իր աւանդութեանց, որ բացառիկներն էին, որ այդ ծայրայեղ արարքներուն կ'երթային սիրահարութեան, դրամի, կաշառքի կամ փառքի դրդումով: Դաւաճանի կամ մատնիչի բերած հացը չէր ուտեր իր զաւակը, մայրը, կիներ: Այդ դիտէր դայթակուողը եւ ինքն ալ, ծածկելու համար իր արարքը, կը կանչէր. «Արիւն, թարախ է դաւաճանի հացը»: Բայց այդ զղջումը չէր փրկեր դայն: Ան իր հարազատներու կողմէն իսկ կը մեռցուէր, եւ անոր արիւնը «հալալ» կը համարուէր:

Քանի մը խօսք ալ տեռորի դործողութեան մասին:

Չափազանցութիւն չլինի եթէ ըսեմ, թէ 1903-4 թուերուն ե՛ւ ոչ մէկ հայ կար բառին բուն իմաստով դաւաճան, մատնիչ: Եւ այդ ախտահանումը նախ եւ առաջ պարտական էինք ստեղծըւած մթնոլորտին: Հազիւ թէ ամէն ազգէ 8 տեռոր կատարուած էր ամբողջ նահանգի մէջ 5 տարուայ ընթացքին: Բայց ամբողջ բնակչութիւնը, մէջն առնելով ե՛ւ բանակը, կ'ապրէր տեռորի մղձաւանջին մէջ: Ան չէր ըմբռներ թէ այդ սարսափը տեռորիստներու եւ պատժի խստութեան մէջ չէր, այլ իր հողերանութեան, իր երեւակայութեան մէջն էր:

Ահա թէ ինչո՛ւ ահաբեկման գործողութիւնը դիւրին եւ բնական կը համարուէր բոլորին կողմէ: Գաբրիէլ հրեշտակն էր ահաբեկիչը, որուն ընդդիմանալը անբնական էր: Ան ոչ մէկ յանցանք չունէր, ան վերին կամքի գործադրողն էր միայն: Անոր պէտք էր օգնել: Ան աներեւոյթ եւ անխոցելի էր: Անոր «ձեռները դալար» էին նոյն իսկ: Այդ պայմաններու մէջ աւելի դժուար էր մտադործի համար ոչխար մը մորթել, քան ահաբեկիչին համար սպաննել հաղարապետ մը իր զօրքին աչքերուն առջեւ կամ դաւաճան մը՝ իր դրան շէմքին ու մնալ անյայտ, առանց ձերբակալման եւ առանց բողոքի:

Ոչ մէկ տեռորիստ ունէինք ձերբակալուած: Բոլորն ալ անյայտ կը մնային, բայց բոլորի մասին ալ ամէնքը դիտէին, պատկառանքով կը ճաշէին անոնց հետ, առանց խօսելու կատարուածի մասին:

Ահաբեկիչի գործողութեան ատեն, բոլորի դռները բաց պէտք է լինէին, դայն հետապնդումէ ազատելու համար ճամբայ պէտք է ցոյց տային, անոր ծպտուելու համար հազուատ պէտք է տային: Եթէ ոստիկան էր տեսնողը, պէտք էր մոլորցընէր միւսը եւ վրիպեցնէր հետապնդումը եւ պէտք է լռէր անոր ինքնութեան մասին: Պատասխանատու կը համարուէին անոնք որ չէին օժանդակած, իսկ իշխանութեան օժանդակողները տեղն ու տեղը կրնային սպաննուիլ եւ կամ պէտք է ինքնասպան լինէին, ահաբեկիչի ձեռքը չիյնալու համար:

Քանի մը խօսք ալ տեռորիստներու ընտրութեան մասին:

Թուրք կամ ռուս դատարաններու կամ այլ դրութիւններու գործերու մէջ յաճախ ըսուած է թէ ահաբեկիչները կ'ընտրուէին վիճակով կամ «կոմիտէի» հրահանգով: Այդ կը նշանակէ թէ անոնք չէին հասկնար, որ «չունը ծեծելով դայլը չի խեղդուիր» եւ որ վիճակով կամ հրամանով ահաբեկման գնացողը կրնար ձախողեցնել այդ նրբին գործը:

Ահաբեկման գնացողը, նախ, պէտք է վճռած լինէր որ տրուած գործը անպայման պէտք էր յաջողցնել: Երկրորդ՝ ան պէտք է ձերբակալուէր, ոչ վիրաւոր եւ ոչ ալ անվնաս: Երրորդ՝ պէտք է կարողանար ազատուիլ՝ առանց իր հետքը ձգել:

լու: Չորրորդ՝ եթէ այդ բոլորը չկարողանար, անպայման պէտք է մեռնէր:

Ասկէ պարզ է որ ասաբեկիչը, բացի քաջութենէն, բան մըն ալ աւելի պէտք է ունենար: Ան անպայման յաջողելու վստահութիւնը պէտք է ունենար, եւ իր ազատման կամ հաստատման հարցը երկրորդական պէտք է լինէր անոր համար: Այս յատկութիւնը միայն ասաբեկիչն ինքը կրնար որոշել, եւ երրորդ անձի հրամանը կամ խորհուրդը կամ վիճակով պարտադրանքը, բացի վնասէն, օգուտ չէր կրնար բերել:

Ընտրութիւնն ընդհանրապէս հետեւեալ ձեւով կը լինէր.—

Կ. Կոմիտէի կողմէ մէկը իր մօտ կը կանչէր այն անձը, որ յարմար կը նկատուէր որոշուած տեւորի համար եւ կ'առաջարկէր.

— Պատասխանատու մի ծանր դործ կայ իրագործելու, որի յաջողութեան պատասխանատուն մէկ անձ պիտի լինի: Կարո՞ղ ես նման դործ ստանձնել:

Այդ առաջարկին պատասխանը պէտք է տրուէր միւս օրը միայն: Երբ դիչերը անցուցած, տաղնապէն վերջը, դրական լինէր պատասխանը, այդ ատեն միայն Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը կը պարզէր դործի էութիւնը, պէտք եղած ծանօթութիւնները եւ դիւրութիւնները կուտար եւ, եթէ առարկութիւն չլսէր, կարճ ժամանակ կուտար իրագործելու յանձնարարութիւնը եւ ճամբու կը դնէր՝ «յաջողութիւն կամ քու դիակը» խօսքերով:

Ընդհանրապէս ասաբեկիչները իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը անթերի կը կատարէին, իսկ Կարսի մէջ՝ միշտ, որովհետեւ ժողովուրդը ասաբեկիչին կ'օգնէր: Տեւորիստներու յաջողութեան գլխաւոր պատճառն այն էր, որ անոր մղիչ ազդակները ո՛չ պաշտօնը, ո՛չ փառքը, ոչ ալ մանաւանդ նիւթական հարցերը չէին, այլ միայն ու միայն մէկ մտասեւեռում՝ ոչնչացնել չարիք մը, որ կը վտանգէ հանրութիւնը, եւ հաստատման համար ազատում՝ առանց հետքի, որպէսզի հանրութիւնը չվտանգուի:

Այն ասաբեկիչը, որ իր հակառակորդը կը հարուածէ առաջին անգամ իսկ տեսնելով, անկէ սպասելու է հրաշք: Ան, որ կը տնտնայ եւ, քանի մը անգամ տեսնելէ վերջ, չի կրնար

վճռական քայլ ընել, անկէ զգուշանալու է. կրնայ ամէն բան լաւ լինել հաշիւով, բայց մոլեռանդութիւնը պակաս լինելով, եւքը թէական կը դառնայ: Երկու սխալի մէջ պէտք չէ իյնալ: Պէտք չէ կարծել, որ հրաշք կատարող ասարեկիչ մը, որ անյոյս կարծուած դործ մը զլուխ բերած է եւ ինքն ալ առանց հետքի փրկուած է, կարող է, իբր փորձառու, իրադործել երկրորդ, երրորդ հրաշքերը: Այդ սխալ է, որովհետեւ կատարած հրաշքի հիմքը մոլեռանդ վճռականութիւնն է, որ կրնայ փոխուած լինել: Հաստատ մահը ճաշակելէն եւ աղատուելէն վերջ, ընդհանրապէս, կեանքը կը քաղցրանայ: Շրջապատի եւ իր դոհունակութիւնը զարկ կուտայ փառասիրութեան, մահուրնէ փրկուելը կը ծնեցնէ ապրելու տենչը, կը պակսի մոլեռանդութիւնը եւ տատանում առաջ կուգայ: Եւ կը տեսնես օրինակներով, որ ծովը լողացողը կը խեղդուի առուակի մը մէջ:

Երկրորդ սխալն այն է, որ ասարեկիչներու ցոյց տուած սկզբնական անձնադոհոլութիւնը կը դարձուի չափանիշ անոնց դաղափարականութեան իրենց ամբողջ կեանքի ընթացքին: Ան որ, մէկ կամ երկու կամ առ առաւելն երեք ասարեկում կատարած է եւ այլեւս կատարելու ո՛չ կիրք ունի եւ ոչ ալ ցանկութիւն, նոյն իսկ չի յիշեր իր ըրածները, կարող է պահած լինել դաղափարականութիւնը: Իսկ ան, որ հաճոյք կ'առնէ ասարեկումէն եւ կ'որոնէ այդ, կը նշանակէ թէ կորսնցուցած է իր դաղափարականութիւնը: Այդպիսի մէկէն չարիք պէտք է սպասել:

Ճիշտ կ'ըսէին Սերգէյն ու Նորհատեանը.

— Նրան, որ վազը է սպաննել, բայց չի կարող մի հաւ մորթել, սիրիւր եւ ընկեր համարիր, բայց արգելիւր երկրորդ վազը սպաննելու: Իսկ նրան, որ բազմաթիւ վազներ է ասարեկել եւ հաճոյք է առել դրանից, թշնամի համարիր:

Եւ, իրօք, Բագու, Թիֆլիս, Երեւան եւ այլուր՝ այդ տարրը այնքա՛ն ինկաւ, որ հարկ եղաւ այդ հերոսները խմբովին կամ մաս մաս ոչնչացնել, թէեւ անոնք քաջերէն՝ քաջը, զոհարերողներէն՝ զոհարերողները եղած էին իրենց առաջին քայլերուն մէջ: Մէկէն աւելի ասարեկողը՝ դասաբ (մսագործ) կը դառնայ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԿԱՐՍԻ ԱՆՑԵԱԼԷՆ.

ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐՈՒՆԴԸ. ՅՈՒՆՈՆ.

1880-1892. ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐԸ. ԿՈՒԿՈՒՆԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ.

1893-1900. ԵՐԿՐԻ ԴԵՊՔԵՐՈՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՐՍԻ ՎՐԱՅ.

ՀՐԱՅՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ.

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ 1904-ԻՆ.

ԿԱՐՍԻ ԲԵՐԱԾ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ ԵՐԿՐԻ ՀԱՄԱՐ.

ԿԱՐՍԻ ՊԱՏՐԱՍՏԱԾ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ.

ԶԷՆՔԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ. ՀՐԱՅՐ.

ԶԻՆԱՏԱՐ ԽՈՒՄԲԵՐԸ 1890-ԷՆ 1900 Թ.

Կարսէն ստացած անմիջական տպաւորութիւնս կը դարձաօնէր զիս :

Ան մէկ դպրոց էր՝ իշխանութեան մէջ իշխանութիւն ստեղծելու համար, դպրոց մը, որու հիմնադիրները եղած էին մտաւորական երիտասարդներ, տարուած իրենց տարբեր երազներով: 1904-ին զանոնք կը յիշէին երազի նման, առանց մատնանշելու անոնց դործերուն էութիւնը, բայց այդ յիշողութիւնը արդէն չճշտուած դրամադրուի մըն էր դարձած, քիչ մը երեւակայական, քիչ մը դրական:

Կը յիշուէին, օրինակ, Բախչեանը, Սեդրակ Մանդինեանը, որոնք յետագային մանկավարժներ եղան: «Մօ, ջանըմ, առաջուայ մարդիկ բաշխայ (տարբեր) մարդիկ էին. ամէն լեզու գիտէին կը, ամէն ուսում ունէին, բայց խաչ հանելով՝ աղօթէին կը եւ Սբ. Կարապետ կ'երթային կը»:

Կը յիշէին Մկրտիչ Ղաղարեանը՝ երկար ոտքերով եւ փոքրիկ գլխով, նոյնպէս Լեւոն Սարգսեանը՝ խոժոռ եւ մեծ գլխով ու հաստատուն մարմնով: Թէեւ առաջինը իր ասպարէզը վերջացուց քահանայութեամբ եւ երկրորդը՝ հրապարակադրութեամբ, բայց անոնց մասին կ'ըսէին. «Տեսա՞ր, մարդ ըսածդ այդպէս պէտք է լինի: Ըրին չըրին, իրանց խօսքը ըրին, դնացին Երկիր, ոտքի տակ տուին եւ այնտեղի գուլումի մասին մեզի լուր բերին»:

Կը յիշէին Ռոստոմը, որ քոթոթի նման էր: Ատկէ եւ իր մականունը: Կը յիշէին Մարտիրոս Մարութեանը, որ թէեւ հաշուապահի կերպարանք ունէր, բայց լուրջ եւ աղդեցիկ էր: Նոյնպէս կը յիշէին իշխան Արդութեանը, որ դուարձախօս եւ ուրախ իշխանի կերպարանք ունէր: Ու կ'ըսէին. «Ջանըմ, անոնցմէ առաջ ջուռա-ջուռա շատ մարդիկ եկան ու անցան, աւելի ուսումով, աւելի չալումով, բայց ամէնքի փափախի տակէն մի այլ ձայն կը հնչէր, մէկը մէկելէն անուշ: Բայց թէ արի ու տես, ո՞ր մէկին հաւնիս: Ասոնք ձայն չէին հանէ, առանձին առանձին երգեր չունէին, բոլորն ալ միաբերան մէկ բան կ'ըսէին՝ գլուխդ որ քոր դայ, քու ձեռքով քորը պիտի անցուցես»:

Կը յիշէին եւ ամենէն աւելի վառ կը պատկերացնէին Արամ Թաթուլը, Սարկաւազը, Ջալլաթը եւ Տուրբախը: Ասոնք մտաւորականներ չէին, այլ գործող անձինք եւ դանդուածի կողմէ աւելի գնահատուած, քան ուսումնականները: «Մեզնից են անոնք, մեր լեզուն կը խօսին եւ մեծ մեծ խօսքերի հետ գործ չունին: Մեզնից են, եւ դրա համար մենք նրանց «ղատրը»^(*) չգիտենք: Խօսքի ինչ կարիք կայ, ամէնքս ալ գիտենք, որ

(*) Ղատրը — արժէքը, յարգը.

Ղարսայ բերդը մեր թագաւորներինն է, մեր մայրաքաղաքը :
Ձեր ոտքին մատաղ, հէ՛յ կիտի թաթուլ, Չալլաղ ու Տուրբախ
եւ խեղճ Սարկաւաղ . անոնց ոտքերը երկաթ լինէին, պիտի մա-
շէին Խնուսի, Մշոյ, Էրզրումի լեռներում» . . .

Եւ անսլայման կը սկսէին երգել «Չայնը հնչեց Էրզրումի» . . .
երգը :

Յուսօն այս անձերու մէջ ամենէն առնականը, ամենէն
պայծաոր եւ սիրելին էր : Ան էր, որ կը լուսաւորէր զանդուած-
ներուն երեւակայութիւնը եւ ուզին ցոյց կուտար ապագայի,
թէպէտ այդ մտքովն իսկ չէր անցներ Յուսոյի : Անոր սխրա-
դործութեանց մասին շատ բան կը պատմէր ժողովուրդը՝ եղածը
չեղածին խառնելով : Բայց էականը այն չէր, թէ ինչե՛ր էր
ան ըրած : Էականը այն էր, որ ժողովուրդը անոր արարքնե-
րուն մէջ կը դտնէր այն, զոր ինքը կը բաղձար : Իսկ իր ներքին
բաղձանքն էր՝ տեսնել համարձակ մէկը, որ արհամարհէր թէ՛
ուրա եւ թէ՛ թուրք ոյժերը, եւ զարնէր աջ ու ձախ, ճնշող ոս-
տիկանին ու բէկին, բաժանէր իր խլածը խեղճերուն, անբախտ-
ներուն :

Իրապէս ես չզիտեմ, թէ Յուսօն զաղափար ունէ՞ր արդէն
ծնունդ ունեցող կուսակցութիւններէն, բայց անոնք իրենցը
կը համարէին դայն :

Երբ կ'ըսեն Յուսօ, կը յիշեմ Նարի եւ Ալէյ թուրք ըմբոստ-
ները, որոնք Գուդարքի եւ Կովկասի լեռները կը թափառէին
եւ որոնց մասին առասպելներ կային ու երգեր կ'երգուէին ա-
մէն լեզուով : Երեխայ էի, մեծերը իրարու կ'ըսէին, ես կը
լսէի .

— Լսեցի՞ր, Նարին ելել Ծալկայի ճամբան բռնել է . բո-
լոր կիները իր քրոջ պէս պատուել եւ ճամբայ է բացել . բոլոր
աղքատներէն՝ մէկ չոփ չէ առել . բոլոր հարուստներին մօրմէ
մերկ դարձուցել ճամբել է . պոխտաւին, դատաւորին եւ զա-
ղախներին պառկեցուցել եւ ոչխարի պէս մորթել է :

Եւ Արեղ հօրքուրը կ'աւելցնէր .

— Քա, մեղի ի՞նչ . թող մորթէ, մեր Աղարուէթցի աղա-
ներն ալ անոր հետ են եղած : Արդէն Նարիի եւ Ալէյի քաջ
կռուողները հայեր են, զոռբայի հախէն կուզան եւ լաւն են :

ՅՈՒՆՕ (ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՂԱ)

Մեզի վնաս չկայ, թո՛ղ Աստուած երկար կեանք տայ անոնց :

Մենք՝ երեխաներս ալ դպրոց կ'երթայինք եւ իրար կը հարցնէինք .

— Լսեցի՞ր, լսեցի՞ր... Աբուլ սարի վրայ, որ երէկ կրակ կը վառէր մութ գիշերին, Ալէյն էր վառել, ոչխար կը խորովէր եւ այս Սոխերին (Ռուսներին) շիշը կ'անցընէր :

Անոնք աւաղակներ էին, այն տարբերութեամբ որ դրամի համար լեռները չէին ելած : Մէկը վերաւորուած էր արդարադատութեան բացակայութենէն եւ բանտէն էր փախած . միւսը սիրահարական ողբերգութենէ մը լեռներն էր ելած : Բայց մէկը սարսափի, իսկ միւսը ադատութեան եւ վրէժի հերոս էր դարձած : Գոնէ ես դանոնք հերոս դարձուցած էի, երբ երեխայ էի : Երջանիկ կը դգայի, երբ կ'երթայինք Չըխիջուարի հանքային ջրերը, ուր կ'երազէի Ալէյին, որ դար եւ մեզ պաշարէր, գերի առնէր, եւ ես պատեհութիւն ունենայի տեսնել դայն եւ իմ ծառայութիւնը մատուցանել անոր :

Երբ Կարս դացի, եւ ինձ կը պատմէին Յունոյի մասին այնպէս, կարծես ան ողջ լինէր, ես յիշեցի 10-15 տարի առաջ եղած երեւակայութիւններս Նարիի եւ Ալէյի մասին : Յունոյի մասին պատմածները յար եւ նման էին Արեգ հօրաքրոջս պատմածներուն, այսինքն՝ ստուգման կարօտ : Ուստի դանց կ'առնեմ դանոնք՝ թողնելով այդ իր դործակիցներուն եւ մօտիկ եղողներուն :

Յունոյի դործակիցներէն Քաֆթառ Արչակին եւ Որսորդ Գէորդին հանդիպեցայ, բայց դժբախտաբար անոնց չհարցուցի իրենց նախայեղափոխական արկածներու մասին : Ասոնցմէ առաջինը Էրզրումցի Քեռին էր, որ ժամանակ մը, Յունոյի ոչնչացումէն յետոյ, Կարս Պլոյի արհեստանոցին մէջ կը շինէր համետ, սանձ, իւլար : Յետոյ ան անցաւ Թումանի խմբի հետ Սասուն եւ անկէ վան, անկէ Պարսկաստան ու դարձաւ յայտնի Քեռին, որ, կամաւորական մէկ դունդի գլուխ անցնելով՝ սպաննուեցաւ Ռըվանդուզ : Երկրորդը ի՞նչ կ'ընէր Յունոյէն յետոյ, չզիտեմ, բայց ան ալ միացած էր Թումանի երկրորդ խմբին՝ անցնելու Սասուն, ու սպաննուեցաւ Թումանի հետ :

Յուևօն եւ ընկերները, որ ժամանակակից էին Նաբիին եւ Ալէյին, (1885-90 թ. թ.), կը տարբերէին անոնցմէ այն բանով, որ նախ՝ իրենց մէջ չունէին այլ ազգեր, այլ միայն հայեր: Երկրորդ՝ իրենց գործունէութեան շրջանը Տայոց եւ Վանանադի շրջաններն էին, գլխաւորապէս Նարման, Օլթի, Գեւլա (Կարսի նահանգ), Թորթում, Կիսկիմ, (Էրզրումի նահանգ) եւ Արդուին, Խոփա (Բաթումի շրջան):

Յունոյի նշանակութիւնը պէտք չէ չափել իր անձանօթ մնացած գործերով, այլ այն արժէքաւորումով որ ժողովուրդը տուած էր անոր: Կ'ըսէին՝ «Յունոյի նման մէկը աշխարհ չէ եկել եւ չպիտի դայ: Յուևօն, երբ երեսը կը դարձնէր դէպի Էրզրում եւ կը դռար, վալին իր տեղը կը դողար եւ Ստամբուլի թախտը կը ցնցէր: Յուևօն, երբ երեսը կը դարձնէր Կարս եւ Բաթում ու կը դռար, դուբեռնաթոռները կը սոսկային եւ ձէներ կը հասնէր մինչեւ Պետոբուռդ: Յուևօն ուրիշ մարդ էր»...:

Երբ 7-10 տարեկան երեխայ էի, ճիշտ այդ չափազանցութիւններով կը պատկերացնէի Նաբին եւ Ալէյը: Եւ մինչեւ օրս այդ ասպետ աւաղակները ինձ համար «ամենամեծ» հերոսներն են: Արդեօ՞ք նոյն խաբկանքի մէջ չէ Կարսի հասարակութիւնը, կը մտածէի, երբ կը լսէի Յունոյի պատմութիւնները, դորս ախորժակով կը պատմէին Պլօն եւ Մխչոնց Մարդարը: Ճիշտ է, անոնք տարիքոտ էին, մաղերը ճերմակ դառնալու հակումներով եւ մօրուք ունէին: Բայց այդ չի խանդարեր մանկական պատկերացումներ ունենալ ծերացած ժողովուրդի մը, որ հին երազ մը ունի ըմբոստութեան եւ աղատութեան: Երբ մէկը ծնուի այդ երազին համաձայն նշաններ ցոյց տալով, ան կը դառնայ իր պաշտելի դաւալը, անկախ անոր իրական արժէքէն: Ան որակ եւ ուղեցոյց կը դառնայ ժողովրդի երազին համաձայն:

Յուևօն շօշափելի առնական ոյժ կը համարուէր եւ սկիզբն էր Կարսի մէջ մարտական կազմակերպութեան, ինչպէս ե'ւ Արաբօն՝ Տարօնի մէջ: Ծնողները աւելի կը սիրեն եւ միշտ կը յիշեն իրենց զաւակներուն առաջին քայլի օրերը, եւ այդ հերոսը նորաքայլ մանուկն է...

* * *

1880–1892 թուականները Կարսի հայութեան վերածնունդի տարիներ պէտք է համարել: Հոն եկող ու գացող մտաւորականներէն ամէն մէկը իր գաղափարները կը բերէր, բայց ընդհանուր կտալ չկար անոնց միջեւ: Կաղմուած հայրենասիրական խմբակցութիւնները եռանդուն ու գաղափարական էին, բայց ընդհանուր ներդաշնակութիւն չկար:

Հնչակեան կուսակցութիւնը Կարսի մէջ, առաժս տալաւորութիւններէն դատելով, բոլոր տուեալներն ունէր համախմբելու ինքնաբոյս յեղափոխական տարրեր հոսանքները եւ ամբողջական մէկ ոյժ կազմելու: Ան էր ամենահինը, իբր համատարած կաղմակերպութիւն: Ան էր, որ կ'ընդգրկէր ազգային եւ ընկերային յառաջադէմ գաղափարները: Անոր մէջ էին համախմբուած ժամանակի ամենապոհարերող, անշահախնդիր տարրերը հայկական երկու հատուածներու երիտասարդութեան: Անոր ձեռքին էր ջահը, որ կը հրդեհէր յեղափոխական բոցը Զէյթունէն Սասուն, Սասունէն Կովկաս: Ազդը անոր կը նայէր:

Շատ կարճ ժամանակով հեռաւոր Կիլիկիայէն, իննսունական թուերու սկիզբները, Կարս այցելած էին Ժիրայրը եւ Մուրատը, երբ անոնք դեռ եւս անձանօթներ էին, բայց ա՛յնպիսի շունչ, ա՛յնպիսի ողի էին ցոյց տուած, որ կարճ միջոցի մէջ նուաճած էին բոլոր հոսանքներու սիրտը եւ մի հօտ ու մի հովիւ էին կաղմած յարկի մը տակ, որ Հնչակեանութիւնն էր: Դեռ 1904-ին, երբ ես հոն էի, երբ այլեւս դոյութիւն չունէր Հնչակեանութիւնը Կարսի նահանգին մէջ, բացի քանի մը անհատներէ, ա՛խ ըսելով կը յիշէին զանոնք եւ կը նեղանային, երբ անոնց մասին բացասական արտայայտութիւն ընէիք: Կը դարձանային, երբ անոնց «Հնչակ» ըսէինք:

— Չէ, չէ, սխալ ես, հողուդ մեղք կ'անես: Ռոստոմն ալ Ղարս էր, Էրզրում կ'երթար. Մուրադն ալ Ղարս էր, Սասուն կ'երթար: Անուշ, բարուշ իրարու հետ էին: Երկուսին ալ ես ճամբեցի, երկուսն ալ հրեշտակի պէս մարդ էին: Ոչ «Կենտրոն», ոչ «Հնչակ», երկուսն ալ նոյն բանը կ'ըսէին. «Ազդը

մեզի թագաւոր, մենք՝ անոր զինուոր»։ Մենք անոնց սիրեցինք եւ ամէն բաները հողացինք ու ճամբու դրինք, — կ'ըսէր ինծի Թեւանենց Ալէքը։

Թեւանենց Ալէքը իր գլխէն չէր փչեր։ Այդպէս էր դրութիւնը 1890-ական թուի սկիզբները, երբ Ռոստոմները կ'առաջնորդէին Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը եւ Ապակեղրոնացումը։ Մուրատները ատոր մէջ դործնական միտք կը դնէին եւ, եթէ ատոր խմաստը հասկնային արտասահմանի մէջ նստած Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնի անդամները եւ կամ Ռոստոմը անդամը լինէր այդ կեդրոնի, այդ պարագային դժուար թէ Հ. Յ. Դ. ը կազմուէր։

Հնչակեանութիւնը իր բոլոր տուեալներով ինքնասպան եղաւ իր անժողովրդական կեդրոնաձիգ ու տոտալիտէր վարչութեան պատճառով եւ նաեւ այն հասկացողութեան հետեւանքով, թէ ժողովուրդները իրենց խոչալը չունին եւ թէ այդ խոչալը մենաշնորհն է քանի մը դրոց-բրոց անհատներու։ Ատոր մէջ որոնելու է անոր քայքայման ու այլասերման պատճառները եւ Դաշնակցութեան կենսունակութեան աղբիւրները։

Կարսի մէջ նոր կազմակերպութեան՝ Դաշնակցութեան միութիւնը կատարեալ էր, Ռոստոմի շնորհիւ։

Նոյն միութիւնը առաջացաւ մարտական ոյժերու համախորմման դործին մէջ։ Կուկունեանի խումբը կարելի է համարել Դաշնակցութեան առաջին փորձը մարտական ոյժի կազմակերպման։

Անդրէ Տէր Օհանեանը «Հայրենիք» ամսագրի էջերու մէջ, իբր աղբիւր ունենալով Կուկունեանի խմբի մասնակցողներուն յիշողութիւնները, այնքա՛ն հարազատ ըմբռնած է այդ խմբի էութիւնը, այնքա՛ն դեղեցիկ նկարագրած է, որ ընթերցողը կրնայ կարդալ ոչ թէ իբրեւ մտացածին մէկ վէպ, այլ իրական պատմութիւն։ Ես ալ մօտիկ բարեկամներ ունեցած եմ այդ խմբին մասնակցողներուն մէջ, որոնցմէ Բալաջանը եւ Ռուբէնը (Դերձակեան) պատմած են ինձ յաճախ։ Անոնց պատմածները նոյնը կը հաստատեն, ինչ որ Տէր Օհանեանը ներկայացուցած է։ Ուստի, այդ խմբի մասին ոչինչ չեմ աւելցնէր իմ կողմէն։ Պիտի ըսեմ միայն որ այդ խմբի արժէքը պէտք չէ

որոնել իր մէջը, այլ պէտք է որոնել այն ազդեցութեան մէջ, զոր թողած է ժողովրդի հոգեբանութեան վրայ:

Կարսի ժողովուրդը ծարաւի էր տեսնելու «հայ զօրքը»: Այդ տեսաւ եւ շօշափեց: Ու թէեւ այդ «զօրքը» բանտարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ, բայց ժողովուրդը կը սիրէր իր տեսածը եւ կ'ուզէր ունենալ աւելի անթերի, աւելի կատարելագործուած գինուորական ոյժ մը, եւ ունեցաւ:

Սասունի եւ 1893-96 թուականներու կռիւները եւ կոտորածները թուրքիոյ մէջ Կարսի նահանգի ամբողջ ժողովուրդը դարձուցած էին սգաւոր, բայց միակամ եւ պատրաստ՝ «վրէժը» լուծելու: Թէեւ այդ թուականներուն ղանգուածօրէն ան կը հետեւէր Դաշնակցութեան, բայց թուրքիոյ մէջ եղած շարժումներուն առաջնորդը Հնչակեաններն էին եւ անոնց վրայ կ'իյնար ձախողութեան պատասխանատուութիւնը: Այսուհանդերձ որեւէ քննադատութիւն չկար այս ու այն կողմի դէմ: «Ինչ որ եղել է, եղել է: Մտածենք բուն պատասխանատուի օձիքը բռնելու մասին, որ Սուլթան Համիտը եւ Լորանով Ռոստովսկին է», կ'ըսէին:

Այս մտածումով էր, որ աշուղ Փարհատի «Իսլամների գու վաշտերը ահագին» երգը եւ Տամատեանի ու Մուրատի վրայ յօրինուած երգերը ազգային երգեր էին դարձած, ինչպէս եւ «Տայւորիկի քաջ եմ ես, քարի զաւակ»... երգը, որ այդ ժամանակներու ազգային մարչն էր: Լայն սիրտ ժողովուրդը կը դատէր. — «Եթէ ելքը յաջող լինէր, բոլորիս համար պիտի լինէր արդիւնքը. թէ ելքը ձախող է, բոլորիս պիտի լինի հետեւանքը»: Եւ ան բոլոր փախստականները, բոլոր կոտորածէն ճողոպրածները իր յարկին տակ կը պատսպարէր եւ կը տեղաւորէր:

Դաշնակցութեան վերելքը եւ Հնչակեանութեան վայրէջքը կատարուեցան այդ տաղնապալի տարիներու ընթացքին իրենց՝ Հնչակեաններու միջոցով եւ Դաշնակցականներու յամառութեան ու շրջահայեցողութեան շնորհիւ ու հետեւեալ կերպով. —

Սասունի մէջ Տամատեանը ձերբակալուած էր: Չայն փո-

խարինած էր Մուրատը, որ Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ նշանակուած էր իբրեւ ղեկավար Սասնոյ ապստամբութեան: Կը սպասուէր որ ապստամբութեան պայթման պարագային Եւրոսլան պիտի ցնցուի, անդլիական նաւատորմիդը Պոլիս պիտի մտնէ, իսկ ռուսական բանակը պիտի շարժուի՝ դորժադրութեան դնելու համար եթէ ոչ Սան Ստեֆանոյի, դէթ Պերլինի Վեհաժողովի տուած որոշումները:

Բայց ապստամբութեան համար անհրաժեշտ էր ղէնք: Մուրատը, բացի Կարսէն իր բերած բեռդան հրացաններէն եւ 2000 փամփուշտէն այլ ղէնք չունէր: Սասունցիք ունէին չախմախլի հրացաններ եւ թուր ու մառթալ, որոնց ղէնք անունը տալն իսկ յանցանք էր: Ահա թէ ինչո՛ւ Սասնոյ իշխաններու հետ ունեցած ժողովին մէջ Մուրատը որոշած էր ընդառաջ ղնալ եղած պահանջներուն եւ ճամբել ներկայացուցիչ մը արտասահման՝ խոստացուած ղէնքերը բերելու համար: Խոստումները առատօրէն ըրած էր Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Ներկայացուցիչ ընտրուեր էր Սասնոյ սիրելին՝ Հրայրը: Ան իր Ղըզըլաղաջիներէն եւ մօտիկներէն շուրջ 50 հողի ճամբեր էր Կարս, որ ստանալիք ղէնքերը հասցնեն Սասուն: Ինքն ալ ուղեւորուեր էր դէպի Կարս:

Տուրբախը եւ Թեւանենց Ալէքը Կարսի մէջ եւ յետագային Կառնենու Մկրտիչն ու Ղըզըլաղաջի Պօղոսը Տարօնի մէջ կը պատմէին եւ իրարու ըսածները կը հաստատէին ընդհանուր դժերով: Մկրտիչը, որ Հրայրէն յետոյ երկրորդն էր Տարօնի աշխարհին մէջ, հեղնական շեշտով կը պատմէր.

«Մուրատը մեղք չունէր, միամիտ էր, կը հաւատար խոստումներուն: Ան մեզի ըսաւ.— «Թէ որ Սասուն ապստամբի, Ինդիլիդը մէկ կողմէն, Ռուսը միւս կողմէն Ստամբուլ կը մտնեն եւ Սուլթանի թախթը կը քանդեն եւ հայութիւնը կ'ազատի»: Հանեց «Կեդրոնի» նամակը եւ կարդաց: Սասնոյ ժողովքը ըսաւ Մուրատին.— «Դու մեր աչաց եւ դլխի վրայ եկած ես, ազդութեան համար թող մեր արիւն հալալ ըլլի: Եւ Կեդրոնի (Հնչակեանութեան) լիազօրը մեր մեծը թող լինի, մեր աչքին լոյսը թող լինի»:

«Օսէի Աւէն եւ Հրայրը դիմադարձ եղան Մուրատին եւ ը-

սին.— «Ամէն բան լաւ. բայց կնիկը, որ կնիկ է, լուացքը անելէն առաջ նախ ջուրը կը պատրաստէ, յետոյ սապոնը եւ յետոյ լուացքի կը սկսի: Մենք չախմախլի հրացան ունինք, բայց բարութ (վառօդ) չունինք: Չախմախլիով քիւրդի դէմ կռիւ կը լինի, բայց «ասկարէ ռաշի» (կանոնաւոր զօրք) դէմ կռիւ չի լինի: Ո՞ւր է քու թոփ ու թուանքը»:

«Քանի մը տաք-դլուխներ, վերնայարկերը դատարկ, սոնապին Հրայրի եւ Օսէի Աւէին երեսին.— «Դուք խառնակիչներ էք»: Մենք ալ ըսինք.— «Խառնակիչը դուք էք»:

«Մուրատը լաւ մարդ էր, իր տեղէն ելաւ եւ կանչեց խառնակիչ կանչողները եւ ըսաւ.— «Խելքը դլխին քանի մը մարդ ունիք, անո՞նց ալ լեզուն կ'ուզէք կտրել: Օսէի Աւէն եւ Հրայրը իրաւունք ունին: Առանց դէնքի եւ պաշարի՝ ասպատամբութիւն չի լինի: Եւ հանեց նամակներ «Կենտրոնէն» դրուած, ուր Հընչակեանները կ'ըսէին.— «Ինչ պաշար որ կ'ուզէք, ինչ որ պէտք է, դնացէք Կովկաս եւ մեր մասնաճիւղերէն առէք»: Հրայրը մեծաւոր կարգեց դնալու եւ բերելու համար դէնքերը ու նամակներ տուաւ աշխարհի չորս դին:

«Գացինք Ղարս, մասնաճիւղ փնտոնցինք: Ըսին այդպիսին չկայ: Քանի մը Հնչակեան դտանք, նամակը տուինք եւ խոստացուած դէնքերը պահանջեցինք: Ըսին.— «Այդ Կենտրոնին դործն է. մենք դէնքեր չունինք»: Ըսինք.— «Ձանրմ, միք անէ այդպէս, Սասնոյ վրայ կռիւ է, Մուրատ նեղն է մնացեր, մեզ փութով ճամբած է օդնութիւն հասցնելու: Դուք արիւնքի տակ կը մնաք: Իդպէս չի լինի»: Օդուտ չունեցաւ: Ըսին.— «Կենտրոնի դործն է» ու կանգնեցան: Իսկ Կենտրոնը ո՞ւր է, սատանան դիտէ: Չար, նաչար, դտանք Ջալլաթին, որ Սասուն եւ Սբ. Կարապետ եղած էր: Ան տարաւ Տուրբախի մօտ, որ շատ աղէկ մարդ է: Ան տարաւ Ալէքի մօտ, որ դուռը չէն մարդ է: Պատմեցինք ամէն ինչ: Անոնք ըսին.— «Մենք Կենտրոն չենք ճանաչէ, մենք Դաշնակցական ենք եւ Հնչակեաններէն խաբար չունինք: Բայց քանի որ դուք կռուի մէջ էք, դիմեցէք մեր կոմիտէին, անոնք անպայման կ'օգնեն»:

«Հրայրը առաջ անցաւ: Գացինք Դաշնակցական կոմիտէին, մեր ցաւը պատմեցինք: Մենք չէինք դիտեր թէ ի՞նչ է Դաշ-

նակցականը եւ ոչ ալ անոնց կը ճանաչէինք: Երբ ըսինք թէ
 եկած ենք զէնքի, հոն կռիւ կայ, սլարապ ինչպէ՞ս դառնանք,
 անոնք մէկէն ըսեցին.— «Ինչ որ մենք ունինք, ձերը համարե-
 ցէ՛ք: Մեր տղաներն ալ թո՛ղ ձեզի մատաղ լինին: Մենք մէկ
 ազգ ենք եւ մէկ հաւատի ենք եւ մեր ազգի ազատութիւնը կ'ու-

Տ ՈՒ Ր Բ Ա Խ

զենք»: Միւս օրը գործի անցանք: Մեր հետ բերած Ղըղըլ-
 աղաճցիներէն, Պօղոսի առաջնորդութեամբ, 26 հոգի դինեցինք
 եւ Սասուն յետ ճամբեցինք: Անոնք ապահով տեղ հասան: Եօթը
 հոգի ալ, որոնց մէջ կար եւ մատրմ դեռ տղայ Չոլօն, ճամբով
 ճամբեցինք, որ Բասենէն այն կողմը չկրցաւ անցնիլ: Չերբա-
 կալուեցան, իսկ Չոլօն կրցաւ փախնիլ:

«Չալլաթը քանի մը հոգիով անցաւ Սասուն եւ յետ վերադարձաւ, իսկ Տուրքախը անցաւ Խնուս եւ հոն հաստատուեցաւ՝ խմբեր անցընելու համար ու հոն ալ մնաց, մինչեւ որ կոտորածներ եղան, բայց ան ազատեցաւ: Այդպիսով Ղարսէն դատարկ ձեռքով մենք յետ չճամբեցինք մեզ հետ բերած մարդկանց: Հրայրը բոլոր անցուղարձը բացատրեց յետ դնացողներուն եւ խնդրեց հասկացնել ամէնքին՝ Սասնոյ իշխանաց եւ Մուրատին, որ Կենտրոնը կորսուել է, եւ այս բոլոր զէնքերը Դաշնակցականներ տուին»:

Կառնենու Մկրտիչի այս պատմածները, որ ի միջի այլոց բերի հոս, նստատակ չունի լուսարանելու Սասնոյ առաջին ապստամբութեան պատմութիւնը: Կարսին չի վերաբերիր այդ: Կրնայ ըլլալ որ Կառնենու Մկրտիչի պատմածները ճշտուած փաստեր ալ չեն: Ատիկա կը համարեմ երկրորդական: Էականը պէտք է համարել այն երեւոյթները, որոնք պատճառ դարձան Երկրի եւ Կարսի մէջ Հնչակեան կուսակցութեան իսպառ վերանալուն:

Անհերքելի պէտք է համարել, որ Տարօնէն իբր Հնչակեան ճամբուած են Մուրատի կողմէ Հրայրը, Մկրտիչը, Պօղոսը եւ անոնց հետ Գոմերի Յովօն, որոնք դացած են արտասահմանեան «մասնաճիւղերէն» բերելու խոստացուած զէնքերը՝ ապստամբութեան համար: Սակայն, այդ մարդկանց ջանքերը ապարդիւն են անցած Հնչակեաններու մօտ եւ, ընդհակառակը, արդիւնաւոր՝ անոնց հակառակորդներու՝ Դաշնակցականներու մօտ: Իբր հետեւանք ատոր, Հրայրը, Մկրտիչը ու իրենց հետ եկածները վերադարձած են իբր Դաշնակցականներ:

Անհերքելի պէտք է համարել ե՛ւ այն, որ այդ տաղնասլալի վայրկեանին, երբ դեռ Դաշնակցութիւնը անձանօթ էր Երկրին մէջ, ոչ միայն Կարսեցի Պետօն կը տեսնենք Վանի մէջ, այլեւ Ռոստոմը՝ Էրզրումի մէջ, իսկ Չալլաթը (Ալեքսանդրապոլցի) եւ Տուրքախը (Կարսեցի) կը տեսնենք Սասուն եւ Խնուս՝ Մուրատի ճամբած մարդկանց հետ միասին «աղգութեան», առանց պայմանի, օղնելու նշանաբանով:

Ովքե՞ր էին 1893–1896 թուականներու Հ. Յ. Դ. Կ. Կոմիտէներու համեստ անդամները, ես չեմ կարողացած ճշտել:

Բայց ինձ համար համոզմունք է, որ անոնք, թէկուզ անդիտակ-
ցօրէն, իրենց վարմունքով այնպիսի հսկայ քայլ մըն են ըրած,
որ իրենց շրջանը վերջնականօրէն կապած են Դաշնակցութեան
հետ: Եւ անոնք են եղած հիմնադիրները այդ շրջանի հղօրու-
թեանը, զոր կը վայելէի 1904-ին: Այդ քայլը կ'ուղէին վե-
րագրել Թեւանենց Ալէքին, Ջալլաթին եւ Տուրբախին, բայց
անոնք, ըստ իս, աջակիցներ եւ նախաձեռնողներ կարող էին
լինել, բայց բուն վճռողը Կ. Կոմիտէն էր: Այդ քայլի հետե-
ւանքը պէտք է համարել այն առեղծուածը, որ Տարօնի աշխար-
հը, ուր տիրապետողը եւ բարոյական ոյժը մինչ այդ Հնչակ-
եաններն էին, մէկ անդամէն եւ լրիւ կերպով դարձաւ կողմնա-
կից Դաշնակցութեան իր Գէորդ Չավուշներով, Փուռթոններով
եւ Մակարներով: Կարսէն-Էրզրում, ուր բոյն դրած էր Ռոս-
տոմը, եւ Էրզրումէն-Տարօն՝ այլեւս հնչակեանութիւնը չքացաւ,
եւ Դաշնակցութիւնը փոխարինեց զայն: Այդ պարտական ենք
Կարսի Կ. Կոմիտէին:

* * *

Պերլինի Վեհաժողովէն յետոյ, Խրիմեան Հայրիկը պատ-
կերաւոր վիճակ մը ներկայացուց իր յայտնի «Երկաթէ» շերտի
պատմութեամբ: Այդ ունեցաւ ճակատագրական նշանակութիւն
հայոց թէ՛ ներքին յեղափոխական եւ թէ՛ արտաքին յարաբե-
րութեանց մէջ: Երկիմաստ այդ օրինակը, որ խարխիսը դար-
ձաւ Հնչակեաններու վարքագծին եւ որ վարակեց ե՛ւ Դաշնակ-
ցութիւնը, ինձի համար վերաքննելի խնդիր մըն էր: Եւ ես
յաճախ կը խօսէի այդ մասին Սերդէյի եւ Յակոբի (Չիլինդար-
եանի) հետ:

1904-ի սկիզբները, Սերդէյը օր մը ինձ ըսաւ.

— Մտորումները արդասարեք են երբ անոնք կը վերլուծուին
հրապարակով: Անոնք անդամալոյժ կը դարձնեն մարդը, երբ
փարատած չեն: Ուստի դասախօսութիւն պիտի տաս «Բերլինի
Վեհաժողովը, Հնչակեան վարքագիծը եւ Բանկ Օտտոմանի
դէպքը» նիւթի շուրջ:

Ուղեցի մերժել, բայց աղատում չկար, մանաւանդ որ սեղմ
շրջանակի մէջ նշանակուած էր ժողովը: Քրտնելով եւ կմկմա-

լով, այդ օրը խօսեցի մօտաւորապէս հետեւեալը.—

— Խրիմեանի այն եղբայրացութիւնը, թէ Պերլինի Վեհաժողովին հարիսան իրենք չկրցան ուտել, որովհետեւ իրենց ձեռքը թղթէ դղալներ կային եւ միւսներուն ձեռքը երկաթէ շերեփներ, բանաստեղծութիւն մըն է, որ վնասակար, անիմաստ ու երկդիմի է եւ որ ինչպէս Հնչակեանութիւնը, նոյնպէս մեզ եւ ամբողջ հայութիւնը, սխալ ճամբու տարած է:

Լուռ մտիկ կ'ընէին ինձ եւ սոսկումով կը նայէին, կարծես սկիհի մէջ թոյն կը կաթեցնէի: Բայց ես կը շարունակէի.

— Երկդիմի է այդ, որովհետեւ այդ օրինակը կրնանք հասկնալ այսպէս. «Ազատութիւնը չի կարող ձեռք բերուիլ խնդրազրով, աղօթքով, լացով, այլ միայն կրնայ խլուիլ եւ առնուիլ երկաթէ շերեփով: Միջազգային յանձնառութիւնները արժէքաւոր են, երբ անոնք կը զուլաղիւլին պետութեանց շահերուն, եւ դու քու երկաթէ շերեփով խլածդ կարողացած ես տանել քու բերան եւ մարսել: Եթէ այս կ'ուղէ ցոյց տալ Խրիմեանը, այդ իմաստութիւնը իրեն չի պատկանիր, այլ շատ հինցած եւ անվիճելի համարուած ճշմարտութիւն մըն է պատմութեան մէջ եւ անառարկելի:

Հոս ունկնդիրներուն դէմքերը քիչ մը բացուեցան:

— Բայց այդ տարրական ճշմարտութիւնը չեն ըմբռնած թէ՛ Խրիմեան եւ թէ՛ իր կղերական ընկերները, որոնք յանուն հայութեան դնացած են Բերլինի Վեհաժողով եւ իրանց իսկ խոստովանութեամբ՝ «թղթէ» դղալով:

Երբ դժկամակութիւն նկատեցի դէմքերուն վրայ, ջղայնացած կանչեցի.

— Բօեռներու նախադաս կռիւլերը, որ այժմ կը շրջի Եւրոպայի մէջ իր քանի մը հարիւր հազարնոց ժողովրդի ազատութեան համար, պիտի հասնի իր նպատակին, որովհետեւ ան կը հասկնայ որ առանց երկաթէ դղալի ոչ մէկ խնդրանք չի իրագործուի, եւ ան ձեռք պիտի բերէ Բօեռներու ազատութիւնը Անգլիայէն: Բայց մենք քանի մը միլիոն ժողովրդով ձեռք չենք կրնար բերել մեր ազատութիւնը Թուրքիայէն եւ Ռուսիայէն, քանի որ դեռ չենք հասկցած այդ ճշմարտութիւնը:

Խրիմեանի եւ անոր շաւիղով դնացող Հնչակեաններու հաս-

կացողութիւնը այլ իմաստ ունէր հարիսայի «երկաթէ եւ թըղ-
թէ» դղալներու մասին: Անոնք հաւատացած են արդարութեան
յաղթանակին. կը հաւատան, որ ներկայացնելով իրենց ար-
դար իրաւունքները՝ իրենց նպատակին պիտի հասնին. կը հա-
ւատան, որ մարդկային խիղճը շարժելը վճռական է՝ հասնելու
համար իրենց նպատակին: Մէկ խօսքով՝ գուրթէն փրկութիւն
կը սպասեն: Ասիկա մահացու վտանդ է եւ ցնորքներու ետեւէ
իյնալ է, ինչ որ մեզ կը տանի ճախողութեան եւ փճացման:
Այդպէս մտածողները եւ դործողները բացի վնասէն, ոչ մէկ
օղուտ պիտի բերեն:

Այդպէս են մեր դիւանապետ կղերականները, որոնք ար-
դարութեան, ազատութեան քարոզ կը կարդան, առանց խան-
չալի: Այդպէս են Հնչակեանները, որոնք ապստամբութիւն
կ'ընեն, առանց հրացանի՝ յուսալով որ դուրսը կը շարժի Եւ-
րոպայի եւ արդարութիւնը կը յաղթանակէ: Անոնք չեն դի-
տեր թէ՛ արդարութիւնը եւ ազատութիւնը խանչալի ծայրով
կը պոկուին:

Ձղայնացած էին ունկնդիրները: Նորհատեանը կ'ըսէր. —
«Թողէ՛ք, թողէ՛ք, որ վերջացնէ, տեսնենք ի՞նչ կ'ուզէ ըսել»: Ես
կը շարունակէի.

— Գալով Բանք Օտտոմանի դէպքին՝ ես անոր մէջ միայն
մէկ բան կը տեսնեմ, եթէ հերոսական կողմը մէկ կողմ թող-
նենք: Ան իր դործողութեամբ կ'ուզէ մեզ եւ աշխարհին հառ-
կըցնել, որ պէտք է թքնել բոլոր քաղաքական աշխատանքնե-
րուն վրայ, եթէ անոնք ոյժի վրայ յենուած չեն: Բանք Օտտո-
մանի արժէքը անոր մէջ է, որ կը դիտակցի թէ խաժան շան
կը նետեն ոսկորները, իսկ վնկստան եւ աղերսող շան բաժին
չեն հաներ: Բայց մենք, դժբախտաբար, այդ պարզ բանը չենք
հասկնար եւ Բանք Օտտոմանի իմաստով չենք շարժիր:

Երբ նկատեցի որ լսողները եղբակացութեանս կը սպասեն,
աւելցուցի.

— Բոլորն ալ սխալ են: Երկաթէ շերեփ չունինք: Այդ
պէտք է դտնել, ստեղծել, պատրաստել: Թղթէ շերեփը բանի
մը պիտի չծառայէ: Կը մնայ հարիսան ուտել հայու նման՝
առանց դղալի, մեր մատներով եւ լաւաչ հացով եւ միշտ ի մտի

ունենալով ոռւս սոցիալ-յեղափոխականներու նշանաբանը՝ «միայն քու ոյժով կը տիրանաս քու իրաւունքին»:

Ես վերջացուցած էի: Բայց մատներ տնկուեցան եւ դայ-րացած ձայներ լսուեցան. «Ձայն կ'ուղեմ», «Ինձ ձայն տուր», «Պօսք տուր ինձ»: Եւ անդղի նման իմ վրայ ինկան եւ բղիկ բղիկ ըրին:

Հարուածները կ'առնէի եւ ողորմելի վիճակ մը ունէի: Միայն Սերգէյն էր որ ինձ խղճա՞ց, թէ արդար դտաւ, չգիտեմ, բայց միջամտեց, ըսելով.

— Տղան ի՞նչ ասաց, որ վրան ընկել էք: Ասաց որ բոլոր քարոզները, լաց ու կոծերը եւ խնդրազրերը անարժէք են, բոլորն էլ սին յոյսեր են, իսկ սին յոյսերը պէտք չէ խրախուսել եւ, միայն ոյժ ունենալուց վերջը, պէտք է խլել մեր իրաւունքը եղած ոյժի չափով եւ ոչ թէ խնդրել իբրեւ ողորմութիւն:

Ես ծեծ կերած էի բուռն ընդդիմութեան եւ պարսաւանքի հանդիպելով, բայց ինքզինքս կը մխիթարէի: Քանի որ այդքան կրքոտ ընդդիմութիւն կար, այդ կը նշանակէր որ չէին կարող տասնեակ տարիներու աւանդութիւններէն այդքան շուտով բաժնուիլ եւ եղած կրքոտութիւնը պէտք էր նշան համարել այդ աւանդութեանց թուլացման: Ուրեմն, պէտք էր յամառօրէն քանդել դայն:

Ան քանդուելու վրայ էր արդէն: Կարսի մէջ այլեւս չկար ոռւսասիրութիւնը եւ կոյր ծառայութիւնը ոռւսներուն: Յուսարեկուած էր այնտեղի հայութիւնը՝ Կարսի բերդին նայելով, որ իր մայրաքաղաքն էր երբեմն: Այսօր ան ոռւսինն էր, թէեւ վերադրաւուած հայ զօրավար Լաղարեւի կողմէ: Ան յուսարեկուած էր Կուկունեանի, Բասենի եւ այլ խմբերու փճացումի պատճառով եւ ոռւս ու թուրք համադորժակեցական ջանքերէն: Ան յուսարեկուած էր մանաւանդ հայ եկեղեցական կալուածներու բռնագրաւման պատճառով եւ կանգնած էր իրականութեան մը առջեւ, որ հեռու էր կոյր հաւատէն՝ դէպի ոռւսը:

Ուրեմն, պէտք էր դրական յենարան մը գտնել, որ փոխարինէր այդ սուտ եւ վնասակար երազները:

Այդ բեկումը միայն իմ մէջ չէր առաջ եկած, այլ բոլորի մէջ:

Շարաթներ անցած էին, երբ օր մը Սերգէյը ինձի ըսաւ.

— Անցեալ դասախօսութեանդ մէջ մի լաւ բան ասացիր, բայց լաւ չբացատրեցիր միտքդ: Ասացիր՝ թքած թղթէ դդալի վրայ, նա մեզ պէտք չէ. հայի պէս հարիսան ուտենք՝ լաւաչ հացով եւ մատներով, դդալն ալ հետը: Արի, այս մանրամասնենք եւ դործնական ճամբան դտնենք: Ես շատ մտածեցի եւ զգում եմ որ մի բան պիտի փոխուի: Բայց ինչպէ՞ս պէտք է փոխուի, այդ իրար հետ խորհինք: Կարդացի՞ր «Դրօշակ»ը: Մինչ մենք ինչե՞ր կը մտածենք, Լոռիս եւ ուրիշներ Իտալիայի եւ այլ քաղաքների մէջ կը շրջեն, միտինկներ կ'անեն եւ դուռնայ կը փչեն: Ինձ դուր չի դալիս այդ: Դրանից Դաշնակցութեան հօտ չի դալիս, այլ Հնչակեանութեան:

Մենք այդպէս կը խօսէինք եւ ճամբայ չէինք դտներ: Այդ ճամբան Երկրի մէջ պիտի դտնէինք, ինչ որ յանդաւ հարեւաններու հետ դործակցութեան ուղղութեան:

Այդ տարիները մեր քաղաքականութեան բեկման տարիներն էին:

* * *

Երբ կը հարցնես մէկուն թէ՛ որո՞ւ տղան ես, ան իր հօրը անունը կուտայ, թէկուզ իր հօր աղդեցութիւնը իր վրայ չնչին լինի: Չի տար իր մօր անունը, թէեւ հաստատ դիտէ թէ ով է իր մայրը, եւ որ անորմէ կախուած է իր ամբողջ էութիւնը եւ անոր պարտական է իր բոլոր յատկութիւնները:

Բոլոր մայրերու նման, Կարսն ալ անձանօթ կը մնայ, թէեւ ան եղած է մայրը յեղափոխական դաստիարակութեան, անոր գորովագութ ծնողը, որ իր ամէն ինչը նուիրած է բոլոր հայերուն՝ անխտիր կերպով:

Թո՛ղ օրհնեալ լինին Յովսէփ Տէր Դաւթեանը եւ Համօ Օհանջանեանը, որոնք ինձ ըսին՝ «Մինչեւ որ Կարսի ջուրը չը խմես, օդը չը շնչես եւ ժողովրդի բարքերը չը մարսես, ոչ մի տեղ չը գնաս»: Եւ ինձ տոմս մը տալով՝ նախ ճամբեցին Կարս, որ վարժուիմ հոն եղած մթնոլորտին: Ես այդ ըրի, եւ տեսայ

որ հայութեան մայրը Կարսն է: Եւ եթէ ինձ հարցնէք, թէ որո՞ւ
դաւակն ես, ես չեմ սխալիր երբ ձեզի ըսեմ թէ Կարսի մանչն
եմ, թէկուզ ես հոս ծնուած չեմ:

Կարսի դաւակներն են բոլոր անոնք, որոնք անոր հողերով
անցած եւ անոր ջրերը խմած են: Իսկ եթէ չեն խմած, միեւ-
նոյնն է, Կարսը մամիկ մըն է, որ բոլոր հայերը իր հարազատ
դաւակը կը համարէ, թէկուզ դանոնք տեսած չը լինի: Կարսը
անոնց անխտիր կ'օղնէ, անոնց համար կը ցաւի, կ'ուրախանայ,
թէկուզ ոչ ոքի ուշադրութիւն չըրաւէ:

Կարսը իր շրջաններով նստած էր Երկիր տանող ճանա-
պարհներուն վրայ: Անոր փէշերուն տակէն էր որ կարելի էր
դնալ Բաղրեւանդ, Էրզրումի շրջանները, Խնուս եւ Ախլաթ,
Հարք եւ Ապահունիք, Հեռաւոր Քաջբերունիք եւ Տմորիք, Վար-
դօ, Տարօն եւ լեռներու մէջ կորած Սասնոյ աշխարհն ու աւելի
հեռուները, մէկ խօսքով՝ ամբողջ Բարձր Հայքը եւ Հայաստանի
կեդրոնը: Կարսը հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստանի օ-
դակն ու բանալին էր:

Անոր բերած օգուտները հետեւեալներն էին Երկրի համար.

1.— Ստեղծած էր իր ծոցին մէջ այնպիսի նահապետական
եւ ազդային մթնոլորտ մը, որ ամէն մէկ հայ, անկախ իր ծա-
ղումէն եւ դասէն, իրեն հարազատ ընտանիքի մը մէջ կը զգար,
կը մոռնար իր հատուածական, հայրենակցական նեղ եւ վնասա-
բեր զգացմունքները եւ կը տոչորուէր ընդհանուր հայութեան
ուրախութեամբ ու վշտով: Իր զոյքն ու արիւնը չէր խնայեր
անոր ինքնուրոյնութեան ու ազատութեան համար: Հոն բա-
րոյապէս կը մեռնէին այն բոլորը, որոնք իրենց եսականու-
թեամբ եւ օտարամոլութեամբ արդեւք կը հանդիսանային հա-
յութեան դատի լուծմանը:

Տեսանք, որ այդ նպատակին հասած էր Կարսի շրջանը իր
ինքնավար յեղափոխական ներքին կառավարութեամբ: Եւ այդ
հողերանութիւնը ան կ'արտահանէր Երկիր եւ հիւսիսային Հա-
յաստան:

2.— Իբրեւ կայան հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստան-
ներու, կը խրախուսէր եւ ամէն ինչով կ'օժանդակէր բոլոր այն
մտաւորական եւ ոչ-մտաւորական անհատներու, որոնք մէկ

կողմէն միւս կողմը կ'անցնէին՝ ազատութիւնը կերտելու նպատակով: Բոլոր դործիչները եւ մարտիկները որոնք նահատակուած են միջին Հայաստանի մէջ, մեռած են երախտագիտութեան զգացմունքով դէպի Կարսը՝ իրենց հետ տանելով անոր դորովը եւ խրախուսանքը: Արաբօն, Դերսիմի Քեռին, Սոխորտի Սերոբը, Ռոստոմը, Հրայրը, Ժիրայրը, Սասնոյ Մուրատը, ո՛ր մէկը յիշեմ, ամէնքը Կարսի ջուրը խմած են եւ անոր ժողովրդի ոգիէն բան մը սորված ու իրենց հետ տարած:

Կարսը, դրանով ալ չբաւականանալով, վան է ճամբած իր հարադատ զաւակներէն Պետօն, որ սկիզբն է դրած Դաշնակցութեան: Քանի մը անգամ ճամբած է Սասուն Զալլաթը եւ Տուրքախը, որոնք ժամանակին ժողովրդական դէմքեր էին եւ Կարսի մտայնութիւնը տարածողներ: Ճամբած է եւ ուրիշներ, ինչպէս Մալոյեանը եւ Շաւրօն, որոնք իրենց նպատակին չհասած՝ սահմաններու վրայ սատած կամ սպաննուած են: Բայց այդ չէր վհատեցուցած կարսեցին: «Կուժը ջրի ճամբան կը կոտորուի» ըսելով՝ ան մխիթարուեր էր եւ նահատակներու թիւը բազմապատկեր:

3.— Ապաստարան կուտար ազդի համար տառապողներուն, փախստականներուն, յողնած մարտիկներուն, ջարդերէն փախած բազմութիւններուն: Բայց այդ ապաստանարան տալը չէր նկատեր իբր մէկ շնորհ, իբր ազգային ծառայութիւն մը հանդէպ աղէտեալներուն, այլ իբր անոնց բնական իրաւունքը, ինչպէս բնական իրաւունքն է յողնածներու եւ վիրաւորներու համար՝ իրենց տունը վերադառնալը եւ իրենց մայրիկի խնամքին ենթարկուիլը: Կարս եկողները ինքզինքնին ոչ «զաղթական» եւ ոչ ալ օտարական կը զգային: Այդպիսի բան ես ոչ մէկ ուրիշ տեղ հանդիպած եմ, բացի Տարօնի աշխարհէն: 1894-96-ի կոտորածէն փախած շուրջ 25,000 հայութիւնը ապաստան էր դտած Կարսի շրջանի մէջ, հակառակ թուրք եւ ռուս իշխանութեանց հալածանքներուն: Նորեկները կը պաշտպանուէին եւ կը խնամուէին Կարսի հայերուն կողմէ իբրեւ իրենց հաւասար իրաւատէր աշխատողներ:

4.— Կարսի շրջանն ունէր նաեւ հետեւեալ հոգեբանութիւնը.— Երկիրը առաջին վտանգի տակ է: Զայն պէտք է ազա-

տագրել: Ազատութիւնը, ապահովութիւնը չի տրուիր, եթէ դու ոյժ չունիս: Ոյժը չի կարող ստեղծուիլ, քանի դու կատարելագործուած զէնք չունիս: Ուրեմն, նախ՝ զէնք պէտք է ձեռք բերել: Երկրորդ՝ ձեռք բերուած զէնքը պէտք է հասցնել բոլոր անոնց, որոնք կը կռուին Երկրի մէջ: Եւ երրորդ՝ պէտք է պատրաստել զինական խմբեր եւ հասցնել զանոնք կռուողներու օգնութեան:

Արդէն յիշած եմ, որ զէնք ճարելու համար երկու միջոց միայն կը գործածուէր, այն է՝ կուսակցական կամ այլ ազգային միջոցներով զնումը եւ պետական սահեատներէ գողանալը: Հոս պէտք է աւելացնեմ, որ անտեղի էին կասկածները թուրքերուն, որոնք կը խորհէին թէ զէնքերը ուսաներու կողմէ տրուած էին: Նոյնպէս անտեղի էին ուսաներու կասկածները, որ մէկ այլ պետութիւն կ'աջակցէր մեզի: Քանի որ այդ գործերը կը կատարուէին դրամով, կը կարծէին թէ հայ ժողովուրդը չէր կարող հայթայթել այդ դրամը: Մատնանշելու է նոյնպէս որ այդ գնման եւ գողացման ձեւը կարելի չեղաւ Երկրի մէջ կիրառել, ինչ որ կրկնակի օգուտ պիտի բերէր: Կարսի մէջ բնաւ չիրագործուեցաւ նաեւ սեփական զինական գործարաններու շինումը: Այդ եղաւ մասամբ միայն Թաւրիզի մէջ: Այսպէս թէ այնպէս, սահմանափակ կերպով Կարսի մէջ զէնքեր կը հայթայթուէին:

Աւելի դժուարին գործ էր զէնքը Երկիր հասցնելու աշխատանքը, որ լի էր վտանգներով: Սկիզբները համեմատաբար դիւրին էր, երբ ուշադրութիւն չէր դրաւուած պետութեանց կողմէ: Ձէնքը իբր գոյք, իբր առեւտրական ապրանք սահմանէն կ'անցուէր եւ պայմանաւորուած մարդկանց միջոցով իր նպատակին կ'երթար: Այդ միջոցը, սակայն, շուտով իսպառ վերացաւ: Երբ հասկցան որ առեւտրական գոյքերու անուան տակ արգիլուած զէնքեր կը ներմուծուէին, սահմաններուն վրայ քննութիւնները սաստկացան, հայերու առեւտուրը երկու կողմերու վրայ արգիլուեցաւ թուրք եւ ուս համաձայնութեամբ: Ըստ այդ համաձայնութեան, երկուսի հպատակ հայերը պէտք է իրարմէ կտրուէին եւ ոչ մէկ հայ այլեւս չէր կարող անցնիլ սահմանադժի մէկ կողմէն միւսը, թէեւ երկու կող-

մերն ալ հայերու երկիրն էր :

Կը մնար միայն մէկ միջոց՝ դիշեր ժամանակ սահմանապահ երկու զօրքերէն խուսափիլ եւ փոքր կամ մեծ դինատար խմբեր կազմակերպել ու զէնքերը Երկիր անցկացնել : Ուրիշ խօսքով՝ Երկրի խորքերուն մէջ կուուող տարրը կամ ինքը անձամբ պէտք է դար մինչեւ Կարս եւ զէնքի պաշարը տանէր, եւ կամ Կարսի մէջ պէտք է ճարուէին մարտիկներ որոնք կուուով պէտք է անցնէին սահմանը : Շարունակական մտահոգութիւն դարձաւ զէնքի փոխադրութիւնը, որ կեանքի հետ խաղալու համազօր էր :

Այս դժուարին դործին մէջ նորութիւն մտցուց Հրայրը : Թէեւ Սասունի մէջ արդէն տաք կռիւներ էին սկսուած, Հրայրը շտապեց հասնիլ արտասահմանի այլ կեդրոնները, հասնելով մինչեւ Ռումանիա եւ Պուլկարիա, որպէսզի եթէ զէնք չլինի իսկ փոխադրելու Սասուն, գոնէ Ինգիլիզին նաւատորմիդը շտապի Պուլիս մտնել, ինչ որ խոստացած էր Հնչակեաններու Կեդրոնը, ըստ Մուրատին ուղղուած նամակին : Այդ խոստումն ալ անհիմն էր : Հրայր յուսաբեկ յետ էր դարձած՝ ձեռները լուալով Հնչակեաններէն եւ ուխտելով գնալ Դաշնակցութեան ետեւէն : Անոր կուռքը դարձած էր Ռոստոմը, զոր թէեւ չէր տեսած (կարծեմ բնաւ ալ չտեսաւ), բայց անոր դործերէն դատելով՝ անոր հաւատացող մը դարձեր էր :

Հրայր Կարսի մէջ դարձեր էր կարսեցի, որդեգրեր էր Կարսի մտայնութիւնը եւ դործելակերպը եւ եղեր էր անխնայ քրննադատը Հնչակեան դործելակերպին : Ու երբ Տամատեանի հնարած Տալուրիկի եւ այլ երգերը կ'երգէին, ան կը լռեցնէր ըսելով. «Թո՛ղ չո՛րնան այն քաղցր լեզուները, որ կրնան միամիտ ժողովուրդը ոտքի հանել, բայց ոտքի վրայ չեն կրնար պահել : Թող Տալուրիկի ժողովուրդը մնար, թո՛ղ անոր փառքը դուք չհասկանայիք» :

Երբ կը կարդային, թէ Գլադստոն այս էր ըսած եւ Դիլլոնը՝ այս, ան ջղայնացած կ'ըսէր. «Թող ջարդին այն ձեռները որ իրենց չհաւատացածը կրնան ուրիշին հաւատացնել : Այդպիսիք դերեզմանափորներն են ժողովուրդին : Ես սուտին վերջը տեսած եմ» :

Հները, մասնաւորապէս Թեւանենց Ալէքը, պատմելով այս մասին, կ'աւելցնէին.

— Հրայրի ամէն ինչը տեղն էր: Նա մեծ մարդ էր, միայն թէ՛ Տամատեանի եւ Մուրատի դէմ կը խօսէր, որ մեր սրտին չէր դար: Երբ հասկցուցինք, որ ընկածին չեն հարուածեր, նա ասաց. «Թո՛ղ ձեր ըսածը լինի: Բայց դուք չէք հասկնար: Ես կերած եմ սխտորն ու սլապեղը, իմ բերանը կ'այրի: Ես մանրած եմ սոխը, իմ աչքերը կ'արտասուին: Ես եմ անոնց դործակից եղած եւ այժմ կը տեսնիմ, որ ոչ բարով լինի, իմ ժողովուրդը անաեղի յոյսով ստքի տակ դնաց»:

Ժողովրդասէր, դառնացած Հրայրը չէր դիտեր թէ տասը տարի յետոյ իրեն ի՞նչ կը սպասէր: Տարբեր պայմաններու մէջ ան ալ պիտի սպաննուէր նոյն ժողովրդի սիրոյն, իր հիասթափութենէն թելադրուած:

Սասուն ինկած էր: Ֆրոֆրո քարի մօտ Մուրատը, Գէորգը եւ ընկերները բռնուած էին 1896-ին եւ յուսահատութիւն կը տիրէր հոն: Բայց Կարսը յուսահատ չէր. ան տխուր էր միայն: Հրայրը, որ Կարս էր եկած, նոր հնարքներ, նոր ուղիներ կ'որոնէր՝ Երկրին օգնելու համար: Կարսի կաղմակերպութեան եւ ժողովրդի վրայ նայելով՝ ան նոր ելք ցոյց կուտար: Ան կը դատէր Կարսի մէջ տիրող մտայնութեամբ.

— Ժայռը, որ լեռնէն պոկուեր է, կանգնեցնել չի լինի: Մեր ժողովուրդը աչքերը բացեր է, դայն ստրուկ դարձնել չի լինի: Արթնցած ստրուկը որ պաշտպան չունի, անպայման երէկուայ իր տիրոջմէն պիտի սպաննուի: Այդ աչքերս առնենք: Իսկ որ պաշտպանը չկայ, այդ ալ հաստատ դիտենանք որ դատարկ տեղը մենք մեզի չխաբենք: Մենք ձեր մտածուած սուսիկ փուսիկ, առանց չալումի կաղմակերպութիւնը չունինք: Երկրորդ՝ կռուող ունինք, բայց դէնք չունինք. դուք այդ երկուսն ալ ունիք: Ես վաղն իսկ Երկիր պիտի անցնիմ, եթէ ինձ խօսք տաք, որ կը տրամադրէք սահմանի վրայ, այն վայրերու մէջ որ ձեզ ցոյց կը տամ, դէնք ու կաղմակերպող, որքան որ ուղեմ:

Պօսք կ'առնէ եւ կը մեկնի ռուսական Բասենէն թուրքական Բասենը, ուր նոյն հայ ժողովուրդն է: Արդէն նոյն ծրագրով

Արամ Թաթուլը անցած էր էրզրում , իսկ Տուրքախը եւ Ջալաթը՝ Խնուս եւ Տարօն :

Ծրագիրը պարզ էր : Նախ՝ կաղձակերպել թրքական մասի հայերը սուսիկ փուսիկ , առանց աղմուկի , առանց չալումի : Ատիկա Բասենի մէջ լիովին կը յաջողի Հրայրը որ կը ստանձնէ գործը ի գլուխ բերել : Երկրորդ խնդիրն էր ուսական Բասենէն եւ Թախթի շրջանէն որոշուած վայրերու մէջ , սահմանին վրայ , տեղական խումբերով ուղղմանիւթ բերել , լեռներու մէջ թաղցնել եւ հեռանալ : Այդ բանը կ'ընէ Կարսը : Թրքական Բասենէն կուզան խմբեր , իբր գիւղացիներ , կը հանեն այդ թաղներու ղէնքերը եւ գիշերը կը հասցնեն Հրայրին ու նորէն գիւղացի կը դառնան :

Փոխադրական այս ձեւը , որ առանց աղմուկի եւ արագ կը կատարուէր , բաւական մեծ արդիւնք տուած էր : Ոյժ կը պատրաստուէր Բասենի մէջ , ուրկէ աւելի գիւրութեամբ կը փոխադրուէր Խնուս եւ աւելի խորքերը :

Բայց արտի մէջ որոմ եւ ցորենի մէջ ցեց էր ինկած : Կառավարութիւնը հասկցած էր գաղտնիքը , եւ հայ գիւղերու մէջ որքան մշակ ու հօտաղ կար , կ'որոնէր եւ կը ձերբակալէր :

Կարծեմ Բասենի Իւզվէրան գիւղի մէջ , երբ Հրայրը դետի մէջ դոմէշներ կը լողցնէր , իբր մշակ , կուզան կը ձերբակալեն ղինքը , եւ կը տանին էրզրումի բանտը , ուր ինկած էր եւ Արամ Թաթուլը : Վերջինը կախեցին , իսկ Հրայրը ազատեցաւ ընդհանուր ներումի ատեն եւ Տարօն վերադարձաւ : Անոր ձերբակալումով վերջ գտաւ իր փոխադրական ձեւը :

Ատիկա 1895-96 արիւնոտ եւ արհաւրալից տարիներուն էր :

Կը մնար , որ Կարսը շարունակէր իր օժանդակութիւնը Երկրին՝ ղինեալ խմբերով :

Զինատար խմբերուն թիւը եւ քանակը շատ դժուար է ճշտել , որովհետեւ այն խմբերու մասին որոնք ապահով տեղ հասած էին , չէր գրուեր եւ քիչ կը խօսուէր : Անյայտ մնալը կը դիւրացնէր յաջորդ ձեռնարկը : Զախողութեան հանդիպածներն են որ ծանօթ էին ամէնքին , որովհետեւ երբ խումբը տեղ

չէր հասած եւ սպաննուած էին ամէնքը, այլեւս այդ մասին խօսելէ վրաս չէր կարող լինել:

Պէտք է փորձեմ հերթով խօսիլ այդ զինատար խումբերու մասին, որոնցմէ ամէն մէկը մէկ ղիւցազնութիւն, մէկ ողբերգութիւն էր: Իմ տուած ցանկը լրիւ չպիտի լինի: Թող այս հարցով հետաքրքրուողները ուսումնասիրութիւն կատարեն հին նամակներու եւ արխիւներու մէջ կամ թո՛ղ լրացումներ կատարեն այդ կռիւներուն, արշաւանքներուն մասնակցողները:

1890-1899 թուերուն հետեւեալ զինական խմբերու արշաւանքի մասին լսած եմ մասնակցողներու պատմութիւններէն: Կարսի նահանգէն եղածներն են. —

1.— Յունոյի խումբը: Այս մասին դիտցածս ըսած եմ: Ան դէպի Երկիր թափանցած է մինչեւ Սպեր, Կիսկիմ, Խոփէ, Թորթում, իսկ հիմք ունեցած է Արտուին, Օլթի, Գեոլա:

2.— Կուկունեանի խումբը: Ինձ կը թուի թէ ամենէն հաւաստի աղբիւրը Անդրէ Տէր Օհանեանի հաւաքածն է: Գործունէութեան շրջագիծը սահմանափակուած էր Կարս եւ Կաղզուան դաւառներու մէջ: Այդ խումբին մասնակցողներու մէջ էին Եփրեմը, Քեռին (Քաֆթառ Արշակ), Բալաջանը, Ռուբէն Դերձակեանը, կարծեմ ե՛ւ Որսորդ Գէորգը, որ Քեռիի հետ եղած էր նաեւ Յունոյի խմբին մէջ:

3.— Իշխ. Յովսէփ Արդութեանը (Լոռեցի) եւ Զալլաթը, որոնք կ'անցնին Կարսէն Սր. Կարապետ եւ կապ կը հաստատեն Արարոյի հետ ու իրենց խմբի ղէնքերը թողած՝ կը վերադառնան:

4.— Արաբոյի խումբը (*): Ան կուգայ Կովկաս: Կարսի մէջ կը զինեն անոր խումբը եւ մէջը կը դնեն այնպիսի ընկերներ, որոնցմէ խումբը յեղափոխական բնոյթ կը ստանայ: Ատոնցմէ էր, կարծեմ, Ախլցխացի Լեւոնը: Խումբը եւ Արարոն սպաննուեցան ճանապարհին Գեալէ-ուաչ հովիտին մէջ, Տարօնի սահմանին վրայ:

5.— Հնչակեան Մուրատի խումբը, որ կը զինուի Կարսի մէջ

(*) Արաբոյի մասին պիտի պատմեմ հետագային (Հատոր Գ.)

եւ ապահով կը հասնի Սասուն :

6.— Արզրի-Աղանցի Պողոսի խումբը, զոր Հրայրը իրեն հետ բերած էր Կարս, ուր կը ղինուի ու ապահով կը հասնի Տարօն եւ Սասուն :

7.— Երկրորդ խումբ մը Հրայրի հետ եկածներէն (խմբապետի անունը չեմ յիշեր) կը ղինուի Կարսի մէջ եւ կը վերադառնայ Սասուն-Տարօն : Այդ խումբին կը մասնակցի դեռ եւս պատանի Շէնիկցի Չոլօն : Խումբը ճանապարհին քանի մը մարդ զոհ կուտայ կռուի մէջ, իսկ մնացածները տեղ կը հասնին. ապահով :

8.— Շէնիկցի Ստեփանի խումբը : Ստեփանը, որ յայտնի իշխան Գրգէի մօտիկ աղզականն էր, Սասնոյ կռիւները չսկսած, ճամբայ կ'իյնայ դէպի Կարս՝ ղէնք ճարելու համար : Ճանապարհին Բուլանըխի Ապրի գիւղին մէջ ան կը տեսնէ քիւրտ շէյխ մը, որ բռնագրաւած էր հայերու կալուածները եւ կը բռնանար հայերու վրայ : Տաքարիւն տղայ լինելով՝ խանչալը կը հանէ եւ, առանց հետեւանքներու մասին մտածելու, կը սպաննէ շէյխը եւ ինքը ճամբան կը շարունակէ ու կը հասնի Կարս :

— Շէնիկի Գրգէի եղբայրն էմ (կարծեմ հօրեղբօր տղան) : Ապրիի շէյխը ես սպաննած եմ : Ինծի լաւ ղէնք մը տուէք, կ'ըսէ :

— Քեզի ղէնք չկայ, — կը պատասխանեն, — քանի որ նամակ չես բերած : Քեզի մէկի տեղ օ ղէնք կուտանք, եթէ մեզ ծանօթ օ ընկեր գտնես եւ ղէնքերով Սասուն վերադառնաս :

Կ'ընդունի պայմանը եւ, հինգ ծանօթ գտնելով, կը ղինուի եւ ապահով կը վերադառնայ Սասուն :

Երկու շաբաթ յետոյ ան Կարսի մէջ կը տնկուի նորէն եւ ղէնք կ'ուղէ կրկին : Բայց այս անգամ վրան կը կասկածին եւ մահը անոր գլխուն կը ճօճայ : Ինչպէ՞ս ան գնաց ու եկաւ երկու շաբաթէն եւ նորէն նամակ ալ չբերաւ : Մինչեւ այդ կասկածները փարատելը, բանը բանէն անցած էր, Գրգէն սպաննուած էր եւ Սասունը ինկած :

Ստեփանը ես տեսայ 1903-ի վերջը : Ան Թախտի գիւղերու մէջ էր, իր անցեալով կ'ապրէր եւ Գրգէի դափնիներուն վրայ ինքն իրեն կը փքուէր : Այլեւս ժանգոտած հրացան էր դարձած :

9 եւ 10.— Այս երկու խումբերը Հրայրի անցուցած խումբերն են, որոնք թուրքական Բասենէն, Կարսէն ստացած զէնքերով դացած են Տարօն: Ովքե՞ր էին անոնց խմբապետները, եւ չկրցայ իմանալ:

11.— Զալլաթի երկրորդ խումբը, զոր ապահով կը հասցնէ Տարօն: Ինքը Խնուսի վրայով կը վերադառնայ Կարս: Ճանապարհին ան ընդհանուր կոտորածի փոթորիկին կը բռնուի, որուն համար նկատողութեան կ'արժանանայ, թէ ինչո՞ւ այդ փոթորիկին վերադարձած է:

12.— Տուրքախի խումբը, Խնուսցիներէ, զինուած Կարսի մէջ, որ կը հասնի ու կը հաստատուի Խնուս: Կոտորածին ինքը եւս կը մնայ Խնուս եւ ապա ողջ կը վերադառնայ:

Այս 12 խմբերէն առաջին հինգը անցած են Երկիր 1890-94 թուականներուն, այսինքն՝ Սասնոյ առաջին ապստամբութիւնը դեռ չծաղած: Իսկ մնացած եօթը եղած են 1894-95 թուականներուն, այսինքն՝ Սասնոյ ապստամբութեան ընթացքին կամ անոր անկման օրերուն:

13.— Շապին-Գարահիսարցի Աբրոյի խումբը, որ Կարսէն կ'անցնի Սասուն ընդհանուր կոտորածի եւ Սասնոյ վերաշինման ընթացքին եւ, ապահով տեղ հասնելէ վերջ, զոհ կը դնայ, հիւսինի տակ իյնալով:

14.— Սոխորդի Սերոբը, որ Պալքաններու վրայով կուզայ եւ, Կարսի մէջ խումբի մը գլուխ անցած, ապահով կ'անցնի Նեմրութ, Ախլաթի չրջանը եւ կը դառնայ Սերոբ փաշան:

15.— Փոքրիկ խումբ մը ախլաթցիներէ, որ կ'անցնի Կարսի վրայով եւ ապահով կը հասնի Ախլաթ: Ղեկավարի անունը չգիտեմ:

16.— Բաբերդցի Սեպուհը (Կարսի մէջ Քեոսայ Արշակ անունով ճանչցուած) կ'անցնի Կարսէն, ապահով կը հասնի Սասուն եւ կը վերադառնայ:

17.— Ախլաթցի ճարտարի (Սերոբի ազգական) մեծ խումբը, որուն կը մասնակցէին Առաքելը, Մուշեղը, Առիւծ Աւազը եւ Բալարեխ Կարապետը, Կարսի մէջ զինուելով՝ կը մտնէ Բազրեւանդ եւ, այնտեղէն սկսած, շարունակական կռիւ տալով՝ կը հասնի Խաթավին լեռը: Վերջինի անունով այդ խումբը հե-

րոսացած է: Բազմաթիւ հոմերական կռիւներէ վերջ, խումբին մնացորդները կը հասնին Ախլաթ՝ Սերոբի մօտ: Այս խմբի կռիւները անմահացած են անհաւատալի քաջագործութիւններով, որոնք կ'երգուին մանաւանդ քիւրտերէն:

18.— Խաստուրի խումբը, նոյնպէս Կարսի մէջ զինուած, ճարտարի հետքերով կ'երթայ Ախլաթ: Ո՞վ էր խմբապետը՝ Միհրա՞նը թէ Խանը, հաստատ չզիտեմ: Այդ խումբը շատ ծանր կռուի կը բռնուի Բազրեւանդի Խաստուր դիւղի շրջակայքը եւ այդ անունով ալ կը ճանչցուի: Անոր մասնակիցներէն գլխաւորներն էին երկու եղբայրներ՝ Միհրանը եւ Յաբէթը (որոնք շատ քաջ էին, բայց վերջէն, հատուածական կիրքէ տարուելով, դարձան դաւաճան եւ ոռւսական դործակալներ, ու Դաշնակցութեան կողմէ ասաբեկուեցան, նախօրօք խլելով մեղմէ Եղիշէ Թոփչեանը), Խանը, որ դարձաւ խմբապետ յետագային, Սիմոն Բաբերդցին եւ Թոռլցիկ Գէորդը (Վրաստանցին), որ դերմանական բարձրագոյն կրթութեամբ շատ ինքնատիպ դէմք մըն էր եւ հասարակ զինուորութեան սիրահար: Այս խումբը, իր նպատակին չհասած, զոհեր տալով հարկադրուեցաւ վերադառնալ կէս ճամբայէն: Կարծեմ Սեպուհն ալ Խաստուրի կռուին մասնակցած էր:

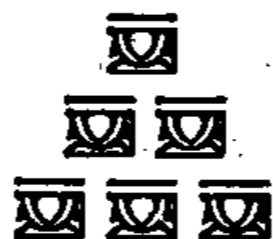
19 եւ 20.— Սեւ-Քարեցի Սաֆոյի եւ Բաբերդցի Սեպուհի խումբերը, որոնք չեմ զիտեր առանձի՞ն-առանձին, թէ միասնաբար, Կարսէն մեկնելով ապահով հասած էին Սասուն-Տարօն: Անոնց գլխաւոր նպատակն էր՝ փոխարինել Յրոնք դիւղի մէջ սպաննուած Գուրդէնը եւ վերջ տալ Սերոբ Փաշայի ու Անդրանիկի, Ժողովրդի եւ Փէտայիներու միջեւ եղած տարակարծութիւններուն եւ հակամարտութիւններուն: Առաքելութիւնը ձախողած էր Սաքոյի ձերբակալութեան պատճառով, եւ Սեպուհը, տեսնելով որ անկարող է հաշտեցնել կողմերը, վերադարձեր էր:

Այս ցանկը, ինչպէս ըսի, թերի է: Թո՛ղ ուրիշները լրացնեն դայն:

Որքա՞ն էր թիւը այդ խումբերուն մէջ մասնակցողներուն, որքա՞ն զինական եւ մարդկային ոյժ մտաւ եւ որքա՞նը փճացաւ ու նահատակուեցաւ, ճշտութեամբ որոշելը անհնարին է

ներկայ պայմաններու մէջ: Բայց փաստը կը մնայ փաստ, որ 1890-99 թուականներուն այդ քանակութեամբ ոյժերու ներածման դործը համարեա ամբողջութեամբ ծանրացած էր Կարսի վրայ:

Այս ցանկին մէջ չեն այն խմբերը եւ ձեռնարկները որոնք կատարուած են Երեւանի եւ Պարսկաստանի կողմէն դէպի Երկիր:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԿԱՐՍԸ 1900—1904 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ.

ՆՈՐ ԵՒ ՀԻՆ ՍԵՐՈՒՆԻՆԵՐԸ. ՇՈՒՇԻԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒ-
ԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՂԱԾ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ.

ԹՈՐԳՈՄ-ԹՈՒՄԱՆԸ.

ՄԵՆԱԿԸ, ԻՍԱՋԱՆԸ.

ՍԵՐԳԷՅ՝ ԳՈՐԾԻՉ ԿԱՐՍՈՒՄ.

ԻՇԽԱՆԸ.

ԲԱՍԵՆԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ. ՆԵՒՐՈՒՋ, ԽԱՆ.

1900—1904 թուականներուն, Կարսի կեանքը աւելի քան յու-
զումնալից էր եւ փոթորիկներու ենթակայ: Յատկանշական
փոփոխութիւններ եղած էին անոր թէ՛ կազմակերպական ներ-
քին կեանքի եւ թէ՛ պայքարի բնոյթին մէջ:

Ծանօթացանք Կ. Կոմիտէի ընտրութեան պայմաններուն
հետ: Ընտրողներուն համար անհրաժեշտ էր գիտնալ ոչ միայն
թեկնածուին անձը, այլեւ անցեալը անոր նախնիքներուն, որոնք
պէտք է հաւատարիմ լինէին հայկական բարքերուն: Այս պա-
րագան պատճառ էր որ Կ. Կոմիտէն ընդհանրապէս բաղկանար
տեղացիներէ կամ Ախալքալակցիներէ եւ Ալեքսանդրապոլցիներ-
է, որոնք ծանօթ էին իրենց եւ միեւնոյն ժողովուրդն էին՝

Բարձր Հայքէն ծնած: Այս հանգամանքը Կ. Կոմիտէի նկարագիրը կը դարձնէր յարատեւ եւ աւանդապաշտ:

Երկրորդ պարագայ մըն ալ պէտք է մատնանշել.— Կ. Կոմիտէն միայն դործին ղեկը իր ձեռքը կը պահէր, բայց ինքը դադտնի կը մնար: Գործը թիավարողները դործիչներն էին, որ ընդհանրապէս կ'ընտրուէին Կ. Կոմիտէի ճաշակին համաձայն, ընդհանրապէս իրենց շրջանի կամ ծանօթ շրջաններու անձերէ եւ կամ Երկրի այն շրջաններէն, որոնց յենարանը Կարսն էր: Ատոնք էին Բարձր Հայքն ու Տարօնը եւ անոնց յարակից շրջանները: Ինչ ալ որ լինին պատճառները, իրողութիւն է որ թէեւ Վասպուրականի առաջին դործիչը եղած է կարսեցի, բայց ոչ մէկ վասպուրականցի դործիչ կամ ղինուոր չէ եղած Կարս: Միաժամանակ Արցախը եւ Սիւնիքը, որոնք իրենց դործիչներով ու ղինուորներով հեղեղած էին Անդրկովկասը, Պարսկաստանը եւ Վասպուրականը, բոլորովին բացակայած են Կարսէն, Բարձր Հայքէն եւ Տարօնէն: Այսպէս էր մինչեւ 1900 թուականները:

Բան չէր փոխուած Կարսի եւ միջին Հայաստանի շրջաններուն մէջ, ուր նախկին նահապետական բարքերը կը շարունակուէին եւ դասակարգերու տարբերութիւնները զգալի չէին: Բայց Թիֆլիզի, Բաղուի եւ Ղարաբաղի մէջ, բաւական բան փոխուած էր: Փոխուած էին ե՛ւ տեղի զաւակները, որոնք բարձր կը թուէին ստացած, կուգային էջմիածնի ձեմարանէն կամ Թեմական միջնակարգ դպրոցներէն, (ընդհանրապէս անոնցմէ արտաքսուած), եւ խստօրէն կը քննադատէին բոլոր կարգերը: Նոյնպէս ե՛ւ Թիֆլիզի ուսական դպրոցներէն եկողները ոչ մէկ բանի չէին հաւանիր եւ ինչ որ նոր բան մը կը փնտռէին՝ հինը ժխտելով, բայց նորը չկարողանալով ձեւակերպել: Ասոնց մէջ էին Դերենիկ եւ Վահագն Դեմիրջեանները, Աւետիք Իսահակեանը եւ ուրիշներ, որոնք յետագային ծանօթ դէմքեր դարձան, տասը աղբիւրէ ջուր խմելէ յետոյ: Հիները անոնց մասին կ'ըսէին.

«Ձանրմ, հաւը որ հաւ է, հաւկիթ ածելէն վերջ կը քչքչայ: Մեր լակոտներ, առանց հաւկիթ ածելու, մեղմէ ելած, մեղի լողալ կը սորվեցնեն եւ կը քչքչան: Այս եղա՞ւ»:

Ծնողները չէին հասկնար թէ աշխարհի մէջ երկունք մը կար , զոր իրենք չէին զգար , բայց զաւակները կը զգային , թէեւ անորոշ կերպով : Եւ այդ երկու աղբիւր ունէր : Մէկը՝ հոգեւորական դասի ներքին փտախտն էր , որ այդ դասը դարձուցած էր աչքին փուշը , մանաւանդ հոգեւոր դպրոցներէն դուրս ելածներու : Միւսը ուղղուած էր արդէն արմատ բռնած քաղքենի դասակարգի եւ մասնաւորապէս հայ բուրժուազիայի դէմ , որ կը նկատուէր գործիք ուսւ բռնակալութեան :

Այս հակակրօնները երիտասարդութեան մէջ , եթէ չէին հասունցած Կարսի եւ միջին Հայաստանի շրջաններու մէջ , ուր դեռ չկային այդ դասերը , բայց բիւրեղացած էին Անդրկովկասի մեծ քաղաքներու եւ փոքրիկ Շուշիի մէջ :

1900 թուականներն էին :

Երիտասարդները , աշակերտները տաք տաք կը վիճէին , կը կռուէին , իրարմէ կը խռովէին՝ ոչ թէ կեանքի ընթացիկ հարցերու , այլ համաշխարհային հարցերը լուծելու համար : Հարցերը կը դնէին շեշտակի :

— Աղղերու եւ պետութեանց տարբերութիւններու , անոնց հակամարտութիւններու , աշխարհակալութիւններու հիմքը տնտեսական ազդակներն են , շահագործող դասակարգերու ճրգտումները՝ ստրկութեան մէջ պահելու շահագործուող դասակարգերը : Դասակարգերու վերացումով ամէն ինչ կը լմնայ , եւ ընկերվարութիւնը կը թագաւորէ :

— Ոչ , — կ'ընդդիմախօսէր մեծամասնութիւնը , — ազգային հարցը ծնունդ չէ տնտեսական ազդակներու : Ան բնատուր ոյժ մըն է եւ անկախ է թէ՛ դասակարգային եւ թէ՛ նիւթական տուեալներէ : Աղղ մը , որ ազատ չէ եւ տիրապետուած է ուրիշի մը կողմէ , արդէն շահագործուող , ճնշուած դասակարգ է , իսկ տիրապետողը՝ շահագործող : Արդ՝ աղղերու ազատութիւնը եւ անոնց դաշնակցութիւնը կը տանի ընկերվարութեան : Ընկերվարութիւնը կրնայ իրագործուիլ միայն ազատ , իրարու հետ դաշնակցած ժողովուրդներու աշխատաւորութեան միացումով ընդդէմ շահագործող դասերու :

Այս վէճերու մէջ , մէկ կողմէ կը մասնակցէին Ա. Ծատուրեան , Նարիման Տէր Ղազարեան եւ Ղազար Տէր Ղազարեան ,

Սաքօ Համբարձումեան, Ա. Յովհաննէսեան եւ Երկակենցաղ համարուող Լեւոն Աթաբեկեան, — իսկ միւս կողմէ՝ Արամը, Թորգոմը, Իսաջանը: Անոնց լսողները աշակերտներն էին, որոնց մէջ էին Մենակը եւ փոքրիկ Նիկօլը (յետոյ Իշխան անունով յայտնի դարձած): Տարիքաւորները կը լսէին՝ գլուխներ շարժելով եւ բացականչելով. «Բօշ տղաներ են, պարասլ մնացել՝ ջուր կը պնդցնեն»:

Գուցէ իրաւունք ունէին տարիքաւորները, քանի որ կէս դար անցնելէ վերջն ալ այդ ջուրը չէ պնդացած: Բայց վիճաբանող երիտասարդներուն ծնողները չէին հասկնար իրենց զաւակներուն տենչերը: Անոնց ականջին ջրի ձայն կուտային այդ կռիւները եւ կամ աչնան չուող արագիւններու կափկափոց կը թուէին:

Երիտասարդներու այս անընդհատ վէճերը վերջացան անով, որ մէկ օր ալ տնոնք, երկու թեւերու բաժնուած, երկինք բարձրացան: Մէկ թեւը ուղղուեցաւ հիւսիս՝ Ռուսաստան, որոնելու համամարդկային յեղափոխութիւնը եւ յանձինս նախ՝ Պլեխանովի, ապա Լենինի՝ գտաւ Սոցիալ Դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որուն մէջ հալեցաւ: Եւ ոչ ոք անոնցմէ իր տունն ու տեղը չտեսաւ այլեւս(*): Երկրորդ թեւը, որուն առաջէն կ'երթար Իսաջանը, կողքերէն Թորգոմը եւ Արամը, իսկ երամը անոնց ետեւէն, Հայաստանի հողերէն դուրս չելաւ, ուղղուեցաւ դէպի հարաւ եւ իջաւ Երկրի սահմաններուն վրայ՝ հոն գտնելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինուորութիւնը եւ հալելով անոր մէջ: Շուշուայ այս վերջին երամէն ալ ոչ ոք իր տունն ու տեղը չդարձաւ: Ամէնքն ալ ինկան Հայաստանի հողերուն վրայ՝ անոր աղատութեան եւ աղատ աղճերու դաշնակցութեան համար:

Եւ այս երկու խումբերը մինչեւ վերջն ալ իրարու հակառակորդ մնացին եւ մեռան իբրեւ հակառակորդներ, թէեւ ոմանք

(*) Այս անունները մեծ դեր կատարեցին յօգուտ Ռուսաստանի, բայց հայազգի հին գորավարներու չափ իսկ շնորհակալութեան չարժանացան:

հարազատ եղբայրներ էին, ինչպէս Կոստի եւ Սաքօ Համբարձումեանները:

Ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ Շուշուայ այս որոնող երիտասարդները, որոնք բռնկուած էին ինչպէս ազգային, նոյնպէս եւ ընկերվարական շունչով, իրենց սովորական Պարսկաստանի եւ Վասպուրականի ուղին կորսնցուցած, ինկան Կարսի շրջանը՝ անկէ Տարօն անցնելու ուխտով: Չեմ կարծեր թէ այդ եղաւ ինքնաբերաբար: Ոչ ալ կը կարծեմ թէ այդ եղաւ Կարսի կամ Երկրի հրաւերով: Կը կարծեմ թէ Շուշուայ քաղաքի վրայով անցած էին կամ Ռոստոմի կամ Համոյի (Օհանջանեան) ստուերները: Եւ անոնք Կարս ինկան ճիշտ այնպէս, ինչպէս ես էի ինկած՝ «վարժուելու» համար:

Կարսի եւ Երկրի դժուարութիւնները այդ կռուակներէն ու մանց թեւերը յոգնեցուցին եւ դանոնք չէզոքացուցին, ինչպէս, օրինակ, Փարսադանը, Բայց միւսները, ինչպէս Սերգէյը (Արամը), Իսաջանը, Թումանը, Մենակը, Նիկոլը (Իշխանը) այնպիսի դուժան մը քաշեցին Կարսի եւ Երկրի կեանքին մէջ, որ թէեւ կէս դար անցած է, բայց անոնց հետքերը չեն ոչընչացած եւ անոնց շաւիղով ցանք կ'ընէ հայուժիւնը՝ իր քաղաքական ապագան կերտելու համար:

Անոնք այսպէս կը դատէին.—

— Հաւատացեալը թո՛ղ սիրէ եկեղեցին: Մենք ատոր դէմ չենք եւ պարտաւոր ենք պաշտպանել այդ հիմնարկութիւնը, քանի որ մեր ազգէն են հաւատացեալները: Բայց այդ չի նշանակեր որ ազգը պէտք է մտնի վեղարաւորներու փէշերուն տակ եւ իր սանձը տայ անոնց ձեռքը: Լերան հովիւը աւելի հաւատացեալ է քան ամէն օր աւետարան կարդացող վարդապետը: Պաշտօնի բերումով սուինը ձեռին դինուորը, որ մեզ կը սպաննէ, աւելի սրտցաւ հայ է, քան Բենիկները (վարդապետ), Մեսրոպները (եպիսկոպոս), որ դիտնականի հռչակ ունի եւ կամ Աշրղեանները, որ եկեղեցիի պետ կը համարուին: Ասոնք պաշտօնեաներ եւ ծիսակատարներ են, որոնք հոն են ուր շատ հաց կամ շատ պատիւ կը սպասուի: Ռուսը կրնայ տալ աւելին, եւ անոնք անոր հետ են ու կը լինին: Ղեկը միայն ժողովրդական ներկայացուցչութեան պէտք է վստահիլ:

Այս մտքերը դարձանքով ու վերասպահութեամբ կը լսէր Կարսի ժողովուրդը: Բայց ան դարձաւ անվերասպահ, երբ եկեղեցական կալուածներու դրաման դործողութիւնը եղաւ, երբ այս «անաստուածները» իրենց կուրծքերը պատնէշ դարձուցին կողակներու սուիններուն եւ հարկադրեցին կղերականներն իրենց հետ քայլել:

Նոյնպէս նորութիւն էր այդ երիտասարդներու վերաբերմունքը դէպի բուրժուա դասը, որ արդէն իր հղօրութեան դադաթնակէտին հասնելու վրայ էր եւ իր ազգային կերպարանքը ցոյց տուած էր Շուշիի, Բաղուի եւ Թիֆլիզի մէջ:

— Ճիշտ է, — կ'ըսէին անոնք, — ձեր շրջաններու մէջ դասակարգեր չկան. ամէնքն ալ դիւղացի կամ անոր պէս բան մըն են: Ձիթողցեւը Ալեքսանդրապոլի մէջ, Բաղդասարովը Կարսի մէջ դասակարգ չեն, ճանկեր չունին մատներուն, ատամ չունին բերաննին: Չանոնք չեն կրնար ազատել իրենց ազգանուններու «ով» կամ «եւ» ուսական պոչերը: Բայց դիտե՛ք որ վտանդը կայ: Այդպիսիները անպայմանօրէն օր մը ձեր դիխուն չարիք պիտի լինին: Մեր մօտ ալ այդպէս էր: Մեր Վարդանն ու Նիկոլն ալ ձեզ պէս կը դատէին: Կ'ըսէին՝ «Փող կը սիրեն դրանք, թո՛ղ դնան վաստկեն, դուցէ բանի մը պէտք դան»: Անոնց այդ կարծիքը սակայն, սխալ էր: Չհասկցանք որ օձի հաւկիթէն օձ դուրս կուգայ, հաւկիթները չփճացուցին եւ այժմ հաւկիթէն օձ դուրս կուգայ, հաւկիթները չփճացուցին եւ այժմ փոշմանած են: Ուշ է արդէն: Անոնք դասակարգ կաղմած, հողեւորական ու սպահանողական իրենց թեւին տակ առած, ամէն մէկուն մէկ շան «թուլայի փայ» հանած՝ իրենք իրենց ազգի ներկայացուցիչ կը համարեն: Կ'ըսէք. «Մենք երկու թշնամի ունինք՝ թուրք եւ ռուս բռնակալութիւնները»: Լաւ: Բայց այդ բռնակալութիւնները ուժեղացնողները ատոնք են: Մեր թշնամիներն են, թէ ոչ: Մեր թշնամիներն են, թէկուզ հայ համարուին: Գինին մածունի հետ կը խմէ՞ք: Ի հարկէ, ոչ: Սայլը երկու հակառակ կողմերէն կը լծէ՞ք: Ի հարկէ, ոչ: Սայլը իր տեղը պիտի մնայ: Մեր կոմիտէներու մէջ տեղ չունին մարդիկ, որոնց աստուածն է ոսկին:

Այսպէս բարձր ու համարձակ կը խօսէին եւ, վերջ ի վեր-

ջոյ, Երուանդ Համամչեանը Կարսի մէջ, Վահան Չալլաթեանը Ալեքսանդրապոլի մէջ չէղոքացուեցան եւ ասպարէզէն քշուեցան :

Նորեկները Երկրի գործունէութեան մասին ալ իւրայատուկ մտածելակերպ ունէին :

— Անկասկած, պէտք է ուժովցնել Սասունը: Բայց ան կ'ուժովնայ որակով ու ղէնքով եւ ոչ թէ զոհաբերողներու քանակով, որոնցմով ան հարուստ է արղէն: Կատարելագործուած ղէնքերը պէտք է ուղարկել ոչ թէ մաս-մաս, բաղմաթիւ վտանգներով, այլ զանգուածով եւ մէկ վտանգով :

Այս տեսակէտները հիմնական վերաքննութիւն էին ցարդ եղած գործելակերպին :

— Հոն, Երկրի մէջ, — կը շարունակէին, — քաջն ու կռուողը՝ շատ, ղէնքն ու պատրաստուած ոյժերը՝ պակաս: Արդ՝ թո՛ղ Երկիր երթան բժիշկն ու ուսումնականը, սպան ու ենթասպան եւ կռուի արհեստին մասնագէտը :

Այսպէս կ'ըսէին Սերգէյը եւ իրեն հետ եկածները՝ իրենց առողջ բնաղղներով, բայց իրենցմէ ե՛ւ ոչ մէկը դեռ չէր լրացներ այդ յատկութիւնները: Այդ պատճառով Իսաջանը արագօրէն կ'ուղէր մասնագէտ դառնալ ոմբակոծութեան, որու պատրաստութիւններուն ան, աւա՛ղ, զոհ պիտի գնար :

* * *

Կարս եկած Շուշուայ երիտասարդներէն ե՛ւ ոչ մէկը նախապէս կը ճանչնայի: Անոնցմէ միայն Թումանին հանդիպած էի շատ տարօրինակ պայմաններու մէջ, 1901-ին թէ 1902-ին :

Անդրկովկասի եւ Կովկասի բոլոր տեսակի զօրքերը ուղմափորձի էին ելած թրքական սահմաններուն վրայ: Չէինք գիտեր թէ՛ կռի՞ւ պիտի լինէր, թէ պարզ ուղմափորձ մըն էր բոլոր բանակներուն համար: Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Սարիղամիշ-Արտասան տարածութիւնը ճերմակ վրաններով էր ծածկուած: Չիեր կը խրինջային, կառքեր անվերջ շարանով ծուլօրէն կը շարժէին եւ զինուորներ՝ մեղրաճանճերու նման կը վխտային: Իսկ Պոլիգոնը դարձած էր վայր մը, ուր ասեղ ճգէիր՝ գետին չէր իյնար: Բոլորի բերանն էր «փոխարքան

կուզայ» եւ, երբ ան հասնի Թիֆլիզէն, ամէն բան կը սկսուի : Ի՞նչ կը սկսուի, այդ մեր գիտնալիքը չէր : Գիտէին մեծերը միայն :

Մենք վրանի մը տակ հինգ հոգի էինք : Նախապէս աքլոր էինք դարձած, որովհետեւ առառաւելն 10 օրէն «ռուսական յաղթական բանակի սպաները» պիտի դառնայինք : Ձեւական քննութիւն մը մնացեր էր միայն, զոր վստահ էինք անցնել յաջողութեամբ :

Մեզմէ միայն Կացն էր որ այդ երջանիկ օրին չէր սպասեր, թէեւ ան բոլորէս աւելի ընդունակն էր եւ պատրաստուածը : Կացի հայրը ադամանդավաճառ մըն էր, որուն խանութը կը գտնուէր Թիֆլիզի Գոլովինսկի Պրոսպեկտի վրայ, փոխարքայի պալատին մօտ : Անոր յաճախորդներէն էին փոխարքան եւ մանաւանդ անոր դքսուհին : Մեր ընկեր Կացը կրճքին կը կրէր Օտեսայի համալսարանի աւարտման շքանշանը : Ան նոր վերադարձած էր Պերլինէն, ուր աւարտած էր նաեւ այնտեղի համալսարանը : Մէկ խօսքով՝ ան մեր բոլորէն աւելի ուսումնական էր, հարուստ եւ ներկայանալի : Անչուչտ ան բոլորէս աւելի յաջող քննութիւն տուած էր սպայութեան : Բայց ան հասարակ զինուորութեան մէկ թել կրնար ստանալ միայն եւ չէր կրնար սպայ դառնալ, որովհետեւ ծագումով հրեայ էր : Ան այդ գիտէր եւ, արդէն մեզ սպայ եւ իրեն զինուոր համարելով, իր հաշուին ամէն տեսակի խմիչք եւ ուտելիքներ կ'առնէր մեզ համար, որպէսզի գոնէ նուազ զգացնենք իրեն իր ծագումը : Այս արծուաքիթ, բարձրահասակ Կացը համակրելի էր, չնայելով իր հալածուած ծագումին :

Միւսը վրացի մըն էր, բայց թէ ի՞նչ էր, չէր ուզեր հասկըցնել : Ան հպարտ էր իր «կնեազ» (իշխան) տիտղոսով եւ կնեազ Թումանով կը կոչուէր : Հպարտ էր որ Վերիիսկի Սպուսկի եւ Միխայլովսկի Պրոսպեկտի անկիւնին մօտ ունէր սեփական թատրոն, իսկ Մցխէթի մէջ ալ՝ շքեղ պալատ մը : Ան կը սպասէր անհամբեր այն օրուան, երբ զարդարուէր արդէն դնած սպայական ոսկեղօծ ուսնոցներով եւ իրաւարանի նշանով, որ շատ յարգի էր զինուորականներու մօտ : «Դատախազ» կարող էր դառնալ, առանց ճակատի վտանգին ենթարկելու ինքզինքը : Սպայ

կը լինէր՝ առանց կռուի տաղտուկին: Պարկեշտ մարդ էր, եւ խիստ հիւրասէր:

Երրորդը զտարիւն ոռւս մըն էր, աւելի ճիշտը՝ ուկրայնացի՝ Ռուդենկո անունով: Ան «Սեւ հարիւրակներու» աղդեցութեան տակ էր: Ան ալ համալսարանաւարտի նշան ունէր եւ արդէն ինքն իրեն անյաղթելի ոռւսական բանակի հրամանատար կը պատկերացնէր: Թէեւ անոր հետաքրքրութիւնը այլ տեղ էր, բայց կ'ուզէր կնեազ Թումանովի Մցխէթի պալատին մէջ նստիչն եւ նորէն հիւրասիրուիլ, իսկ «Ժիդ» (Եահուտի) Կացին հետան շարունակ առեւտրական գործերու մասին կը խօսէր եւ անոր հիւրասիրած պէս-պէս խմիչքներուն համը կ'ուզէր հասկնալ:

Մնացած երկուքէն մէկը ես էի, միւսը՝ իմ ճեմարանական ընկերս՝ Արտաշէս Սիւտճեանը: Թէեւ մենք համալսարանաւարտի նշաններ չունէինք, բայց վստահ էինք, որ մենք ալ սպայի ուսնոցներ շուտով պիտի կրէինք, որքան ալ մեր ոռուերէնը սահուն չլինէր անոնց պէս եւ մեր երազները նման չլինէին անոնցին:

Ես թիւրիմացութիւն էի ապաղայի այդ սպաներուն մէջ: Արտաշէսը բանի մը պէտք պիտի դար: Լաւ ջութակ կը դարնէր, Ռուդենկոն լաւ փող կը փչէր, եւ կը զբաղեցնէին մեզ եւ հարեւան վրաններուն սպաները:

Երբ Ռուդենկոն եւ Արտաշէսը կանգնեցուցին իրենց նուազը, Կացը դարձաւ մեզի եւ ըսաւ.

— Թոյլ տուէք այսօր հրաւիրելու ձեզ, որ մի քիչ ուրախանանք մի շատ համակրելի սպայի ընկերակցութեամբ: Նրան ես պարտական եմ մի հիւրասիրութիւն: Անցեալ երեկոյ ես նրա հիւրն էի:

Ռուդենկոն իսկոյն պատասխանեց.

— Ի հարկէ, ի հարկէ...

Կը նախադար արդէն Կացի թանկագին խմիչքներուն համը: Ես ու Արտաշէսն ալ հետեւեցանք անոր՝ «Ի հարկէ, ի հարկէ» ըսելով, առանց դիտնալու թէ ով էր լինելու Կացի հիւրը: Քաղաքավար Կացը, դառնալով իշխան Թումանովին, որ դեռ «Ի հարկէ, ի հարկէ» չէր կանչած, աւելցուց:

— Գուցէ քեզ համար մեծ անակնկալ մը լինի: Այդ հա-

մակրելի սպան թուժան թուժանովն է, դուցէ քու արիւնակիցը,
թէ եւ իրեն թուժանեանց անուանեց:

Իշխան թուժանովը հետաքրքրուեցաւ եւ «կը խնդրեմ»,
կը խնդրեմ» ըսաւ:

Կացը վրանէն դուրս ինկաւ եւ 20 բոպէէն վերադարձաւ ու-
ղեկցութեամբ սպայի մը:

Նորեկը սպայի նոսր-նոր հագուստ ունէր: Կողքէն սուրը
կը ճօճար: Միջահասակ էր, երեսը քիչ մը ծաղկաքաղ, աչ-
քերը ժպտուն, աւելի դորովալից քան հրամայական եւ արհա-
մարհոտ, որ յատուկ է ուսնոցաւոր սպաներուն: Բոլորին մօ-
տեցաւ իբր հին ծանօթներու, եւ սեղանին գլուխ նստաւ՝ առանց
սեթեւեթի:

Անակնկալի չեկաւ իշխան թուժանովը, քանի որ նորեկը
եանց մըն էր, նոյն իսկ մելիք չէր, իսկ ինքը՝ իշխան էր, կա-
թողիկ, մինչ միւսը՝ լուսաւորչական:

— Պարոնայք, պարոնայք, թոյլ տուէք մի քանի խօսք ա-
սեմ, — ոտքի ելած՝ ըսաւ Ռուդենկոն, կոնեսակի բաժակը ձեռին:

Դժուարութեամբ, բայց լրջութիւն տիրեց:

— Վեց հոգի ենք հոս, — ըսաւ ան, — առնուաղն չորս կրօնք
ունինք, երկուսը անորոշ: Առնուաղն չորս մայրենի լեզու ու-
նինք, երկուսը այդ ալ չունին: Վեց ծաղում ունինք, որոնց ինչ
լինելը միայն մեր մայրերը գիտեն: Այս բաղմաղան տարրերս
ահա հաւաքուած ենք իբրեւ հարադատներ եւ մէկ կերպարանք
ենք առած՝ շնորհիւ մեր միակ եւ մեծ հայրենիքին, շնորհիւ
մեր կայսրութեան եւ անյաղթելի բանակին: Խմենք մեր բա-
նակի կենացը, խմենք անոր սպայութեան կենացը, որ կ'առաջ-
նորդէ դայն: Ալավերդին ձեզի, պարոն թուժան:

Թուժանը, յանկարծակիի եկած, խուսափում չունէր, քանի
որ ան էր սպայութեան ուսնոցներ կրող միակ անձը: Ժամա-
ցոյցին նայեց: Ռուդենկոյի ըսածը աղղած էր բոլորիս վրայ,
մանաւանդ Կացի, որ դեղնած պաստառ էր դարձած: Կը վախ-
նայինք թուժանի պատասխանէն, որ կրնար աղէտ մը դառնալ
մեր յարկին տակը:

— Ես, — ըսաւ թուժանը, — ընդամէնը հինգ բոպէ ունիմ
ձեզ հետ անցկացնելու, ժամադրութիւն ունիմ: Այո՛, իրաւունք

ունի Ռուդենկոն հպարտ լինելու այս մեր միութեան գոյութեան համար, որ աւելի կը սերտանայ այս ճոխ սեղանի եւ սրուակներու շնորհիւ, որի համար շնորհակալ եմ ձեզնից: Դուք, վաղուան առաջնորդները բանակի, կը խմեմ ձեր կենացը եւ կը ցանկամ, որ դուք ձեզ զգաք ժողովրդի ծառաները եւ ձեր կեանքը չխնայէք նրա երջանկութեան համար:

Ներողութիւն խնդրեց եւ դուրս ինկաւ վրանէն:

Ռուդենկոն, յանկարծ գլխի իյնալով, կանչեց.

ԻՍԱԶԱՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Եւ

ԹՈՒՄԱՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ (ԹՈՐԳՈՄ)

— Հասկցա՞ք: Այդ էշ Ղարաբաղցին նիհիլիստ է: Վա՛յ մեր բանակին, որ այդ առմեաշկաներով պիտի առաջնորդուի:

— Հասկցանք, հասկցանք, — ինքն իրմէն ելած պատասխանեց իշխան Թումանովը, — քեզ պէս լեզու ունեցողներն են որ նիհիլիստներ կը ստեղծեն, իսկ այդ նիհիլիստներն արմատէն հանողները՝ Լոռիս-Մելիքովներու նման առմեաշկաներն են, որոնցմով դուք կը հպարտանաք:

Այսպէս, երկու Թումանները քանդեցին մեր միութիւնը, եւ մենք բոլորս առանձին առանձին եղանք:

Առաջին տեսակցութիւնս Թումանի հետ այդ պայմաններու մէջ եղաւ, առանց իրարու հետ խօսք փոխանակելու, առանց իրար ճանչնալու: Բայց ինձ համար պարզ եղաւ որ մենք ժողովրդի ծառաներն ենք եւ ոչ աւելին:

Երկու թէ երեք տարի էր անցած, եւ մենք իրարու հետք կորսնցուցած էինք:

1903-ի վերջերը, Սերգէյ ըսաւ ինձ.

— Երթանք Թորգոմի մօտ: Վերադարձած է Սասունէն: Կ'երթայ Ընդհանուր Ժողովին:

Երբ հանդիպեցինք, հասկցայ որ Թորգոմը նոյն Թումանն էր: Ան ալ, ինձի նայելով, ըսաւ.

— Տնաչէնի տղայ, մենք հին ծանօթներ ենք: Ի՞նչ եղան ընկերներդ: Դո՞ւն ալ մեր մէջն ես: Երբ վերադառնամ, ինձ դախր, միասին երթանք Սասուն:

— Ես Սասուն գնացող չեմ, ես Վան դնացող եմ: Ընկերներէս լուր չունիմ, բայց վստահ եմ որ, բացի Ռուդենկոյէն, բոլորն էլ, քու խօսքերէն յետոյ, տրամադիր են լինելու ժողովրդի քան թէ բռնակալութեան ծառաները:

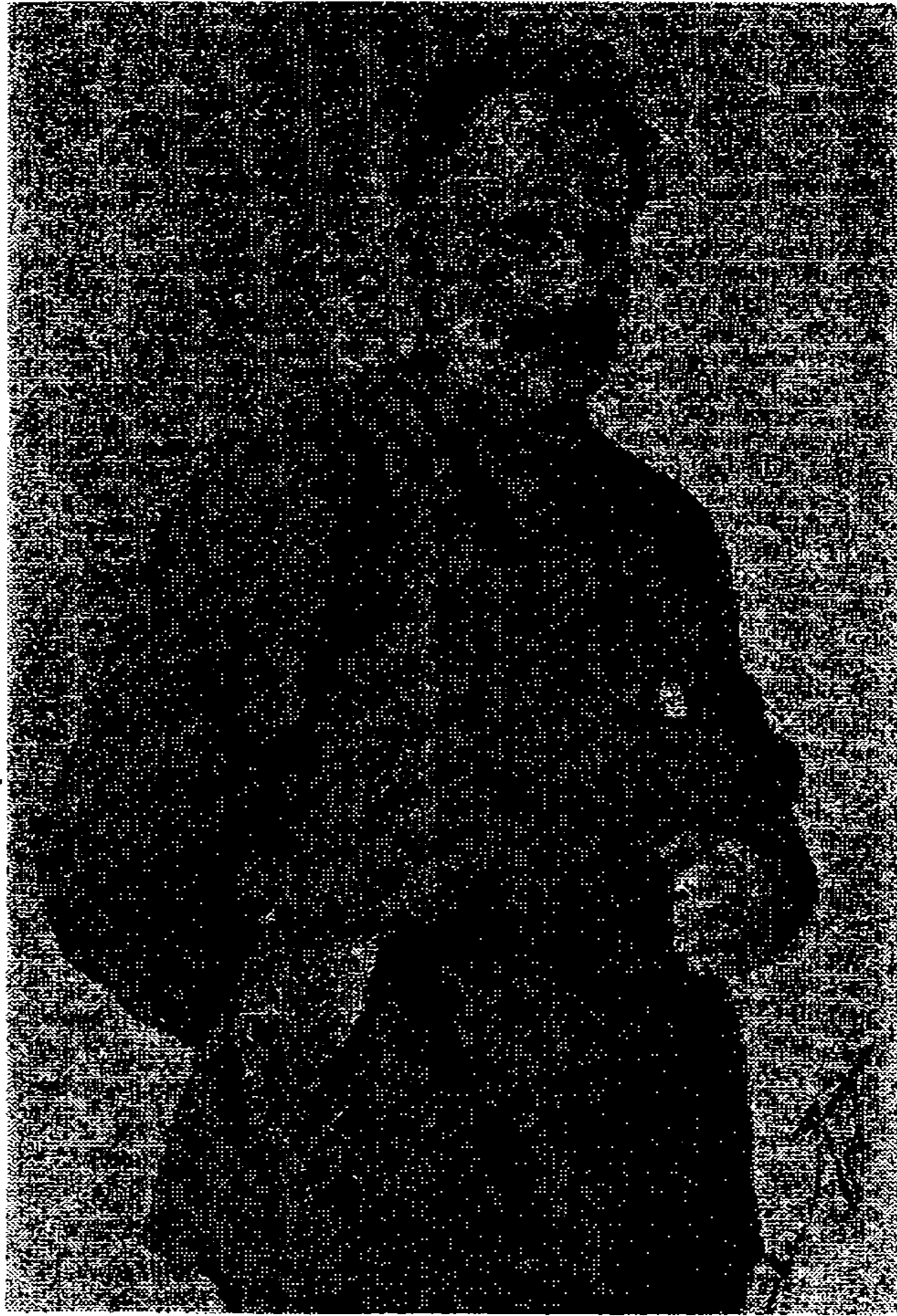
Թումանը դո՛հ եղաւ:

Պօսելու շատ Ժամանակ շունեցանք, ան մեկնեցաւ, եւ ես այլեւս յաւիտեան չտեսայ դայն:

Թորգոմ-Թումանը, սպայութիւնը թողած, Կարսի գործիչ էր դարձած եւ անոր մտասեւեռումը՝ Սասնոյ ուժեղացումն էր: Անոր պաշտպանած մտքերը եղած էին.

— Ապստամբութիւնը, կռիւը կախուած չեն միայն դիտակցութենէ, զոհաբերութենէ, քաջութենէ եւ նիւթի առաւելութենէ, այլ արհեստ է եւ դիտութիւն, զոր պէտք է սովորել: Առանց այս վերջինին՝ մնացածները ոչինչ են: Առանց առաջիններուն՝ այս վերջինն ալ անպէտք է:

Այս սկզբունքներու խորացման հետեւանքով է, որ ան կրցաւ իր շուրջը հաւաքել իրմէ փորձառու, անուանի եւ հռչակի տէր մարդիկ եւ կաղմակերպել «Մրրիկ» խումբը, մօտ 30 ձիաւոր: Այդ խումբի մէջ կը մտնէին ուսական բանակի ենթասպաներ, զինուորներ, ինչպէս ե՛ւ Ախլցխացի Արտաշէսը, որ սպաննուեց յետադային Բիթլիսի

ቶ ሪ ቡ ኮ

չըջանի մէջ, Ախալքալակցի Նիկոլը՝ որ շատ փորձանքներ տեսաւ ու մեռաւ, զինուոր Գրիգորը, որ Ալայ բէկին երեսին գոռաց ծանր վիրաւոր վիճակի մէջ. «Շուն, իմ վէրքերը մի՛ կապէ, ես մահը կ'ուզեմ: Եթէ առողջացնես, ես քեզ կը սպաննեմ»:

Այդ խմբի մէջ էին նաեւ Քաֆթառ Արշակը, որ յետոյ Քեռի կոչուեցաւ եւ Պարսկաստանի մէջ պսակ ստացաւ, Քեոսա Արշակը, որ յետոյ Սեպուհ կնքուեցաւ եւ Հայաստանի զօրավար եղաւ, Կարսեցի Տուրբախը, որ Թումանի դրօշակակիրը եղաւ, Մոկացի Գրիգորը, Մաշադի Աւետիսը, անաչառ Գիւմիւշխանեցի Աւօն, Առաքելը, Սվազցի Մուրատը, որոնք ամէնքն ալ մէկ մէկ պատմական դէմքեր դարձան, եւ ուրիշներ, որոնք աննշմար չանցան:

Ասոնք բոլորն ալ Թորգոմ-Թումանի առաջնորդութեամբ անվնաս հասան Սասուն եւ անոր պայքարի մէջ դեր խաղացին: Ու այս բոլորը կատարուեցաւ Մենակի շնորհիւ, որ Թորգոմի հետ պայմանաւորուած՝ աննշմար անցած էր Երկիր եւ ճշտած «Մըրիկ» խմբի ճամբաները եւ վտանգները:

Թորգոմը, Հրայրի պնդումով, կը մտնի Սասնոյ հրամանատարական կազմի մէջ, բայց կը հարկադրուի երթալ Ընդհանուր Ժողովին եւ նոր ոյժով վերադառնալ Վաղարշակին հետ:

Մենակը (Եզոր Առաստամեան) Թորգոմի ընկերն էր, եւ Շուշիէն Կարսի հնոցն էր ինկած: Ռոստոմի եւ Հրայրի ճամբովը կ'երթար: Իր սկզբունքն էր՝ «Ցանելէն առաջ՝ նախ դութան ընել, հողը պատրաստել»:

Մենակին ես բնաւ չտեսայ: Բայց անոր մասին իր մտերիմ ընկերներէն լսած եմ: Կ'ըսէին թէ զրական հակումներով եւ համակրելի դէմքով մտաւորական մըն էր: Անոր շատ մօտիկ էր եղած բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը, որը անոր ոտանաւոր մըն ալ նուիրած է:

Այս երիտասարդը, չունենալով մասնագիտութիւն կամ

Հհամարելով իրեն ատակ վարելու զինուոր կամ ժողովուրդ , իր վրայ կը վերցնէ ամենապատասխանատու եւ ամենավրտանդաւոր դործը : Ան կը մտածէ , եւ Սերգէյը կը հաստատէ , որ Սասնոյ հետ կապուելու եւ ոյժեր հասցնելու համար , նախ պէտք է ուսումնասիրել 200-300 քիլ . երկարութեամբ ճամբաները , որոշել հանգրուանները , որոշ վայրերու մէջ պաշարներ պատրաստել , եւ թշնամիին շարժուճեւը որոշել : Այդ բոլորի իրադործման համար ոչ զէնք պէտք էր եւ ոչ ալ որեւէ մէկ ուրիշ բան , այլ միայն աչքբացութիւն եւ զգուշութիւն : Եւ ան ծպտուած կ'անցնի Բասենի եւ Խնուսի շրջանները , իբր գիւղացի՝ քանի մը անդամ Սասուն կը հասնի եւ կատարեալ «վալադ» կը դառնայ : Ան ցուցմունքներ կուտայ «Մըրիկ» խմբին եւ խումբը անվրտանդ Սասուն կը հասնի :

Մենակի մէկ ոտքը Բասեն էր , միւսը՝ Կարս ու Ալեքսանդրապոլ : Այս ապերախտ , բայց ամենէն դժուարին դործի մէջ ան կը սպաննուի Նէվրուզ խումբին օգնութեան հասնելու ատեն :

Անոր մահուան լուրը կրկնակի կը ճնշէր Սերգէյը : Նախ՝ այն պատճառով որ ձախողած էր Բասենի վրայով զինատար խմբերու արշաւը եւ երկրորդ՝ այն պատճառով որ իր յոյսի եւ հաւատի երիտասարդ ընկերը՝ Մենակը սպաննուած էր եւ Նիկոլէն ալ (Իշխանէն) լուր չկար :

Շուշեցի Իսաջանը , երբ ես Կարս հասայ , արդէն սպաննուած էր : Եւ ես դայն բնաւ չտեսայ : Կարսը սուղի մէջ էր , կը յիշէր դայն եւ անոր ըրած դործերը ու կ'ըսէր յաճախ . «Եթէ Իսաջանը ողջ լինէր , այդ դործի ելքը այլ կը լինէր» :

Սերգէյը , որ անոր մտերիմ ընկերն էր , առանց զգացուելու չէր կրնար յիշել դայն .

«Թո՛ղ մենք մեռնէինք , Իսաջանը մնար , — կ'ըսէր ան , — չգիտես թէ ի՛նչ կորուստ ունեցանք : Նա որ ողջ լինէր , Բասենի մեր խմբերը տեղ պիտի հասնէին : Նա որ ողջ լինէր ,

Կարսի եւ Սասունի վիճակը ուրիշ կը լինէր : Ինձ եւ ընկերներիս ոգի տուողը նա էր» :

Թերեւս այս գնահատումները մեռնողի ետեւէն զգացմունքի չափազանցութիւններ էին : Բայց անկասկածելի պէտք է համարել, որ Կարսի մէջ ան մեծ դեր խաղացած էր եւ իրեն հետ եկած ընկերներուն մէջ հեղինակութիւն էր : Անոր նշանաբաններէն մէկն էր, որ ինչպէս յետոյ հասկցայ, վարքագիծն էր նաեւ Նիկոլ Դումանի. — «Երբ անհաւասար ոյժի դէմ ես պայքարում, պէտք չէ սովորական եւ հաւասար դէնքով պայքարես : Ընտրիր մի դէնք, որ հակառակորդիդ յանկարծակիի բերես : Եւ եթէ չունիս այդ դէնքը, պէտք է հնարես» :

Իսաջանը այդ դէնքը հնարելու աշխատանքին լծուած էր Կարս քաղաքին մէջ : Ռումբեր կը պատրաստէր : Խլորատ դը պոտասի եւ շաքարի անդդոյշ խառնելէն պայթեր էին ռումբերը եւ ինքն ու իր ընկերները տեղն ու տեղը սպաննուեր էին :

Իր հետ եղած ընկերներէն մէկը Վարդան Տոնոյեանն էր, կարսեցի, որ Յակոբ Չիլինդարեանի աջ բաղուկն էր եւ Կարսի դործերու սիւներէն մէկը : Միւսը՝ Պօղոս Պօղոսեանն էր, զոր տեսած էի Էջմիածնի ձեմարանի մէջ, իբր աշակերտ : Այդ երազուն երիտասարդը թառամած էր՝ դեռ եւս կոկոն, ծաղիկ չդարձած : Չորրորդը՝ Յովհաննէս Նահիկեանն էր, որու մասին կ'ըսէին. «Ամերիկան ալ, բացի դրամէն, իր արիւնը տուեց» : Վերջապէս հինգերորդ զոհը Ռոդոստոցի Սարգիսն էր :

Այդպիսով՝ հինգ տարբեր տեղերէ հինգ ջահիլ-ջիւան երիտասարդներ զոհ գացին փորձի մը, որմէ կարելի պիտի ըլլար խուսափիլ, եթէ անոնց մէջ դոնէ մէկը մասնազէտ լինէր : Ասիկա թող դաս լինի, որ կամքէն, բաղձանքէն աւելի անհրաժեշտ է զիտութեան հմտութիւնը : Թէեւ այժմ այդ դասը կը հասկնամ, բայց նոյն սխալը ես ըրած եմ ժամանակին :

* * *

Սերգէյի ընկերները, որ Շուշիէն եկած էին, մէկ մէկ կը

սպաննուէին, կամ կը մեկնէին Երկիր: Ան ինքն էր ճամբու դնողը եւ այդ կը ճնշէր զինքը, որովհետեւ ինքը մնացած էր եւ անոնց չէր հետեւած:

Կարսի Կ. Կոմիտէն անոր կ'ըսէր.

«Կարսն ալ Երկիր է: Երկիր կ'ըսեն ու կ'երթան. թող դնան, թող բոլորը դնան: Բայց դու այստեղի գործիչն ես: Գործ չէ՞ միթէ մարդիկ ընտրելը, պատրաստելը եւ Երկիր ճամբելը: Կոի՞ւ կ'ուզես: Կոիւ չէ՞ միթէ դէմ կենալ ուսաներուն, որոնք կ'ուզեն որ մենք մեր կրօնը փոխենք եւ ծուռ խաչին հետեւինք: Ահա մեր եկեղեցիները, վանքերը փակած են, անոնց կալուածները խլած են եւ մեզ ալ խեղդել կ'ուզեն այդ սոխերը (ուսաները)»:

Սերգէյը, իր տարերքի մէջ ինկած, գործի վրայ էր: Կարծես Բիւզանդիոնի եւ Անիի, Լուսաւորչականի եւ Օրթոտոքսի կոիւր վերսկսած էր: Կաթոլիկ, բողոքական եւ լուսաւորչական այլեւս չկար, բոլոր հայերը մէկ անձ էին դարձած: Դեղագործ Քեօսէեանը, որ կարծեմ կաթոլիկ մըն էր, Կարսի բերդին վրայ ծածանող ուս դրօշակը դիշերուայ մութին վար առած էր եւ սեւ սուգի դրօշակ մը տեղն էր բարձրացուցած: Կոլլօ մէկ շուն էր սպաննուած, զլխուն ուս քահանայի մը կամիլական (ուս քահանայի զլխարկ) էր անցկացուած եւ կամուրջի վրայ ցուցադրուած: Օրը ցերեկով դանակները կը խրուէին յայտնագործուած լրտեսներու կողերը, որոնք կտրուած հասկերու պէս սուսիկ փուսիկ դետին կը դլորուէին: Երբ կը լսէիր ատրրճանակի թխկոց, դիտէիր որ ուս ոստիկան մը իր հողին կ'աւանդէր:

Արչալոյսին, երբ անցնէիր մեծ փողոցով եւ ուս նահանգապետի դրանը դատարկ դադաղ մը տեսնէիր եւ դադաղի վրայ սեւ շրջանակով նամակ մը մեխուած, դիտէիր որ մէջը դրուած էր կարմիր մելանով. «Ամէն ինչ առիք եւ մեզ խաբեցիք: Ձեզմէ խաբուողներու վերջին միսիթարութիւնը՝ աղօթելու լրաւունքն ալ խլելը ձեզ մեծ պատիւ չէ: Եթէ առաջը չառնուի, թող այս դադաղը ձեզ նուէր լինի՝ առանց կատակի»:

Աղգային ներքին կեանքին մէջ կը տիրապետէր նման բուն մտայնութիւն մը, որ կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով.

«Ո՞ւր է մեր Կաթողիկոսը, որ մեր Հայրիկն ենք դարձուցեր:

Ո՞ւր են մեր եպիսկոպոսները, վարդապետները, տէրտէրները, որոնց ձեռքը կը համբուրենք: Կուր է, պայքար է, թո՛ղ գործի ելնեն: Եթէ իրենք իրենց կալանաւոր կը զգան, թո՛ղ ասկէ առաջ եղածին նման՝ Աթոռը փոխադրեն ուր որ կ'ուզեն, միայն թէ՛ թող երթան առանց զիջումի: Եթէ կը սպասեն որ մենք մեռնինք եւ ագռաւներու պէս իրենք մեր թաղումին դան, կը սխալին: Առանց իրենց թաղումին՝ հայութեան մեռնել չկայ: Եթէ կը սպասեն հարսնիքի ճաշը բանալուն, որ դուրսը անցնին, կը սխալին. այդ ժամանակ ալ իրենց պէտքը չկայ»:

Պայքարը կ'ընդարձակուի, կը հասնի Գիւմրի, ուր «Պաղուալի Վաղօն» եւ Թոթով Աւետիքը (Իսահակեանը) Կարսի օրինակով կրակը կը փչեն եւ բոց կը դարձնեն, եւ ծուխը կը հասնի Թիֆլիս քաղաքը: Մեծանուն, դիրք ունեցող մարդիկ կուգան ըսելու.—

— Ծօ, գժուե՞լ էք, ոուսի դրօշակը բերդէն վար կ'առնէք, սուգի դրօշակ կը կախէք, սատկած շան դլխուն ոուսի վեղար կը հաղցնէք, պետութեան հաւատարիմները մէկ մէկ կը սպաննէք: Բա որ հրաման լինի այդ բերդերի դօրքին մեղ մեծով պղտիկով սրէն անցկացրել, ձեր վիճակը ի՞նչ կը լինի:

Կարսն ու Գիւմրին կը պատասխանէին.—

— Ալ բաւ է խաղան մեր հողուն հետ: Մենք կոյրեր չենք եւ ամէն օր կը տեսնինք որ երկու կորսուս զօրք, 1000-է աւելի թնդանօթ, ուղղուած են մեր վրայ: Մեր վերջը դիտենք, որ անպատիւ պիտի ապրինք: Եթէ դուք հայ էք, գնացէք Թիֆլիս ու Պետերբուրգ եւ այդ ամէնը տեղն ու տեղը այնտեղ հասկացուցէք: Այստեղ խօսելիք չունիք:

Յայտնի է որ ողջ հայութիւնը ասկէ վերջ ոտքի կանդնեցաւ, էջմիածինն ալ յետնասլահ դարձաւ եւ, վերջ ի վերջոյ, զիջումը եղաւ Ռուսիոյ կողմէ ու եկեղեցական իրաւունքները վերականգնուեցան, որոշ սահմանափակումներով:

Կէս յաղթութեան, հարսնիքի օրեր էին: Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի Կեդր. Կոմիտէները եւ անոնց գործիչները՝ Սերդէյը, Նիկոլը (Աղբալեան), Վաղօն, Աւօն (Իսահակեան), Յակոբը (Չիլինգարեան), եւ մանաւանդ այն կաթոլիկ հայը որուն անունն իսկ յանցաւորաբար կը շփոթեմ (Քեսէյեա՞ն), կը բա-

ցակայէին ուրախութեան սեղաններէն : Մինչդեռ անոնք էին որ ծռութիւնը սկսեցին եւ հայութիւնը մէկտեղ բերին . անոնք էին , որ ուսական թնդանօթներն ու դօրքերը արհամարհեցին եւ այդ օրուայ հարսանեկան օրերը բերին :

Հարիսայի գլուխը նստած էր Սրիմեան Հայրիկը : Ըստ աստիճանի , կուսակրօնները կարգով էին եւ ամէն նահանգէ ու դաւառէ հրաւիրեալ հիւրերը կեցած էին՝ դժբախտները պատրաստ : Շատերը անոնցմէ քանի մը օր առաջ միայն , հրապարակէն քաշուած , կ'ըսէին .

— Աս ի՞նչ փորձանք էր մեր գլխին բերին այս դիժերը :

Այդպիսիք այժմս երջանիկ կը ժպտէին եւ ամենէն շատախօսները դարձած էին .

— Այսպէս արեցի , այնպէս արեցի . թէ դուբէռնաթորի (նահանգապետի) երեսին չդողայի , Աստուած վկայ , դործ գլուխ չպիտի դար . . .

Այդ նոյն ոճով կը խօսէին էջմիածնի եպիսկոպոսները :

— Մեր միաբանութեան , ժողովրդի միակամութիւնը , բարեխնամ կառավարութեան իմաստութիւնը . . .

Իսկ Սուքիաս եպիսկոպոսը , ճերմակ մօրուքը կուրծքին , բերանը ջուր առած , սլիշ սլիշ կը լսէր եւ լուռ կը նայէր : Հայոց Հայրիկն էր խօսողը . ան սովորական սնափառ մարդ չէր , դիտէր՝ ի՞նչ կ'ըսէր .

— Էյ , ըչտը մեր աղդ տարօրինակ եւ հաւատարիմ աղդ է : Սուքիաս արքեպիսկոպոս կը լռէ , բայց ան նեղութեան մէջ ընկաւ , այդ տարիքին յողնեցաւ : Ձիւր կառքէն քանդած էր մեր զարմանալի ժողովուրդ եւ ինք լծուած Երևանէն մինչ այստեղ ոտքով եկան հազար հազարով : Էհ , աս ալ կ'ըլլի , ես ալ այդպէս գնացի մինչեւ Ալեքսանդրապոլ : Գոհանամք Աստուծոյ , շատ մարդ չսպաննուեց : Անոնք մեզի հետ չեն , ոչ ալ անոնք , որ բացակայ են : Ինչ ալ որ լինին , անոնք իմ հարազատ դուստրներն են : Մի հոգսց ըսենք :

Բացականերէն ոմանք սպաննուած էին : Հոգոցը լսեցին եւ հանգիստ քնեցան : Ոմանք ճամբորդութեան մէջ էին շքախրմբով , շողշողուն կողակի սրերը անոնց պահապան : Սիբիրի ան-

կիւններուն մէջ փտեցան: Անոնց մէջն էր եւ այն կաթողիկը:
Իսկ մեծ մասը ոսկիներ ծախսեց, կեղծ անցագիր ճարեց եւ նոր
աշխարհ եկածի նման իր կեանքը շարունակեց:

Այդ օրերուն, Շուշիէն եկած էր կարճլիկ, ջղուտ Իշխանը,
որ Սերգէյի աշակերտն էր: Իշխանը, իրեն համար հեղինակու-
թիւն եղող Սերգէյի ձեռնարկներուն ոյժ կուտար կէս կամովին,
կէս թասիբի համար:

— Սերգէյ, ամէն բան որ վերջացաւ, քեզ մի բան ասեմ:
Աւելորդ չէ որ ասում են թէ «սար ու ձոր՝ տէրտէրի փոր»:
Արժէ՞ր արդեօք որ մեր բուն դործը թողած՝ այդ տէրտէրների
դործի մէջ ընկնէինք:

Սերգէյը դարմացաւ Իշխանի տարակուսանքին վրայ: Իշ-
խանը սկսաւ բացատրութիւններ տալ, ինչ որ հետաքրքրական է
իր ասպազայի վարքագիծը հասկնալու համար:

— Պայքարը վերջացած է համարում մեր յաջողութեամբ:
Բայց ես վերջացած չեմ համարում: Այսպէս եմ մտածում,
որովհետեւ պայքարի տաք ժամանակ իսկ, գուցէ նկատելով իմ
ողեւորութեան սլակասը, մի վարդապետ եւ մի տէրտէր ինձ
հարցնում էին. «Եթէ չյաջողինք կալուածները յետ առնել,
ի՞նչպէս պիտի պահուին մեր հիմնարկները, ի՞նչպէս պիտի ա-
պահովուի մեր կեանքը: Ճի՞շտ է արդեօք որ կառավարութիւ-
նը, կալուածները դրաւելէ յետոյ, որոշում ունի բոլոր հայ
հիմնարկները իր հաշուին պահել եւ բոլոր հայ հողեւորական-
ներին, ըստ իրենց աստիճանի, ռոճիկ կապել, կաթողիկոսին՝
փոխարքայի չափ, եպիսկոպոսին՝ նահանգապետի չափ, իսկ
քահանային՝ պրիստաւի չափ»: Տեսնէիր թէ ինչպէ՞ս այդ հար-
ցումների թիկունքում նրանք գոհունակութիւն եւ երջանկութիւն
էին դրում...

Այդ ժամանակ ներս մտած էին Բզնունին, պետական գըլ-
խարկը դլխուն, եւ Նորհատեանը:

— Ծօ, ադ շուն շան որդի հողեւորականները ովքե՞ր էին:
Մենք կը կռուինք իրենց համար, իսկ նրանք, տե՛ս, ինչե՛ր էին
երազում: Դաւաճաննե՛ր...

— Իսկանը այն չէ թէ ովքե՞ր էին այդ դաւաճանները: Մէկ հատ աւելի, մէկ հատ պակաս՝ մէկ հաշիւ է: Ըստ իս՝ հարցը աւելի լուրջ է քան դաւաճանը եւ հարազատը ճշտորոշելը: Ես մի զինուորացու եմ միայն, դուք էք ղեկավարը: Բայց ես էլ կարծիք ունիմ: Կռիւր սխալ կողմից սկսեցինք, եւ ձեռք բերուած արդիւնքը կարող է ջուրը ընկնիլ: Այդ պատճառով դործը վերջացած չեմ համարում: Նախ, մենք եւ ժողովուրդը իրաւացի կերպով ազգի ժառանգութիւնն ենք համարում բոլոր ազգային հիմնարկները, հարստութիւնները, նախնիքներից մնացած իրաւունքները, մէջն առնելով ե՛լ եկեղեցական դասը: Եւ դրա համար ազգը իբր մի անձ ոտքի կանգնեց եւ իբր թէ յաղթեց: Ինքնախաբէութեան մէջ ենք: Այդ ժառանգութեան իրաւական տէրը մեր ժողովուրդը չէ, այլ կաթողիկոսն է: Բայց երբ կաթողիկոսարանին կից չկայ ազգընտիր վարչութիւն, այլ կայ միայն եկեղեցականների կամքը, եւ նրանք էլ հաստատ համոզում ունին որ ազգը մի կթան կով եւ հեծնելիք էչ է իրենց համար, եկեղեցին, հողեւոր իշխանութիւնն է ազգի անձնաւորումը: Միւս կողմից՝ երբ հողեւորական դասը, Յիսուսի աւետարանը մի կողմ դրած, մի փոքր հաց ճարելու համար ծառայելը արհեստ է դարձրած, երբ այդ դասը կարգացածի, արածի իմաստը առանց հասկանալու, իբր մի ծէս է կրկնում, այս խեղճ ու կրակներից ի՞նչ բան էք սպասում: Սերդէյ՝ քո քարի տակի խօսքերը քեզ դարձնեմ: Ասում էիր. «Մեռելը, որ դէտինն է մնացել, տէրտէր մի՛ կանչէ. երբ դրամ կ'ուզէ, մի՛ թողնէ որ աւետարան կարդայ: Դու կարդա՛ աւետարանը եւ քո մեռելը դու թաղիր: Նա, որ դրամդ առնելուց յետոյ է աւետարանը կարդում, արտասուքը աչքերին քարող է կարդում, բնաւ մի՛ հաւատա. քո մեռելը դժոխք ճամբել կ'ուզէ: Նորից դրամ տուր որ արցունքները կտրէ»: Ահա այս դասին է, որ այնքա՛ն վտանգներով ձեռք բերուած մեր ազգային իրաւունքներն էք վստահում: Աչքդ վրայից հեռացուր, կամ պիտի ծախեն, կամ պիտի վատնեն: Բռունցքդ դրպանդ դիր, անպատճառ ոռուսի խոստացած դուբէրնատորի ոռճիկը պիտի դերադասեն: Սերդէյին դառն եկաւ իր աշակերտին ըմբոստութիւնը: «Երկար արեցիր, երես տուին, աստառը կ'ուզես», ըսելով ու-

դեց լռեցնել: Բայց Նորհատեանը, որ տեսած էր Իշխանը, բայց չէր խօսած հետը, դարձացած ըսաւ.

— Ինչո՞ւ չես թողնում որ այս տղան խօսքը վերջացնէ: Ես կարծում էի որ այս լակոտը հայդուկ զինուոր իսկ լինելու անարժան է: Բայց դուրս է գալիս որ ան ամէնքից խելօք մարդն է: Ո՞ւր ես դու սովորած:

— Բեխի աղբիւրը, — չար աչքերով պատասխանեց Իշխանը:

— Տղան ճիշտ է ասում: Երկու օր չէ անցած որ իրենց շալվարները կը մունտրուէին: Երբ հեռագիր կ'առնեն Պետերբուրգից, Թիֆլիսից, թէ ամէն ինչ լաւ է դնում եւ ոչ մի վախ չկայ, շուն ու շնկալը ժողվուած են էջմիածին եւ հարիսան կ'ուտեն, վրան ալ շաքար, իսկ մենք այստեղ, ծակէ ծակ մտած, Սիբիրի ո՞ր անկիւնը քշուելու մասին կը մտածենք: Տղան ճիշտ է ասում:

Սերգէյը իր ներսը կը փոթորկուէր, բայց արտաքնապէս հանդարտ կը ձեւանար: Բացականչեց վիրաւորուած.

— Կարծես թէ մեծ դիւտ էք արած: Այս բոլորը դիտակցելով է որ նախաձեռնութիւնը առինք: Մէկ մէկ դգալ էլ որ ձեր ձեռքը դրուէր, այդպէս չպիտի խօսէիք: Արջը որ պառկեցուցինք, նրա կաշին դբղելը դժուար բան չէ: Աւելի լաւ է մեր գործի մասին մտածենք:

Այդ օրերուն ես բացակայ էի Կովկասէն: Երբ այդ դէպքերէն ու Բասենի կռիւէն անմիջապէս յետոյ դացի Կարս, Սերգէյը, ծանօթացնելու համար զիս մեռածներու եւ ողջ մնացածներու բնութագրերուն, պատմեց ինձ վերելի խօսակցութիւնը: Իսկ Նորհատեանը համեմով անուշցուց:

Յետոյ, երբ գործի մէջ տեսայ Իշխանին, տեսայ թէ որքա՛ն հարադատ էին ինձի պատմածները: Իշխանը հետեւողական կերպով կ'երթար այն ուղիով որ Սերգէյը նշմարած էր իր ընկեր-աշակերտի մէջ, եւ որ պիտի յանգէր Աղթամարի մաքրագործման:

* * *

Աշուղ Փարհատի հնարած երգերը եւ եղանակները մագնիսացուցած էին մեր ժողովրդական զանգուածները: «Ոսկեգօծ

բաշխիկներով»ը, «Լուսին չկար»ը, «Կոուեցէֆ, տղերք»ը եւ նման
երգերը, որոնք կ'երգուին մինչեւ այսօր, բայց յօրանջելով,
այն օրերուն դէպի պատերազմ կը մղէին ժողովրդային զան-
գուածները: Եւ ամէն կողմէ ինքնաբերաբար կռուի թեկնածու-
ներ կ'ուղղուէին դէպի Երկիր, զոր իբրեւ այդպիսին, կը հա-
մարէին թրքաց ձեռքը գտնուող Հայաստանը:

Թեկնածուները շատ էին: Կարելի էր բանակներ կազմել:
Բայց ո՛չ քաղաքական, ոչ ալ նիւթական հնարաւորութիւնները
թուլատու էին այդ ընելու: Կ'ընտրուէին միայն փորձուածնե-

Վ.Ս.ՆԻ ԻՇԽԱՆ

րը, զինուորական արուեստին ծանօթները, ուսում առածները,
ընտիրները եւ կը ճամբուէին սահմանին մօտիկ վայրերը՝ Բա-
սեն, Թախթ: Անոնց մէջն էր Շուշեցի Իշխանը (Նիկոլ), որ
թէեւ կարճիկ ու նիհար, բայց դիմացկուն եւ առողջ երիտա-
սարդ մըն էր: Ան մտած էր Ներսուզի հետեւակ հարիւրակին
մէջ իբր պարզ զինուոր:

Ընդհանրացած եւ սխալ համոզում մը կայացած է Ներսու-
զի հետեւակ եւ Թանի հեծեալ խումբերու նպատակներու մասին:
Անոնք կազմուած չէին սահմանային արշաւանքներու կամ ցու-

ցական վրիժառու նպատակներու համար, ինչպէս Սանասորինը կամ յետագային Քոռուն Մոսունի արշաւախումբերը: Ներուղի եւ Սանի երկու միացած խումբերու նպատակները ճշտորոշուած էին հետեւեալ կերպով.—

ա) Պարենաւորել երկու խումբերը առատ պաշարով (անոնց միացեալ թիւը կը հասնէր 150-ի) եւ այդ պաշարը հասցնել Սասուն՝ անոր պէտքերուն համար:

բ) խումբերը լեցնել անձերով, որոնք Երկիր իյնալով՝ կարող են դառնալ տեղական ղինուորական ղեկավարներ, իսկ մնացածները յետ վերադարձնել, եթէ ատոնք միայն ղէնք բռնողներ էին:

Լրիւ պատրաստուած խումբերը ճամբայ կ'ելլեն, կարծեմ առանց ճշտած լինելու թէ ի՞նչ պիտի ընեն, եթէ շուրջ 250 քիլոմէթր կտրելիք ճամբան բռնուած լինի թշնամիէն: Մնա՞լ եւ մինչեւ վերջ կռուի՞ւ, թէ՞ յետ նահանջել: Այդ թողնուած է Ներուղի եւ Սանի որոշման:

Այս ձեռնարկը Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին եւ վերջին ամենախոշոր ձեռնարկը եղաւ՝ Երկրին շոշափելի ոյժ հասցնելու դիտումով: Անկէ առաջ, 1890 թուականներէն սկսած, բազմաթիւ մանր ղինատար խումբեր, 5-10 հոգինոց, անցած էին Երկիր: Անոնք ուսական Հայաստանէն ուղղակի Ալաշկերտի կամ Բասենի վրայով կ'երթային Տարօն, Սասուն կամ Ախլաթ: Այդ մանր խումբերը 200-300 քիլոմէթր երկարութեամբ վտանգաւոր ճամբաներու վրայ յաճախ կը նկատուէին զօրքերու եւ աւելի քիւրտ ցեղերու կողմէ, կռուի կը բռնուէին, իրենց տարած ուղմանիւթը կռուի մէջ կը սպառէին, ոմանք կը բնաջնջուէին, ինչպէս Արաբոյի խումբը, իսկ ոմանք ալ, որ ապահով տեղ կը հասնէին, այնքան նուազցուցած կը լինէին իրենց տարած ուղմանիւթերը, որ առակի համաձայն՝ Երկրի պէտքերուն համար «աչքի սուրմայի իսկ չէր բաւեր»:

Այս անպատեհութեանց առաջին առնելու համար, քանիցս ձեռնարկուած էր 30-50 հոգինոց խումբեր ճամբել: Ատոնց առաւելութիւնն այն էր, որ ճանապարհի քիւրտերը չպիտի համարձակէին կտրել առաջները առանց զօրքի աջակցութեան, եւ այդ խումբերը կրնային հասցնել շոշափելի քանակութեամբ

ռազմանիւթ: Բայց այդ խումբերու թերութիւնն այն էր, որ անխուսափելիօրէն կը նկատուէին սահմանապահներու, հովիւներու, քիւրտ ցեղերու կողմէ՝ որոնք կը հետեւէին անոնց եւ զօրքին լուր կուտային: Եւ անհաւասար կռիւր անխուսափելի կը դառնար:

Այս կռիւներէն ամենէն դժուարինը, ամենէն երկարը, ամենէն արիւնալին եւ փայլունը պէտք է համարել Ճարտարի տարած կռիւր, որ յայտնի է Սաթաւինի, Ջրաղացի եւ այլ անուններով եւ զոր մինչեւ այսօր կ'երդեն հայերը եւ քիւրտերը «Առաքել, Մուշեղ», «Սաթաւին», «Թոռունէ, վայ Լըմընէ» եւ այլ անուններով:

Շուրջ 200 քիլոմէթր ճանապարհը, Ալաշկերտէն մինչեւ Նեմրութ, ցերեկը կռուելով, երեկոյեան ճանապարհը պատուելով իրենց առաջը բռնող թշնամիներէն, գիշերը կռուով առաջանալով ցերեկը նստելով եւ ամբողջ օրը կռուելով, իսկ Սաթաւինի մէջ, հրդեհուած խանձերու մէջ իյնալով՝ վեցերորդ օրը խումբի մնացորդը կը հասնի Նեմրութ, սպառած իր բերած ամբողջ ռազմանիւթը եւ կորցուցած իր անդամներուն մեծ մասը:

Եթէ հերոսական էին այդ խումբին կռիւները, բայց նպատակին չէին հասած: Նման մեծ խմբերէն բացառութիւն կադմած էր Թումանի հեծեալ խումբը, որ ողջ եւ առողջ ու ամբողջ պաշարով հասած էր Սասուն:

Նեւրուդի եւ Սանի 150-նոց զինատար խումբերուն նպատակը նոյնն էր, ինչ որ Թումանինը եւ Ճարտարինը, միայն աւելի կատարելագործուած, եւ քանակով 5 անգամ աւելի: Բայց անոնց վիճակուած էր աւելի դառն ճակատապիւր, քան Սաթաւինի հերոսներուն:

Անշուշտ, ուսներէն աննկատ չէր կրնար մնալ սահմաններուն վրայ այսպիսի մեծ խումբի մը պատրաստութիւնը եւ շարժումները: Ռուս իշխանաւորները դոնէ ենթադրութիւններ պիտի ընէին: Աննկատ չպիտի մնար ե՛ւ թուրքերուն կողմէ, որոնք իրենց լրտեսները միշտ ունեցած են սահմանամերձ վայրերու մէջ: Ատկէ զատ, այդ թուականներուն ուս-թուրք բարեկամութիւնը սերտ էր եւ երկուսի հակակրութիւնն ալ ըմբոստ

հայերու հանդէպ ընդհանուր էր. անոնք կրնային իրենց գիտ-
ցածները իրարու փոխանցել: Եթէ ասոնք ենթադրութիւններ
են, ենթադրութիւն չէ այն որ ոռւսական ոյժերը ուժեղացուած
էին սահմանին վրայ, իսկ թրքական ոյժերը էրզրումէն առաջ
էին քաշուած ու համախմբուած Հասան-Ղալա, Քէօփրիւ-Քէօյ
եւ շրջակաները, ինչ որ յետին թուով ստուգուեցաւ:

Ներուզի եւ Սանի խմբերը առանց միջադէպի կ'անցնին
ոռւս-թուրք սահմանը, անարդէլ կը հասնին Դալի-Բաբա,
Գոմաձոր, Իւզվէրան եռանկիւնին, սահմանէն շուրջ 20
քիլոմէթր խորութեամբ: Ու կը սկսի կռիւը առաւօտէն
սկսած: Այս կռուին մասնակցողը սահմանապահ զօրքն էր,
խուժանը չէր. խուժանը հանդիսատես էր միայն: Կանո-
նաւոր զօրքը մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն՝ 150 մարդոցմէ
բաղկացած հայդուկներու երկու խումբերը: Մէկ կողմէն՝
թիւ եւ երեք դէնքեր (կը կարծուի՝ 8 թաբուռ, 4 թնդանօթ
եւ 300 սուր), իսկ միւս կողմէն՝ վճռականութիւն՝ սուղ
զնով մեռնիլ կամ նպատակին հասնիլ:

Թշնամին հաշուով, յամառօրէն եւ ծրագրուած՝ իր
կրակը կը վատնէ եւ նեղը կը ձգէ Փէտայիները, որոնք ի-
րենց պաղարիւր կը պահեն, դետնին յարմարած՝ կը դի-
մադրեն եւ թշնամիին յարձակումները կը կասեցնեն:

Արեւը կէս օրը կոտրեր է: Թուրք զօրքը բարկացեր է,
կը շտապէ եւ 200-ի շուրջ ձիաւոր կը նետէ սրընթաց՝ դետ-
նի խոռոչներէն հանելու համար այդ «ջան-բեղար»ները:
Անոնք կը հասնին մեր հայդուկներուն դիրքերը, բայց չեն
յաջողիր դանոնք տեղէն շարժել: Կրակը՝ կրակին, սուլինը՝
սուլինին, եւ ահա բլուրի տակէն Սանի ձիաւորները մէջ-
տեղ կը խառնուին ու «սիարա» թուրք զօրքը դէպի իւրա-
յիները կը սլանայ՝ զնդակէն արագ: Հայ ձիաւորները
խոհեմաբար կը քաշուին իրենց տեղերը:

Կարկուտէն բռնուած պարտէզ էին դարձած մեր տղա-
ներու դիրքերը: Ձին եւ մարդը, թշնամին ու բարեկամը
լիկած տանձերու նման դետին էին թափուած, իրար խառ-
նուած: Ոմանք անձայն ապակեայ աչքերով երկինք կը դի-
տէին, ոմանք իրենց արիւնը կը թափէին դետին եւ կը նուա-

յին ու կ'աղաչէին. «Աստուծոյ սիրոյն, մի կաթիլ ջո՛ւր, ջո՛ւր»...:

Մէկ ժամ չանցած, նոր փորձանք մը: 4 թնդանօթներ կը դռան եւ գետինը կը հերկեն Նեւրուզի բռնած դիրքերու շուրջը: Ջաւախցի Շէկ Համօն, որ ուս բանակի մէջ երեք թել էր վաստկած եւ այժմս խումբի աչքը անոր վրան էր, կը դիտէ շարժումները եւ կ'ըսէ.

— Տղերք, ձեր ջանին մատաղ, հէջ դարտ չանէք, ոչ մի պատասխան չտաք, կրակը թող դադրի: Ձեզի հետեւեալ աշխատանքը կայ: Որուն դիրք խորունկ չէ գետնի մէջ, թող ճանկով, սուինով խորացնէ: Որունը խորունկ է, թող գլուխը դուրս չհանի, չշարժի. թէ անօթի է, թող ուտէ. եթէ քնատ է, թող քնի. թէ յոգնած է, թող ծխէ եւ հանդիստը առնէ: Ես՝ ձեզ պահապան: Երբ սուլոցը փչեմ, այն ժամանակ մեր դործը կը բացուի:

Երկու ժամ թնդանօթները կը գուլթանեն դիրքերը, վեր կը բարձրացնեն հողը եւ իբր պատանք կը ծածկեն տղաքը: Բայց տղաքը լուռ կը մնան, թէեւ կը շնչեն: Թշնամին իր առջեւ գերեզմաննոց կը կարծէ եւ փողեր կը հնչեցնէ: Թշնամին, երեք խիտ սիւներ կաղմած, հրացանը ուսերուն առաջ կը շարժի:

«Ինչո՞ւ շղթայ չի կաղմեր. երեւի մեզ մեռած կը կարծեն կամ իրենց թնդանօթներու ոյժին շատ են վստահած», կը մտածեն մերոնք, «բայց թէ ուղեն կամ չուղեն, թնդանօթները պիտի լռեն, երբ հետեւակը 100–200 քայլ մեր դիրքերուն հասնի: Այն ատեն ահա մենք մեզի ցոյց կուտանք եւ համադարկով անոնց շարքերը կը նօսրացնենք»:

Շէկ Համօն ձայնը ձգած՝ կը կանչէ ամէնքին.

— Ձեր հոգուն մատաղ, մեր բախտը կը բանի: Վախկոտն այն է, որ առանց հրամանի՝ հեռուէն կը կրակէ: «Պռիցել»ը (նշանառութիւն) իջուցէք, 200 քայլէն երբ նշան տրուի, կրակեցէք:

Թշնամին կուգայ եւ կուգայ: 2000 քայլի վրան է, 1000–ը անցաւ. աւելի արագ կուգայ եւ արդէն 500 քայլի վրայ է, եւ տղաները ջղային կը դառնան: «Քիչ մըն ալ

համբերեցէք», եւ ահա թնդանօթները լուած են ու համազարկերը սկսուած, եւ ցորենի արտերու պէս զօրքի խիս սիւնակները կը հնձուին: Իրենց ընելիքը մոռցածի նման, ոմանք կը վազեն առաջ եւ դիրքերուն տակը կ'իյնան ուժաթափ: Ոմանք տեղերը կը նստին եւ կը կրակեն անդադրում: Ոմանք յետ կ'երթան ու նորէն կը հաւաքուին: Եւ այսպէս, մէկ թէ երկու ժամ օրհասական կռիւէ վերջ, փողերը կը փչեն եւ տղաներու զնդակներուն տակ յետ կը քաշուին, երբ արեւը ա'լ իր վերջին վայրկեանը կ'ապրէր՝ կորսուելով լեռներուն ետեւ:

Ոգեւորութիւնը մեծ էր: Ոմանք կ'ըսեն. «Հետեւինք ու թնդանօթներ խլենք»: Բայց գործէն հասկցող Շէկ Համօն կ'ըսէ. «Չէ, այսօրուայ համար միասին մի երգ երգելու է: Բոլորդ ալ երգեցէք»...

«Իէ, գարկէֆ, գարկէ'ֆ... դէ, լէխըն, լէխըն, բրա մըն լէխըն... Առաֆել, Մուշեղ լեռներէն իջան, աւերակ ջաղաց օթեւան եղան»...

Կ'երգեն, հաշիւ կը տեսնեն, ո՞վ սպաննուած է, ո՞վ վիրաւոր ու անկարող շարժուելու: Եւ այդ օրը 4-էն 1-ը սպաննուած ու 3-ը ողջ առողջ են, եւ իրենց պաշարը նոյն քանակով կը մնայ, եթէ սպաննուածներու եւ քանի մը վիրաւորներու պաշարը բաժնուի ողջերու վրայ: Այդ գործողութիւնն է որ կը կատարուի:

Ամենացաւալին անոնց վիճակը չէ, որ թնդանօթի, հրացանի զնդակներ առած, կամ սուինի-սուրի միջոցով այլանդակուած սպաննուած, վերջացած են: Ամենադաժանը այն չէ, որ դեռ կռիւը չվերջացած, ոյժերը սպառած, վաղուայ կռիւին անստուգութիւնը արդէն կը ճաշակէ: Բոլորէն ողբերգականը, դժուարինը՝ հայ Ֆէտայու համար վիրաւոր ինկած ըլլալն է:

Այս մասին խօսքը տանք Էրզրումի շրջաններէն Երկար Գարեգինին, որ ազատուած էր Բասենի կռիւէն եւ որուն ես հարց ու փորձ ըրի իր ազատման եւ կռուի մասին:

— Ի՞նչ տղայի հարցումներ կ'ընես: Երէկ գիշեր տեսած երազդ, դու այսօր կը յիշե՞ս: Չորս թէ հինգ ամիս անցած է

այդ կռուի վրայէն: Արմուկի ցաւի պէս եկաւ եւ անցաւ, բան մը չեմ յիշեր: Միայն թէ մէկ բան հէջ չեմ մոռնար, — ըսաւ Գարեգինը, եւ աչքերը լեցուեցան:

— Լաւ, այդ մէկ յիշածդ ինծի պատմէ, խնդրեցի անկէ:

— Մեր գիւղի Սրգէյի տղայ Սեթոյին դու չես ճանաչեր: Իմ լաւ ընկերն էր: Մէկ տասնեակի մէջ կռիւ կ'ընէինք: Ես հասկցայ որ զարկուաւ: Շատ կը սիրէի, աղբօրմէս աւելի: «Գարեգին, Գարեգին», — կանչեց, չլսել տուի, իր կողմը շնայեցի: Կը վախնայի: Իրիկուն եղաւ: Զօրքը կոտրած էինք եւ «Առաքել-Մուշեղ» կ'երգէինք, քէֆ կ'ընէինք: Մէկ ալ այդ անաստուած Շէկ Համօն գլխուս կանգնեցաւ: «Սեթօն երկու ոտքերէն եւ կուրծքէն զարնուած է. կ'երթաս Սեթոյին վերջին խօսքը կ'առնես: Այս ջրամանը, այս հալուան եւ այս քիսիկս 20 մանեթով գլխուն տակ կը դնես: Իր վրայի փամփուշտակալը եւ հրացանը կ'առնես: Իմ ու քու կողմէ բերնէն կը համբուրես: Շատ չուշանաս, քիչ յետոյ ճամբայ պիտի երթանք»: Ոտքերս կը դողային, աչքերս կը մթնէին: Սեթօն գլուխը դարձուց ինծի, տեսաւ, չխօսեցաւ, նայեց աչքերուս. իմ սիրտ փուլ եկաւ: Զրամանը, հալուան, քիսիկը, որ Շէկ Համօն տուաւ, գլխուն տակը դրի, իմ ունեցածն ալ վրան աւելցուցի: Հարցուց թէ Շէկ Համօն ո՞ւր է: Սուտ խօսեցի, ըսի թէ՛ ան վիրաւոր է, հոս պիտի մնայ, ասոնք ալ ճամբած է քեզի, դուցէ պէտք պիտի դայ: Ըսի. «Սեթօ, ես պիտի երթամ, ճամբորդ եմ: Քու հրացանը եւ փամփուշտները ինծի պէտք պիտի դան»: Ան չառարկեց եւ ըսաւ. «Գարեգին, ուրեմն, մենք բաժանբաժան ճամբո՞վ պիտի դնանք»: Էլ իմ սիրտը չդիմացաւ: Կ'ուզէի փախչիլ, բայց ան կանգնեցուց եւ ըսաւ. «Իմ հոգին կ'ըսէ որ դու սաղ սալիմ պիտի մնաս: Իմ հարսին կ'ըսես որ եթէ ինծմէ զաւակ ունենայ, թող մօրս գտնի եւ անոր հետ ապրի: Մօրս կը տեսնիս, եւ անոր կ'ըսես, որ եթէ իմ հարսը ինծմէ զաւակ չունենայ, թող հալալ ընէ իմ հարսին, առանց սուգի պահէ ան, իր ձեռքով անոր փեսայ գտնի եւ իր զաւակը դարձնէ»: Համբուրեցի, բայց ճամբան լացի: Ներողութիւն կ'ընես: Այս որ կը յիշեմ, կնիկ կը դառնամ, եւ լացս կուգայ:

Սեթօն հալուան չէր կերած: բայց ջուրը խմած էր: Մինչեւ օրս անյայտ կը մնայ անոր վախճանը:

Դառնանք մեր պատմութեան թելին:

Թէ ի՞նչ միտումով Շէկ Համօն սկսած էր «Դէհ, զարկէ՛ք... Դէ, լէխըն, լէխըն», Խաթաւինի աւերակ ջաղացքի երգը, որ տասնեակ առ տասնեակ տարիներ դեռ կը շարունակուի, մարդ չի կրնար ըսել: Գուցէ պարզապէս պատահական երգի մը ընտրութիւն էր այդ, բայց գուցէ եւ նախադրացում վաղուայ սպառնալիքի: Ատոր պատասխանը կրնար տալ Շէկ Համօն, որ միւս օրը ինքն ալ այլեւս պիտի չլինէր: Բայց այդ երգը, ըստ երեւոյթին, շատ ազդած էր Նեւրուզի վրայ: Ան կը ստուգէ ռադմանիւթը, հաւաքելով թէ՛ մեր կողմէ ընկածներէն եւ թէ՛ թշնամիէն առածներէն եւ կը տեսնի որ այնքան շատ է, որ դժուար է ամբողջը վերցնել եղած ոյժերով: Թէեւ չորսէն մէկը սպաննուած էր կամ շարքէն դուրս ինկած, բայց մնացորդը Խաթաւինի կռուողներէն երկու անգամ աւելի էր: Ու կը բացականչէ.

— Լաւ է, շատ լաւ է, այսօրուայ կռուին՝ թշնամուց պառկեցուցինք դուք 1000 կ'ըսէք, ես քիչը-քիչը 200 կ'ըսեմ: Մեր ոյժը դեռ լրիւ տեղն է, քանի մը անգամ աւելիով, քան ճամբայ հանուած միւս խմբերը: Ուրեմն, պատրաստուեցէք մեր ճամբան շարունակելու: Երգը փոխեցէք, «Լագի շորեր»ը սկսեցէք»:

Առարկութիւն չկար թասիրի եկած Փէտայիներու կողմէն: Միայն Շէկ Համօն քթին տակ կը շարունակէր մօզլտալ. «Աւերակ ջաղաց, հոգի ջան, օթեւան եղաւ»...

Իրաւացի էր Նեւրուզը. եթէ դառնար յետ, դիտէր թէ անոր ինչ կը սպասէր՝ կնկան լաչիկներ հասկացողներու եւ մանաւանդ չհասկացողներու կողմէ: Ան չէր կրնար յետ դառնալ: Իսկ միւս կողմէ՝ ան կ'անդիտանար որ մարդու մարմինը իր սահմանն ունի դիմացկունութեան, որ դեռ ճամբու սկիզբն էր եւ որ իր առջեւ դեռ 250 քիլ. ճամբայ կար: Հետեւաբար, անընդհատ կռուելով՝ անհնար բան էր պատուել թշնամիին դիժը, մանաւանդ որ թշնամին թուով

առատ էր եւ իրենց հետքը բռնած ըլլալով, ամէն վայրկեան իրենց վրայ պիտի դար թարմ ուժերով:

Գուցէ Խանը կրնար իր ձիաւորներով իր հետքը կորսրնցնել թշնամիէն, բայց ան ալ կաշկանդուած էր հետեւակով, զոր լքելու իրաւունքը չունէր:

Խումբը, բաժնուած մասերու, երբ մուտք կ'իյնայ, լռիկ մնջիկ առաջ կը քալէ: Չկան Մենակը եւ անոր հետ եղած ճամբու առաջնորդներէն փորձառուները. նախորդ օրը անոնք սպաննուած էին: Կան առաջնորդներ, որոնք թէեւ ինքզինքնին ամենադէտ կը համարեն, բայց իրենք իրենց կորսնցուցած են: Ճամբան կը դառնան, աջ կ'ուլորեն, երկու անգամ Արաքսի պաղ ջուրը կ'անցկացնեն, եւ լուսոյ դէմ միայն կը հասկնան որ նոյն, երէկուայ տեղերու վրայ մնացեր են: Նեւրուզի հետեւակները թրջուած, յոգնած, քնատ, Խանի հետ պայմանաւորուած վայրէն շատ ու շատ հեռու էին:

Խանը իր հեծեալներով վաղուց հասած՝ հեռադիտակը աչքին, կը սպասէր հետեւակին:

— Ահա երեւացին մեր տղաքը, — ուրախացած կը բացականչէ:

Բայց մէկ վայրկեան վերջը, երբ արշալոյսին մէջ կը նկատէ որ լեռները մարդկանց բազմութեամբ բռնուած են, կը հասկնայ որ ատոնք Նեւրուզի տղաքը չեն, այլ զինուորներ են, որ զիրենք պաշարած են:

— Տղաք, ձիերը պատրաստ, — կը կանչէ, բայց կը դիտէ զօրքը եւ տեղէն չի շարժիր:

Ան կրնար հեռանալ, կռուէն խուսափիլ եւ խումբի մեծ մասը դոնէ փրկել, ազատել: Հետեւակ զօրքը իրմէ 10 անգամ աւելի դանդաղ, ինչպէ՞ս պիտի կարողանար պաշարել նահանջող հեծելազօրքը:

— Եթէ այն հեծելազօրքն է, — կ'ըսէ, — որ երէկ տեսանք, ան այսօր ոչ մէկ վնաս կրնայ հասցնել, մանաւանդ որ այսօր Դալի Բարայի լեռներու մէջ ենք:

Իրօք որ անոր հարաւը Կալիաղի լեռներն էին, ուրկէ 10 ժամէն կրնար իջնել մինչեւ Խնուսի Հարամիկը: Ճանա-

պարհը իր առջեւ բաց էր: Իր Խնուսցի ձիաւորները այդ հեռանկարով արբեցած էին: Իր թիկունքը Տահարի թամքն էր, ուրկէ կ'երթան Ալաշկերտ. ձիերու համար մէկ մանգիլ ճամբայ: Իր հիւսիսը՝ ոռու-թրքական սահմանն էր, հազիւ երկու ժամ ճամբայ անցնելու համար դէպի Կաղզուան, կամ ոռուական Բասեն:

Պանի խումբին աղատումը անկասկածելի էր, եթէ ան այդ ուղէր: Բայց ան արձանացած մնացեր էր. իսկ թըշնամի զօրքը կը մօտենար, հաստատ մահ բերելով: Եւ ասա յանկարծ Պանը կը դառնայ իր շուրջը հաւաքուած անհամբեր ընկերներուն եւ կ'ըսէ թուրքերէն լեզուով.

— Թող ըսեն թէ Պանը այնքա՛ն անճարակ էր, որ ձին իր տակը շան սատակ եղաւ կաղէ մը: Բայց թող չըսեն թէ իր չոր գլուխը աղատելու համար՝ ան ընկերները թողեց, հեռացաւ: Ձիերը քաշեցէ՛ք եւ իրարու կապեցէք: Մենք այս տեղէն հեռացող չենք:

Ըստ երեւոյթին, թուրք զօրքը նախորդ օրուայ տաք կռուէն վերջ, որոշած էր հեռուէն պաշարուած պահել մերոնց խումբերը: Նկատած էր Պանի խումբը եւ կարծած, թէ այդ ամբողջն է: Մինչդեռ Նեւրուզի խումբը, անաղմուկ լինելով եւ իր ճանապարհը կորսնցուցած՝ աննկատ էր մնացած մինչեւ ժամը 11, կէսօրէ առաջ:

Ան որ ամբողջ գիշեր մը անընդհատ լեռ ու ձոր ինկած է, յետոյ ամբողջ օրը կռիւ տուած, յետոյ կրկին ճամբան շարունակած՝ շատ լաւ դիտէ թէ մահն իսկ ոչինչն է այլեւս: Միակ նպատակը՝ քնելն է, որ կուգայ տիրաբար:

Ահա այս դրութեան մէջ էին Նեւրուզի զինուորները, երբ հրաման կուգայ նստելու: Այդ համադօր էր քնելուն, որ հզօր էր ինչպէս մահը:

— Ո՞վ կրնայ խօսք տալ որ առանց քնելու պահակ կը դառնայ, — կը հարցնեն տասնասլետները:

Ոմանք արդէն քնած են, ոմանք կը լսեն, բայց հարցումն ըմբռնելու կարողութիւն չունին: Միայն 9 հոգի կը պատասխանեն: Ատոնց մէջն էր ե՛ւ փոքրիկ Նիկոլը, ապագայ Իշխանը:

Այս Գ հոգին, վրան աւելցած Շէկ Համօն իբր ղեկավար, պատուէր կ'առնեն ղեկավարէն. — Երեքը միայն չալիտի քնեն մէկ ժամ եւ իւրաքանչիւր մէկ ժամէն յետոյ միւս երեքը պիտի փոխարինեն: Չալիտի կանգնին, չալիտի քայլեն, բարձր չալիտի խօսին: Պէտք է նային, որ բոլորը քնած մնան եւ աղմուկ չհանեն: Իւրաքանչիւր ժամին իրեն պէտք է արթնցնեն եւ, ղեկուցում տալէ վերջ, իրենց հերթը փոխեն:

Լուսաբացի առաջին ժամուն, առաջին պահակները կ'արթնցնեն Շէկ Համօն եւ կ'ըսեն.

— Մեր մօտիկները ո՛չ ձայն լսեցինք եւ ոչ շարժում տեսանք: Միայն այն հեռու լեռան լանջի կողերուն, զօրքը, կը թուայ, կ'անցնի շարունակ:

Շէք Համօն աչքերը կը տրորէ, քիչ մը կը մտածէ ու կ'ըսէ.

— Այն կողմով մեր վրայ չեն դայ, ուրիշ տեղ կ'երթան: Դուք փոխուեցէք եւ քնեցէք:

Ու ինքն ալ կը քնանայ:

Մէկ ժամ յետոյ, երբ արեւը արդէն տաքցած էր, երկրորդ պահակները կ'արթնցնեն Շէկ Համօն ու կ'ըսեն.

— Մօտիկները՝ ո՛չ ձայն լսեցինք, ոչ շարժում տեսանք: Միայն այն հեռուներէն զօրքը անվերջ կ'երթայ ու կ'երթայ: Չենք գիտեր թէ ո՞ւր կ'երթայ:

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմռէ եւ կ'ըսէ.

— Բարի է: Ուր կ'ուզէ, թո՛ղ երթայ: Փոխուեցէք եւ քնեցէք:

Եւ ինքն ալ կը քնանայ:

Երրորդ ժամուն նոյն ղեկուցումը կը լսէ Շէկ Համօն, բայց մէկ յաւելումով.

— Կարծես թէ հեռուն, դետնի տակէն, կռուի ձայներ կուզան, զալբ զալբի (համազարկ համազարկի) վրայ:

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմռէ ու կ'ըսէ.

— Գետնի տակ կռիւն ի՞նչ գործ ունի: Յոգնած էք, ականջներնիդ դժժացել է: Փոխուեցէք, քնացէք եւ, երբ պահակները այդ դժժոցը լսեն, թո՛ղ ինձ արթնցնեն:

Չորրորդ ժամը չըրացած, փոքրիկ Նիկոլը կ'արթնցնէ Շէկ Համօն.

— Ե՛լ, ե՛լ դժժոցը լսիր: Ականջդ ժայռին դէմ տուր:

Շէկ Համօն աչքերը կը ճմռէ, կը յօրանջէ, ականջները կը լարէ, բայց բան չի լսեր: Դէմ կուտայ ականջները ժայռին եւ դըմ, դըմ ու ինքնաեռի դժժոցը կը լսէ:

— Էլ ի՞նչ տեսաք, — կը հարցնէ:

— Էն դիմացի քարերու մէջէն 6 ձիաւոր եկան, մեր կողմը նայեցին եւ, երկու մասի բաժնուած, երկու ուղղութեամբ ձիերը քշեցին ու անյայտացան:

— Էհ, մեզի տեսա՞ն, — կը հարցնէ Շէկ Համօն:

— Եթէ դիտակը աչքերուն կոյր չէին, անպայման տեսան, — կը պատասխանէ Նիկոլը:

— Տեսան, տեսան: Այսօր պարապ չենք մնար: Այլեւս չքնիք, — եւ մտահոգութեամբ տեղէն վեր կը կենայ: Երկու սիգար կը վառէ եւ կ'արթնցնէ Նեւրուզը:

— Ելի՛ր, սիգար մը քաշիր: Օրը կէսօր է եղած:

Եւ երբ Նեւրուզը իր սիգարը կը վառէ, Շէկ Համօն իր դեկուցումը կուտայ:

— Խանը, չեմ գիտեր ո՞ւր, կռուի մէջ է: Մենք տեսնուած ենք եւ շուտով մեր վրայ կռիւ է: Արթնցնե՞մ խուճապը:

Կէսօրէն առաջ Նեւրուզի խմբի վրայ երկրորդ աւուր կռիւն էր: Իսկ առաւօտ ծէգին՝ Խանի կամաւորապէս հետեւակ դարձած ձիաւոր խմբին վրայ:

Ի՞նչ դրուագներ անցան այդ երկրորդ օրը, ոչ ոք հաստատապէս կրնայ ըսել: Այդ օրուայ եւ գուցէ անոր յաջորդող օրուայ մասնակի կռուի ընթացքին բոլոր ղեկավարները սպաննուած են: Ընդհանուր դրութեան մասին դադափար ունենալը ենթադրութիւն է: Չորս թէ հինգ հողի գերի ինկած էին վիրաւոր վիճակի մէջ: Իայց անոնք առաջի օրուայ կռիւէն վերջ դերի բռնուած էին: Անոնց վէրքերը բուժուելէն վերջ, ողջ մնացողները տարուած էին Էրզրումի բանար: Չորս հողի էին՝

Ջաւախեցի Նիկոլը, Գանձակեցի Մելքոնը, Ղարաբաղցի Գերասիմը եւ Ախլցխացի Ուսուլ Խէչոն: Ատոնցմէ մէկը՝ Նիկոլը, յետագային կամաւորական բանակին մասնակցեցաւ: Ասոնք իրենց խումբերու վախճանի մասին մեղի չափ անտեղեակ էին:

Երկրորդ օրուայ կռիւներու մասին ազատուածները սահմանափակ տեղեկութիւններ կուտային եւ ակնարկներ կ'ընէին միայն երրորդ աւուր հոգեվարքի պայքարի մասին: Ինքզինքնին ռուսական սահմանի այն կողմը ձգած էին: Ատոնց թիւն ալ սահմանափակ էր, հազիւ 10-12 հոգի, բոլորն ալ Նեւրուզի հետեւակէն եւ ոչ մէկը, կարծեմ, Խանի հեծեալներէն:

Այս մօտ տասնեակ մը ազատուածները ոչ վախկոտներ էին, ոչ իրենց ղեկավարներն ու խումբը լքողներ եւ ոչ ալ իրենց ղլուխները ազատողներ: Իրենց ղեկավարները սպաննուած էին, խումբը ջարդուած էր, իրենք առանց հրամանի էին մնացած, եւ, բախտի բերումով, վիրաւոր կամ ողջ մնալով, առանձին առանձին, առանց իրարմէ լուր ունենալու, «քեօռ քեօռընային», ինկած էին ռուսական սահմանին վրայ:

Անոնք միաբերան էին մէկ բանի մէջ՝ թէեւ իրարմէ անջաման լուր չունէին.

— Մենք, կ'ըսէին, անտեղեակ էինք թէ ճիշտ ո՞ւր կը գտնուէինք: Վերեւը՝ հեռուն կռիւ կար Խանի վրայ, ներքեւը՝ կռիւ կար մեր խմբի վրայ: Մեղի սաստիկ հրաման եղաւ մեր բռնած տեղը հաստատուն նստիլ, մեր բռնած հողը, քարը, բնաւ բաց չթողնել, մինչեւ որ մէկը 10 չգլորէ, եւ գիշերը միայն նոր հրամանի սպասէ: Գիշեր եղաւ, բոլորը սպաննուած էին: Ես ինձ մենակ դտայ, մի ուղղութիւն բռնեցի եւ այստեղ դուրս եկայ:

Անոնք շուտով ապացուցին որ իրենց ըսածները ճիշտ էին: Այդ 10-12 հոգիներէն Սարօնեցի Մինասը ճանչցայ քանի մը ամիս յետոյ իր ազատումէն: Ան մէկ բաղձանք ունէր՝ գնալ Երկիր եւ ընկերներուն վրէժը առնել: Ճանչցայ նաեւ Էրզրումի շրջանէն Միքայէլը (կարծեմ) եւ Գարեգինը, որ Սեթոյի կտակը անկատար թողած՝ կ'ուզէր նորէն կռուի մէջ մտնել: Նոյնը ե'ւ Առուառինջի Վարդանը:

Այս ծանօթներէս Մինասը մտաւ 1904-ին Գայլ Վահանի խմբի մէջ և սպաննուեցաւ Քոռուն ու Մօսունի կռիւներուն: Գարեդինը եւ Միքայէլը մտան Թումանի երկրորդ խմբի մէջ եւ սպաննուեցան ռուսներուն կողմէ: Վարդանը ղինուորագրուեցաւ Կայծակ Վաղարշակի հեծեալ ղնդի մէջ ու, թէեւ Զիվինի կռուէն միակ ողջ ազատուողն եղաւ, բայց մեռաւ ուրիշ կռիւի մը մէջ: Վստահ եմ որ միւս ազատուողներն ալ նոյն արիւնալից ուղիով զնացին:

Այս յիշեցումները ապացոյց են երկու բանի որ պէտք չէ մոռնալ: Նախ որ նահատակուելու ուխտը աւելի հզօր է քան վախը մահուրնէն կամ սէրը կեանքի: Նեւրուզի եւ Խանի խմբերը այդ ուխտն ունէին եւ ատոր համար ամէնքն ալ նահատակուեցան: Երկրորդ՝ որ սխալ է այն կարծիքը, թէ մահը եւ կռուի դառնութիւնը ճաշակողը այլեւս չ'ուզեր անոնց հանդիպիլ: Ընդհակառակը, կռուի եւ մահուան համը տեսնողը, նորէն ու նորէն կ'ուզէ այդ ճաշակել, եթէ անոր մէջ չէ մեռած իր ուխտը:

Եւ ատոր համար է որ Խանի եւ Նեւրուզի խմբերէն ե՛լ ոչ մէկը կայ ողջ. ամէնքն ալ ինկած են կռուի մէջ:

Բացառիկ ազատուողներէն եւ յետոյ նահատակուածներէն էր Շուշեցի Նիկոլը՝ Սերգէյի աշակերտ-ընկերը, Լեոնապարի Իշխանը: Ահա թէ ի՞նչ կը պատմէր Մխչոնց Մարգարը, որ զնացած էր սահմանագլուխ, լուրեր առնելու եւ խմբի մնացորդը հաւաքելու համար.—

— Ես Սթահան էի: Յուսահատ՝ առաւօտուն Կարս կ'ուզէի դառնալ: Արշալոյսը չբացուած, զիս արթնցուցին: Ըսին թէ թուրք մը, ռուս մը կամ հայ մը դերի են բռնած գիւղի մօտերքը: Ինքն ալ ձիաւոր է: Ըսի.— «Բերէք, մէկ աշեմ» (տեսնեմ): Կ'աշեմ, կ'աշեմ, ճանաչել չեմ կրնայ կը: Ինքը կ'աշէ ինծի եւ անունս կուտայ կը: Ես ի՞նչ գիտնամ որ թուրքի լամուկ չէ: Գլխուն իւղոտած թուրքի Փէս, հագին արիւնոտ ասկարի պինջակ, չամչախաթունի պէս հագած, ինքը քնձոտ, հէջ նման չէ մեր աժդահար տղոց: Տակն ալ իրեն անյարմար հրեղէն քայլան ձի մը: Արի՛ եւ մի կասկածիք թէ լրտես կամ այլ ազգի չէ:

— Ծօ, շիտակն ըսէ, դու վո՞վ ես, վերտեղէն կուգաս կը,
— հարցուցի:

— Իմ ով լինելա Սերգէյն գիտէ: Թէ ողջ է՝ անոր հարցուր, — պատասխանեց: Ես Նեւրուզի խմբի մէջն էի: Երկու օրուայ կռիւէն վերջ, երբ այլեւս իմ շուրջ ողջ մնացող չկար, դիշերը, ես բախտ, մի ճամբայ բռնեցի եւ ահա այստեղ եմ:

Կ'ուզէր կարճ կապել, ես հարցուցի.

— Զանս, շնորհքով պատմէ, ո՞վ ողջ է, ո՞րը սպաննուած, թշնամուց որքա՞ն է սպաննուած, այդ ձին որո՞ւնն է, այդ քու ասկարի հագուստը ո՞րտեղէն է: Խօսի՛ր, ջանս:

Նիկոլը թշնամիի նման կը նայէր ինծի, բայց չոր ցամաք պատասխան տուաւ.

— Կ'ուզես հասկնալ թէ ես ո՞վ եմ: Սերգէյին կը ճանաչե՞ս. ան մեռած չէ կարծեմ. դու անոր կողքին էիր կանգնած այն իրիկունը, որ եկած էիք մեզ Երկիր ճամբելու: Գնա՛ եւ իմ լինելը անկէ հասկցիր:

Մխչոնց Մարգարը իր շէկ մօրուքը բռնեց, աչքերը չոնց եւ դարմացած կանչեց.

— Քոռնան իմ աչքերը, Եգոռի (Մենակի) հետ մեր իսանութիւնը շատ կուգար եւ քիչմիշ, լաբլաբու ալ շատ կը սիրէր: Վա՛յ, քոռնամ ես, այս ինչպէ՞ս փոխուել էր:

Մարգարը ամօթով մնացած, ուղեր էր մօտենալ, համբուրել, բայց Նիկոլի չար աչքերուն առջեւ իր տեղը նստեր էր: Իսկ Նիկոլ-Իշխանը իր պատասխանները շարունակեր էր տալ, կարծես դատախազի առաջ նստած լինէր:

— Այն իրիկունը, երբ ձեզմէ բաժնուանք, թուրք սահմանը մտանք: Տեսան, չտեսան մեզի, ես պարզ զինուոր էի, ես մի բան չգիտեմ: Քալեցինք, քալեցինք, եւ տղաները ըսին. — «Հայ դիւղերի սահմանները եկանք»: Մեզի հրաման եղաւ դիրքեր դրաւել, նստիլ: Այդպէս ալ ըրինք եւ արշալոյսին կը սպասէինք:

«Արշալոյսին Եգորը (Մենակ) քանի մը զինուած դիւղացիներու հետ միացաւ մեր խումբին: Ան իմ դիրքն եկաւ եւ վերջին անգամ համբուրուեցինք: Երանի էր, չգար. նոյն օրը սպաննուեց, իրեն հետ եկածներով միասին:

«Արեւը ելաւ, կռիւ սկսուեց, ամբողջ օրը շարունակուեց :
Մեղմէ շատերը սպաննուեցան : Թշնամիէն աւելի շատ սպան-
նուեց : Կռիւը դադրեցաւ երբ արեւը մայր մտաւ :

«Գիշերը երկու մաս եղանք եւ ճանապարհ ընկանք : Մեր
խումբը ճանապարհը կորցուց եւ չգտաւ միւս մասը : Երկու
անգամ դետը անցանք եւ ոյժէ ընկանք : Երբ լուսացած էր, մի
երկու ժամ հանդստացանք, եւ մեր վրայ կռիւ սկսաւ : Մեղ
պատուէր կար տեղից չչարժիլ, մինչեւ վերջ մեր բռնած հողին
կպչիլ, մինչեւ որ լսենք շվոցի ձայնը : Կռուեցանք : Իրիկուն
եղաւ, շվոցի ձայն չեկաւ . կարծեմ շվացնող մարդ ողջ չէր մնա-
ցած : Ես մենակ մնացի ու իմ դիխու ճարի վրայ մտածեցի
եւ այստեղ հասայ :

Երբ ան վերջացած կը համարէր իր պատմութիւնը, Մըխ-
չոնց Մարգարը վրայ էր բերեր .—

— Բարով դու եկար, քիչ մըն ալ կռուէն պատմիր, ո՞վ սաղ
է, ո՞վ մեռած : Դու ինչպէ՞ս եկար :

— Կռիւ էր էլի : Անոնք կուզային, մենք ալ կը դարնէինք :
Անոնք կը դարնէին, մենք ալ կը սպաննուէինք : Մեր դիրքի
տղաքը ամէնքն ալ դարնուան : Ես մնացի ողջ՝ շնորհիւ երկու
մեծ քարերի, որոնց արանքն էի մտած : Մեր առաջն ալ Շէկ
Համօն եւ իր տղաներն էին : Անոնք աւելի երկար ողջ մնացին .
իրիկուայ մօտ էր, դեռ կը կռուէինք : Բայց վերջին յարձակու-
մին, ես տեսայ որ ամէնքն ալ սպաննուեցին եւ անոնց դիրքերը
թուրքերը առին : Միւս դիրքերը հեռուն էին, մէկ մէկ դեռ կը
պատասխանէին : Արեւ որ մայր մտաւ, բոլորն ալ լուցին :

— Յետոյ, դու ինչպէ՞ս փրկուար :

— Երբ մեր եւ կողքի դիրքերը առին, ինձ կարծես մոռցել
էին : Երկու զինուորներ իմ կողմը եկան : Նշան բռնեցի, մէկը
ընկաւ, միւսը կորաւ : Զգացի որ մէկը իմ յետեւի քարի վրայ
է : Յետ դարձայ, որ խշտիկը ահա պիտի մտնի իմ մէջքը : Զգի-
տեմ ինչպէ՞ս, իմ նազանը դուրս ելաւ : Զարկի, եւ ան տա-
պալուեց իմ վրայ եւ հողին փչեց իմ ոտքերի առջեւ : Գլխուս
փչեց . քանի որ մերոնք չկան եւ մեր դիրքերը զօրքն է լցուած,
եւ դառնամ զօրք : Իմ հագուստները հանեցի եւ սպաննուածի
պիջակն ու Փէսը հագայ, անոր հրացանի հետ իմը փոխեցի եւ

դուրս ելայ տեղէս : Դիակների մէջէն կ'երթայի : Մերոնք ու
անոնք խառնուած էին : Հասայ մի թուամբի : Մի ձիաւոր ինձ
կանչեց . «Տղաս , արի այս կողմը» : Յետ գնալ չէր լինի : Հասայ :
Ան բաներ մը ըսաւ , չհասկացայ եւ , իբր պատասխան , անոր
զարկի ատրճանակովս ու ձիուն վրայ թռնիլս մէկ արեցի :
Գնդակները նետեցին , բայց ես ազատեցայ : Գիշերն եկած էր :
Ձին քշեցի՝ առանց աջ ու ձախ նայելու , միշտ դէպի արեւելա-
հիւսիս : Լեռները անցայ եւ չէի գիտեր թէ ո՞ւր էի ընկած :
Եւ ահա այժմ այստեղ իբր գերի կը հարցաքննուիմ , կարծես
թուրքերի մէջն եմ ընկած :

Արտասուքը աչքերուն Մարդար կ'ըսէ Նիկոլին .

— Չէ , հոգիս , մեր սիրտը կը ցաւի քու եւ տղաներուն վրայ :
Լուր կ'ուզենք առնել : Մեր սիրտը կ'ուրախանայ թշնամու կո-
րուստի վրայ : Լուր կ'ուզենք ունենալ : Դու մեզ թուրք մի՛
համարիր :

— Ինչպէ՞ս չհամարեմ : Կը տեսնէք իմ վիճակը : Երեք թէ
չորս օր կը լինի որ աչքս չէ փակուել , իմ փորը բան չէ մտել ,
իսկ դուք ինձմէ հաշիւ կ'ուզէք , իբրեւ լրտեսէ , կարծես պարսպ
էի եղած որ նստէի եւ թուրք ու հայ սպաննուածների հաշիւը
անէի : Եկել էք եւ իմ սիրտը կը փորփրէք , որ յիշեմ մեր եւ
թշնամու ընկածները . . . :

Նիկոլ իր ազատումէն յետոյ առողջ էր մարմնով , բայց հո-
գիով հիւանդ էր : Մէկ երկու շաբաթ կը քնէր շարունակ , կ'ու-
տէր եւ կը քնէր , առաստաղին կը նայէր սեւեռուն եւ կ'ուզէր
մենակ մնալ ու բնաւ չխօսիլ , թէկուզ Սերդէյը լինէր իրեն հետ
խօսողը :

Իշխանի հոգեկան տառապանքներուն պատճառը միայն
կռուի ծանր տպաւորութիւնները , իր ընկերներու բնաջնջումը
եւ թշնամիներու դիակներուն տեսքը եւ այլ զլացական ազդե-
ցութիւնները չէին : Անոր հոգին խորտակուած էր , եւ ան իր
հաւատը կորսնցուցած էր եղած գործելակերպի նկատմամբ :
Իր լուրթեան մէջ ան ելքեր կ'որոնէր նպատակը հետապնդելու
այլ ճանապարհներով : 15 օր չանցած , Սերդէյին ան ըսեր էր .

— Մենք կ'ըսենք ու կ'երթանք , թէ պէտք է նահատակուիլ
Գայրենիքին համար : Ահա շուրջ 150 հոգի գնացինք եւ մի քանի

օրուայ մէջ նահատակ եղանք: Բացառութեամբ մի քանիսի, բոլորն ալ ընկան պատուով: Բայց նահատակ լինե՞լն է կարեւորը, թէ նպատակին հասնելը:

«Մեր թուէն եօթ անգամ աւելին խեղճ զինուորների դիակներ կային փռուած մեր շուրջը: Մեր շուրջը անխնայ ջարդուած անտառի նման էր: Մարդիկ խուրճերով ընկած էին: Կ'ամաչեմ ըսել թէ մենք ջարդեցինք: Ջարդելու համար մենք ճամբայ չելանք, այլ տեղ հասնելու կամ յաղթելու համար: Ո՛չ մէկը եղաւ, ոչ միւսը, մենք ալ ջարդուանք: Այս նկատի պէտք է առնել:

«Հարցը միւս կողմէն ալ դիտելու է: Ես չեմ ըսեր թէ մեր նպատակները պիտի թողնենք կամ թէ անոնց հասնելը անհրնարին է: Բայց փորձը ցոյց տուեց որ գոնէ այս ճանապարհով եւ այն ալ զոռով՝ մեր ծրագրածները իրագործելը անհնարին է: Կամ բախտի բան է, որի վրայ չի կարելի յենուիլ: Հաշիւ արա՛, որ ճամբու մէկ տասերորդը չկտրած, թշնամին առնուազն մեր վրայ 5,000–10,000 զինուոր պցեց: Այդքան ալ ճամբաները կը սպասէին: Այդքան ալ պահեստի ունէր, երեւի: Արդ՝ զինուած խումբերով Սասուն հասնել չի լինի, իսկ այնտեղէն ալ դուրս գալը հրաշք պիտի լինի: Ես ձեռք քաշեցի զոռով եւ զինուած խմբերով դնալէն: Դուն ալ ձեռք քաշիր եւ մտածիր այլ ձեւով մեր նպատակին հասնելու մասին:

Սերգէյը, ինձ այդ պատմելէն յետոյ, ըսաւ.

— Քանի մը օրուայ մէջ, հասած մարդ էր դարձել Նիկոլը: Չէի կրնար առարկել, քանի որ ըսածներուն մէջ խուս կար: Չէի կրնար իսկոյն ընդունել, որովհետեւ այդ համազօր էր ամէն ինչ վերաքննելուն: Ըսի միայն թէ կը մտածեմ: Ան ինձ ըսաւ.

— Ես մտածած եմ եւ ինձ համար վերջնականապէս վճռած: Ինձ որ օգնես, վաղն իսկ ինձ ճամբու կը ձգես դէպի Պարսկաստան: Մեր Վարդանի ու Նիկոլի (Դուման) ճանապարհներով ինձ պիտի ձգեմ Երկիր: Խելքս բան կտրեց մի բան անելու այնտեղ, այլեւս դուրս չեմ դայ եւ այնտեղ կը մնամ: Եթէ անհնար է մի բան անելը, դուրս կը դամ եւ ամէն ինչ կը թողնեմ:

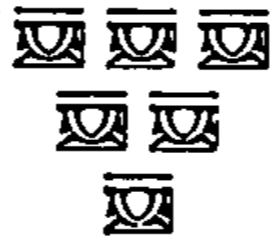
Փոքրիկ Նիկոլը այդպէս ալ ըրաւ: Ան դնաց նախ Երեւան

եւ այնտեղէն Ալաշկերտի ու Աբաս Գեօլի վրայով անցաւ Վասպուրական, ուր Իշխան անունը առաւ իր վրայ, բայց դարձաւ իսկական իշխան իր կաղմակերպած Ռշտունեաց աշխարհին մէջ՝ յիշեցնելով այդ երկիրներու հին տիրակալները: Ան տարաւ իրեն հետ Վահանը (Փափաղեան), որ Կոմս անունը որդեգրեց:

Բասենի խումբէն վերապրողներու պատմածները Շէկ Համոյի մասին, կը նոյնանային: Ան եղած էր ոչ միայն քաջ, այլեւ դիտակցող իրենց վիճակին եւ սառնասիրտ, ու մահը դիմաւորած էր անվեհեր կերպով:

Անհամաձայն էին վերապրողները կռուի տեւողութեան մասին միայն: Ըստ ոմանց՝ չորս ցերեկ եւ երեք դիշեր էր տեւած կռիւը: Ուրեմն, մէկ ցերեկ եւ մէկ դիշեր աւելի: Այդ պէտք է բացատրել անով, որ երեք ցերեկ եւ երկու դիշեր խմբերի համախումբ կռիւներէն վերջ, մնացորդները անհատապէս շարունակած են պայքարը՝ անձնատուր չլինելու համար, եւ անոնց փշրանքները ազատուած են միայն սահմանը անցնելով:

Յետագային, Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ, ըստուգուեցաւ թուրքերու պատմածներէն որ իրօք անխնայ էր եղեր այդ կռիւը: Բասենի հայ կռուողները մինչեւ մահ կռուած էին եւ իրենցմէ խլած շուրջ 800 զինուոր: «Պետութեանց կռիւ էր, ոչ թէ չէթաներու», կ'ըսէին մասնակցողները:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՇՐՋԻԿՈՒԹԻՒՆՍ.

ԲԱՍԵՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՎՐԷԺԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՔԱՐՄԱՂ ԹԷ ԸՆԿՈՅՁ.

1904-ի Նոր Տարուայ եւ Մնունդի օրերը պէտք է դիւզական ժողովրդի մէջ անցկացնէի: Իւրաքանչիւր դիւզի մէջ դոնէ մէկ օր մնալով, անոր ուրախութիւնը պէտք է բաժանէի եւ միաժամանակ պէտք է կատարէի այն բոլոր դործերը որ կը մտնէին շրջիկներու պարտականութեանց մէջ:

Ձմեռը Կարսի եւ շրջակայքի մէջ սաստիկ ցուրտ է: Ինչպէս կ'ըսեն, «որ թքնես դետին, դետին չի հասնի, կը սառի»: Բայց իմ շքախումբը հիանալի էր՝ էրզրումցի Գարեգինը եւ Տարօնցի Մինասը, որոնք Բասենի խմբի ազատուածներէն էին, եւ հին փորձառու Սարօն, որ ծանօթ էր ամէնքին: Եափուռները ուսերէն կախուած, անոնց ձիերը տակերին կը խաղային: Գլուխներու փափախները ծածկուած էին վեղարանման բաշլիկներով: Ձիերու միայն ոտքերը կ'երեւային եւ անոնց գլուխը՝ պինչերէն փչող դոյզ դոյզ դոլորշու ճերմակ շատրուաններով:

Մեր դէմքերը հազիւ կը տեսնուէին բաշլիկի տակէն: Ճերմակ սառոյցի լուլաներ մեր բեխերէն կախուած էին:

Մեր ձեռները թաթնոցներու մէջ, թէեւ թաղնուած էին եափուռի տակ, բայց ձիերու սանձին վրայ մեր մատները կը մրմռային: Այսուհանդերձ, շատ հաճելի էր՝ ձիուն միացած

ճամբայ կտրել սառնամանիքի մէջ: Մխացող եւ վառուող շար-
ժական վրան մըն էր, չորս կողմիդ ձիւնը մեռած սաւան մըն էր:

Գիւղերը մէկ մէկ կ'այցելէինք, տնօրհնէք պատող աէրատէր-
ներու նման: Ամբողջ գիւղը մեծով պղտիկով մեզ կը շրջա-
պատէր եւ ներս կը հրաւիրէր բաղնիքի պէս տաք տները: Կը
զգայինք որ գիւղացիք մեզ կը նայէին իբրեւ անյոյս կորսուած-
ներու վրայ, որոնք թէեւ դտնուած էին, բայց նորէն կրնային
կորսուիլ: Եւ, ինչպէս մայրը դաւկին եւ հայրը իր տղուն,
այդպէս ալ անոնք մեզ կը նայէին. իսկ փոքրիկները Գարեգինի
չինար բոյի վրայ ուղղակի կը դարձանային:

Ուշադրութեան կեդրոնը Գարեգինը եւ Մինասն էին, որոնք
նոր էին յարութիւն առած:

— Ձեր ոտքին մատաղ, մէկ ինծի ըսէ, ադ ինչը՞ պատա-
հաւ ադ մենծ կռիւր: Աշխարհը ամէնք իրար փոր անցաւ:
Օսմանցին իր դասը առա՞ւ, — կը հարցնէր ծերուկ գիւղացի մը,
չիբուխը բերնին:

— Ձեր ոտքը պաղնեմ, բարով դուք եկաք. տասը դնացիք
եւ մէկ մէկ յետ դարձաք, աս ի՞նչ դուլում էր մեր գլխուն ե-
կաւ, — կ'ըսէր պառաւ կին մը եւ արցունքները կը սրբէր:

Գարեգինը եւ Մինասը զղածուած կը պատասխանէին.

— Ի՞նչըրը ընէինք, արլա (մամիկ), մեր բախտը չբերեց,
մենք ողջ եկանք ձեզի: Աստուծով մենք ալ անոնց կը միանանք:

— Ձէ, չէ, չէ, այդ չէր ըսածս. Աստուած չանէ այդ, դուք
ալ մայր հայր ունիք: Պսակուա՞ծ էք. երեխայ ունի՞ք, կը
շարունակէր արլան:

Կը միջամտէին միւսները.

— Քա, Վարդէ, դիտցած չդիտցած ի՞նչ դուրս կուտաս,
քեզ ի՞նչ, ի՞նչ ունին: Դուք էն ըսէք, թէ ձեզի ինտատ (օգնու-
թիւն) հասնէր, ոուսը ճամբախը չբռնէր, էրդրումի բերդը
կրնայի՞ք մտնել:

Մենք կը շուարէինք այդ միամիտ եւ անմեղ հարցումներէն,
որոնք իրենց հողին եւ ցանկութիւնները կը մատնէին: Բայց
ճերմկած Սարօն ելքը կը դտնէր պատասխան տալու.

— Ձէ, Մարգար ջան, էրդրում մտնելու համար թոփ պէտք
է, մենք թոփ չունինք:

— Սարօ, ինծի աֆ կ'ընես (կը ներես), դու ոուսի խօսք կ'ընես, — կը յամառէր Մարգարը. — Թոփն ինչո՞ւ պէտք է: Իմ հայրս կ'ըսէր թէ Կարսի կռուին Մուխթար փաշան շատ թոփեր ժողոված՝ Կարսի բերդ բռնած էր: Ռուսները կ'ըսէին. — «Մեր թոփերը քիչ են, այս բերդը չենք կրնար առնել»: Լազարովը ըսաւ. «Այդպէս բան չկայ, ես պիտի սռնեմ»: Հայ տղաները կանչեց, իմ հայրն ալ մէջը, եւ ըսաւ. «Թոփ չունինք, չունինք, բայց բերդը մերն է, անպատճառ պիտի առնենք»: Բոլորն ըսեցին. «Հըլբըդ (հարկաւ) պիտի առնենք, բերդը մերն է»: Ձիերը քաշեցին նստան, սուրերը հանեցին եւ թումթուշ (ուղղակի) Մուխթար փաշայի թոփերուն վրան քշեցին, բերդը առան եւ Մուխթար փաշան Ալաճատաղ քշեցին: Մարդուն սիրտ որ լինի, առանց թոփի ալ բերդը կ'առնուի:

Թող Սարօն ու Մարգար իրենց վէճը շարունակէին, ես գործի կ'անցնէի այդ պարագաներուն, դիւղի ենթակոմիտէն կը կանչէի, առանձինն հաշիւները կ'առնէի, ղեկուցումը կը լսէի եւ, եթէ ընելիք գործեր կային, կը վերջացնէի:

Այս բոլորը շատ դիւրին էր մէկ ժամուայ մէջ վերջացնելը: Ինձ կ'օգնէին եղած հողեբանական կացութիւնը եւ մանաւանդ ներկայութիւնը ինծի հետ եղող զինուորներուն, որոնք, ինչպէս ամէնքին յայտնի էր, երէկ էին միայն հաստատ մահէ տաւտուեր եւ պատրաստ էին նորէն դէպի մահը դնալու: Ո՞ր անխիղճը պիտի դլանար կատարելու իր կուսակցական նիւթական, կամ դսրոցական եւ այլ հասարակական պարտաւորութիւնները: Ո՞րն էր որ պիտի քէն պահէր իր հարեւանին հանդէպ եւ երկպառակէր դիւղը: Գերեզմանէն ելած հետիս զինուորները դիւղացիներուն ամօթ կը պատճառէին: Մանր-մունր հարցերը, որոնք կիրք կարող էին յարուցանել, կը հանդէսէին, եւ միութիւնը կատարեալ կը դառնար:

Մէկ ալ տեսար՝ մօտեցաւ մեզի կուսակցական ընկեր մը եւ, դառնալով ենթակոմիտէին, ըսաւ.

— Նայէ՛ դաւթարդ. անցեալ տարի կարկուտը արտս զարկեց, պարտքս ամբողջ չեմ վճարած: Ի՞նչ կը մնայ վրաս, ըսէ՛, վճարեմ, հալս (վիճակս) լաւ է հիմա:

Ենթակոմիտէն կը նայէր իր ցուցակը եւ կը դառնար անոր.

— Ակօ ջան, եղած չեղար 20 կոպէկ է մնացել: Դու պարտք չունիս:

— Չէ, ջանըմ, պարտքը՝ պարտք է, առ 20 կոպէկը եւ մանէթ մ'ալ ջաղա կամ նուէր, — կ'ըսէր Ակօն եւ 120 կոպէկը առաջը կը դնէր:

Կը մօտենար մէկ ուրիշը՝ քիչ մը քաշուելով, եւ կը դառնար ենթակոմիտէին.

— Ջանըմ, հաւայի (պարասլ) խօսք էր՝ ըսեցի: Ինչո՞ւ, ես թո՞ւրք, կամ ու՞րս եմ, որ մեր վարժատան համար դրամ չես առներ ինձմէ: Խօսքի համար էր որ ըսի թէ ես երեխայ չունիմ, վարժատան դրամ չսլիտի տամ, դուն ալ հաւտացի՞ր: Բոլորի տղաքը իմս չե՞ն: Երեք տղայի հախ (վճար) ինձմէ դու գանձիր:

Ենթակոմիտէն, չուած աչքերով, կը նայէր Կիրոյին եւ կ'ըսէր.

— Կիրօ ջան, շէն մնաս: Ահա դրեցի, ես սխալ էի:

Գիւղի հանդիստը կը վրդովէին Գասպարը եւ միւս կողմէ ալ՝ Աւօն, որոնք իրար թշնամի էին եղած նիւթական եւ այլ խնդիրներով: Անոնք իրարու հիւսուած, գիւղի վէրքն էին դարձած: Բայց, ի դարմանս գիւղացիներուն եւ ենթակոմիտէին, Գասպարը, որ չոր դլուխ էր, վճռականօրէն մօտեցաւ մեղի եւ ըսաւ.

— Ասկէ սուրբ օր չի լինի այլեւս: Ես ձեր ոտքին մատաղ, որ դիւղն էք եկած: Լսէք բոլորդ, իմ լուտտ, ոջլոտ շապիկը հանեցի եւ թոնրան մէջ ամէն ինչ թափեցի, ջանդակս ոահաթաւ (մարմինս հանդստացաւ): Աւօ, ջանս, արի իմ կուշտը կայնի, դուն ալ թոթուէ քու շապիկը:

Ամէնքը դարմացան մանաւանդ «Աւօ ջան» խօսքին: Աւօն հնադանդուած՝ եկաւ եւ Գասպարի կողքին կանգնեցաւ:

Գասպարը շարունակեց.

— Մարդ է, մեղաւոր կը լինի, երբ սատանան սլինչէն (քթէն) փորի մէջ կը մտնի: Ես չարիք կ'ուղէի Աւոյին: Աւօն ալ հրեշտակ չէ, բայց ես կը խոստովանիմ որ մեղաւոր եմ: Գլուխնիդ չցաւցնեմ. թո՛ղ իմ դատաւոր լինի Աւօն, եւ վկան թող լինի մեր ենթակոմիտէն: Ինչ որ ըսեն, ինձի համար ըն-

դունելի է, եւ ինչ պատիժ որ տան, ցանկալի է:

Աւօն յուզուած՝ պատասխանեց.

— Գասպար ջան, ես ալ մեղաւոր եմ, դու՛ ինձ դատաւոր, եւ համբուրեց Գասպարը:

Բայց Գասպարը չոր գլուխ էր, ըսաւ.

— Ձէ, չէ, նախ համբուրենք այս ազգի մարդկանց ոտքերը, որոնց արժանի չենք:

Եւ անոնք չոքած, կ'ուղէին այդ իրադործել: Բայց ես կը հրեմ զանոնք եւ ցոյց կուտամ Գարեգինին, որ նոյնպէս կը մերժէ:

— Աս ի՛նչ կուտիկ է (*), գացէ՛ք, բարեչեցէք (հաշտուեցէք), յետոյ կը տեսնինք:

Գարեգինը չէր գիտեր թէ Գասպարի եւ Աւոյի ըրածները կուտիկ չէին, այլ լուրջ հուգեփոխութիւն, եւ ատոր պատճառը ինքն էր եւ իր ընկերները որոնք նահատակուած էին:

Այսպէս, իւրաքանչիւր օր դիւղ մը կ'երթայինք: Առանց ճառի, քարոզի, առանց վէճի ու միջամտութեան, գործը անիւի նման կը դառնար իւզոտած առանցքին շուրջը: Իմ ու ընկերներուս դերը միայն լուռ ներկայութիւնն էր եւ ոչ մէկ ճիգ կար մեր կողմէ, բայց գործը ինքն իրեն կը դառնար:

Ամէնքն ալ, խորը չթափանցելով, ինծի կը վերադրէին այդ յաջողութիւնը եւ մեր ետեւէն տեղեկադրեր կը դրկէին Կարս Կ. Կոմիտէն մեր հրաչափործ աշխատանքներու մասին: Եթէ բաւականին յիմար լինէի, քիչ պիտի մնար որ ես ալ հաւատայի թէ իրօք ես բան մըն եմ: Բայց ես դիտէի որ ժողովուրդը ինքնաբերաբար կ'երթայ կարգի եւ զոհողութեան եւ ոչ թէ իմ շնորհիւ: Չուածեղի սիրոյն, թաւայի պոչը կը լիլէ: Չուածեղը ազգային զարթօնքն էր, իսկ թաւան՝ Գաշնակցութիւնը: Ես անոր պաղ կոթն էի միայն:

(*) Կրիտիկ — քննադատութիւն, ներկայ դէպքում՝ կոմեդիա:

Երկու թէ երեք ամիս անցաւ այդպէս : Կը պատրաստուէի
Կաղղուանի ձորը այցելել, երբ Սերգէյէն նամակ առի . կը դրէր
որ անմիջապէս վերադառնամ Կարս :

* * *

Սերգէյը եւ Յակոբը շատ լաւ ընդունեցին զիս : Անոնք ար-
դէն զիս իրենց հաւասար մարդու տեղ կը դնէին :

— Գիտե՞ս թէ որքա՛ն դո՛հ են քեզանից անցած տեղերդ :
Սպաննուածների տեղը կրնաս դու բռնել : Մենակը, Խաչիկը
թո՛ղ հանդիստ քնեն, կ'ըսէին :

Մենակի մասին լսած էի, բայց Խաչիկի մասին՝ ոչ : Հար-
ցուցի Խաչիկի մասին : Պատմեցին, որ ան Պուլկարիայէն եկած
բժիշկ մըն էր որ ուխտեր էր Սասուն կամ Երկրի մէկ վայրը
անցնիլ եւ ժողովուրդին ու յեղափոխութեան օգտակար լինել :
Մինչ այդ, օգտագործում էին զայն Կարսի շրջանին մէջ : Ամե-
նուրեք ան իրեն կը կապէր ժողովուրդը իր մեղմ ու բարի վար-
մունքով : Քչախօս, լուռ մարդ մըն էր ու իր ժպիտով եւ անուշ
վարմունքով կը կազմակերպէր շրջանը : Երբ Խանը եւ Ներսուղը
իրենց խմբերը կը կազմէին, այլեւս կարելի չէր եղած բռնել
ԲԺ . Խաչիկը : «Մեռաք՝ ես ալ ձեզի հետ . վիրաւորուեցաք՝
ձեզի պահապան», կ'ըսէր եւ դեղօրայք շալկած՝ անոնց էր միա-
ցեր ու մեկներ՝ Սասուն հասնելու համար : Բայց առաջին
սպաննուածներէն մէկն էր եղեր :

— Նա էլ այդպէս ղոհուեցաւ, կը պատմէին Սերգէյը եւ Յա-
կոբը տխրութեամբ ու կը լռէին :

Երեկոյեան, երբ Յակոբի եւ Սերգէյի հետ Կ. Կոմիտէի
ժողովին կ'երթայինք, Յակոբը հարցուց .

— Գարեգինը հետդ վերադարձա՞ւ :

— Այո՛, պատասխանեցի :

Ան լուծ մնաց, եւ ես չհասկցայ թէ ինչո՞ւ Գարեգինով
հետաքրքրուեցաւ :

Բազմաթիւ հարցերու կարգին, Յակոբը ղեկուցեց էրզրում-
ցի թուրք բէյի մը մասին, որուն անունը մոռցած եմ : Կ'ապա-
ցուցանէր որ ան նախկին սահմանապահ թրքական զօրքի սպա-
ներէն էր եւ որ այժմ իբր թէ պարզ քաղաքացի էր : Այդ թուրքը

կապն էր դարձած թուրք եւ ոռւս սահմանապահ զօրքերու միջեւ եւ յաճախ կուգար մինչեւ Սարիղամիշ ու Կարս եւ կը տեսակցէր ոռւս հրամանատարութեան հետ: Կ'ենթադրուէր որ միակ կապն էր երկու ոյժերու զինուորական գործակցութեան: Ան ծանօթութիւններ ունէր հայերու, յոյներու եւ թուրքերու հետ եւ, տեղեկութիւններ չորթելով անոնցմէ, կը վերադառնար թուրքիա եւ նորէն կուգար սահմանները ու շարունակ ոռւս սպաներու հետ կը տեսակցէր: Բասենի մեր կռիւներու ատեն ան եղած էր ոռւս զօրքերի մէջ եւ երկու անգամ անցած էր սահմանը ու վերադարձած նորէն ոռւս սահմանապահ բանակին մէջ:

Յակորը առաջարկեց վերջ տալ անոր կեանքին եւ խանգարել երկու զօրքերու կապը:

Քննուեցան տուեալները եւ խիստ հաւանական թուեցան: Միայն առարկող մը կար, որ ըսաւ.

— Եթէ այդ կապը կտրենք, նոր կապ անշուշտ պիտի ստեղծուի երկու ոյժերու միջեւ եւ նոր մարդկանցով:

Բայց այդ առարկութիւնն ալ վերացուեցաւ հետեւեալ դիտողութեամբ.

— Մինչեւ որ նորը հին փորձուածի վարժութիւն ձեռք բերէ, ժամանակ կը շահուի:

Ուրեմն, միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ Յակորի առաջարկը եւ գործի իրագործումը յանձնուեցաւ անոր:

Երբ դուրս ելանք Սերդէյի եւ Յակորի հետ, Սերդէյը դարձաւ Յակորին մտահոգ կերպով եւ ըսաւ.

— Գլխաւորը, անվտանգ իրագործելն է:

— Ոչ, — պատասխանեց Յակորը, — գլխաւորը վճիռը կայացնելն է: Անշուշտ, առաջարկ բերողը, նախ, կշռած է իրագործման հնարաւորութիւնը: Ես դրա մասին ահա մի քանի ամիս է մտածած եմ: Եթէ նրան ճանապարհին բռնենք, ոչինչ մի գործ է, բայց հանդիպելու օրը չի կարելի ճշտել: Եթէ Կարսի մէջ պատահինք, դիւրին բան է: Եթէ Կարաղուրդան, Կարաղուրութ պատահինք, իրագործելը ոչինչ է, բայց իրագործողների հետքը կորցնելը դժուար է: Եթէ Սարիղամիշ պատահինք, իրականացնելը հաստատ է, բայց իրագործող-

ների ազատումը՝ մի քիչ դժուար, բայց աւելի դիւրին՝ քան սահմանին վրայ:

Ապա ինծի դառնալով՝ Յակոբը ըսաւ.

— Ասլահով մնացէք, այդ դործը ինձ թողեցէք: Միայն մի խնդիրք ունիմ քեզմէ: Հասկացի՛ր Գարեգինէն, թէ ան տրամադի՞ր է ահաբեկման դործի գնալուն: Ես կ'ուզեմ որ Բասենի խմբերուն վրէժը առնուի այդ կռիւներուն մասնակցողներու ձեռքով: Այդ հաճոյքը անոնց պէտք է տալ ի մխիթարութիւն: Քեզ կ'արտօնեմ հարցնելու, առանց ոեւէ բացատրութիւն եւ մանրամասնութիւն յայտնելու: Ոչ անուն, ոչ վայր: Միայն թէ տրամադի՞ր է Գարեգինը այդ վտանգաւոր դործի մէջ մտնելու: Եթէ այո՛, այլեւս ըսելիք չունիս: Եթէ ոչ, կ'արտօնեմ քեզ ըսելու անոր, որ առիթը չփախցնէ Բասենի խմբերու վրէժն առնելու եւ իր սիրտը հովացնելու:

Առաւօտուն գտայ Գարեգինը եւ հարցուցի.

— Գարեգին, ինչո՞ւ դու ահաբեկումներու դործին մէջ չես մտներ:

Գարեգինը նայեց երեսիս եւ ըսաւ.

— Ամօթ չէ՞ քեզի, որ ջան Փիտայուն այդպիսի առաջարկ կ'ընես: Մենք դաւուլ դուռնայով կռիւ կրնանք ընել, ջարդել, բայց անկարող ենք սուսիկ փուսիկ պատահածին վրայ ձեռք բարձրացնել: Այդ իմ դործը չէ: Եթէ կռիւ կայ, ըսէ, պատրաստ եմ այժմ իսկ գնալու:

Հարկադրուեցայ ըսելու Յակոբի երկրորդ պատուէրը.

— Գարեգին, քեզ այդ ըսի, որովհետեւ կը վախնամ որ Բասենի խմբերուն վրէժը ուրիշը առնէ, եւ դու պիտի ցաւիս:

— Այդ տարբեր բան է, այդ իմ իրաւունքն է: Ըսէ՛ թէ այդպիսի բան մը կա՞յ:

— Բան մ'ալ չկայ: Քեզ փորձելու համար խօսեցի, — ըսի ես եւ հարցը փակեցի:

Գնացի Յակոբին եւ տեղն ու տեղը յայտնեցի խօսակցութեան արդիւնքը: Յակոբը լսեց. եւ ըսաւ.

— Վաղ կենալու է Գարեգինէն: Ան նման դործերու համար անպէտք է: Կռուի մարդ է:

Հինգ օր անցած էր այդ օրէն: Յակոբը ըսած էր թէ գործով Ալեքսանդրապոլ պիտի երթար: Ես ու Սերգէյը ճաշարանի մէջ դէմ դիմաց կը ճաշէինք: Ներս մտաւ Գարեգինը, որուն մէկ շարաթ կը լինէր չէինք հանդիպած: Ներս մտաւ եւ կողքիս տեղաւորուեցաւ: Դէմքը հանդիսաւոր էր: Երեք գաւաթ օղի պատուիրեց եւ հարցուց.

— Յակոբը ո՞ւր է:

— Ալեքսանդրապոլ է, երեւի շուտով կը վերադառնայ:

Գարեգինը ծիծաղեց եւ ըսաւ.

— Տեղն է քեզի, դու իմ վրան խնդացիր, ան ալ ձեր վրայ խնդացեր է: Գիտեմ որ չէք խմեր, բայց մինչեւ տակը պիտի խմէք այս օղին: Խմե՛նք Բասենի մեր ընկածներու յիշատակին, թո՛ղ հանդիստ քնանան: Թէ կրնաք՝ մի՛ խմէք, ըսաւ ու կոնծեց:

Մենք ալ կոնծեցինք եւ հասկցանք որ թուրք բէյը հողին աւանդեր էր արդէն: Լռեցինք եւ ոչ մէկ հարցում ըրինք:

Երեկոյեան լուր տարածուեցաւ քաղաքի մէջ որ թուրք զնդապետ մը ճակատէն եւ կրծքէն դարնուած է օրը ցերեկով, սպաննիչները փախած են եւ քննութիւնը կը կատարուի:

Առաւօտուն՝ Յակոբը երեւցաւ եւ ըսաւ որ Քեօսան եւ Գարեգինն էին սպաննիչները:

Ո՞վ էր Քեօսան, ես լաւ չեմ գիտեր, բայց գիտեմ որ ան Գարեգինի հայրենակիցներէն էր: Անկէ կը դժգոհէր Գարեգինը. իրեն ժամանակ չէր տուած բան մը ընելու, շտապած էր իրմէ առաջ տեղաւորելու զնդակը թուրք լրտեսին երկու աչքերուն մէջտեղը: Քեօսան Բասենի խմբի ազատուածներէն էր նոյնպէս: Կարծեմ ան էր որ Միքայէլ անունով Օլթիի կռուին, Սարիզամիչի ահաբեկումէն վերջը, սուինահար եղաւ ոռւս զինուորի մը կողմէ: Մեռած էր կարծուեր, բայց յետադային առողջացեր էր եւ, այլ եւ այլ արկածներ անցընելէ վերջ, չգիտեմ ի՞նչ էր եղեր:

Գարեգինը սպաննուեց Օլթիի կռուին: Անոր դիակը նկարուեր էր մերկ վիճակի մէջ, Բիկովի եւ իր զինուորներու հետ միասին: Այդ անպատիւ նկարը պատճառ պիտի դառնար Բիկովի մահուան:

* * *

Հանրակացարանի մէջ ենք, Ձորի խարխլած մեր պատըսպարանի մէջ: Քամին դրան ճեղքերէն կը փչէ, բայց ետփունջիները, որոնց մէջ փափաթուած ենք, մեզ կը պաշտպանեն:

Անկողնու փոխարէն, տակս միայն խսիր է եւ կապերտն ալ վրան: Կողերս անոնց չորութենէն կը ցաւին: Կարեւորն է որ վրաս ոջիլ է քաշուած եւ լուերն ալ հանգիստ չեն տար: Շարունակ կը քերւրտիմ:

Մէկ կողքիս պառկողը Սերգէյն է: Ինքն ալ իմ վիճակին է: — Դո՞ւ ալ չես քնած: Դուրս ելլենք, մի քիչ պտտենք:

Իմ ուզածն ալ այդ էր արդէն: Դուրս ելանք փողոց:

Փողոցը քունի մէջ էր: Միայն իրարու վրայ հեծած եւ աստիճան աստիճան բարձրացող տներու դռներէն ոմանք կը բացուէին, եւ տանտիկիւնները կը թոթուէին ջնջոցները: Եւ առաւօտեան դանդերը կը խանդարէին լուսթիւնը:

Այն տան կողմը, ուր ուռմբը պայթած էր եւ Իսաղանը իր ընկերներով չքացած էր, Սերգէյը չէր ուղեր նայիլ: Գլուխը քարչ՝ ան կ'իջնէր ձորը եւ բաղնիքի առջեւ ահա խօսքի բռնուեցաւ անուշ ու բարիչ (հաշտ):

Ձարմանալի յատկութիւն ունէր Սերգէյը: Ով ալ լինէր, ան մտերիմ կը լինէր: Ինքը իր մասին բան չէր ըսեր, բայց դիմացինի ամէն մէկ դրութիւնը հետաքրքրական էր անոր համար. դիտէր դիմացինի դորձը, վիճակը, նոյն իսկ անոր ընտանեկան բոլոր ծալքերը, կարծես բոլորի կնքող տէրտէրը լինէր:

Երբ ես մօտեցայ, Սերգէյը ըսաւ ինձ.

— Ի՞նչ կ'ըսես, մի բաղնիք առնենք:

— Լաւ, առնենք, — պատասխանեցի:

— Սերգէյ ջան, իմ աչքիս վրայ, բայց շատ շուտ էք եկած. ջուրը դեռ տաքցած չի լինի, բաղնիքը տաք չի լինի: Պէտք է սպասէք կէս ժամ կամ մէկ ժամ:

— Կէս ժամն ի՞նչ է որ: Մէկ սափրիչ ալ դտիր, մէկ սուրճ ալ պատրաստիր, եւ ահա բաղնիքդ պատրաստ կը լինի, — ըսաւ Սերգէյը բաղնեպանին:

Բաղնեպանը երջանիկ դէմքով, կարծես երկնքէն ոսկի էր ինկեր, եռանդի եկաւ եւ մեզ ներս հրամցուց: Մենք նստանք՝ փափուկ բարձերով շրջապատուած, իսկ ինքը վազեց, հնոցպանը արթնցուց, տեղէն հանեց քիսաչին եւ շտապեցուց, որ սափրիչը բերէ: Քիսաչին վախցած երեսով, կէս մերկ, կէս հաղած, վազեց սափրիչին: Իսկ բաղնեպանը կը փչէր իբրբղի (սուրճ եփելու աման) տակը, որ կրակը բորբոքի եւ սուրճի ջուրը եռայ:

— Ճշմարիտ, այս լաւ եղաւ: Գիտե՞ս, Իսաջանը եթէ յանկարծ չսպաննուէր, միւս օրը խօսք տուած էինք իրար որ բաղնիք պիտի դնայինք: Առանց այդ մուրատին հասնելու դնաց . . . :

Երկուսս ալ լուռ էինք, երբ տաք սուրճը ներս բերաւ բաղնեպանը, շաքարն ալ հետը:

— Նարկիլա կ'ուղէ՞ք:

— Չէ, — ըսինք, բայց բաղնեպանը սկսաւ բացատրել նարկիլային առողջապահական յատկութիւնները:

Այդ ըոպէին ափալ-թափալ ներս մտաւ սափրիչը քիսաչու հետ: Ես նստայ, մազերս կտրել տուի եւ մտայ բաղնիք: Սերդէյը՝ իմ ետեւէն:

— Ի՞նչ լաւ արեցինք, ինչ կեղտ որ կայ, կը թափենք: Այստեղէն կ'երթանք ձեր տունը, մի լաւ չայ կը խմենք, մարդավարի կը նախաճաշենք եւ մի քանի օր ձեր տունը կ'անցուցենք՝ փափուկ եւ անուշիկ: Սափրիչին հետ ես լուր ճամբեցի, — ըսաւ Սերդէյը:

Զարմացած կը նայէի Սերդէյին: Ան նկատեց եւ շարունակեց.

— Ի՞նչ դիտնանք՝ վաղը ի՞նչ կը պատահի մեզ: Գոնէ համը բերաններս լինի, եւ այնպէս դնանք:

Վերջացուցինք: Քիսաչին մեզ լաւ չարչարեց՝ իր ծնկներով մեր մէջքի ոսկորները կոտրտելով եւ իր քիսայով մեր կաշին բարակցնելով:

Սուրճը պատրաստ էր: Ան ալ խմեցինք եւ, երբ բաղնեպանին դրամ տալ ուղեցինք, ան ըսաւ.

— Սերդէյ ջան, քու ոտքին մատաղ, ինչի՞ ինձ կ'անպատուես: Քեզմէ դրամ ես ինչպէ՞ս առնեմ:

— Լաւ, սափրիչին դրամը առ:

— Ջանրմ, քու ինչ պէտքն է. ան ալ, գիտեմ որ կը վիրաւորուի:

Քիսաչուն ուզեցինք վճարել, բայց ան ալ խոժոռեցաւ,

— Այդքանի՞ն ալ անարժան ենք:

Դուրս ելանք: Փայտոնը (կառքը) դուռը կանգնած էր: «Նստեցէք, վճարուած է», կանչեց բաղնեպանը: Մենք նստանք ընկճուած կերպով: Երբ ձիերը շարժուեցան, Սերդէյը ըսաւ ինծի. «Ըշտէ այս շուն շան որդիները, այս վարձուներով է որ մեր կեանքը ոչինչ եւ մահը՝ ցանկալի կը դարձնեն»:

Այդ եղաւ իմ վերջին բաղնիքը Կարսի մէջ...

Մեր տանն ենք: Ծիծաղով դուռը կը բացուի եւ համբոյրի ու աղմուկի տակ, ինքնաեռի շուրջ կը տեղաւորուինք: Ձեզ ի՞նչ ըսեմ, քանի որ ամէնքդ ալ մայր, քույր եւ եղբայր ունեցած էք եւ իմ ասածէն աւելի լաւ կը զգաք հանդիպումի եւ բաժանման պահերը: Բաժանման ուրուականը կար, որ քիչ մը կը թթուեցնէր քաղցրութիւնը եւ անոր կուտար «մայխոշ» (թըթուաշ) համ մը, աւելի ցանկալի, աւելի ըմպելի:

Մայրս ըսաւ ինձ.

— Մընիկ (*), ե՞րբ կ'երթաս:

Ուսերս թօթուեցի, որմէ հասկցաւ որ ես ալ չդիտեմ: Ես ու ան լուռ էինք ու թէյը խմելով էինք դբաղուած: Բայց ամենէն շատ աղմկուող Սերդէյն էր իր քրքջան ծիծաղով ու կատակներով:

— Քա՛, արլա, վստահ եղիր որ առանց հիւրերի եկած ենք: Բաղնիքի մէջ թողեցինք, եկանք: Դուռը փակեցէք եկող գնացողի առջեւ, փափուկ անկողինը փռեցէք եւ ճերմակ սաւանով ծածկեցէք, մենք անուշ անուշ պիտի քնենք: Պիտի ելնանք, ուտենք եւ նորէն քնենք, մինչեւ որ հանգստանալէն յոգնինք:

(*) Մընիկ — Միւսասի, որ Ռուբէնի մկրտութեան անունն է, կրնատուած է. փողոսֆշական ձեւն է: Ա. Խ.

— Շատ լաւ, Սերգէյ ջան. դու մէկ էն ասա, ձեր վրայի հիւրերը քանի՞ ոտք ունէին, երկո՞ւս, թէ աւելին, — եւ մայրս ու Սերգէյը սկսան իրար վրայ խնդալ:

Երեք ցերեկ, երեք դիշեր աշխարհէն կտրուեցանք, քնացանք, ելանք, կերանք, խմեցինք եւ նորէն քնացանք: Երրորդ օրը, դէմ դիմաց պառկած, մեր աչքերը առաստաղին սեւեռեցինք, ինչ որ արդէն նշան էր որ՝ յոգնութիւննիս անցած է: Տարօրինակ մեքենայ է մարդ արարածը. երբ աղատ է ընթացիկ կեանքի հոգէն, երբ յուճած չէ եւ եռանդով լցուած, կ'ուզէ անպայման սլարպուլիլ աշխատանքով կամ մարմնական շարժումներով: Իսկ եթէ ատոնք չկան, ան իր համար աշխատանք կը ստեղծէ՝ սպառնուելու, դբաղուելու: Երեւակայութիւնը, միտքը կը սրէ եւ ընթացիկ կեանքին չվերաբերող հարցերը առաջ կը քշէ: Անպայման կ'ուզէ թափանցել իր դիմացինի հոգին ու հասկնալ թէ՛ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ անոր մէջ:

Սերգէյի աչքերը անթարթ կը նայէին մէկ կէտի: Երբեմն յօնքերը կը կիտէր: Ես չէի խանդարեր դինք: Միտքս կը թափառէր Սերգէյի եւ անոր Շուշիի ընկերներուն շուրջը, որոնցմէ ոմանք արդէն վերջնականապէս բաժնուած էին Սերգէյէ: Եւ ես կը մտածէի որ մնացածներն ալ շուտով պիտի բաժնուէին անկէ, եւ դուցէ ինքն ալ բաժնուէր ինձմէ, իր ընկերներուն պէս: Արդէն նահատակութեան պսակը կը տեսնէի անոր դիտուն եւ կը ցաւէի ու կը նախանձէի: Շուշիի Սերգէյի խմբակը, որմէ շատեր տեսած իսկ չէի, իմ դիտուս մէջ կը շրջէր եւ անոր բնագաւառը ինձ մարտիրոսաց քաղաք կը թուար:

— Տղայ, խո՞ւլ ես, — կը կանչէր ինձ Սերգէյը, — խելքդ ո՞ւր է, ինչո՞ւ չես պատասխաներ: Ճիշտն ասա, ի՞նչ կը մտածես: Ճիշտն ասա, կ'ուզեմ ստուգել, ենթադրութիւնս ճի՞շտ է:

Նայեցայ Սերգէյին որ անկողնոյ մէջ նստած էր: Սեւ յօնքերուն տակ աչքերը աղաչական դարձուցած եւ մատներովը ծնօտի տակը բռնած՝ «մեան էօլում (քեզ մատաղ), մտքինդ ասա», կը խնդրէր ինձմէ:

Ծիծաղս բռնեց:

— Ի՞նչ Մայրամ Աստուածածինի կերպարանք ես առած:

Հաւատա՛, դատարկ-դատարկ բաների վրայ կը մտածէի, քու եւ քու էջ ղարաբաղցիներու: Կը մտածէի թէ ե՞րբ պիտի կարողանամ տեսնել ձեր քաղաքը:

— Չարմանալի է, — շիտկուեցաւ Սերգէյը բացականչելով, — ես դիտէի որ դրանց մասին կը մտածէիր: Ուրեմն, դու որ մտածես, ես կարող եմ դուշակել: Չդուշացի՛ր: Ի՞նչ եղրակացութեան եկար:

— Եթէ լրջութեամբ կ'ուզես խօսիլ, կ'ըսեմ. եթէ ոչ՝ թո՛ղ ինձի մնայ:

Սերգէյը կ'ուզէր լրջութեամբ խօսիլ եւ, որովհետեւ մինչեւ այդ օրը իմ եւ անոր տեսակէտները մէկ յայտարարի չէին եկած, եւ որովհետեւ նոյն տարակարծութիւնները ունեցայ ե՛ւ Չամալեանի հետ տասնեակ տարիներ յետոյ, պիտի վերյիշեմ այդ պարապ ժամու խօսակցութիւնը:

Ես սկսեցի բացատրել իմ «գիւտերը»: Ան կը լսէր լրջօրէն:

— Անշուշտ քարմաղով ոսպ կամ ցորեն մաղած ես կամ դիտած, ըսի ես: Այն որ փոշի է եւ մանր հատիկ, տակէն կը թափի. դրանք անպէտք մասերն են: Մաղի մէջ՝ երկու շերտ կը կաղմուի. մէկը՝ թեթեւ, որ կաղմուած է մանր հատիկներէ, որոնք կ'ելլեն ու կը ծածկեն մակերեսը, իսկ միւսը՝ կաղմուած ծանր ու լիքը հատիկներէ, որոնք առաջին խաւի տակն են: Միւս կողմէ՛ քանի որ մաղը իր շուրջն ալ կը դարձնենք, մաղի մէջ եղած բոլոր հատիկները, թէ՛ մակերեսինը, թէ՛ տակինը, կը դասաւորուին՝ ըստ իրենց մեծութեան եւ ծանրութեան, մաղի շառաւիղներուն դուզահետ: Թեթեւները, փոքրերը՝ կենտրոնը, իսկ մեծերը, ծանրերը եւ լիքերը՝ շառաւիղներու ծայրերուն եւ մաղի եզերքները: Համաձա՞յն ես:

— Այո՛, եթէ այլ հանդամանքներ նկատի չառնենք, — պատասխանեց Սերգէյը:

— Եթէ ուղիղ է ըսածս, այդ պարագային դժուար չէ ճշտել թէ ո՞ւր են իսկական հայերը, որո՞նց հետ արժէ գործ ունենալ եւ որո՞նց համար արժէ կեանք զոհել:

Սերգէյը ապշահար կը լսէր. ես հանգստացրի դայն, շարունակելով.

— Ըսենք թէ Հայաստանը կըլոր է եւ քարմաղի նման է:

Անոր կենտրոնը համարենք Մանազկերտը, իսկ եզրերը՝ Սիւնիքը, Գուգարքը, Վասպուրականը եւ Ծոփքը, այսինքն՝ մեր հին չորս բռնաշնորհները եւ կամ Տաւրոս եւ փոքր Կովկաս շրջանները: Մաղի առանցքը կ'անցնի Մանազկերտով, քարմաղը վեր-վար կ'ընէ Մասիսի բարձրութեամբ: Քարմաղի հորիզոնական շառաւիղները կը յանդին՝ մէկը Շուշի, միւսը՝ Սպեր, միւսը՝ Բաշկալա, միւսը՝ Խարբերդ, եւ այս չորս շառաւիղները ձախէն աջ կը դառնան, ջրաղացի քարէն արագ:

Այժմ այդ մաղի մէջ լցրու, փոխանակ ոսպի, հինգ միլիոն հայ եւ դարձրու արագ: Փոշին, անպէտքը մաղուելէն վերջ, մնացածները կը դասաւորուին իրենց ծանրութեան, հիւթեղութեան համաձայն: Այսինքն՝ փուճը, դատարկը, թեթեւը, անհիւթը, փոքրը, մարդկային տարրի վախկոտը, անխելքը, նախաձեռնութիւն, համարձակութիւն չունեցողը եւայլն կը հաւաքուին կենտրոնի շուրջը: Եւ, ընդհակառակը, լիքը, ծանրը, յանդուգներ, քաջը, նախաձեռնողը, այսինքն՝ իսկական հայերը կը հաւաքուին եւ կը դասաւորուին շառաւիղներուն վրայ, ըստ իրենց ծանրութեան: Արդ՝ այս բնական երեւոյթէն ես կ'եզրակացնեմ.

ա) Շուշին շառաւիղի ծայրին կը դտնուի եւ ատոր համար է որ ան միւս շառաւիղներու հետ միասին իր մէջ կը խտացնէ Հայաստանի եւ հայութեան ամենաօգտակար, ամենաուժեղ, ամենավճռական մշակութային թէ ֆիզիքական տարերքը: Եւ ես կ'եզրակացնեմ, որ առանց ծայրադաւառներու՝ ոչ հայութիւն եւ ոչ ալ Հայաստան կը ստեղծուի: Այդ կ'ապացուցանէ քու, Թումանի, Դումանի եւ Վարդանի ուժղնութիւնը:

բ) Շառաւիղի ծայրէն երբ կենտրոն կուգաս, Հայաստանի կենտրոնական մասը կամ բռնուած է Քեոռ Հիւսէյին փաշայի էլերով (ցեղախումբ), կամ դատարկ է եւ կամ բռնուած է կրաւորական, անմշակ ցանցառ հայերով, որոնց պէտք է փրկել ծայրադաւառներով: Այլապէս նրանք կորած են:

գ) Կը դարմանամ քու եւ Թումանի վրայ, որ կը ձգտիք, Մենակի նման, ձեր անձը դոհել կենտրոնական Հայաստանի համար: Այդ՝ ջուր ծեծելու եւ պնդացնելու համարժէք է: Ես կը գերադասեմ փոքրիկ Նիկոլի, Վարդանի, Դումանի ճամ-

բան եւ կը գերադասեմ իմ կարելին անել Վասպուրականի, քան
էրզրում-Տարօնի համար: Ե՛կ, դու քու ճամբան փոխիր:

Սերգէյը ինծի կը նայէր եւ չէր պատասխաներ. քիթը կը
փորէր եւ կը մռլտար ոռւս առակ մը՝ «Սլըիշալ դվոն, դա նէ
դնայեչ գդէ օն (Ձայնը լսեր ես, բայց չես դիտեր ո՞ւր է ան):

— Դէ, պատասխանի՛ր կամ համաձայնիր, — ըսի ես, վեր-
ջացնելով խօսքս:

— Սպասէ, մի շտապիր, յիմարութիւնը արմատէն հանելն
աւելի դժուար է քան մի վանք շինելը:

Սերգէյը սկսաւ հանդիսաւոր կերպով.

— Քանի որ քու հրաշալի քարմաղի օրինակով կ'ուզես դի-
տականօրէն հիմնաւորել Հայաստանի, հայութեան բովանդա-
կութիւնը եւ մեր անելիքները, ես ալ քարմաղով սկսեմ: Արդէն
քարմաղ խօսքը ցոյց կուտայ որ այդ դործիքը ստեղծուած է
անմաքրութիւնները բաժանելու համար զուտ հատիկներէն:
Եւ ըսածիդ համաձայն, քարմաղի մէջ ընկածները չորս տեսա-
կի կը բաժնուին: Դրան ես համաձայն եմ: Դուն ալ համա-
ձա՞յն ես ինձ, որ ընդհանրապէս չկայ միատեսակ, միացեղ
տարր:

Համաձայնեցի:

— Դու Հայաստանը դարձուցիր մի հսկայ քարմաղ եւ քար-
մաղի մէջ հինգ միլիոն հայ լցրիր: Մի քիչ քչացուր, որով-
հետեւ այդ հինգ միլիոնն ալ ունի իր աղբը, որ երբ քարմաղդ
աջ ու ձախ շարժես, տակէն պիտի թափի: Թափուածը այն է,
որ հայ անունն ունի, բայց ինքը ոչինչ է, այլասերուած, որ-
դունքը ընկած, առանց սերունդի եւ աւանդութեան, այլան-
դակուած, փոշիացած մաս մը: Այդ թափուածը քու հաշուից
հանէ, ոչ թիւ եւ ոչ որակ համարէ, դետինը պարարտացման
նիւթ սեպէ:

Երբ ձախ ու աջ կը շարժես ան, քու ոսպը բարակ, թեթեւ
մի շերտով ծածկուած է: Մեր մամիկները այդ շերտը կը հա-
նեն եւ, իրենց մասները փոցիս դարձնելով, մէկ կողմ կը դնեն:
Քարմաղը վեր ու վար, աջ ու ձախ այնքան կը շարժեն, որ ոս-
պի մէջ չկարողանան թաղնուիլ այդ թեթեւ մասերը: Մէկ
կողմ կը դնեն, մինչեւ որ նրանք չքանան: Յետոյ կուտան խո-

զերուն եւ էշերուն, որովհետեւ անոնք ոսպ չեն, այլ ոսպի ծղօտը, յարդը, կամ այլ բոյսեր, որ ոսպի հատիկի հետ կապ չունին: Այդպիսով քարմաղի մէջ եղածը նորէն կը թեթեւնայ, բայց ոսպի քանակը չի թեթեւնայ եւ որակը կը բարձրանայ:

Դու այս հասարակ մաքրագործումէն եզրակացութիւններ կը հանես, որոնք անհիմն են: Կ'ըսես թէ Հայաստանի կեդրոնական մասը կամ պարսպ է եւ կամ Քեօռ Հիւսէյիւնի էլերով բռնուած, որ ճշմարտանման է, բայց ճշմարիտ չէ, որովհետեւ այդ էլերուն տակը իբր ուայս հայեր կան ճնշուած: Ճիշտ է, այդ աւելորդ եւ օտար ոյժերը մեծ ծաւալ կը բռնեն Հայաստանի մաղին մէջ, բայց երբ մենք մեր մամիկներուն նման, այդ յարդը, ծղնոտը ընտրենք եւ մէկ կողմ դնենք, Հայաստանի քարմաղի տակը կը մնայ զուտ հայութիւնը, որ կենտրոնի յատակն է բռնած:

Չնաչխարհիկ է քու եզրակացութիւնը: Երբ տակէն-վրայէն ամբողջ դիբիլը հանուած է, քարմաղի մէջ երեւութապէս կը մնայ մաքուր ոսպը: Այժմ մաղը արագ կը դարձնես իր առանցքին շուրջը եւ իրաւացի կերպով կը նկատես որ ոսպը կը դասաւորուի շառաւիղներուն վրայ. լեցունները, մեծերը, ծանրերը՝ քարմաղի պատերուն մօտերքը, շառաւիղներու ծայրերուն, իսկ փոքրերը, թեթեւները՝ քարմաղի կենտրոնը: Եւ դուն կը գտնես որ հայութեան ոյժը, ոգին, միտքը եւ բոլոր լաւ յատկութիւնները պէտք է որոնել Հայաստանը շրջապատող չորս բղէշութեանց մէջ: Որով, ուրեմն, Հայաստանի կենտրոնը ոչինչ է, իսկ ծայրագաւառները՝ ամէն ինչ: Իբր ապացոյց կը բերես Շուշին եւ ինձ ալ մէջը: Շնորհակալ եմ, բայց ես լինելով այդ շառաւիղի ծայրէն, կրնամ տեսնել քու թիւրիմացութիւնը:

Արդ՝ մեծ ու մանր ոսպին մէջ զանազան քարեր կան, երբեմն ալ սիսեռի եւ ուրիշ այլ ծանր հատիկներ: Եթէ ուտես, ատամներդ կը փշրես: Որպէսզի ուտելիք ոսպ դառնայ, հատիկ հատիկ պէտք է ընտրել, աւելորդները, քարը եւայլն մէկդի նետել: Մէկ բան ալ նկատի առ, որ անոնց կաշին հաստ է, նուրբ չէ մնացածներու նման: Գերադասելի է ուտել փոքր ոսպերը, իսկ մեծերը ցանքի համար գործածել:

Ուրեմն, քու գիտական հիմնաւորումը վրաս գրէ: Իմ եզրակացութիւնը տարբեր է: Կ'ընդունիմ որ ծայրագաւառներու մէջ կը պատահին ուժեղ անհատականութիւններ, նուիրուած հայեր, քաջեր, մանաւանդ նախաձեռնողներ: Բայց ատկէ եզրակացնել որ ծայրագաւառներու մէջ պէտք է որոնել հայութեան ոյժը, ամբողջացումը, փրկութիւնը՝ պատրանք է:

Սերգէյը իմ տեսութեանց հիմքը խախտած էր, բայց անոր պատերը դեռ չէր փլցուցած: Ես շուարած էի եւ դարմացած: Հարցուցի թէ իր ըսածն ի՞նչ էր: Ան բացատրեց.

— Դու իրաւացի ես, երբ կ'որոնես ուժեղ անհատականութիւնները ծայրագաւառներուն մէջ: Ես պիտի աւելցնէի նաեւ արտասահմանը: Այդ կը հաստատէ քու «կենտրոնախոյս» օրէնքի տեսութիւնը: Ռուսիոյ մէջ Եռմակները(*) փառասիրութիւն եւ փքուած մեծութիւն տուին կայսրութեան իրենց արկածախնդրութեամբ: Բայց ուրիշ ի՞նչ տուին անոր: Մենք ալ ունեցած ենք մեր Եռմակները, մեր արկածախնդիրները, ինչպէս Չմչկիկը եւ բաղմաթիւ հայ կայսրներ: Բայց, ասա տեսնեմ, անոնք բացի վնասէն, բացի սին փառասիրութենէն Հայաստանին եւ հայութեան ի՞նչ տուին: Այս կենտրոնախոյս ոյժերը, ինծմէ լաւ գիտես, բացի վնասէն եւ կորուստէն, օգուտ չեն բերած:

Գանք մեր ծայրագաւառներուն, բղէշխութիւններուն, որոնցմով հիացած ես: Անոնցմէ մէկը գոնէ՝ Ղարաբաղը, ես լաւ կը ճանաչեմ, քանի որ անոր դաւակն եմ: Քու աչքը եւ ականջը լցուած են գեներալներու, իշխաններու, մելիքներու պատմութիւններով: Դուն շլացած ես Բազուի միլիոնատէրերու, մտաւորականներու, յայտնի ուժք ու ատրճանակ բանեցնողներու եւ կամ Դումաններու, Վարդաններու անձնազոհ և հայրենասէր հրապոյրներով: Եւ ատկէ տպաւորուած՝ եզրակացուցած ես որ հայութեան ծաղիկը, ոյժը, միաքը եւ թափը կը գտնուի Ղարաբաղի մէջ եւ ան ու անոր նման ծայրագաւառները պէտք է լինին մեր նպատակն ու ելակէտը: Այդ եզրակացու-

---

(*) Եռմակը՝ Սիբիրը նուաճող եւ Ռուսիոյ կցող կոզակ պետը: Ա. Խ.

Թե՛ն է՛ն աւելի մեծ ու վնասակար սխալ չի կարող լինել: Ահա թէ ինչո՛ւ:

Հայաստանի ծայրագաւառներու մէջ խտացած են հայութեան լաւը եւ վատը՝ իրարու խառնուած: Հայութիւնն ալ ունի եսասիրութիւն, սնափառութիւն, ռիսակալութիւն, նենգութիւն, չափազանցուած մեծամտութիւն, թուլուանութիւն, անմիտ յամառութիւն, արկածախնդրութիւն, հաւաքականութեան քացասում, աւանդութեանց մերժում, օտարամոլութիւն, ինքնիշխանութիւն, ո՛ր մէկն ըսեմ: Ասոնք արճիճի նման կը ծանրացնեն անհատը: Եւ, որովհետեւ ծանր են ասոնք ալ, քու կենտրոնախոյս տեսութեամբ կը համախմբուին քարմաղի եղերքներուն: Այժմ կ'ըսես թէ այդ եղերքներուն վրայ համախմբուած են նոյնպէս Դոմանի նմանները, առաքինութեամբ, անձնազոհութեամբ, անշահախնդրութեամբ, քաջութեամբ, հայրենասիրութեամբ եւ այլ լաւ յատկութիւններով օժտուածները: Ճիշտ է: Բայց ի՞նչ արժէք ունի այդ, երբ ան խառնուած է բացասականին հետ: Հասկացիր. երբ դրականը եւ բացասականը կը խառնես, դէրօ կը ստանաս: Յորենի արտի մէջ որ առուոյտ ցանես, հունձք չես ստանայ: Եւ ատոր համար ալ բնաւ յոյս մի՛ ունենար որ Ղարաբաղով կամ այլ ծայրամասով դու Հայաստան կ'ազատես: Ընդհակառակը, եթէ Հայաստան չլինի, այդ ծայրագաւառները կորած են, այնտեղ հայ չպիտի մնայ: Հայաստան լինի, այդ ծայրագաւառները, եթէ գլխացաւանք չդառնան, կը մնան կցուած իբր անհանգիստ սահմանապահեր՝ ոուս կողակներու նման: Ատոր համար ալ դուն կը սխալիս, երբ կը ձգտիս երթալ Ղարաբաղ կամ Վասպուրական, եւ մենք ենք ճիշտը, որ կը ձգտինք դէպի Բարձր Հայք եւ Տարօն:

Երբ Սերգէյը այս տեսակէտներն ունէր, ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ ան յետադային դարձաւ վանի Արամ: Ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ ես ալ դարձայ Տարօնի Ռուբէնը: Ասոր պատասխանը ես ալ չունիմ Արամին նման: Այդ գուցէ պատահմունք էր, բայց գուցէ ե՛ւ տարբեր բան մը, ենթագիտակցութիւն մը, որ թէեւ մեզ կը ղեկավարէ, բայց ինքը չկայ:

Սերգէյի հասկացողութեամբ՝ մեր հայրենիքը նման է ընկոյզի մը որ կը բաղկանայ միջուկէ մը, կեղեւէ մը եւ կեղեւի պաշտպան կանաչ կաշիէ մը: Միջուկը կ'ընկնի Արաքսի, Կուրի, Եփրատի եւ Արածանիի վերին ակունքներուն վրայ, — այսինքն Շիրակը, Կարսը, Բարձր Հայքը, Տարօնը: Կեղեւը կ'ընկնի նոյն գետերու միջին հոսանքներու վրայ, աւելացրած Ճորոխի հոսանքը: Կաշին կ'ընկնի նոյն գետերու ստորին հոսանքներուն վրայ, աւելացրած Վանայ Ծովի հովիտը եւ Տիգրիսի հովիտներուն աղբիւրները:

Եւ Սերգէյը կ'եզրակացնէր. —

— Կորիզը որ լինի, ան ինքը կեղեւը կը ստեղծէ: Կեղեւը, որ ստեղծուեցաւ, ան իր կաշին կը ստեղծէ: Եթէ կեղեւ ու կաշի ունենաս, բայց կորիզը չունենաս, ընկոյզը փուճ է: Ուրեմն, մեր առաջին նպատակը պէտք է լինի ազատագրել Հայաստանի կորիզը:

Ահա այս է մեր տարակարծութեանց պատճառը, — կ'աւելցընէ Սերգէյը:

Հայութիւնը նոյնպէս երեք տեսակ է, մէկը միւսը լրացընող, բայց տարբեր բնոյթով: Հայ անունը կ'ուտանք ու կ'երթանք, անոր համար կ'աշխատինք, բայց դայն ոչ կը ճանաչենք եւ ոչ ալ դիտենք, թէ ո՞ւր է: Ամէն հայ, որ այդ անունը կը կրէ, հօ լրիւ հայ չէ: Հայաստանէն դուրս եղած հայերը, ո՛ր դաղութներուն մէջ ալ որ կ'ապրին — Ղզլար, Մողղոկ, Արմաւիր, Ստաւրոպոլ, Ռոստով ու Նոր Նախիջեւան, մինչեւ Խարկով եւ հեռուները, չես դիտեր թէ ի՞նչ են, հա՞յ են թէ չէրքէղ, ու՞րս են թէ կողակ. կարծես սալորի վրայ պատուաստուած ծիրանի պտուղ լինին: Երեսին, քթին, կը նայես՝ հայ է. լեզուին կը նայես, հոգին կը դիտես՝ ոուս է: Երբեմն ալ հակառակը կը պատահի. երեսին կը նայես՝ ոուս է իր ցախի մազերով եւ վեր ցցուած քթով. ներսը կը նայես, լեզուն կը լսես՝ հայ է: Զորի մըն է ան, որ իր տարբեր ծնողները կը յիշեցնէ եւ այնքան հայ է, որքան Հայաստանի եւ անոր բուն հայութեան հովը կը փչէ. առանց այդ հովին եւ շունչին ան հայ չէ:

Երբ կը մօտենաս Հայաստանին, ան ընկոյզի նման շրջապատուած է հաստ եւ ամուր կեղեւով: Այդ ամուր կեղեւը քու

չորս բղէշխութիւններն են, որ կը շրջապատեն բուն Հայաստանը եւ հայութիւնը: Այդ կեղեւը, որուն մէջն է քու մտասեւեռումը՝ Վասպուրականը եւ քու սիրած Ղարաբաղը, անհրաժեշտ մասն է Հայաստանին եւ հայութեան, բայց իր առանձին կենսունակութիւնը չունի. ան կեանք ունի, քանի փակած է իր կորիզին: Անոր կեանքը կախուած է այն մաղանման երակներէն, որ կորիզը կապած է իրեն. ատոնց միջոցով ան կը սնուի եւ կեանք կը ստանայ: Կտրէ՛ այդ երակները, ան կը մեռնի եւ կը բաժնուի հայութենէն, վառելիք փայտ կը դառնայ, իսկ իր միջուկը անպաշտպան կը մնայ:

Ապացո՞յց կ'ուզես, մեր Շուշին բերեմ, որ արդէն այլասերման ճամբու վրայ է: Շնորհիւ այն բանին, որ հաղորդակցութեան ճամբաները Հայաստանի հետ նուազած են եւ ուժեղացուած են Բաղուի եւ Ռուսիոյ հետ եղած ճամբաները. շնորհիւ այն բանին, որ տնտեսական եւ մշակութային կապերը Երկրի կորիզի հետ պակասած են, իսկ Ռուսիոյ հետ ուժեղացած վարչական միտումնաւոր բաժանման միջոցով, այդ շրջանի հայութիւնը այժմ երեք բաժին է եղած. երկու բաժինը հայութեան շահերուն դէմ է եւ մէկ բաժինը միայն Հայաստանի ու հայութեան օգտին կ'աշխատի: Ստեղծուած է արդէն դասակարգ մը, որ Հայաստանի մէջ չկայ: Անոր կենտրոնը Բաղուն եւ Ռուսիան է, իսկ ճանկերը եւ տրկմազերը՝ Ղարաբաղը: Այդ դասը դրամատէրերն են, որոնք ծագումով հայ են, բայց միջազգային եւ ուսական առաջապահներն են: Անոնք յաւակնութիւն ունին հայութիւնը ղեկավարելու, բայց հայութիւնը կը համարեն պատուանդան միայն ուսական յարկի տակ կենդանական կեանք մը քարչ տալու համար: Այդ դասը դարձած է չարիք մը հայութեան ամբողջացման համար. ան խայծ մըն է եղած հարեւաններուն համար. ան կարթ մըն է դարձած ուսի ձեռին՝ հայութիւնը որսալու: Ան մեր թշնամին է՝ հայութեան անունը շալակած:

Մտաւորական դասը նոյն չարիքն է դարձած, ինչ որ առաջինը: Իմ ընկերներէն չե՞ն միթէ Ծատուրեանը, Նարիմանը, Ղազարը, Մուսեանը (Սոց. Դեմոկրատներ), որոնք իրենց եռանդով, ոյժով, պատրաստութեամբ դուրսէ աւելի արժէքաւոր

են: Բայց անոնք ծառայ են ուսական հզորութեան եւ դործիք՝ հայութեան անոր մէջ ձուլման, թէկուզ խօսքով անոնք ատար դէմ լինին եւ չուզենան: Երբ նոյն իսկ Անանունները եւ Բաշխիները մտասեւեռում ունին, որ նախապաշարում է պղպային դաղափարը եւ որ միջադրայնացումը պէտք է լինի մեր նպատակը, միթէ՞ այդպիսիները չեն նպաստեր հայութեան կապերը ջլատելուն եւ ուս ջրադացին ջուր աւելցնելուն: Անոնք թէկուզ փոշմանին, բայց իրենց վնասը տուած կը լինին:

Կը մնայ երրորդ բաժինը՝ ինձպէսներէն եւ դիւզացիներէն կազմուած, որուն կապերը հայ կեանքին հետ դեռ չեն չորցած: Անոնց օգուտը որքա՞ն կը լինի, երբ անոնք միայն մէկ երրորդը կը ներկայացնեն:

Այս մատնանշումներն ըրի, որպէսզի ըստ այնմ արժէքաւորես մեր ծայրադաւառները եւ ըմբռնես, թէ կարեւորը անոնք չեն, այլ միայն ու միմիայն Հայաստանի միջուկը, առանց որուն բոլոր հայութիւնը դատապարտուած է ոչնչացման: Եթէ այդ կորիզը մեռնի, մեռած են ամէնքը: Ատոր համար ես իմ կեանքը կ'ուզեմ տալ Հայաստանի միջուկին:

Սերգէյի տեսակէտները հայութեան դանազան տարրերու մասին խախտած էին իմ «քարմաղ»ի տեսութիւնը: Եւ, եթէ բոլորովին ձեռք չէի քաշած անկէ, լրջօրէն կը մտածէի որ ընկոյզի կեղեւը, առանց միջուկի, անպէտք բան մըն է:

Ես ինքս այդ միջուկէն եմ ծնուած, եւ բոլոր դրսի հայերը եւ օտարները մեզի «կոօ» ստորնացուցիչ անունը կուտան: Գուցէ ատկէ էր որ չէի անդրադառնար այդ «կոօ»ներու արժէքին, որուն մէջ թաքնուած է հայութեան կեանքը, էութիւնը:

Սերգէյը իմ ստորադնահատութեան մղձաւանջը փարատած էր, եւ ես կ'անդրադառնայի միջին Հայաստանի վանքերուն, եկեղեցիներուն, որոնք տարբեր են, քան ուրիշներունը: Անոնք փողոցին նայող պատուհաններ չունին, բայց ամէնքն ալ բարձր զմբէթներ ունին, ուղիղ անկէ երկնքի լոյսը կ'առնեն եւ այդ երկնքի լոյսին տակ մեղաւոր ու անմեղ կը հաւաքուին: Մտքովս կը թռչէի դէպի Քսենեֆոնի ժամանակէն մնացած հայ

գիւղերը եւ անոնց տները, որ յամառօրէն կը շարունակուին մինչեւ այսօր: Ոլոր ու մոլոր, շրջագիծ կազմող անվերջ նեղ փողոցներ, բնաւ պատուհան չկայ, միայն մէկ-մէկ ծակ, բացուած երդիքէն ու պատէն, կարծես խլուրդի բներու դռներ լինին: Ծակէն ներս մտար, ոլործուն բակը քեզ կ'առաջնորդէ տան տունը, որ յար եւ նման է մեր գմբէթաւոր վանքերուն: Հաստ դերանները, իրար խաչկապ կազմելով, կը բարձրանան եւ կամար կը դառնան. գմբէթի գլխուն կլոր պատուհան մըն է բացուած, ուրկէ Աստուծոյ լոյսը կուզայ եւ ծխնելոյղի պէս օդը կը մաքրէ: Տան տունն ալ փողոցի հետ դործ չունի, ան ինքնիրեն եւ իր ընտանիքին հետ է:

Ընտանիքը ուրիշներու մօտ այն դոյզ անձերն են, որ ամուսնացած են եւ իրենց ընտանիքներէն բաժնուած՝ առանձին տուն են կազմած: Ետտ շատ անոնք մէկ շնիկ կամ մէկ կատու ունին իրենց հետ, ընտանիքը զուարճացնելու: Այդպէս չէ, սակայն, Հայաստանի կորիզի մէջի տունը: Հայ տունը Նոյեան տապանի նման է: Անոր յարկի տակ, իբր ընտանիքի անդամներ, կը պատսպարուին եւ կը սնուին ոչ միայն մարդիկ, այլեւ ընտանի բոլոր կենդանիներուն սերունդները: Մարդիկ, քանի մեծ պապը չիբուխը բերնին կը ծխէր, քանի մեծ մամիկը՝ բանալիները կողքին՝ կը կառավարէր, իրար հետ մէկ յարկի տակ կ'ապրէին իրենց զաւակներով, թոռներով, ծոռներով, թէկուզ անոնց թիւը լինէր քանի մը տասնեակ: Ընտանիքի անասուն անդամներուն թիւը հարիւրներ կը դառնար, եւ նախիր մը դուրս կ'ելէր դռնէն, բայց անոնք ամէնքն ալ մէկ տան հարազատ անդամներն էին:

Փարվանայ լճի մօտ եղած Գանձա գիւղացի Ստեփանի տունը կուզայ աչքիս առջեւ: 70 անձինք էին ընտանիքի անդամները եւ քանի մը հարիւր ալ անասուններ: Անոնք իրար կը ճանաչէին եւ կը սիրէին:

Կը յիշեմ անոնց դռներուն կեցած գէլխեղդ շները, որոնց վախէն մարդիկ սարսափով կ'անցնէին, իսկ նոր տոտոխ ելած (քալել սկսած) մանուկները հացը կրծելով, գամբուի պոչը բռնած, ձի կը խաղային, իսկ դամբուերը լեղունները դուրս ձգած՝ անոնց կը հոտոտային:

Կը յիշեմ մուժ տնէն, եղջիւրները ցցած, արեւէն շլացած, դոմէշն ու եզները, որոնք դուրս կուղային բարկացած, կարծես կռիւ կը փնտռէին. բայց մէկ պատանի, թուած ամեհի դոմէշի մէջքին, իբրեւ թագաւոր անոր հրաման կուտար՝ աջ դնալու, ձախ դնալու...

Կը յիշեմ հարսները, որոնք քրտինք մտած՝ ջրով, ֆոշայով (խոզանակ, աւել) կենդանիներուն մսուրը կը լուային, կարծես իրենց երեխային օրոցքը կը մաքրէին. իսկ տան երիտասարդը սալայատակը կը մաքրէր թրիքէն, աղբէն եւ չոր-ցանը տակը կը սփռէր ու կենդանիներուն անկողին կը շինէր: Մեծ քթոցներով դարմանը, խոտը եւ դարին կուղային եւ մսուրներուն մէջ իւրաքանչիւրին կերակուր կը պատրաստուէր:

Կը յիշեմ ուտելու ժամը, երբ ընտանիքի բոլոր անդամները տուն կը վերադառնային: Ամէն մէկը իր լեզուով կը խօսէր. կովը կը բառաչէր, շունը կը վնկըստար, այծը կը մկըտար, ձին կը խրխնջար, էջը կը զուար, հաւը կը քչքչար: Եւ կը շտապէին ամէնքը իրենց մսուրները: Ու երբ բոլորը կարգին իրենց տեղերն էին, անոնց հօտաղները կը վազէին տան տունը ըսելով. «Նանէ, անօթի եմ», եւ կը հանէին իրենց դզալները եւ թանապուրի վրան կ'ընկնէին:

Երբ այս նկարները կայծակի արագութեամբ դլխուս մէջ կը սուրային, միջին Հայաստանի յետամնաց «կոօ» ընտանիքը տիեզերք մը կը դառնար, ուր գաղանն ու դառը, ասունն ու անասունը, իրար դտած եւ մէկ ընտանիք կազմած, մէկ հղօր ոյժ էին ստեղծած, որ հիմնուած էր ոչ թէ սահմանափակ եսական սիրոյ, այլ ընդարձակ սիրոյ վրայ դէպի բնութիւնը:

Կ'անդրադառնայի որ սէրն ու ամուսնութիւնն ալ, որ պարզ հարց կը թուար, տարբեր բովանդակութիւն ունէր Շիրակի, Ախալքալակի, Կարսի, Տարօնի ու Բարձր Հայքի համար: Մինչ ամենուրեք սէրը, ամուսնութիւնը անձի երջանկութեան եւ անոր ներկայի ստեղծագործութեան ազդակ է՝ Արեգ հօրքուրներու համար, որ թառած էին գետերու վերին ակունքներուն, այդպէս չէր: Անոնք ներկան կամուրջ կը համարէին ապագային համար: Եւ անոնց բուն նպատակը ներկան չէր, այլ սպադան: Անոնք կը դատէին, երբ տունը հարս կ'ուզէին բերել.

— Սէրը մէկ կողմ դնենք. ըսելիք չունիմ հարսին համար. ամէն ինչ տեղն է, իրար ալ կը սիրեն, բայց մէկ բան պակաս է՝ հարսի զիստերը կը որ չեն: Տղայ պիտի ունենա՞յ, հարցական է: Ես հակառակ եմ:

Եւ Արեգ հօրքոյրը կը փսորէր սէրը:

Երբ փեսայ կ'ուզէին ունենալ, կը դատէին.

— Ինչո՞ւ պէտք է փեսային հարստութիւնը, անոր զեղեցկութիւնը, կը սիրէ՞ աղջկանս՝ բարի, բայց մէկ պակասութիւն ունի՝ թխնափաս (թոքախտաւոր) է: Ես հակառակ եմ:

Եւ կը փսորէին սէրը:

Կ'անդրադառնայի թէ ինչո՞ւ անոնք, անասուն լինէր թէ ասուն, երբ յղի էին, պատուի էին եւ սրբազան: Տան անասունը, երբ ստէրչ (ամուլ) չէր, բնաւ չէին մորթեր: Իսկ երբ սխալմամբ իր տան հաւը կը մորթէին եւ փորէն «քուռնիթը» կը դըտնէին, ինքզինքնին կ'անիծէին եւ այդ մորթուած հաւի միսը չէին ուտեր:

Կ'անդրադառնայի թէ ինչպէ՞ս տան հարսը, ինչքան ալ որ կռուազան լինէր, եթէ տարին մէկ զաւակ կուտար, յարզի էր եւ անոր կամայականութիւնը հանդուրժելի կը դառնար: «Ածան հաւը քչքչան կը լինի, վնաս չունի, ան մեր աչքի վրայ է», — կ'ըսէին: Իսկ այն տան հարսը, որ անատակ էր զաւակ բերելու, աւելի նուաղ յարզի էր, թէկուզ աւելի բարեշնորհ լինէր: Վա՛յ այն հարսին որ ստէրչ կը մնար. եթէ լինէր երկընքի հրեշտակ ալ, կը համարուէր Աստուծոյ պատիժ: Եւ կը հանդուրժուէր որ անպտուղ հարսի կողքին ամուսինը երկրորդ կին մը տուն բերէր, թէպէտ օրէնքը կ'արդիւլէր այդ բանը:

Նոյն վերաբերմունքն էր, երբ անպտուղութեան յանցանքը տղային կողմն էր: «Ջանըմ, հարաքաթ (կարողութիւն) չունի, ի՞նչ կնիկն առել նստել է, թող թողնի երթայ՝ տիրացու, արեղայ դառնայ», — այսպէս կը փակէին հարցը՝ օրէնքը կոտորելով, բայց ապագայի ստեղծագործութիւնը փրկելով:

Ես ինքս ինձ կը մտածէի. «Ճիշտ կ'ըսէ Սերգէյը: Տարօնէն բռնած մինչեւ Գուդարք, այս կարմիր արախչինաւոր, կարմիր դողնոցով հայերը, իրենց ընտանիքի անդամ դարձուցած են չունն ու կատուն, քանի որ անոնք թշնամի են իրենց թշնամի-

ներուն: Յուլը կուտած եղ են դարձուցած եւ անոր ընկեր ու եղբայր են եղած, որովհետեւ գործի ընկեր է: Անոր միսը բնաւ չեն ուտեր, քանի որ իրենց տնէն է: Կովը եւ միւս կենդանիները սրբազան են, քանի որ անոնք կը յղիանան: Իրենց զաւակներուն ալ այդպէս կը նային: Ինչ որ ասպազան կը պահէ, բարի է եւ սրբազան. ինչ որ ասպազային չի նպաստեր, արժանի է վաճառքի եւ ուտուելու:

Արդ՝ չլինի՞ թէ այս ըմբռնողութեան մէջ է հայութեան տնտեսական ոյժին, անոր յարատեւութեան գաղտնիքը: Չլինի՞ թէ ասունի եւ անասունի պտղաւորութեան մէջ է հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը եւ, իրօք, ան է որ կը պահէ հայութիւնը իր թիւով ու որակով: Եւ ես կը հակուէի Սերգէյի կարծիքին, բայց դժուար էր մէկ անգամէն ձեռք քաշել իմ «քարմաղի» տեսութենէն. իսկ Սերգէյը կը շարունակէր ինձ տարհամողել, չգիտնալով որ ես կէս խորտակուած եմ:

— Լսիր, լսիր, — կ'ըսէր ան. — Հայաստանի կորիզի մէջ ստեղծուեց գրաբար լեզուն: Սահակ եւ Մեսրոպ եղան անոր շէնք տուողները եւ մէկ ազդ. ու մէկ լեզու շինեցին: Ելան ծայրադաւառները, Կիլիկիան, գաղութները, Պոլիսը կամ Քանաքեռը իր Աբովեանով եւ ըսին. «Գրաբարը ծերացել է, ժողովրդին անհասկնալի է դարձել», եւ ոյժ տուին աշխարհաբարի տարածման եւ գրաբարի մոռացման: Գուցէ իրաւացի էին: Բայց ո՞ր աշխարհաբարը, այդ չհասկացան: Եթէ անոնք հայ դետերու ահուենքներուն վրայ նստող հայութեան լեզուն հիմք բռնէին, այդ բանի մը նման կը լինէր. ան է հարաւը եւ հիւսիսը, արեւելքը եւ արեւմուտքը միմեանց կապող օղակը. ան է որ իսկական հայն է եւ հնի ու նորի կամուրջը: Բայց այդ չըրին եւ մեր լեզուին ալ քիթ ու մուկ դարձուցին: Այդ չէ միայն: Վրամշապուհը, Սահակն ու Մեսրոպը իրենց լեզուով ոչ-հայերը հայ դարձուցին, իսկ նոր բարենորոգիչները հայերը դարձուցին արեւելահայ և արեւմտահայ, կարծես թէ անոնք մէկ ազդ. չլինէին(*):

(*) Տարիներ յետոյ Ջամալեանն ալ նոյն մտահոգութիւնն ունէր, բայց ան լուծումը կը գտնէր գրաբար մշակուած լեզուին յարութիւն տալու մէջ:

Սերգէյը, թէեւ ծայրագաւառացի, Կարս իյնալով, դարձած էր Բարձր Հայքեցի: Իսկ ես, որ Բարձր Հայքի ժողովուրդէն էի, իրաւունք կուտայի անոր իմ բանականութեամբ, բայց սրբատով կը յամառէի մնալ ծայրագաւառի սիրահար: Չգիտեմ՝ ինչո՞ւ: Թերեւս անոր համար, որ «հարեւանի հարս խորոտ կ'երեւնայ»:

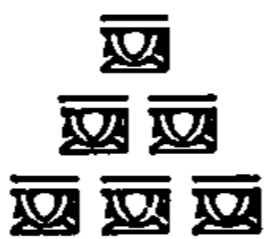
* * *

Մեր այս անհող կեանքին չորրորդ օրն էր մեր ընտանիքի յարկին տակ: Եղբայրս, երբ շուկայէն տուն եկաւ ճաշի, նամակ մը բերաւ, որով մեզ կը հրահանդուէր նոյն օրն իսկ մեկնիլ Գիւմրի (Ալեքսանդրապոլ):

Ոչ ես, ոչ ալ Սերգէյը գիտէինք թէ ինչո՞ւ կը կանչուէինք: Տնեցիներն ալ արտակարգ բան մը չէին ենթադրեր: Միայն մայրս տխուր կ'երեւնար եւ լրջօրէն հարցուց.

— Տղայ, մէկ ալ ե՞րբ պիտի տեսնուինք:

Այդ հարցումը ինձի ծանր եկաւ....:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԳՆԱՑՔԻ ՄԷՋ՝ ԿԱՐՍԷՆ ԳԻՒՄՐԻ.

ԳԻՒՄՐԻՆ ԵՒ ԻՐ «ՍԱԴԸ».

ՎԱՀԱՆ ԶԱԼԼԱԹԵԱՆ.

ՎԱՂՕՆ ԵՒ ՎԱՂՈՅԻ «ՊԱԴՈՒԱԼԸ».

ԲԻԶԱՆ ԵՒ ՊԱՀԵՍՏԱՆՈՅԻ ԹԱԼԱՆԸ.

ԳԷՈՐԳԻ «ՆՈՄԷՏԻԱՆԵՐԸ».

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱԿԱՐԵԱՆ, ԵՐԿԱԹ, ՎԱՂԱՐՇԱԿ.

ԱԽԼԱԹԻ ԴԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.

ՍԻՄՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆ. ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԶԱՐՔԱԶԻ ԶՈՐԻ ՄԷՋ.

ԿԵՐԹԱՄ ԵՐԵՒԱՆ.

---

*Ճիշտ այն վայրկեանին երբ կայարանի պաշտօնեան կը կան-
չէր՝ «երկրորդ զանգ, Կարս-Ալեքսանդրապոլ», ես ու Սերգէյը
զնացքի մէջ ձգեցինք մեզ:*

*Գնացքի առջեւ կը ճեմէր ցարական ժանտարմը, թուրը կող-
քին, շպոռները (կօշկախթանները) ոտքին զընզընգացնելով,
թէեւ տեղը չէր հեծելազօրքի եւ ձի ալ չկար իր տակին: Ան
ծուռ ծուռ կը նայէր մեզի, մենք ալ պատուհանէն կը դիտէինք
այդ պետական աքլորը:*

Մէկ վայրկեան յետոյ հնչեց երրորդ զանգը, եւ գնացքը

«փրշ-փուշ, փրշ-փուշ» ընելով, շարժուեցաւ դըխկըր-դուխկուր, քանի գնաց արադացուց իր ընթացքը եւ յետոյ ալ սկսաւ վազել:

Գնացքին մէջ էր ե՛ւ Յակոբը (Չիլինդարեան), որ մեզ համար տեղ էր բռնել: Իր դէմը նստած էր Ալեքսանդրապոլցի կին մը, կարմիր չուխա (կերպաս) գողնոցով, շուրջը ոսկեզօծ բանուած, եւ կապոյտ ջիւրբան (վերարկուն) հագին, կլապիտոնով (ոսկեզօծ թել) բանուած: Կրծկալը վարդերու, վրոներու (ժանեակ) մէջ էր կորած. ծածկած էր իր կուրծքը: Գլուխը՝ կտուց շէրիտը (կանացի դլինոցի ճակատի մասը) կապած, մարդարիտի եւ ոսկու մէջ կորած եւ բոլորը թափանցիկ չիֆիլայով (քողով) շնորհալի ծածկուած: Թեւերուն՝ ոսկի խալխալը (ապարանջան), մատներուն՝ փայլուն մատանի: Եւ այդ բոլորը միասին, կարծես կենդանի դանձարան մը լինէր: Կինը կուռքի նման էր, բայց կը շնչէր, կուրծքը կը բարձրանար, կ'իջնէր եւ կը հեւար: Իր շաղանակադոյն աչքերը տիրաբար այս ու այն կողմը կը նայէին, եւ երբեմն ալ ինք իր կողքինի հետ կը խօսէր:

Կողքինը իր ամուսինն էր, որ նոյնպէս տեղին հարազատ, բայց օտարին տարօրինակ հագուստ-կապուստ ունէր: Մեր երկար բուկ կօշիկներու դիմաց, ան ոտքին եամանի չուստեր ունէր, մինչեւ ծնկները ճերմակ դուլպաներ քաշած: Ծնկերուն տակը դուլպաները կապած էր դործուած գոյնզգոյն շէրիտով (թել) մը ծայրէն կախուած պուխերով (ծոպ): Շալուարը լայն էր. մէջը փոքրիկ մարդ մը կրնար պահուիլ: Հագին արխալուխ (բաճկոն) մը, կուրծքը ծածկող: Վրան քաշած էր չէրֆեզկան, մէկ թեւը հագած, միւսը՝ ոչ: Միայն դլխարկն էր որ սովորական էր, ոռուսական ֆուրաժկան, տափակ, անճոռնի, իբր վկայ ոռուս քաղաքակրթութեան եւ անոր հպատակութեան: Զարդարանք չունէր. այդ՝ կնկան գործ էր: Միայն թէ մէջքին կը կրէր արծաթեայ ծանր ու լայն դօտի մը եւ շղթայ մը արծաթեայ, ծայրին՝ ժամացոյց որու բանալին վզէն էր կախուած եւ լանջին փռուած: Իր մօրուքն էր իր դարդարանքը, բոցի պէս կարմիր, կարծես հինայով ներկուած: Բայց բնական էր:

Ալեքսանդրապոլի այս տիպերը ես շատ էի տեսած: Այս

հագուստ-կապուստը ինձ շատ հարազատ էր քանի որ ան միջին Հայաստանի ազգային տարազն էր: Բայց այդ օրը օտարի պէս կը դիտէի եւ այդ բոլորը տարօրինակ եւ խորհրդաւոր կուզար ինձի: Գուցէ այդ անկէ էր որ Ապրիլի մէջ էինք, եւ սեռերը, կոկոններու պէս, այդ ամսուն կ'արթննան, իսկ իմ դիմացը նստողը երիտասարդ կին մըն էր, որ իր բադամ (նուշ) աչքերով ինձի հետ կը խաղար...

Այդ ախորժելի էր եւ դիս հողիով մեղաւոր ու լուռ կը դարձնէր: Այդ մտածել կուտար նաեւ քանի մը ժամ առաջ Սերպէյի հետ ունեցած խօսակցութեանս: Յիշեցի անոր խօսքը՝ թէ դետերու ալուսքներուն վրայ նստող հայերն են իսկական հայերը, թէ անոնք են մեր ազգային միութեան օղակը: Եւ սկսայ դարգացնել Սերպէյի տեսութիւնը եւ մտածեցի, որ այդ հայերուն աղբիւրն ալ այս կինն է, իր հագուստով, որ կուզայ Հայկ Նահապետի օրերէն՝ անփոփոխ կերպով:

Այդ կինը նման էր իրենց քաղաքի հրաշագործ «Եօթը Վէրքի Աստուածածնին», նոյնպէս ոսկով, մարդարտով դարդարուած, լացող եւ գրաւող աչքերով, ոչ իրեն՝ այլ ուրիշին համար լացող: Երեւի, Անահիտ դիցուհին ալ այդպէս էր եղած, հրապուրիչ իր արդանդի պտուղին սլատճառով:

Մինչ ես այս մահականացու կնոջ մէջ յաւիտենականութեան աղբիւրները կ'ուզէի ճշտել, Սերպէյը, իր տաք բնաւորութեամբ, արդէն բարեկամացել եւ խօսքի էր բռնուել կնոջ ամուսնոյն հետը եւ կ'ըսէր անոր.

— Ստալեառ (հիւսն) ախպէր, դու սովորել ես ոուս խօսքը եւ հիւսն խօսքը ստալեառ դարձուցել եւ վրադ առել ես: Բայց ինչո՞ւ ահա հարիւր տարի է որ ոուսը կը հարկադրէ ձեր քաղաքը կոչել Ալեքսանդրապոլ, իսկ դուք յամառօրէն կ'անուանէք Գիւմրի: Ես այդ խօսքը չեմ հասկնար. ի՞նչ կը նշանակէ:

Ստալեառ ախպէրը, երեւի իր կեանքին մէջ նման հարցումի չէր հանդիպած: Կարմիր մօրուքը ցցած՝ պահ մը մտածեց եւ ըսաւ.

— Գիւմրի, հըլբըթ (հարկաւ) Գիւմրի: Անունը սլապոնցմէ պապոց այդպէս է կնքուած: Ռուսը եկեր է, անունը փոխեր է: Թո՛ղ ան Ալեքսանդրապոլ ըսէ, մենք ալ մերը կ'ըսենք, իսկա-

կան անունը կուտանք կը: Ես վերտեղէ՞ն գիտնամ թէ Գիւմրի
ի՞նչ ըսել է: Անուն է էլի, ամէն անունի նման: Կ'ըսեն ժա-
մանակին գէօմրուկ (մաքսատուն) է եղած մեր քաղաքը: Դրա
համար Գիւմրի անուն են տուած:

Յակոբը մէջ ընկաւ եւ իբր ուսումնական բացատրեց որ
կը սխալի «ստալեառը», որովհետեւ գէօմրուկ լինելէն առաջ
Գիւմրին Գումայրի անունը ունէր:

Ուզեցին իմ կարծիքը ունենալ, բայց ես ուսերս թօթուելով
ազատեցայ, թէեւ լսած էի Մոսկուայի մէջ Գիւմրեցի Գ. Խա-
լաթեանցէն, որ այդ անունը հին Կիմմէոներէն կուգայ եւ որ
Գամիրք անունն ալ հոմանիշ է դրան: Ի՞նչ կարիք կար գիտ-
նալու անունը, երբ ահա մեր առջեւ նստած են մարդիկ որ ի-
րենց տարազով ամէն ինչ կ'ըսեն:

Կը մտածէի թէ Սերգէյը ինչո՞ւ չի տեսներ իր դէմը նստած,
կաքաւի նման զարդարուն այս չքնաղ կնոջ տարազը: Հակառակ
բոլոր այլ վայրերու կիներուն, որոնք կը պճնուին ըստ եղանա-
կի, ըստ աշխատանքի ձեւի, ըստ տարիանքի, ըստ «մողայի»,
այս կնոջ հագած տարազը անփոփոխ էր, տանը թէ դուրսը,
ձմեռը թէ ամառը, մինչեւ որ մեռնէր: Երբ կինը իր տարազը
անփոփոխ կը դարձնէր, ուրեմն անոր ճաշակը, հողին եւս բիւ-
րեղացած էր եւ անփոփոխ նպատակ մը ունէր, այն է՝ պահել
ինչ որ ունէր եւ ունեցածին վրայ աւելցնէր ինչ որ չունէր, իսկ
չունեցածը իր աչքերուն տարիանքին մէջն էր: Ան, երեւի,
չունէր զաւակ:

Սերգէյը երեւի չէր անդրադառնար որ այս կնոջ տա-
րազը իր սեփական ճաշակի ստեղծագործութիւնը չէր, ոչ
ալ կը սլատկանէր դերձակներու երեւակայութեան: Անոր ըս-
տեղծողը անցեալն էր, որ մթութեան մէջ էր կորած, հին հին
դարերէն էր սկսուած, երբ Անահիտ դիցուհին կար Տարօնի մէջ,
Արածանիի եւ Եփրատի ափերուն վրայ, Երզնկայի լեռներուն
մէջ: Այդ տեղերէն սկսած մինչեւ Ախուրեանի, Ախալքալակի
մօտերքը, այս կնկան տարազն ունին կիները. ոսկի, մարգա-
րիտ դլուխներուն, կարմիր դոզնոցը՝ առաջները, կապոյտ չու-
խան ոսկի բանուածքով՝ իրենց հագին, հին վանքերու զարդա-
նիչերուն նման: Անշուշտ այդ տարազով էր որ մեծահարուստ-

ներու, իշխաններու կոյս աղջիկները եւ անպտուղ տիկիները ուխտի կ'երթային Անահիտ դիցուհու արձանին եւ պատրուակելով «ուխտը, զոհաբերութիւնը»՝ անձնատուր կը լինէին պատահական անցորդներուն, յանուն Անահիտ դիցուհուն, ոչ թէ ցնծութեան եւ հաճոյքի համար, այլ բեղմնաւորուելու եւ պտուղ տալու համար, յաւիտենականութեան սիրոյն:

Կնոջ աչքերուն նայեցի: Անոնք զիս կը դիտէին. այնքա՛ն թաւշոտ, այնքա՛ն շոյող, այնքա՛ն դրաւիչ էին, որ իմ աչքերը անոնց փակեցան: Կարծես կը լսէի կնոջ աղօթքը, պաղատանքը, որ զաւակ կ'ուզէր...

Սթափեցայ եւ, շուրջս նայելով, տեսայ որ ամուսինը Սերդէյի հետ տաք վէճը կը շարունակէր Գիւմրիի մասին: Կտրեցի անոր խօսքը.

— Ստուեառ ախպէր, դու իմ մէկ հարցումին պատասխանէ՛ քանի՞ աղջիկ կամ տղայ զաւակ ունիս:

Ստուեառը շջմեցաւ, երեսը թթուեց, կնոջ կողմը նայեցաւ եւ, ինձ դառնալով, ակամայ ըսաւ.

— Զաւակներ ունեցայ, պղտիկ պղտիկ մեռան: Այժմ ես ոչինչ չունիմ:

— Այդ ես դիտէի, — պատասխանեցի եւ մտքիս մէջ ըսի. «Դու սուտ կը խօսիս»:

Այդ ժամանակ դնացքը կայարանի մէջ կանգնեց: Դիմացի կնիկը հայեացք մըն ալ նետեց վրաս: Բայց ես հասկեցած էի արդէն անոր դադտնիքը: Անոր միտքը ես չէի, այլ իր ապադան, իբր կամուրջ մը իր երջանկութեան եւ իր ամուսնու ինքնախարէութեան: Ան մուրացկանի պէս ողորմութիւն կ'ուզէր: Ինչո՞ւ ողորմիմ, մտածեցի եւ անոր երեսը այլեւս չտեսայ:

* * *

Գիւմրին՝ Անիի տեղապահն է, Շիրակի մայրաքաղաքը, բայց Անի չէ: Իր շուրջը 200,000 զուտ հայութիւն է հաւաքուած, թէեւ ինքը փոքրիկ քաղաք մըն է: Անիի պէս չունի իրեն կռուի գօտի դարձուցած պարիսպներ եւ խրամատներ: Զունի է՛ւ անոր ծուռ փողոցները, խորիզէ դաթայի նման, ոչ ալ անոր պալատները կամ հազար ու մէկ եկեղեցիները, որոնք զար-

մանք կը պատճառեն իրենց գեղեցկութեամբ եւ որոնք, սակայն, լուռ են, ամէնքն ալ մեռած :

Գիւմրին տարբեր է : Ան ունի լայն, ուղիղ փողոցներ, տափակ, կարճլիկ տներ, իր մեծութեան անհամապատասխան բաղմաթիւ եկեղեցիներ, կարմիր եւ սեւ քարերով շինուած եւ Անիի աւերակ եկեղեցիներէ ընդօրինակուած :

Անիի կողքին Գիւմրին դաճած մըն է, գեղեցիկ չէ, նոյն իսկ տղեղ է : Եթէ չլինէին իր քանի մը ծառերը, որոնց «սառ» (պարտէզ) անունը կուտան եւ, եթէ հեռուէն չերեւար Արազածը, տաղտկալի վայր մը պիտի լինէր : Այսպէս լինելով հանդերձ, Գիւմրին շատ ցանկալի քաղաք մըն է : Հոն մարդու սիրտը կը բացուի, կ'ուրախանայ աւելի քան գեղեցիկ Անիի մէջ, ուր մարդու սիրտը կուլայ եւ գեղեցկութիւնը կը դառնայ ողբի շարական : Անիի բնակիչները մնացեր են չղջիկները եւ բուերը միայն, իսկ Գիւմրիի մէջ մարդիկ կ'ապրին, եւ գեղեցկութիւն ու կեանք կուտան քաղաքին :

Մանկութեան հասակէս շատ անգամ եղած էի Գիւմրի, բայց եւ ոչ մէկ անգամ այնպէս չէի տեսած, ինչպէս Կարսէն վերադարձիս, երբ սովորեցի ոչ միայն տեսնել անշունչ տունները, տեսարանները, այլեւ աւելի՛ մարդիկը : Առաջները, միայն եկեղեցիներու գմբէթներուն վրայ աչքս կը թառէր : Ինչպէս որ յաճախ մարդ կ'իյնայ անտառը, բայց ծառերը չի տեսներ, այդպէս ալ ես ուսանողական, դինուորական տարիքիս երբ Գիւմրի կուգայի, մարդ չէի տեսներ : Իմ շուրջ մարդիկ կը վխտային, փափախները գլուխներուն, սեւ չուխաները հագին, լայն փաշաներով կարմիր սաւանի չափ թաշկինակները վզերուն, բայց ես դանոնք չէի տեսներ : Կողքէս կ'անցնէին՝ դիւ հրմշտկելով, իրենց ճամբան բանալ շտապելով եւ երբեմն ալ դարհուրելի նայուածք մը տալով, բայց ես «կինտօ, կռօ» կ'ըսէի եւ չէի տեսներ : Փողոցները լիքն էին երեխաներով, դըպրոցական պայուսակներ կրող աշակերտներով, անառակ, չար, քեզի խօսքեր նետող : Դռներուն կանգնած էին կնիկները՝ կարմիր դողնոցով, բայց ես կը մտածէի՝ «արլաներ» են, եւ մարդ չէի տեսներ :

Յուսահատ կ'երթայի Գիւմրիի «սառը», ուր ինձ պէս կոյ-

րեր կամ զարգացած քաղաքացիներ ձանձրոյթէն կը հաւաքուէին եւ ժամանակ կը սպաննէին: Անոնք սովորական եւրոպական տարազով էին, ձեռներուն՝ փոքրիկ ձեռնափայտ, աչքերուն՝ ակնոց, հագած էին երկար նեղ փանթալոն եւ ճերմակ օձիք, դլխներուն դրած՝ «մելոն» դլխարկ: Ասոնց մէջ ես ծանօթներ ունէի, սիրալիր, բարեկիրթ, բոլորն ալ «զրոյ» լինելու զառանցանքով տարուած: «Սադ»ի մէջ ինձ կը սպասէր Մոճոռեան բանաստեղծը, որ ունկնդիր կ'որոնէր: Ան կը հանէր ծոցէն խնամքով դրուած իր ոտանաւորները եւ կը կարդար ինձ.—

«Կապոյտ երկնքում աստղեր են փայլում,
Որոտ ու կայծակ գլխիս են թափում».

կամ ասոր նման բան մը: Եւ կարծիք կ'ուզէր ինձմէ: Ես սահուն կը դտնէի, բայց իրականին մէջ բան չէի հասկնար:

Ահա կը ներկայացնեմ ձեզ Սեդրակը, կարծեմ Մնջոյեան, որ դեռ Մոսկուա եղած ատեն իմ առաջին քարոզիչն է եղած Գաշնակցութեան: Ան եւս ինձ կը սպասէ իբր իր սանին եւ միեւնոյն դասերը տարբեր խօսքերով կը կրկնէ:

Ահա ե՛ւ անոր հակաճառողը՝ Վեհապետեանը, որուն անունը ինձ պատկառանք կ'ազդէր: Ան կ'ընդունէր Մնջոյեանի ազգային տեսակէտները, բայց կ'աւելցնէր.— «Միջազգային բարենորոգումներով եւ յեղափոխութեամբ միայն մենք կըրնանք ազատուիլ»:

Կային ե՛ւ ուրիշներ, աւելի ծայրայեղ մտքերով. «Զարնել բոլոր տիրապետողներուն, ովքեր ալ որ լինին»: Ասոնցմէ մէկը մինչեւ Տրանսուալ դնաց, օղնելու Պօէրներուն: Անոր հանդիպեցայ Հնդկաստան տանող նաւու մը մէջ: Ան իբր Զինդէրի ներկայացուցիչ շրջած էր ամբողջ Ափրիկէն եւ կ'ուզէր վերադառնալ իրենց Գիւմրին, 15 տարի թափառելէ վերջը:

Մեր այս շրջանակէն դուրս կային ե՛ւ այլ շրջանակներ, որոնք ծառերու տակ առանձին առանձին կը շրջէին: Զոյգեր էին, մաքուր հագուած, այրերը մտաւորականի կամ զինուորականի համազգեստներով:

Կային ե՛ւ լրջախոհ, մտահոգ տեսքով, մեղմէ տարիքաւոր

երիտասարդներ, որոնք ձեռնափայտերով դետնի վրայ խաղեր կը քաշէին, կարծես մեծ պետութեան մը սպայակոյտի անդամներ լինէին, եւ այնպէս մեզ խորթ կը նայէին, որ մօտիկնալ չէր լինի:

— Գիտե՞ս այդ խումբը ովքեր են, — կը բացատրէր մէկը մեր խմբակէն, — Ճեմարանէն դուրս վճռատուածներն են: Այն մէկը Աւետիք Իսահակեանն է, որ ոտանաւորներ կը գրէ մեր Փարհատի ոճով եւ յետամնաց տիրացուի նման կամ Երգ Երգոցը եւ կամ Աբարանի գեղջկական երգերը կ'ընդօրինակէ: Մողեռն չէ: Ոչ Նադսոն(*) է, ոչ Լերմոնտով:

— Այն մէկն ալ Գիւմրեցի չէ, քու հայրենակիցն է, նոյնպէս վճռատուածներէն: Անունը՝ Վահագն Դեմիրջեան: Կ'ըսեն լաւ արձանագործ է: Բայց ի՞նչ պիտի լինի էջմիածնի հացը ուտողը: Կ'ուզէ Արտահան դնալ եւ տէրտէր դառնալ:

Այսպէս, նաեւ միւսներու մասին ծանօթութիւններ կ'առնէի: Կը վիճէինք, աւելի շուտ կը բամբասէինք եւ շատ կ'ուզէինք որ այդ երէցները մեզ մարդու տեղ դնէին, բայց անոնք իրենց շատ հեռու կը պահէին, երեւի մեզ «լակոտ» համարելով:

Իմ ծանօթութիւնը Գիւմրիի մասին կը սահմանափակուէր անոր խեղճուկ պարտէզով եւ այդ պարտէզի բնակիչներով, զոր ներկայացուցի: Բուն Գիւմրին իր բնակիչներով անտառի նման անհետաքրքրական էր եղած ինձ համար. ան «լոթիներու, կոօներու» հաւաքածու կ'երեւար աչքիս, ինչպէ՞ս կրնայի կապուիլ անոր հետ, լինելով «ինտելիկենտ» մը:

Ինչպէ՞ս գոռոզ էին «սաղի» բնակիչները, իրենք իրենց վրայ սիրահարուած:

Մի օր, երբ հպարտութեամբ «Կապոյտ երկնքում աստղեր են փայլում, որոտ ու կայծակ գլխուս են քափում» տողերը անդիր ըրած կը կրկնէի, Գիւմրեցի մէկը, լայն փառանքով, ըսաւ ինձ.

— Այ դուրումսաղ, թէ աստղերը կը փայլին, երկինքը կապոյտ է, ալ ինչը՞ որոտ ու կայծակ գլխուդ կը թափուին:

(*) Ռուս բանաստեղծ, որու գործերը ամբողջ ոուս երիտասարդութիւնը կը լացնէին:

Այդ «գուռումսաղը» ու Գիւմրիի սաղը իր հասարակութեամբ, զիս յուսահատեցուցին եւ համոզեցին որ ամենապարապ քաղաքն է աշխարհի վրայ:

1904-ին, երբ եկայ Գիւմրի, Թախթի, Բասենի եւ Կարսի շրջանները պատելէ յետոյ, ես փոխուած էի, բայց Գիւմրին իր տեղն էր: «Ղուրումսաղ» հայհոյանքը յիշեցի եւ ալ «սաղի» կողմը չնայեցի, սեւ ու կարմիր դմբէթաւոր եկեղեցիներուն մօտէն անցայ, բայց դանոնք չնկատեցի:

Յակոբ Զիլինգարեանը, որ Գիւմրեցի էր, ըսաւ.

— Այժմ տղերքը անպատճառ հաւաքուած են, գործի վրայ են: Նախ՝ դնանք, տեսնենք թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ:

Եւ մեզ առաջնորդեց տուն մը, ուր մարդիկ կ'ելլէին ու կը մտնէին, կարծես «բիթ բաղար» լինէր: Դրան առջեւ կը խօսէին բարձր, իսկ սրահներու մէջ՝ փսփսուքով: Դահլիճը մըտանք, լուռ էին ամէնքը, կարծես նորահարս լինէին: Սեղան մը կար հոն դրուած, չորս կողմը խառն ի խառն նստած էին մարդիկ, իսկ անոնց կեդրոնը՝ «կոլա շապիկ» փողկապով գեղեցկադէմ մարդ մը, որուն Վահան Զալլաթեան անունը տուին:

Մենք որ ներս մտանք, ոտքի ելան եւ «Վա՛յ բարով եկաք» ըսելով, տեղ հրամցուցին: Վահանը իր աջ ու ձախ կողքերը առաւ Սերդէյն ու Յակոբը: Զիս չէր ճանչնար: Ոտքի մնացի, բայց ինձ ալ անկիւն մը տեղ մը ճարեցին:

— Ներեցէ՛ք մեզի, մէկ ժամ չի տեւեր այս բարեկամներուն գործերը վերջացնելը: Օրը երկու ժամ հոս կը ժամադրուինք, որ փողոցէն, խանութէն, սրճարանէն աղատինք եւ գործերը հանդիստ կերպով տեսնանք, — բացատրեց Վահանը: Դառնալով հերթի սպասողներուն, ըսաւ. — Կարճ խօսեցէք եւ հերթով մօտիկցէք:

Իրարու ետեւէ կը մօտենային կոմիտէներու, ենթակոմիտէներու ներկայացուցիչները: Հաշուեփակի էին եկած: Իրենց ծոցէն կը հանէին հաշուեկշիռները եւ կը ներկայացնէին, դըրպանէն կը հանէին դրամները եւ կը հաշուէին ու ժամանակաւոր ստացագիր մը կ'առնէին մինչեւ հաշիւներու ստուգումը, երբոր

Կարմիր կնիքով ստացագիր պիտի առնէին:

Անոնց յաջորդեցին զեկուցում տուողները, խնդրատուները, այլեւայլ դործերով եկածները, որոնց ամէն մէկուն կարճ պատասխաններով կը բաւարարէին եւ կամ նոր ժամադրութիւններ կուտային գիշերուայ համար:

Շարժանկարի նման այս դործողութիւնները, որքան ալ հետաքրքրական լինէին մեզ նման դիտողներու համար, յողնեցուցիչ էին կատարողներուն համար: Վահան Չալլաթեան իր դերը յանձնեց իր ընկերներէն մէկուն, որուն անունը չեմ յիշեր, եւ մեզ հրաւիրեց կողքի սենեակը սուրճ խմելու: Ոգեւորուած, ան ներկայացուց շրջանի կացութիւնը: Թէեւ ամէն բանի մէջ իր դերը կը մատնանշէր, բայց, ընդհանուր առմամբ, կ'երեւար որ Գիւմրիի կուսակցական այս շրջանը իր վերելքի մէջ էր եւ իր զանգուածը կը շնչէր եւ կ'ապրէր Կ. Կոմիտէի միջոցով:

Ոչ մէկ տարբերութիւն չէի տեսներ Կարսի եւ Գիւմրիի միջեւ: Գիւմրին նոյնն էր, ինչ որ Կարսը: Քաղաքը բաժնուած էր քաղաքամասերու, շրջաններ՝ շրջանակներու, շրջանակները եւ թաղամասերը՝ խումբերու: Սումբ, ենթակոմիտէ, կոմիտէ, Կ. Կոմիտէ: Նոյնը ինչ որ Կարսի մէջ — կառավարութիւն մը հայկական՝ ուստի կառավարութեան մէջ. առաջինը՝ իրական, երկրորդը՝ ձեւական:

Ինչ որ Կարսի շրջանի մասին ըսի, եթէ փոխենք մարդոց անունները եւ դերակատարներու դիմադծերը, կը ներկայացնէ Գիւմրին իր շրջաններով: Ըստ իս՝ տարբերութիւնը կը մնար միայն այն, որ Կարսը սահմանային շրջան էր եւ հոն կային սահմանային կռիւներ ու անոնց մասնակցող զինուորներ, իսկ եթէ հոս՝ Գիւմրիի մէջ, այդ չկար, ատոր փոխարէն ան այդ կռիւներուն ռազմամթերք եւ այլ նիւթեր մատակարարող վայրն էր:

Յակոբ Չիլինգարեանը զոհ էր որ իր բնազաւառը սեւ երես շրջան մը չէր: Ես այնքա՛ն խանդավառ էի Վահանի տեղեկութիւններով, որ քիչ կը մնար ելլէի զայն համբուրելու:

Բայց Վահան Չալլաթեանի համար, իմ եւ Յակոբի դնահատումները կարեւոր չէին. կարեւորը Սերդէյի դնահատութիւնը վաստկելն էր, որովհետեւ Սերդէյն էր դարձած Կարսի նա-

հանգի կուռքը: Վահան զայն կը դիտէր եւ անոր տպաւորութիւնը կ'ուզէր հասկնալ: Բայց Սերգէյը գետին կը նայէր եւ բան չէր հասկցներ: Վերջապէս, լեզու ելաւ եւ հարցուց.

— Մենք ինչացո՞ւ ենք, որ մեզ այդ լաւ բաները կը պատմես:

— Որ դուք հասկնաք դրութիւնը, հարեւան շրջան ենք:

— Ըստ իս՝ շատ լաւ չէ ձեր վիճակը: Դու Կ. Կոմիտէի անդամ ես, վտանգաւոր է Կ. Կոմիտէի մէկ անդամի համար իրենց ուղղադրելը: Այդ կրնան ընել դործիչները: Միթէ՞ հոս ուրիշ մարդ չկայ, որ դու եւ քու ընկերները հրապարակ էք նետուած:

— Հասկցայ, — վիրաւորուած պատասխանեց Վահանը, — Մենք Կարսի Կ. Կոմիտէն չենք, որ դաւուլը կախենք մեր վզէն եւ չոմբախը տանք դործիչներուն ձեռքը: Մեր դործը մեր ձեռքով կ'ընենք: Մենք ոչ ծոյլ ենք եւ ոչ ալ վախկոտ:

— Կը սխալիս, ծուլութեան կամ վախկոտութեան հարց չկայ, այլ Կ. Կոմիտէի ապահովութեան: Ձուկը գլխէն կը բռնուի, իսկ դուք ձեր գլուխը կը ցուցադրէք եւ կը վտանգէք ամբողջ կազմակերպութիւնը:

— Այդպէս բան չկայ: Կարսում խառն է ազգաբնակչութիւնը, հոս անխառն է: Ձեր տանը դող կայ, հոս բնաւ չկայ: Հոս կարիք չկայ աչքապուկ խաղալու:

Սերգէյը լսեց դժգոհութեամբ, չպատասխանեց, բայց քթի տակ կ'ըսէր. «Ես չեմ հասկնար թէ այս մարդկանց որոնածն ի՞նչ է»:

Երբ բաժնուեցանք Վահան Ջալլաթեանէն եւ մնացինք Յակոբին հետ, որ ինձ նման հիացած էր Ջալլաթեանին վրայ, Սերգէյը ըսաւ.

— Կարսի մէջ ունինք Պլօ թաղաւորը, որ սիրելի է, որովհետեւ իր լոպագութիւնով իրեն վնաս կը բերէ, իսկ կուսակցութեան՝ օգուտ: Ան մանուկ մըն է, ոչինչ չի փնտռեր, բայց իր վրայ ուշադրութիւն դրաւելէ եւ ափարըմ փաղաքշութիւնը վաստկելէ: Ձեր Վահանը այլ ապրանք է: Մութ է անոր որոնածը: Ձեզ վտանգ կայ: Օր առաջ անկէ աղատիլը բարիք է:

Սերգէյի այս կարծիքներէն դժգոհ էր Յակոբը: Ես ալ տարօրինակ կը դտնէի Սերգէյի բացասական վերաբերմունքը:

Մի՞թէ Սերգէյը անոնցմէ է, որոնք՝ ով ալ որ փայլի, ով ալ որ թափ ու եռանդ ցոյց տայ, անոր գլխուն կը զարնէ: Ըսի իրեն իմ կարծիքը, որ շատ վիրաւորեց զինքը: Դառնացած պատասխանեց.

— Լաւ, թո՛ղ ձեր ըսածը լինի, անոր կաշին դաքախանան (սպանդանոց) կը ճանչնանք:

Անցան մէկ թէ երկու տարի: Կովկասէն եկողները պատմեցին որ իմ հիացմունքի առարկայ Վահան Ջալլաթեանը հարուստի մը տղայ է փախցուցած՝ դրամ կորզելու համար: Կուսակցութեան ահաբեկման վախէն՝ ան փախած կորսուած է Ռուսիոյ խորքերը: Չարմացայ, շատ յուզուեցայ եւ զղջացի որ անտեղի կերպով վիրաւորած էի Սերգէյը: Գրեցի անոր այդ մասին: Ան ինձ պատասխանեց.

— Յակոբն է այժմ, որ Վ. Ջալլաթեանի մահը կ'որոնէ: Ես ձեզի չըսի՞ որ նմաններու կաշին միայն դաքախանի մէջ կարելի է ճանչնալ:

Իրաւունք տուի Սերգէյին եւ համոզուեցայ որ բնազդով մարդը ճանչնալը, առանց տուեալի, կարեւոր բան մըն է եղեր: Բայց այդ շնորհքը, ըստ երեւոյթին, ինձ եւ Յակոբին տրուած չէր, այլ միայն Սերգէյին:

* * *

Գիւմրի շատ էի եղած, բայց զայն չէի ճանչցած այնպէս ինչպէս որ պէտքն էր: Համօ Ջանիոլատեանը, թէեւ հարուստ դասէն, բայց մարդամօտ եւ ծակ ու ծուկ մտնող էր. անոր ընկերացայ: Ան ինձի ըսաւ.

— Գիւմրի դալ եւ տունը նախաճաշել, փռան առջեւ չկանգնիլ եւ Գիւմրիի «եաղլին» չուտել, կը նշանակէ բան չհասկանալ:

Այդպէս ալ ըրինք եւ գացինք փռու՝ ուտելու «եաղլին» որ համով տարբեր է այլ տեղերի «եաղլի»էն: Յաճախորդներու մէջ էր 12 տարեկան դարբինի աչկերտ մը, մրոտած քթով:

— Ուստաս 4 եաղլի կ'ուղէ, բայց տաք-տաք պիտի լինի:

— Այ օղուլ, տաք-տաք ինչպէ՞ս կ'ընայ ըլլալ. մինչեւ որ տանիս, պիտի պաղի:

Տղան իր մրտա զթով բորբոքուեց .

— «Այ օղուլ» դուն ես : Երբուանէ՞ քու օղուլը եղայ ,
դուռումսաղ :

— Ծօ , ի՞նչ ըսի որ ինձ դուռումսաղ կ'ըսես , շա՛ն ճագ :
Ես «եաղլի» չունիմ :

— Տես , տես , այնպէս հերսըս հանէյ կը , որ կ'ասես քարըմ
գտնիմ եւ շան սատակ ընեմ . իստին աչէ (նայէ) , եաղլիները
տուր , թէ չէ քու հախէդ կուգամ :

Այս անհամաչափ կռիւր մրտած զթով փոքրիկի եւ պե-
խերը ոլորած հաստափոր հացթուխի միջեւ դուարձալի էր եւ
հետաքրքրական : Յաճախորդները կ'ուտէին եաղլին եւ ժրպ-
տուն աչքերով կը սպասէին այս աքլորամարտի վերջաւո-
րութեան , իսկ Համօն կրակին վրայ իւղ կը լեցնէր իր ծիծաղ-
ներով եւ կ'ըսէր փռասպանին .

— Տղան իրաւունք ունի , ուստան տաք-տաք եաղլիներ
կ'ուղէ , ինչո՞ւ կ'ուչացնես : Ինձ դառնալով կ'աւելցնէր . —
Գիւմրին այսպէս է . մեծով , պստիկով կռիւ կ'ուղէ : Կռիւ որ
չլինի , «եաղլու» տաք ու պաղի վրայ կռիւ կը բանայ : — Իրա-
ւունքը քուկդ է , դարձաւ տղային , իմ եաղլու կէսը դու կեր ,
մինչեւ փռէն տաք-տաք եաղլիներ դուրս հանէ քու ուստայի
համար :

Տղան արհամարհական աչքերով չափեց Համօն եւ ըսաւ .

— Ի՞նչ է , ինձ աղքատ կը կարծես որ քու աւելցուկդ
ուտեմ :

Կռիւրը կարող էր դառնալ մեր վրայ . մատներս լայտիեցինք
եւ ուղղուեցանք դէպի Վաղոյի «պատուալը» (դետնայարկը) :

Վաղոյի «պաղուալը» անուն հանած էր . անոր մասին կը
խօսէին նոյն իսկ Գիւմրիի սահմաններէն դուրս : Բայց թէ
ի՞նչն էր անոր առաւելութիւնը եւ արժէքը , գիտցողը չէր խօ-
սեր , իսկ չգիտցողը այնպէս կը խօսէր , որ կարծես Երուսա-
ղէմի կամ Սբ . Կարապետի վանքը լինէր :

— Գիւմրի գնացիր , Վաղոյի պաղուալը մտա՞ր , — կ'ըսէին
մարդիկ իրարու :

— Չէ՛, փնտռեցի, բայց չգտայ :

— Որ այդպէս է, բանմ ալ չես տեսած. ես մտած եմ եւ Վաղոյին ալ ճակատը պահած եւ անոր անուշ գինին խմած :

Բայց չկարծէք թէ այդ մարդը ճիշտ կը խօսէր : Ան ո՛չ Վաղոյի պաղուալը մտած էր եւ ոչ ալ Վաղոյին տեսած ու ճակատը պահած : Այդ բոլորը ան երեւակայած էր եւ ատով իր մօտիկութիւնը կ'ուզէր ցոյց տալ Վաղոյի գործին :

Շատերը մեր զինուորներէն, պահեստապահներէն եւ կամ ղէնք փոխադրողներէն կ'ասէին .

— Որքա՛ն ըսեցի Վաղոյին, որ մեծ արկղներով չտայ ղէնքերը, պահել չի լինի, ականջ չկախեց :

Բայց պէտք չէր հաւատալ այդ ըսածներուն : Ճիշտ է որ զինուորի ձեռքի ղէնքը եւ մեր պահեստներուն մէջ եղածները Վաղոյի շնորհիւ ձեռք բերուած էին, բայց ինքը՝ զինուորը նոյն-իսկ Գիւմրի չէր եղած եւ Վաղոյի պաղուալը ո՞ւր էր եւ Վաղօն ո՞վ էր՝ բնաւ չէր գիտցած :

Կ. Կոմիտէի անդամները, ինչպէս եւ աչքի ընկնող ընկերները, հպարտ էին որ առատութիւն կար իրենց զինամթերանոցներուն մէջ : Անոնք նման էին այն մեղուաբոյծին որ հըպարտ է իր ստացած մեղրի առատութեամբ : Բայց ինչպէս մեղուաբոյծին անծանօթ է, թէ ինչպէ՞ս կը պատրաստուի այդ մեղրը եւ ո՞ր տեսակի մեղուն է պատրաստողը, այդպէս ալ այդ ընկերներուն անծանօթ էր իրենց ձեռք բերած զինամթերքի աղբիւրը եւ ձեռք բերելու ձեւն ու միջոցը : Անոնց յայտնի էր միայն, որ Պաղուալի Վաղօն իրենց այնքան ղէնք կրնայ տալ, որքան որ իրենք ոյժ ունենան պարտկելու : Եթէ այդպիսիք, Չալլաթեանի նման, ասէին թէ Վաղոյի հետ այս որոշեցինք, այս ծրագրեցինք, ականջ պէտք չէ կախէիր : Ճիշտը այն էր որ Պաղուալի Վաղօն լիազօրութիւն առած էր Կ. Կոմիտէին ամէն ինչ ընելու, որոշուած վայրի մէջ ապահով կերպով իր բերած ղէնքերը թափելու առանց վճարումի :

Եթէ ես ալ ձեզ ըսեմ որ հարցի էութիւնը լրիւ գիտեմ, ականջ մի՛ կախէք : Այդ գիտէին միայն Վաղօն եւ Սվաղցի Բիճան (Յարութիւնը), որոնք իրենց ըրածն ու գիտցածը իրենց փորի մէջ կը պահէին :

Իմ գիտցածը պատմած են Սերգէյն ու Յակոբը, որոնք աւելի մօտիկ էին գործին եւ շատ մտերիմ՝ Վաղոյին: Եւ որովհետեւ Կարսի շրջանը գլխաւոր պարտկողն էր ձեռք բերուած ռազմա-նիւթի, աւելի հաւանական է որ անոնց պատմածը ճշմարիտ ու իրական էր: Անոնք ինձ հասկցուցած էին որ Թախթի, Բասե-նի եւ Կարսի մեր պահեստների աղբիւրը Պաղուալի Վաղօն էր եւ պատուիրած էին նոյնպէս, որ այդ մասին ծպտուն չհանեմ, եթէ կ'ուզեմ իմ գլուխը փորձանքի չենթարկել:

Համօն ինձ կ'առաջնորդէ Վաղոյի պաղուալը:

«Պաղուալ», «պաղուալ», երբ կ'ըսէին, ես կը պատկերացը-նէի Թիֆլիսի Տիլիպուճուրը, ճերմակ սիւռոցներով, ծաղկա-մաններով, փայլուն սրուակներով եւ աման-չամաններով ու տեսակ տեսակ խորտիկներով, ուր ամէն ինչ կայ, բացի սոխա-կի լեզուէն պատրաստուած համեմներէ: Արդէն կը պատրաս-տուէի, Համոյի հաշուոյն, լաւ քէյֆ մը ընել:

Համօն կանգ կ'առնէ փողոցի մը մէջ ծակի մը առջեւ, որտե-ղէն դիմու եւ այլ խմիչքներու հոտը դուրս կը փչէ եւ ուր պէտք է երթայիր շունչդ բռնած, ոլորուն սանդուխներով, գետնի տակ:

Աղջամուղջի մթութեան մէջ, հաղիւ կը նշմարես մի քանի սեւ սեղաններ առանց բաղմութեան եւ դարակները շարուած սրուակներով. առաջը՝ դախլը, ետեւը երիտասարդ մը նստած: Անդին քանի մը տակառներ դիմու եւ դարեջրի: Վաղոյի պաղ-ուալ ըսածը այս է եղեր...: Մի դուփ, առանց պատուհանի, լոյսի եւ խորտիկների, փորուած քարի ու հողի մէջ:

— Համօ ջան, դո՞ւ ես, էս ո՞ւր ես կորեր. երկար ժամա-նակ է մեզի չես հանդիպիր, ենտրը չես ըներ:

Ըստ երեւոյթին, մօտիկ մարդ էր խօսակիցը, որ Համոյի ձեռքը բռնած կը սեղմէր եւ բաց չէր թողեր: Կը թօթուէր ու կը թօթուէր եւ իր գեղեցիկ աչքերով կը շոյէր դայն:

— Վաղօ, ադ ի՞նչ կ'ըսես կը: Ենտրը չեմ ըներ. դուք ենտրը չէք ընէ, ձեր Յակոբ ենտրը չի ըներ, ինձի լակոտ կը կարծէ, իմ ուխտէն յետ կ'ընէ կը:

— Լաւ, լաւ, գիտեմ կը, սիրտդ մի՛ առնէ, բան մը կը չի-նենք: Ի՞նչ հրամայեմ: Հետինդ վէ՞վ է:

— Քեզի պէս վերի արտի ցորեն, ես ալ՝ ձեր պոչը: Եկած եմ, տեսնինք իմ գործը կը լինի՞:

Վաղօն աչքի տակով ինձ չափեց, լուրջ բայց սիրալիր կերպարանք առաւ եւ մի քանի տեսակ խմիչքներու սրուակներ վերէն վար առաւ:

— Ո՞րը հրամցնեմ ձեզի, հարցուց Վաղօն եւ առանց պատասխանի սպասելու, լեցուց բաժակները:

— Այս ամենէն լաւն է, բարի յաջողում, — ըսաւ եւ իր դլուխը քաշեց: — Այժմ Համօ ջան, պատմէ, թէ ինչպէս ուղեցիր մէկէն եւ հօրդ հարստացնել եւ աղի դինը մէկէն ձգել:

Եւ Վաղօն, կողքերը բռնած, սկսաւ ծիծաղել, իսկ Համօն վառօդի պէս պայթեցաւ: Ես այդտեղ միայն հասկցայ Համօյի տնտեսական տաղանդը:

— Վաղօ, ի՞նչ կը ծիծաղիս, քու դլուխն ալ հօրս դլխու պէս փայտէ՞ է շինուած: Իմ հաշիւը ճիշտ է, ձեռնտու եւ արդար: Աղի փութին 40 կոպէկ կուտան, չէ՞: Այդ 40-էն 15 կոպէկը կ'երթայ միջնորդներուն: 15-ը կ'երթայ դրասենեակներու ծախքին, բանուորներուն, որոնց քթին ջուրը պիտի քաշել, կչոողին, հանուած աղը դասաւորողին եւայլն: Տակը կը մնայ 10 կոպէկ հանքը բանեցնողին եւ կառավարութեան: Այժմս դու ըսէ. եթէ այդ աղը 10 կոպէկի ծախսեմ եւ աւելորդ 30 կոպէկի ծախսէն ազատիմ, վնասուողը ո՞վ պիտի լինի եւ օգտուողը ո՞վ: Մի միլիոն աղ ուտող կայ մեր հանքէն: Թող չորս անդամ պակաս դնով ուտեն: Քանի մը տասնեակ, կամ հարիւր միջնորդ աղ ծախող կայ: Թող անոնք ալ վնասուին, հոգս չէ: Քանի մը հարիւր բանուոր կայ, անոնք ալ թող պայմանները փոխեն եւ այնպէս աշխատին: Իմ ըրածն ի՞նչ էր, որ հօրս հետ միասին, ինձ մատի փաթթոց շինեցին: Ըսի բոլորին թէ ով իր ձեռներով աղը կը հանէ, իր միջոցներով կը տանի, անոր կուտամ չորս անդամ պակաս դնով: Մարդիկ թափուեցան ոտքով, էշով ու ձիով, սայլով եւ ուղտով, իրենց քլունկով, իրենց բռնները առին 10 կոպէկով եւ երեք ամսուայ մէջ տարին այնքան, որ մէկ տարուայ մէջ չէր ծախած հայրս: Ի՞նչ պակասեցաւ հօրմէս կամ կառավարութենէն: Անոնք շահեցան: Հասկցի՛ր, որ անոնց հէջ վնաս չի լինի եթէ հինգ կոպէկի ալ ծախուի: Հասկը-

ցի'ր, որ աղահանքը հազար տարի ալ անցնի, բնաւ չի դաւար թէ իրմէ բան մը պակասած է: Անոնք ժլատ են, ազահ: Անոնք ոչ ուտել զիտեն եւ ոչ ալ դրամ վաստկել: Դուն ալ ելեր անոնց հետ միացեր իմ վրայ կը ծիծաղիս:

Համօն իր հօր վրայ թափուելիք թոյնը Վաղոյի առջեւ թափեց: Իսկ Վաղօն, թէեւ կը շարունակէր ծիծաղիլ, բայց ըսաւ.

— Քեզ անկեղծ կ'ըսեմ, ես խնդրի էութիւնը չէի հասկցած, բայց այժմս կը տեսնիմ որ իրաւունքը քու կողմ է: Համօն գոհ եղաւ որ իրեն գնահատող մէկը գտաւ:

Երբ Համօն իր պատմութիւնը կ'ընէր, մէկը բարձրահասակ, ջղուտ եւ բարտի ծառի պէս համաչափ, մօրուքը սեւ, աչքերը թուխ եւ կատուի պէս փայլուն, կանգնեցաւ Համոյի գլխուն, ձեռները սեղմեց անոր ուտերուն եւ ըսաւ.—

— Հասկցայ որ քեզ լակոտ ըսողներն են լակոտ: Քեզմէ, Համօ ջան, մարդ դուրս պիտի դայ: Երբ նեղը մնաս, ես քու կողքին եմ:

Համոյի աչքերը փայլեցան.

— Բիճա ջան, նստիր: Վա'ղօ, մէկ հատ լից Բիճայի համար: Ես քու հոգուն մատաղ, ինծի բոլորը լակոտ կ'ըսեն ու կ'երթան:

Երբ Բիճա անունը լսեցի, սարսուռը բռնեց զիս: Սերգէյն պատմած էր անոր սապոնած պարանի մասին, որով մարդ կը խեղդէր: Եւ Բիճան ինձ կը թուար մի պօս օձ որմէ աղատում չկայ, թէեւ ան գեղեցիկ տղամարդ էր եւ վրան ոչինչ չկար հրէշային:

Վաղօն ու Բիճան էին մեր զինամթերքի աղբիւրները եւ անոնց շուրջն էին հիւսուած անհաւատալի յանդուսութիւններ եւ վճռականութիւններ:

Ի հարկէ այս առասպելական մարդոց ես ոչ մէկ հարցում ըրի իրենց ծառայութեանց մասին, բայց Յակոբի եւ Սերգէյի ըսածները պիտի փոխանցեմ ձեզի:

Գիւմրին զինուորական քաղաք էր, զօրանոցներով լեցուած: Հոն էին եւ բանակի գլխաւոր պահեստները Անդրրկովկասի ճակատին համար: Այդ պահեստները կը պահպանուէին յատուկ զօրամասով, որ իւրաքանչիւր երկու ժա-

մը մէկ անգամ պահակները կը փոխէր, իւրաքանչիւր երկու ժամը կը ստուգէր կնքուած դռներուն կնիքները եւ որոնց անաղարտ լինելու դէպքում միայն՝ պահակը կ'ստանձնէր պահակութիւնը:

Վաղօն գեղեցիկ էր, երիտասարդ, ամուրի, ուրախ եւ առատաձեռն: Ան քաղաքավար էր: Գիւմրիցի լինելով հանդերձ, տեղական տարազ չէր հագներ, այլ ղինուորական, թէեւ առանց ուսնոցներու: Զէնքեր դնելու կուսակցական իր պարտականութիւնը նախապէս կատարած էր ճիշտ այնպէս, ինչպէս Յակոբը Կարսի մէջ, բայց ձանձրացած էր եւ կ'ըսէր.

«Կաթիլ կաթիլ փոր չի կշտանայ, մի այլ ճամբայ պիտի դռնել»:

Կը ծանօթանայ պահեստներու պահպանման սպային հետ, եւ կը հասկնայ որ ան նիւթապէս կը նեղուի: Անոր բացերը կը դոցէ, խմիչք, ուտելիք կը ճամբէ, եւ շուտով ընտանիքին մտերիմը կը դառնայ: Օր մըն ալ կ'առաջարկէ իրեն յանձնուած պահեստներէն երկուսը դատարկել այնպիսի ձեւով մը, որ կնիքները անվթար մնան եւ ոչ ոք դադտնիքը հասկնայ: Եւ քանի որ տարին մէկ կամ երկու անգամ ընդհանուր քննութեան կուգան, ինքը այժմէն իսկ խնդրատու կը դառնայ իր տեղափոխութեան: Եթէ ի վերջոյ բացուի դադտնիքը, ինքը չի լինիր սլատասխանատուն: Ասոր դիմաց ինչ որ կ'ուզէ՝ կը վճարուի: Կարծեմ քսան հազարով կը համաձայնուին: Միաժամանակ, պահեստները պահպանող ղորամասին մէջ, (թիւով 1000) Վաղօն կը դռնի շուրջ 25 հայ ղինուորներ: Զանոնք կը կադմակերպէ եւ անոնցմէ՝ կ'ընտրէ հինգ թէ վեց ամենավստահելիները, որոնք ծարաւի էին «Երկիր» դնալու: Ոսք կ'առնէ՝ իրարու հետ ապրիլ, իրարու հետ մեռնիլ եւ ամէն վտանգ յանձն առնիլ:

Այդ ամէնը կարդադրելէ վերջ, հարցը կը պարզէ Բիճային, որուն հետ մտերիմ էր:

— Իմ վրայ կը վերցնեմ մտնել ղորքի պահեստատները եւ ինչ որ կայ հոն՝ թափել դուրս, դրան առջեւ, — կ'ըսէ

Բիճային: — Այդ ինչպէս կ'ընեմ, հէջ մի հարցնէ: Դու կարո՞ղ ես քու վրան առնել՝ իմ դուրս թափածը, հեռացնելը եւ ապահով վայր մը փոխադրելն ու պարտկելը:

— Գործը դժուարին է, Գիւմրին ալ մեզ հետ կրնանք վառել, չեմ կրնար իսկոյն պատասխանել, դնանք տեղին վրայ, վերջը կը պատասխանեմ:

Կ'երթան ու ապա կ'որոշեն հետեւեալը:

Գործը կը բաժնուի իրարմէ անկախ երեք մասերու:

Բուն գողութիւնը պիտի կատարէ Վաղօն, երկու ընկերներով եւ բանակի պահապան զինուորներով:

Գողցուածի փոխադրութիւնը եւ հետքերը կորսնցնելու պարտականութիւնը իր վրայ կ'առնէ Բիճան, 10 ընկերներով, չորս կառապանով, մէկ հովիւով, չորս կառքով եւ 200 ոչխարով (Այդ ոչխարները պիտի արածէին պահեստանոցի շուրջը, հետքերը սրբելու համար):

Գողցուածը պիտի պարտկէին Կարսեցիք: Այս վերջին գործին համար կը խօսին Գիւմրիցի Յակոբին հետ, որ Կարսի գործիչն էր եւ որուն պաշտօնն էր դէնքերու դնումը:

— Երկաթուղու վարչութեան հետ խօսք մէկ ենք ըրած՝ Տուլայի զինուորական դնացքներու բեռները վար իջեցնել կայարանի մը մէջ: Քեզ կարող ենք յանձնել դէնքերը այս ինչ բլուրին տակը: որքան որ պարտկես, կարող ենք բերել. վտանգն ու աղատումը քու վրան: Որոշուած ժամին ապրանքը պիտի ձգենք ու դնանք:

— Ի՞նչքան ապրանք կարող էք տալ եւ քանի՞ անգամէն, կը հարցնէ Յակոբը:

— Կ'ուզես օրը մէկ վակոն, կ'ուզես կէս, կ'ուզես չորս ֆուռոգոն:

— Շարաթը կը յուսամ չորս ֆուռոգոն պարտկել, աւելին դժուար է: Ի՞նչ է գինը եւ ինչպէ՞ս վճարել:

— Ձրի է: Եթէ կարողանանք նուէր տալ 20,000 ռուբլի, անհաշիւ ապրանքի տէր կը դառնանք, դու պիտի տաս 10,000-ը, մնացածը մենք կը ճարենք: Երբ ամէն ինչ յաջող գնաց, կ'ըսենք Կ. Կոմիտէներուն եւ յետ կը դանձենք:

— Կ'երթամ այդ գործին, յաջողի թէ չյաջողի: Մէկ

ալ չի հանդիպիր այսպիսի պատահար, եթէ ծուղակի մէջ չէք:

Յակոբը կը կանչէ Ախլցխացիներու ամենափորձառու հին ընկերները, Ուսուլ-Պէչօն, Լեւոնը, Աշիկը, կը կանչէ նաեւ Մշեցի Սարօն, Արամայիսը եւ ուրիշները: Յանձն կ'առնէ «պարտկելու» գործը կազմակերպել եւ Վաղոյին կուտայ 10,000 ռուբլին:

Ատկէ վերջը երեք բաժան գործերը յաջողութեամբ կ'իրականանան եւ հոյակապ դադտնի ոստիկանական վէպի մը կերպարանքը կ'առնեն:

Վաղօն կը ներկայանայ իր բարեկամ գնդապետին, 5,000 ռուբլի առաջը կը դնէ եւ կ'ըսէ.

— Ինձ պիտի տանիս այս դիշեր պահեստատունը, դուռը պիտի բանաս, վրայէս պիտի կղպես եւ պիտի կնքես: Երեք օրէն մնացած դումարը կը ստանաս: Երբ փորձանք պատահի, քեզ վտանդ չկայ, դիս անձանաչելի դիակ կը գտնեն:

Պահակ չկայ: Ըստ Վաղոյի պատուէրին, ան թաքնըւած, որ ոչ ինքը տեսնի եկողը եւ ոչ սպան ճանչնայ իր պահակ զինուորը: Սպան կը քանդէ կնիքը. Վաղօն ներս կը մտնէ: Ապա գնդապետը նորէն կը կնքէ դուռը եւ կը ձգէ կ'երթայ: Վաղօն պահեստանոցին մէջ բանտարկըւած է:

Պահակը կ'երեւայ սպայի հեռանալէն վերջ, կնիքը կը ստուգէ եւ կը կանչէ. — «Ամէն ինչ կարգին է, գործիդ նայէ»:

Վաղօն մէկ ժամ եւ մէկ քառորդ ունի գործ ընելու համար: Պատուհանի հաստ երկաթէ խաչկապ ութը ձողերը կը սկսի սղոցել իր նուրբ գործիքներով: Տենդագին կ'աշխատի, դուրսը պահապանը ջղային դառնալով կ'երթայ կուզայ, հրացանը ուսին:

— Հինգ րոպէ մնաց իմ փոխուելուն, դադրեցո՛ւր. երեք օրէն ինձ նորէն կը բերեն:

Վաղօն պիտի մնայ, քանի որ չէ կրցած բոլոր ձողերը սղոցել: Կատուի պէս կը քաշուի դրան ետեւ: Կը լսուի

ոտքերու համաչափ զարկը: «Կառաուլ, ստոյ» (Պահա'կ, կեցի'ր), — կը լսուի հրամանը: Կը մօտիկնան, կը զարնուին դրան եւ կախուած կնիքը կը շարժի: «Կառաուլ, շագոմ մառչ» (պահա'կ, քայլերով յառաջ): Վաղօն չունչ մը կը քաշէ: Պահակը յետ եւ առաջ համաչափ կը քայլէ:

Եւ այսպէս երեք օր ու երեք դիշեր, իւրաքանչիւր երկու ժամ անգամ մը նոյն գործողութիւնը կը կատարուի:

Վաղօն անօթի է, բայց հաց չունի, ծարաւ է եւ մի սրուակ զարեջուր միայն բերած է:

Երրորդ օրը կէս պիշերին, դուռը կը զարնուի:

«Ես եմ»: Պահակը համաչափ յետ ու առաջ կը քայլէ պահեստատան առջեւ: Իսկ Վաղօն կրկին իր գործին է անցած եւ կէս ժամէն պատուհանը բացուած է: Անոր խաչկապ երկաթէ ձողերը, իբր մի ամբողջութիւն, այնպէս են բաժնուած պատէն, որ անհնար է բաժանումը նկատել, եթէ ամուր չես հրեր զայն:

Վաղօն կը մաքրէ փոշու հետքերը, դուրս կ'ելլէ պատուհանէն, ձողերը տեղը կը դնէ, պատուհանը կը դոցէ, եւ ուրախութենէն կը համբուրէ զարմացած պահակը: Նոյն դիշերն իսկ կը ներկայանայ գնդապետին, 5,000-ը կը դնէ առջեւը եւ կ'ըսէ, — «Մնացածը ինը օր յետոյ»...

Սպան շճած էր, չէր հասկնար կատարուած հրաշքը: Դուռը գոց է եւ կնքուած, իսկ անհնար էր պատը եւ հիմքը ծակելով դուրս գալ: Վաղօն կը խաբէ, ըսելով թէ կեղծ բանալիով դուռը բացած է եւ կեղծ կնիքով նորէն կնքած: Այսպէս կը մոլորեցնէ գնդապետը, որ երեք տանջալից դիշերներու եւ ցերեկներու ընթացքին կմախք էր դարձած:

Երեք օր ետքը, ժամը 12 անց, երբ կառաուլը կը հեռանայ պահեստանոցէն պահակը փոխելէն վերջ, քարերուն մէջ թաքնուած երեք հոգի կը մօտենան պահեստատանը, նշանները առնելէն վերջ: Վաղօն կը հանէ երկաթէ խաչկապ ձողերը եւ եկողները ներս կ'անցնին պահեստին մէջ: 10 րոպէ չանցած, կը մօտենան զգուշութեամբ Բիճային մարդիկը, ներս եղած մարդիկ դուրս կուտան արկղները, միւսները կը շալկեն եւ կը կրեն ներքեւ:

Այդպէս մէկ ժամ ու կէս կ'աշխատին դրսի ու ներսի մարդիկը, առանց զիրար տեսնելու եւ ճանաչելու: Այդ գործողութիւնը կը կատարուի տասնըրեք անգամ մէկ ամսուայ մէջ, առանց ոեւէ փորձանքի, մինչեւ որ լիք պահաստատունը կը դատարկուի: Մոռցուած է միայն Վաղոյի բերած պայուսակը, իր գործիքներով, եւ դարեջրի դատարկ շիշը, որ ութը ամիս յետոյ երեւան պիտի գար:

Բիճան է կառքերին վրայ, չորս ձիով լծուած: Երբ լիքն են անոնք եւ լաւ դասաւորուած, շալակաւորները, ղէնքերը ձեռին, կը նստեցնէ կառքերու վրայ, եւ առաջ կը քշէ: Կը հասնին Կարսէն եկած դատարկ կառքերուն: Կառապանները իսկոյն կը փոխուին: Լիք կառքերունը կը թռնին դատարկներուն վրայ եւ կը վերադառնան Գիւմրի արշալոյսին: Իսկ լիք կառքերը 100-400 քայլ երբ առաջ կ'երթան, կը հանդիպին Յակոբին ձիաւոր եւ ղինուած մարդոց, որոնք կը բաժանուին նախ երկու եւ յետոյ աւելի մասերու, որպէսզի իւրաքանչիւր մաս իր բաժին ինկած ապրանքը տանի եւ թաքցնի Կարսի նահանգի այս կամ այն գիւղը, կամ պահաստը, առանց դիտնալու թէ ո'րտեղէն եւ որո՛ւ ձեռքով այդ իրերը ձեռք բերուած են: Այս վերջին գործողութեանց շատերը մասնակից են եղած, նոյն իսկ ինձ վիճակուեց Մէզրէի եւ Բեռնայի մէջ եղածներուն հաշիւը տեսնել: Ինծի սակայն կը թուէր թէ ղէնքերը գնուած են կամ Տուլայէն բերուած: Ոմանք կը կարծէին թէ Գիւմրիի կամ Ղըզըլ-Չախչախի կայարանապետներու հետ կարգադրուած խնդիր մըն է, բայց կային կասկածողներ ալ այդ մասին, մանաւանդ որ Արամայիս ճանաչած էր Բիճան: Ատկէ զատ, կայարաններու կողմէ չէ որ եկած էին լիք կառքերը:

— Ըսի թէ չըսի, այս Վաղոյի, Բիճայի սատանայութեան գործերն են, կը հաւաստէր ան:

Ինչ որ ալ ըլլար, իրականութիւն էր որ ռազմանիւթով մենք ուժովցած էինք: Բազմութիւնները այդ կը զգային եւ ամէն մէկը իր գլխուն զոռ տալով, կ'ուզէր այդ «մէտէն»ի (հանքի) աղբիւրը ճանաչել եւ տեսակ տեսակ առաւ-

պելներ կը ստեղծէր: Օրինակ, ոմանք կ'ըսէին որ այդ բոլորն ընողը Բիճան է, որ իր մէջքի վրայ փաթթած ունի սապոնած չուան մը, եւ որո'ւն վրայ որ կասկածէր թէ թոյլ բերան է, կամ մատնութեան հակամէտ, Վաղոյի պաղուալին մէջ չուանը վիզը կը գցէր եւ կը խեղդէր ու հոն բացուած հորի մէջ կը ձգէր: Եւ այլ նման բաներ:

Այս անվաւեր պատմութեանց մէջ ճշմարտութեան բաժին կարող էր լինել, քանի որ Բիճայի ձեռի տակ եղած մարդոցմէ մէկ քանիսը այլեւս չէին երեւար: Միւս կողմէ, Վաղոյին օգնող զինուորները, նոյնպէս, իրենց հրացաններով այլեւս չքացան եւ չերեւացին:

Բանակէն հայ զինուորներու չքանալը աչք ծակող երեւոյթ դարձաւ: Ոմանք կ'ըսէին թէ՝ Բիճան կորսնցուցած է իր չուանով, ոմանք ալ կ'ըսէին թէ Վաղոն փախցուցած է «Երկիր», բոլորովին գողութեան հետքը կորսնցնելու համար:

Այս վերջին ենթադրութիւնն է ամենայն հաւանականը, քանի որ շուտով Սալմաստի մէջ ես պիտի հանդիպէի Սուրէն եւ Գրիշ անունով Ախալքալակցի ցարական բանակի երկու զինուորներու, որ եկած էին հոն եւ միացած Դումանի խմբին: Կը շնջային իրարու, որ ատոնք Վաղոյի մարդիկն էին եւ Գիւմրիի հերոսները, բայց անոնք մերժելով կը մերժէին իրենց Գիւմրի լինելը եւ Վաղոն ճանաչելը: Հաւանաբար, անոնք դիտմամբ կը մերժէին, քանի որ թէ մեր, թէ ուրիշ կառավարութեան կողմէ մահուան վտանգ կար իրենց համար, եթէ իրենց դաղտնիքը դուրս տային:

Շուտով Վաղոյի ծանօթ սպան կորսուեցաւ անհետ: Ան չէր կարող Բիճայի չուանին արժանանալ, քանի որ անոր հետ միայն Վաղոն կապ ունէր եւ անոր գոյութեան մասին Բիճան իսկ չգիտէր: Յետոյ հասկացայ որ իբր հիւանդ, Գիւմրիի վատ կլիման պատրուակ բռնելով, Ռուսիոյ այլ անկիւնները պաշտօնի փոփոխութիւն խնդրած եւ ստացած էր:

Շուտով Գիւմրիէն պիտի չքանար եւ ժողովուրդի աչքին «բորոլ» դարձած Բիճան, որ մէկ անգամ տեսայ եւ

չատ կ'ափսոսամ որ լաւ չտեսայ: Յետին թւով հասկացայ որ ան Սվազցի էր, եւ կ'ըսեն որ հետազային ան նահատակուեր էր իր ծննդավայրին մէջ: Թէ ո՞ւր եւ ի՞նչ անունով ան շարունակած էր գործել, ինձ անծանօթ մնաց:

Պետական պահեստի թալանը իրականութիւն էր: Անոր տուած արդիւնքը շատ բեղմնաւոր էր: Ոմանք կ'ըսէին թէ տասնեակ միլիոն փամփուշտ, մի քանի հարիւր հրացան ձեռք բերուած էր: Այդ թիւերը, եթէ անդամ ենթադրական լինէին, ենթադրական թիւ չէ սակայն, 30 մալականի կառքերու բեռը, որ դուրս հանուած էր պահեստատնէն: Այդ հանուածները կը գործածուէին սահմանային մեր կռիւներուն մէջ, կ'ուղարկուէին Երկիր, կը գործածուէին Կովկասի հայ-թաթարական կռիւներուն մէջ: Առանց Վաղոյի եւ Բիճայի այդ նախաձեռնութեան, ո՞վ գիտէ թէ մեր նիւթական միջոցները թուլատու պիտի լինէին, եւ մեր պայքարի արդիւնքը ինչպէս պիտի դառնար:

Վաղօն, միշտ ժպտադէմ, անցած դարձածէն իբր անտեղեակ, պաղուալին մէջ իր սովորական կեանքը կը շարունակէր, եւ շատ կը զարմանար, որ յաճախորդները շատցած էին եւ ուշադրութեամբ իրեն կը նայէին սիրալիր կերպով: Երբեմն ալ ջղայնացած՝ կը բարկանար.—

— Ի՞նչ այդպէս կ'աչես կը (կը նայիս), այ օղուլ, ճանչցա՞ր, ես եմ, Վաղօն եմ, ի՞նչ կ'աչես կը:

— Վաղօ ջան, կ'աչեմ կը, սա՞ղ ես, սալամա՞թ ես, ինչո՞ւ չաչեմ, մէկ-մէկ հատ լի՛ց քու կենացը խմեմ: Եւ մէկ բաժակը սեղանին վրայ թողած, միւսը դլուխը կը քաշէր ու կ'երթար:

Վաւերակա՛ն էին այդ փաստերը, բայց վաւերական չէին անոնց ծնունդ տուող պատմութիւնները, զորս ներկայացուցի, թէեւ բերնէ բերան կը պատմուէին եւ կը պատմուէին նոյն իսկ այնպիսի կարեւոր դէմքերու կողմէ, ինչպիսիք են Սերգէյն ու Յակոբը: Անոնք եւս լսած էին, բայց ուրիշներէ. թէեւ բուն դերակատարներուն հետ եղած էին գրեթէ ամէն օր, անոնց հետ մէկ սենեակի մէջ պառկած եւ զրոյցներ ըրած: Կային անուններ, ինչպէս զնդա-

պետինը, պահակներունը, որ միայն Վաղօն գիտէր. փոխադրողներունը՝ Բիճան գիտէր, բայց անոնց զաղտնիքը, ով ուզենար գիտնալ՝ ան դաւաճան կը համարուէր: Յետոյ այդ պատմութիւնները գիտնալէն ոչ մէկ օգուտ կար, բացի վնասէն: Ուստի, դէմքերը եւ դէպքերը ստուգել կարելի է միայն պետական հին արխիւներու քննութեամբ: Այդ անպայման պիտի ճարուի, որովհետեւ գողութիւնը լինելէն 7-8 ամիս անց, քննութիւն բացուեցաւ պահեստը դատարկ լինելու մասին: Բայց այդ ժամանակ ա՛լ ոչ Վաղօն կար եւ ոչ ալ դերակատարներէն որեւէ մէկը Գիւմրի քաղաքին մէջ: Գարեջուրի սրուակ մը մնացած էր միայն դատարկ պահեստանոցի մէջ:

* * *

Կարսէն Գիւմրի եկած էինք, բայց ինքներս ալ չգիտէինք ինչ գործի համար:

Ընկերներէս չորսը միայն կը յիշեմ՝ Սերգէյն, Յակոբը, Ռուս-Գէորգը եւ Համօն, որը եկած էր ինքնակամ, առանց հրաւերի: Մեզ առաջնորդեցին Գէորգ անունով մէկի «Նոմեռաները» (Հիւրանոց), որ տարօրինակօրէն ինձ կը յիշեցնէր էջմիածնի Ղազարապատ կոչուած հիւրանոցը: Հոս վանք չկար, բայց միաբանական եւ ուխտաւորներու մթնոլորտ մը կար: Խումբ խումբ մարդիկ տեղաւորուած էին համարներուն մէջ, ըստ իրենց վայրերու, ամէնքն ալ, մեզ պէս, Երկիր դնալու նպատակով: Անոնք ոչ ժողովրդական եւ ոչ ալ կուսակցական ներկայացուցիչներ կ'երեւային: Ոմանք նոր Դաշնակցականներ էին, ոմանք՝ հին, ոմանք արդէն անուն հանած էին, իսկ ոմանք կը գտնուէին անուանի դառնալու ճամբուն վրայ: Պարզ կ'երեւար որ տարբեր ուղղութիւններով դնացող ճամբորդներու հանդիպում մըն էր, ճամբորդներու, որոնք հաւաքուած էին իրենց ուղեկիցներն ընտրելու կամ ոյժեր դասաւորելու համար:

«Հանդիպումը» լաւ, բայց ոչ ոքին չէի ճանչնար անձամբ: Աւելին՝ անոնց անցեալն ու անուններն ալ ոչինչ չէին ըսեր ինձի, որովհետեւ ես բնաւ չէի գիտեր Դաշնակցութեան պատմութիւնը եւ ծանօթութիւն չունէի գործի վրայ գտնուող անձ-

նաւորութեանց հետ: Հանդիպումը օգտակար էր Սերգէյի խառնուածքն ունեցող մէկու մը համար, որ օժտուած էր ծանօթին-անծանօթին մօտիկնալու եւ զբաղեցնելու յատկութիւններով. իսկ ինձ պէս ողնու բնաւորութեան տէր անձի մը համար, հանդիպումը օգուտ չէր ներկայացներ: Ինձ փնտռող չկար, ես ալ ոչ ոք կը փնտռէի: Իմ շրջապատը այսպէսով մնացած էին մեր Կարսի սենեակէն եկածները եւ նաեւ ամէնքին յաճախող եւ զուարթացնող Գէորգը՝ «Նոմեռաների» տէրը:

Գէորգը կը յիշեցնէր իր դիմապծով եւ հագուստով Վարչաւայի հրեաները. ան բարակ էր եւ երկարահասակ, ունէր փոքրիկ գլուխ մը երկար վզին վրայ եւ մեծ քիթ մը՝ կախուած երեսէն: Կը կրէր Վարչաւայի փոքրիկ դլխարկ մը եւ սեւ երկար վերարկու մը, որ քիչ կը մնար ոտքերը հասնէր: Այդ հագուստը ոչ չէր քէսկայի եւ ոչ ալ վերարկուի կը նմանէր: Գէորգը միշտ կը խօսէր, կ'ուզէր ծիծաղցնել, թէեւ չէր յաջողիր: Սենեակէ սենեակ լուրեր կը տանէր:

Անգամ մը մեզ աւետեց որ Երեւանցիք եկան: Ո՞վքեր էին Երեւանցիք, ինչո՞ւ էին եկած, չէինք դիտեր, բայց հետաքրքրուեցանք: Ես դուրս եկայ եւ զարմանք, դէմ դէմի ելայ ձեմարանի իմ ընկերներէն Յովհաննէս Մակարեանին, որ նեղ ճակատին եւ դռուղ մազերուն համար զինքը «չիմպանդէ» (*) կ'անուանէինք: Շատ ուրախացայ. վաղեցի դէպի ան եւ համբուրուեցանք: Ես անոր «չիմպանդէ» կոչելով, լուրեր կ'ուզէի ձեմարանի ուսուցիչներէն, մեր ընկերներէն, իսկ ան ինձ «գոռիլլա» անուանելով, կը պատասխանէր: Հարցուցի թէ ինչո՞ւ է կած է եւ ո՞վքեր են իր հետինները:

— Հետիններս, — ըսաւ ան, — ոչինչ մարդիկ են, ինչ որ առեւտրական են, ես ալ մօտիկցայ անոնց՝ փոր մը հաց ճարելու համար: Կ'ուզեմ անոնց հետ առեւտուր անել, կաշի, բուրդ, դարի՝ եւայլն կը գնենք:

Հասկցայ եւ այլեւս չպնդեցի: Իմ կարգին ես ալ սուտ մը հնարեցի, որ իբր թէ արձակուրդի մէջ եմ, որպէս սպայ, եւ 15 օրէն պաշտօնիս պիտի անցնիմ Գիւմրիի մէջ: Այժմ հոս «մի

(*) Կապիկի տեսակ մը:

նումէո» (սենեակ) վարձած եմ եւ ոչ մէկը չեմ ճանչնար այս ապուռ-նուապուռ (անարժէք, անպէտք) մարդոցմէ: Ի հարկէ, ան ալ ինձ չհաւատայ:

Ինչո՞ւ համար էին այս մանկական սուտերը, որոնց համար մինչեւ օրս կ'ափսոսամ, երկու մտերիմներու մէջ: Նոյն օրն իսկ հասկցայ որ անոնց սենեակին մէջ եղածներէն մէկը Թոխմախն էր, Քղեցի Պողոսը, միւսը Գայլ Վահանը, միւսների անունը չեմ յիշեր: Իսկ Յովհաննէսը, որ ինծի պէս նորընծայ մըն էր, եկած էր անոնց հետ, դուցէ չգիտնալով թէ ինչու է եկած: Այդ մեր սուտերը պատճառ եղան որ ես չմտնէի Յովհաննէսի սենեակը եւ անձանօթ մնայի իր ընկերներուն եւ փոխադարձաբար: Կ'ափսոսամ, որովհետեւ այլեւս այդ մարդիկ բնաւ չպիտի տեսնէի, չպիտի հասկնայի անոնց մտքերը եւ բաղձանքները: Ամէնքն ալ պիտի նահատակուէին մի քանի ամիս վերջը Քոռուն եւ Մոսունի կռիւներու ժամանակ եւ ես անոնց մահուան մասին պիտի լսէի Քիշմիշ Թափայ գիւղին մէջ, որ հաղիւ մի քանի տասնեակ քիլոմէթր հեռու էր անոնց ինկած վայրերէն:

Յովհաննէսը դոկ էր, Աքուլեցի: Ճեմարանի մէջ կ'ուղէին զայն հեղ եւ քրիստոնեայ մարդ մը դարձնել, բայց ան ըմբոստ էր եւ միշտ պատրաստ քննադատելու ամէն կարգ ու կանոն, որ իր ճաշակին չէր համապատասխաներ: Անոր հետ կը մրցէի վազելու եւ «բերդ» խաղալու մէջ եւ շատ անգամ մենք կը վիճէինք այդ մրցումներու ատեն եւ ատիկա պատճառ դարձած էր մի մտերմութեան: Աւելին անոր մասին ես չգիտէի: Ինչպէ՞ս ան մտած էր Դաշնակցութեան մէջ եւ ի՞նչ դործեր կատարած էր, ինծի անձանօթ մնացած է: Մի բան, սակայն, պարզ է. քանի որ ան կ'ուղեկցէր Գայլ Վահանին ու Թոխմախին, ուրեմն բան մը կը ներկայացնէր: Անոր եղբայրները շարունակեցին ծառայել միեւնոյն գաղափարներուն եւ հասարակական ասպարէզին մէջ որոշ դեր մը կատարեցին: Մակարեան եղբայրներէն Մինասը մեռաւ վերջերս Թեհրան, իսկ միւսներու մասին լուր չունիմ:

Երեւանցիներու սենեակի կողքին, կը բնակէր շարժուն մի

մարդ, եւրոպացու դիմագծերով, երեսը միշտ սափրած, որ
յաճախ եւ ու մուտ կ'ընէր Երեւանցիներու սենեակը: Սերգէյն
անդամ մը ինծի ըսաւ.

— Տղա՛յ, ի՞նչ ես քու մէջը քաշուեր: Կ'ուզես Վան եր-
թալ, բայց մարդու երես չես տեսներ: Գնանք Երկաթի մօտ:

Յակոբն ալ միացաւ եւ միասին դնացինք: Ո՞վ էր Երկա-
թը, ես չգիտէի, միայն առասպելախառն բաներ մը լսած էի
անոր մասին, որ իբր թէ նա Ամերիկացի է եւ Սասնոյ Պատաս-
խանատու Մարմնի անդամ, որ վերադարձած է Ընդհ. Ժողովէն
եւ նորէն Երկիր կ'երթայ: Այդ բոլորը դայն կը դարձնէր իմ
աչքին մի դերմարդ որուն Երկաթ անունը միանգամայն կը հա-
մապատասխանէր: Ան միջահասակ էր, հաստատուն մարմնով եւ
թիկնեղ, աչքերը կապոյտ էին, կանաչի վրայ, եւ մաղերը շէկ,
բարի ժպիտը չէր կրնար ծածկել անոր խիստ բնաւորութիւնը:
Սափրուած պելս-մօրուքը տարօրինակ կը դարձնէին դայն այդ-
ատենները, երբ ամէնքը կ'ուզէին երկար պելս եւ թաւ մօրուք
ունենալ: Երկաթը երբ Սերգէյին տեսաւ, պայծառացաւ. ըստ
երեւոյթին շատ կը յարդէր կամ կը դնահատէր դայն:

— Քիչ կ'երեւնաս, ըսաւ, ես ալ զբաղուած եմ, չեմ կրնար
քեզ փնտռել...

Իրօք ան շատ զբաղուած կ'երեւէր. սեղանի վրայ լեցուն
թուղթեր, կարծես գրասենեակ էր բացած: Գրական հայերէ-
նով կը խօսէր եւ ուրիշների պէս չէր մատներ իր հայ շինակա-
նութիւնը: Ոսքերը կլորցած կ'արտասանէր, որ, անշուշտ,
Ամերիկայի ազդեցութիւնն ըլլալու էր: Առհասարակ, մեզի չէր
նմաներ. մատիտ ունէր ձեռին եւ ծոցատետր, եւ խօսակցու-
թեան ատեն կը նշանակէր ուշադրաւ կէտերը: Հարցերուն կը
մօտենար ուղղակի, առանց ոլորապտոյտներու ու երկար նա-
խաբաններու: Երկաթ յանկարծ դիմեց Սերգէյին.

— Չըսիր այս հետինդ ի՞նչ պտուղ է:

Սերգէյն զիս ծանօթացուց եւ յայտնեց իր հիացմունքները
ու նաեւ այն, որ մտադրութիւն ունիմ Վան դնալու: Երկաթը
ինծի նայեց, մի քիչ աւելի լաւ տրամադրուած:

— Ուրեմն Վա՞ն կ'ուզես գնալ: Շատ լաւ, բայց գլուխ
կրնա՞ս ելնել: Ես հոն էի քանի մը ամիս առաջ: Ինձմէ ետքն

ալ հոն հասած են երկու երիտասարդներ: Դուն անոնց ընկերը
չե՞ս:

Հաճելի էր ինձի որ Երկաթ կը խօսէր առանց վերապահու-
թեան, բայց ես գաղափար չունէի ո՛չ Վանի եւ ոչ ալ հոն գնա-
ցողներու մասին:

— Վան չեմ գտնուած, ըսի ես, բայց լսած եմ անոր մասին:
Գիտեմ որ Հայաստան է: Եթէ ես չկարողանամ գլուխ դալ անոր
հետ, ան կրնայ ինձ հետ գլուխ ելնել: Ինչ կը վերաբերի այդ
երկու երիտասարդներուն, որ քեզմէ յետոյ Վան դացած են,
անոնք ո՛չ ինձի ընկեր են եղած եւ ոչ ալ ոեւէ գաղափար ու-
նիմ անոնց մասին:

Երկաթ նայեց ինձ եւ ապա դառնալով Սերգէյին, հարցուց.
— Նամակներ կ'առնե՞ս քու Նիկոլէն: Գիտե՞ս որ ան մեր-
ժած է Վանեցիներու հետ դորձ ունենալ. Իշխան անունը առած
է վրան, անցած է Ռչտունիքի լեռները եւ Վանէն անջատ առան-
ձին շրջան մը կաղմակերպած է: Կը ճանաչե՞ս Կոմսը, ան որ
Վան ճամբուած էր իբր նկարիչ: Դուրս կուգայ որ բնիկ Վա-
նեցի է եղեր, այդ դէշ չէ, տեղացիներու հետ կրնայ եօլալ գնալ:
Բայց ատոր անպատեհութիւնն ալ այն է որ Սասունը պիտի
տուժէ եւ ճամբուած նիւթերը կրնան տեղ չհասնիլ:— Երկաթ
քիչ մը ջղայնացած, շարունակեց.— Զարմանալի մարդիկ են:
Քանի մը իրեր եւ հարիւր ոսկի էի թողած որ ճամբեն Սասուն:
Մարդիկը ելեր եւ յետեւէս կը գրեն թէ չ'արժեր առանձին
սուրհանդակ հանել զանոնք ճամբելու, եւ նոյն ատեն կ'աւե-
լացնեն, որ հոստեղ ալ կարիքի մէջ ենք: — Այս դո՞րձ է:

Մենք բան մը չէինք հասկնար, մանաւանդ որ ոչ մէկ կապ
ունէինք Վանի հետ: Այդ նկատելով, Երկաթ մեզմեց իր բար-
կութիւնը եւ դարձաւ ինձի հեղնելով.

— Վան կ'ուզես երթալ, բայց անո՞ւնդ, դիրքդ որոշա՞ծ
ես: Ուշացեր ես, քեզի տիտղոս չի մնացեր:

Վիրաւորական թուացին ինձի անոր այդ խօսքերը եւ ես
ըսի.

— Պարոն Երկաթ, ես իմ անունն ու դիրքը այս վայրկեանիս
որոշեցի: Իմ անունն է «Ասեղ»՝ շինուած քու երկաթէն: Պէտք

եղած ժամանակ անով կար կ'ընեմ, իսկ տեղն եղած ատենն ալ կը ծակեմ: Դրանով գոհ կը մնա՞ս:

— Ա՛յ տղայ, աս խածան կ'երեւայ, բայց ըսածը շատ տեղին էր, ըսաւ Երկաթը ժպտելով: Սերգէյն եւ Յակոբը նոյնպէս կը խնդային եւ, շարունակելով դիս ծանօթացնել անոր, կ'ըսէին որ Թորգոմին պէս ոուս դինուորական եմ:

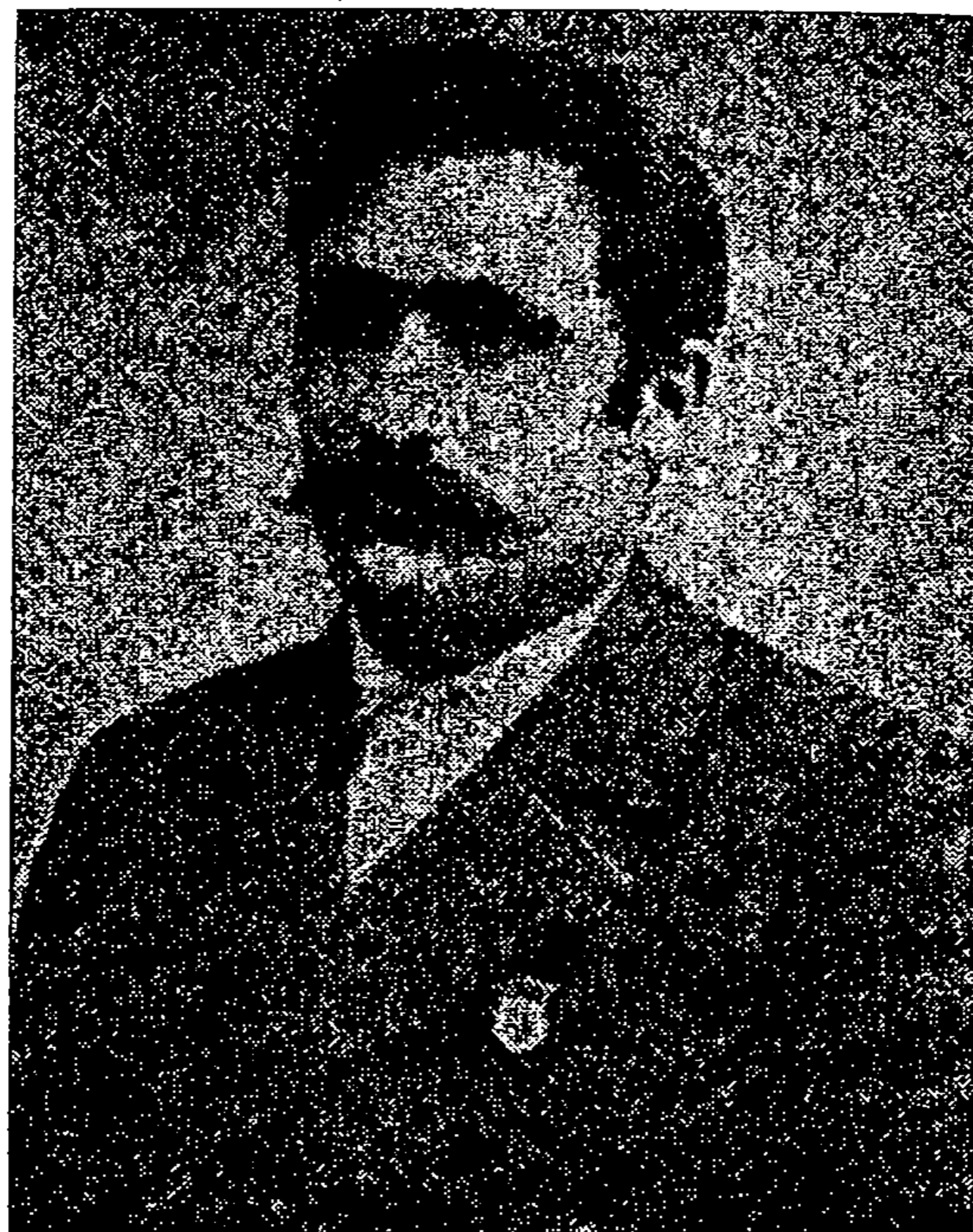
— Որ այդպէս է, դու ինձ հետ եկ, բայց ո՛չ Սասուն եւ ոչ ալ Վան, այլ երկուքին մէջտեղը: Եւ հանելով իր թղթերու մէջէն քարտէս մը, շարունակեց. — Զարմանալի սահմանափակ եւ քարացած հասկացողութիւններ ունինք: Ո՞ւր կ'ուզես գործել — Վան կամ Սասուն: Ո՞ւր կ'ուզես երթալ — Սասուն կամ Վան: Կարծես Հայաստանի մէջ այլ տեղ չկայ գործելու, աւելի մարդաշատ, աւելի շնորհալի, աւելի ամուր, քան Վանն ու Սասունը: Չենք կրնար ըմբռնել որ այդ երկու վայրերու վրայ աչք տնկելով, թշնամու ուշադրութիւնն ալ կը սեւեռենք ատոնց վրայ: Չենք կրնար ըմբռնել որ չկեդրոնանալով մէկ կէտի վրայ եւ բոլոր մնացած դաւառներու մէջ ալ ծաւալուելով, կը տարածենք այնտեղ բնակող դանդուածներու մէջ մեր դադափարները եւ մենք այդպէսով աւելի կը զօրանանք, իսկ թշնամին, ընդհակառակը կը տկարանայ, չկրնալով որոշել թէ ո՛ւր դարնէ: Այդ տեսակէտէն մօտենալով խնդրին, պիտի ըսեմ, որ թէեւ չեմ ճանչնար Իշխանը, բայց ճիշտ եւ օգտակար կը գըտնեմ անոր որոշումը, որ չէ ուղած Վան մնալ եւ Ռշտունիքն է ընտրած իրեն գործունէութեան վայր:

Այս յառաջարանէն յետոյ, որ խիստ հետաքրքրական տեսութիւն մըն էր, եւ գուցէ մեր թերութիւններէն հիմնականը կը մատնանշէր, Երկաթը բացաւ իր ձեռքով մեծցուցած Ախլաթի, Նեմրութի, Գրգուռի եւ Բիթլիսի քարտէսը եւ համողուած շեշտով մը ըսաւ.

— Նայեցէք այս քարտէսին. առանց այս տեղերը ամրացընելու, առանց զանոնք տիրապետելու, ի՞նչ արժէք ունին Սասունն ու Վանը: Անոնք անջատ անջատ մասեր են, առանձին առանձինն խեղդուելիք նահատակներ եւ ուրիշ ոչինչ:

Երկաթը գտնուած էր թէ Վան, թէ Սասուն եւ թէ Ախլաթ, եւ այդ պատճառով ալ անոր խօսքերը կշիռ ունէին: Ատկէ զատ,

ՎԱՂԱՐՇԱԿ (ԿԱՅԾԱԿ)

անոր տեսութիւնները տրամաբանական եւ ճիշտ կը թուէին: Յակոբը եւ Սերգէյն լրացուցիչ հարցումներ կը տեղային քարտէսի մասին: Ես այդ չէի ըներ, որովհետեւ ամէն ինչ ինծի համար պարզ էր:

Մենք դեռ քարտէսով էինք գրադած, երբ ներս մտաւ Ռուս-Քէորզի եւ Երկաթի նման միջահասակ, հաստատուն, շագանակագոյն մազերով ու շէկ պեխերով մէկը, որ Մշեցի Վաղարշակն էր: Երբ Վաղարշակը տեսաւ բացուած քարտէսը եւ մեզ՝ ծռած անոր վրայ հետաքրքրութեամբ, բացականչեց.

— Երկաթ նոր մարդ է գտել եւ քարտէսը բացած իր էշ կը քշէ: Ականջ մի՛ կախէք, անոր ըսածը խելացի է, բայց գըլխու գալիք բան չէ:

Ես բնաւ չէի տեսած Վաղարշակը: Սերգէյն ու Յակոբը երեւի ինձմէ աւելի գիտէին անոր մասին, բայց անոնք ալ անծանօթի նման էին: Այդ անսպասելի յայտարարութիւնը չչմեցուցած էր մեզի: Երկաթ նստաւ աթոռին վրայ եւ լռեց: Լուռ էինք եւ մենք: Սերգէյն էր, որ խանդարեց այդ լռութիւնը, ըսելով.

— Պարոն Վաղարշակ, բայց ինչպէ՞ս կրնայ լինել որ Երկաթի ըսածները խելացի կը դռնես, բայց անոնց այդքան հակառակ ես:

Վաղարշակ բորբոքուեց.

— Նոր վառեակներ են ելած, երկաթէ հաւկիթներ կ'ուզեն ածել: Դու Սերգէյ, գիտեմ որ շատ դործ ըրած ես Սասունին օղնելու համար, այդ դործը պիտի կրկնապատկես: Հասկցիր, որ թէ Դուրան եւ թէ Սասուն մահուան սպառնալիքի տակ են, անոնք դրամ չունին, պէտք է դրամ հասցնել. անոնք գլուխ չունին, պիտի գլուխ հասցնել. անոնք փամփուշտ չունին, պէտք է փամփուշտ հասցնել. անոնք ղէնք չունին, պէտք է ղէնք հասցընել: Եթէ ատոնք չհասցնենք, ամէնքն ալ պիտի մեռնին, իսկ եթէ պիտի մեռնին, մենք ալ անոնց հետ պիտի մեռնինք: Ահա այսպիսի վիճակի մէջ ենք եւ Երկաթը, բացած իր քարտէսը, դոր հազար անգամ տեսած եմ, նորէն նոյնը կը կրկնէ եւ ձեզի ալ ճամբայէն կը հանէ:

Երկաթը տեղէն շարժեցաւ եւ բերանը բացաւ.

— Վաղարշակ, կը հասկնամ քեզ եւ բիրտ խօսքերէդ չեմ վիրաւորուիր: Դու կ'ըսես տունը հրդեհ է ինկած եւ ջրերը պիտի վաղեցնել հրդեհի վայրը: Այդ է, չէ՞, քու ուղածը, եւ դուն այլ բաներ ո'չ կ'ուզես լսել եւ ոչ ալ հասկնալ:

— Այո, այդ է:

— Իմ ուղածն ալ այդ է, բայց քու ցանկութեամբ չէ որ ջուրը կը հասնի իր տեղը: Այս նամակը կարդա՛: Ձգած դրամներս տեղ հասնելիք չունին, որովհետեւ միջոց չունինք զանոնք տեղ հասցնելու: Ատոր համար նախապէս ճամբայ չենք ստեղծած: Կ'ըսես թէ մեզ գլուխներ են պէտք. առ այս նամակը, կարդա՛, եւ կը տեսնես որ եղած գլուխները, օձիք թօթուելով, կ'ուզեն աղատուիլ: Կ'ըսես մեզ թէ փամփուշտ եւ ղէնք պէտք է, բայց

տեղ հասցնելու համար նաեւ ճանապարհ եւ հնարաւորութիւն պէտք է: Ատոր համար է որ ես կը մտածեմ: Դու կը հարկադրես զիս խօսիլ այնպիսի բաներու մասին, որոնց մասին հոս չէ որ պիտի խօսինք: Կրնայիր քու ըսելիքները առանձին ըսել: Ձեմ առարկեր, քանի որ տունը հրդեհ է ինկած, պէտք է առանց պատճառներու մէջ մտնելու, տուն շտապել ջրամաններով, բայց ատոր համար անհրաժեշտ է որ նախ եւ առաջ գիտնանք տունի ճամբան: Ինչո՞ւ, ուրեմն, կը յուզուիս ամէն անգամ երբ այս քարտէսին վրայ կը խօսինք:

Այս միջադէպը Երկրի երկու կարեւոր դործիչներու միջեւ մեզի համար անձանօթ աշխարհ մը բացաւ: Միաժամանակ իմ աչքին ա՛լ աւելի բարձրացաւ Երկաթը, որու անսահման անձնագոհութիւնն ու նուիրածութիւնը ենթակայ էին անոր բանականութեանը: Մեծցաւ աչքիս նաեւ Վաղարշակը, որ անտեսելով բոլոր տեսակի բանականութիւնները, մոլեռանդօրէն դէպի կրակ կը վազէր: Պահ մը մենք լուռ կը խոկայինք, երբ Վաղարշակը ըսաւ.

— Իրաւունքը Երկաթինն է. ես դաւառէն նոր դուրս եկած մարդ եմ, սրտէս եկածը դուրս տուի, առանց խորը մտածելու: Երկաթ նորէն տեղէն վեր ելաւ եւ ինձ հարցուց.

— Ընկերներդ կ'ըսեն որ քիչ թէ շատ բան կը հասկնաս, քանի որ ինքդ ալ սպայ ես. ըսէ, ուրեմն, ի՞նչ է քու կարծիքը: Քարտէսն ահա առջեւդ է:

Դժուար էր այս քննութիւնը, մանաւանդ որ այդ մարդը, եղած միջադէպէն յետոյ, հեղինակութիւն դարձած էր աչքիս: Քանի մը վայրկեան մտածելու պէտք եղաւ, պատասխան գտնելու համար:

— Անվիճելի կը համարեմ ձեր այն միտքը, — ըսի ես, — որ ձախողութեան դատապարտուած են բոլոր այն կղզիացած վայրերը, որ կապ չունին եւ նոյնանման նպատակներ չեն հետապնդեր իրենց հարեւան շրջաններու հետ: Ձեր ըսածը այնպէս հասկցայ, որ յեղափոխական կէտերը իբր շղթայ մը, օղակ առ օղակ իրար պիտի շաղկապուին եւ ատոր համար ալ ոյժերու բաշխումը պիտի լինի օղակներու վրայ եւ ոչ թէ կեդրոնացուի մէկ կամ երկու տեղ: Եթէ ճիշտ եմ հասկացած, այդ նպատա-

կայարմար կը դանեմ : Մի հարցում , սակայն .— Վանայ Մովի մէջ մեզ տրամադրելի նաւատորմիդ ունի՞նք :

Յանկարծակիի եկած՝ պատասխանեց .

— Ի հարկէ ոչ , բայց նաւակներ երբեմն կը դանենք :

— Եթէ այդպէս է , ուրեմն , ըստ այս քարտէսի , Ախլաթն ու Նեմրութը չեն կրնար օղակ ծառայել Վանի եւ Դուրանի միջեւ : Նեմրութը այն վայրը չէ որ կարողանայ ծառայել ժողովուրդին իբրեւ ապաստան եւ կոուի վայր : Ան կապուած է Մուշին եւ Սասունին , բայց կտրուած է Վանէն՝ ծովով , ուր նաւատորմիդ չկայ : Ան կրնայ կապուիլ Արճէշին , Ալաշկերտին , Երեւանին , բայց չի կրնար կապուիլ Վանին առանց Խութ-Ռըշտունիքի : Իսկ իբր կոուի վայր , Նեմրութ յարմար է թշնամիի կողմէ դրսէն ըրած յարձակումներուն համար , բայց իր հրաբուխի բերանով անյարմար մեր ինքնապաշտպանութեան համար՝ ներսէն : Այդպիսով ան ծուղակ մըն է անոնց համար , որ ապաստանած են այնտեղ : Ես այդպէս կը կարծեմ :

Երկաթը չվիճեց եւ խօսքը փոխելով հարցուց .

— Ուրեմն , դուն կ'ուզես ինձի հետ դալ , թէ՞ կը մնաս քու մտադրութեանց մէջ՝ անցնիլ Վան :

— Վան չէ , բայց կը վերադասէի Վասպուրական երթալ : Ախլաթը փաստօրէն Տարօնի մէկ մասն է եւ անոր մասին նախապաշարումներ ունիմ . ան շատ կտրուած է աշխարհէն :

— Բայց ուշացած ես , եթէ քանի մը շարաթ առաջ լինէր , դիւրին էր : Այժմ երբ Հաճի Լեւոն , Ջոջ Աղան դացին , դուն ինչպէ՞ս կրնաս դնալ :

— Այնպէս , ինչպէս միւս գնացողները , պատասխանեցի , եւ այդ պատասխանով յուսահատեցուցի Երկաթը : Ան այնպիսի դէմք մը առաւ , որ մինչեւ օրս չեմ կրնար մոռնալ . կարծես իր նայուածքով կ'ըսէր ինձ .— «Ա՛յ դու սիրելիս , այ դու անպիտան , ինչո՞ւ ինձի հետ չես դար , ինչո՞ւ այդ աստիճան անուղղայ ես» : Այդ նայուածքը նկատեցին եւ Ռուս-Գէորգն ու Սերգէյն :

— Մենք շատ փորձած ենք տարհամոզել զայն , — ըսին անոնք , — բայց ան ուխտած է Վասպուրականին մատաղ լինել :

Երկաթը բարի դէմք առաւ .

— Է՛հ, վնաս չունի, ուխտդ թող կատարուի, բարի ճանապարհ...

Այդ եղաւ իմ առաջին եւ վերջին տեսակցութիւնս Երկաթին հետ: Միայն մէկ տեսակցութիւն, բայց այնքա՛ն նոր հորիզոններ բացաւ այն ինծի: Իմ առջեւ ցցուած էր մարդ մը որու մէջ կ'եռար զգացմունքը, որու մէջ մեծ պայքար կար բանականութեան եւ զգացմունքի միջեւ, եւ որ ի վերջոյ կը համաձայնէին իրարու հետ ի շահ հանրութեան եւ ի վնաս անոր անձնական գոյութեան: Երկաթը ինձ մեծ կը թուէր:

Միւս օրը սենեակ վերադարձան Սերգէյն ու Յակոբը, մի ծրար իրենց ձեռքին: Տխուր էին, կարծես հողեհանդիստէ կը վերադառնային: Սերգէյն իր թաւ յօնքերի տակէն դետին կը նայէր, Յակոբ, պատժուած մանուկի պէս, մտախտով թղթի վրայ կը խղմըղէր: Երկուքն ալ ձայն չէին հաներ, կարծես կը վախնային, որ եթէ խօսք մը ըսեն, պիտի չկրնան զսպել իրենց լացը: Մօտեցայ ծրարին եւ տեսայ որ վրան դրուած էր «Չբանալ: Երբ որ ուզեմ, ուղարկել ինծի. եթէ չպահանջեմ՝ պահել: Երկաթ»:

Սերգէյն ըսաւ.

— Պատուիրեց, որ քեզ մնաս-բարով ըսենք: Ան մեկնեց իւրայիններու հետ:

Լռութիւն տիրեց: «Գնաց», «դնաց» խօսքը արձիճի նման գլխուս մէջ կը դառնար ծանրօրէն, բայց չէի կրնար հարցնել թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ դնաց: Սովորութիւն չկար նման հարցումներ ընելու: Կրնար պատահիլ որ իրենք ալ չդիտնային այդ եւ եթէ դիտնային ալ, տրուելիք պատասխանը պիտի ըլլար.— «Ես ի՞նչ գիտնամ»...:

Երկաթի մասին հաստատ տեղեկութիւններ ես չունիմ, եղածները ընդհանուր խօսքեր են, որ չեն պարզեր անոր արժէքը ոչ իբր մարդ եւ ոչ ալ իբր կուսակցական գործիչ: Բարեբախտաբար, այն թղթերու ծրարը որ Երկաթը ձգած էր՝ կը մնայ իմ մօտ: Այժմս երբ ԳՏ տարիներ են անցեր, կարծեմ մեղք գործած չեմ լինի, եթէ ծածկադրով ու կեղծ

անուններով գրուած Երկաթի օրատետրը բանամ եւ միացը-
նեմ Յուշերուս, մի աղօտ լոյս նետելու համար անոր կեան-
քին վրայ(*):

* * *

Մտաւորական դիմագծով հետաքրքրական մարդ մը կար,
որ բոլոր սենեակները կը յաճախէր եւ փափսուկով կը խօսէր
մասնաւորապէս կարեւոր դէմքերուն հետ: Որու հետ որ ան
երկար խօսէր, ան կը մեկնէր ու կ'անհետանար, իսկ ինքը կը
մնար նորէն փափսուքով խօսելու ուրիշներու հետ եւ զանոնք
ճամբու դնելու: Այդ տժգոյն, բարակ մարդէն շատ չէի ախոր-
ժեր: Ան մեր հիւրանոցի մէջ չէր ապրեր, այլ դուրսէն կու-
ղար: Ես Վահան Զալլաթեանի նման մարդ մը կը կարծէի զին-
քը, կամ շատ շատ վարժապետ մը:

Մէկ անգամ տժգոյն մարդը մեր սենեակը մտաւ: Պաղուա-
լի Վաղօն եւ Ռուս-Գէորգն ինձ հետ էին եւ մենք կը շաղակրա-
տէինք: Վաղօն, երբ ներս մտնողը տեսաւ, իսկոյն տեղէն վեր
թռաւ ակնածանքով: Ես ու Գէորգը նստած մնացինք եւ բարե-
ւեցինք, ինչպէս անձանօթի եւ պատահական այցելուի մը կը
բարեւեն: Ոչ ես եւ ոչ ալ Ռուս-Գէորգը գաղափար ունէինք
թէ ո՞վ էր Պարոն Ս. Զաւարեանը, զոր մեզ ներկայացուց Վա-
ղօն: Այդ թուականներուն կրնայինք դեռ եւս չգիտնալ թէ
ով է հիմնադիրներէն մէկը այն կուսակցութեան որի դրօշի
տակ ուխտած էինք մեռնիլ: Այս կարգի հետաքրքրութիւն նոյն
իսկ անտեղի ու ապահովութեան տեսակէտէն վտանգաւոր կը
համարուէր: Մամուլի, գիրքերու, եւ հրապարակային ժո-
ղովներու մէջ՝ կենդանի եւ աչքի ընկնող ղեկավարներու անու-
նը չէր լսուեր եւ ոչ ալ կը խօսուէր անոնց մասին: Մեր ղեկա-
վար դէմքերը միշտ կը մնային ստուերի մէջ: Ժպտադէմ, կա-
կուղ ձայնով մը Ս. Զաւարեան կը խօսէր Վաղոյի հետ: Երբ
սկսեց հարցնել Ռուս-Գէորգի անցեալէն եւ հասկցաւ որ ան ու-
սանող է երրորդ կուրսի (կարգի), շատ հետաքրքրուեցաւ ա-
նով: Գէորգն ալ իր կողմէ սկսաւ հարց ու փորձ ընել:

(*) Տես Հատոր Ե.

— Պարոն, կարո՞ղ եմ իմանալ քու պաշտօնն ինչ է եւ ի՞նչ գործով դու կը դբադուիս :

Բարի ժպիտը դէմքին՝ Ս. Չաւարեան պատասխանեց, որ ինքը գիւղատնտես է եւ, իբր այդպիսին, պետական պաշտօնեայ : Եւ երբ իրարու «կուլէկ» ըսելով Մոսկուայի մասին կը խօսէին, ես կը մտածէի թէ ո՞վ պիտի լինի այս Չաւարեանը, որի մասին լսած էի «Քաջն Սիւնն Չաւարով, Սասնոյ լեռներում»... աշուղական երգի մը մէջ : Հարկաւ, երգը այս վարժապետին համար չէ, կը խորհէի ես : Չաւարեան նայեց ժամացոյցին եւ ըսաւ Վաղոյին որ վաղը անպատճառ բերէ բոլոր տղաքը : «Ես հոն կը լինիմ առտուն : Դուք ալ եկէք, գուցէ հետաքրքրական լինի» : Ապա դարձաւ ինձ. — «Դու ալ կուզաս, չէ՞» :

— Այդ Վաղօն դիտէ, պատասխանեցի ես եւ այդ եղաւ մեր առաջին փոխանակութիւնը խօսքի :

Չարքաղի ձորի խորերն ենք, Գիւմրիէն շատ հեռու. մարդու հոտ չկայ, միայն Ախուրեանը, քարերին դարնուելով, կ'աղմկէ : Ծաղիկները կոխկրտելով եկած ենք հոս, 15-20 հողի : Հոն է նաեւ Չաւարեան, որուն ոմանք մեծ ակնածանքով, իսկ ոմանք ալ, որ երեւի ինձ պէս չեն դիտեր թէ ան ով է, անտարբերութեամբ կը վերաբերին :

Վաղօն կը բանայ երկու պայուսակ եւ մէջի եղածը կը շարէ առանձին առանձին : Խստիւ կը պատուիրեն չծխել : Չաւարեան կը խօսի, ջանալով որ բոլորին հասկնալի լինի ըսածը : Իբր նախաբան նիւթ ունի այն հարցը, թէ կուուի մէջ կարեւոր են մարդոց որակը եւ նոր ու կատարելագործուած դէնքերը : Կը բերէ ղինուորական պատմութենէն օրինակներ, որոնք կը դարմացնեն մեզմէ այն ունկնդիրները, որ անտեղեակ էին ատոնց, իսկ անոնք որ քիչ մը տեղեկութիւն ունէին, հաւանութեան նշաններ կ'ընեն : Կային եւ այնպիսիներ, բարձր կրթութեան տէր, որոնք տարրական կը գտնէին Չաւարեանի ըսածները եւ կը ձանձրանային :

Երկրորդ մասի նիւթն էր սեւ ու ճերմակ վառօղներու պատրաստութիւնը եւ անոնց ոյժը, ինչպէս եւ դինամիթի, մէլլինի-

տի, նիտրոգլիցերինի, պէրոքսիլինի ինչ քաղաղրութիւններէ
կազմուած լինելը: Երկու հողի միայն կարծեմ կը լսէին ու-
շաղրութեամբ, մէկը կէս գրազէտ գիւղացի մըն էր, որոնց գիւ-
ղին մէջ սեւ վառօդ կը սլատրաստէին նախնական ձեւով, միւսը
ես էի, որովհետեւ այդ ամէնը բաւական ընդարձակ ծանօթու-
թիւններով սորված էի թնդանօթածղային սպայութեան քննու-
թիւններ տալու համար: Միւսները կը ձանձրանային:

Երրորդ մասը գէնքերու դործածութեանց ձեւերի մասին է,
որով կը հետաքրքրուին բոլորը: Եւ երբ տեսութենէն կարգը
եկաւ ուսմբեր լեցնելուն եւ նետելուն, պէտք էր տեսնել թէ
ինչ եռանդ կը ցուցադրէին Վաղօն եւ Ռուս-Գէորդը, որոնք մէկ
ոտքի վրայ բարձրանալով, դատարկ ուսմբը դէպի թշնամին
նետելու փորձեր կ'ընէին: Ես առանձնապէս հետաքրքրուած
էի ուսմբեր լեցնելու տէխնիկով, ինչ որ ինձ օգտակար պիտի
լինէր հետագային: Բայց ինքը, դասախօսը, հմուտ չէր դործ-
նական աշխատանքներու մէջ եւ գրքերէն քաղած էր իր ծանօ-
թութիւնները: Ան այդպէս ալ յայտարարեց:

Դասախօսութիւնը վերջացաւ եւ մենք սկսանք ցրուիլ ա-
ռանձին առանձին:

Չարքաղի ձորը դեղեցիկ է դարնան: Թէեւ ճնծաղիկը թոռ-
մած է, բայց դաթիփան, ուտելու դեղին ծաղիկը, մանուշակը,
եւ ուրիշ այլ գոյնզգոյն ծաղիկներ կը ժպտին, կը զարդարեն
կանաչները: Ուտելու դեղին ծաղիկները խաղողի ողկոյզի
նման բերանս կը քաշեմ ու կ'ուտեմ. մանկութեանս յիշատակն
էր այդ, մեր կողմը ատոնք կ'ուտեն: Առաջիցս կ'երթար Չա-
ւարեան, որ ծաղիկներ կը հաւաքէր ընտրութեամբ: Երբ նայեց
ինձ, դարմացած ըսաւ.

— Դուն այդ կ'ուտե՞ս:

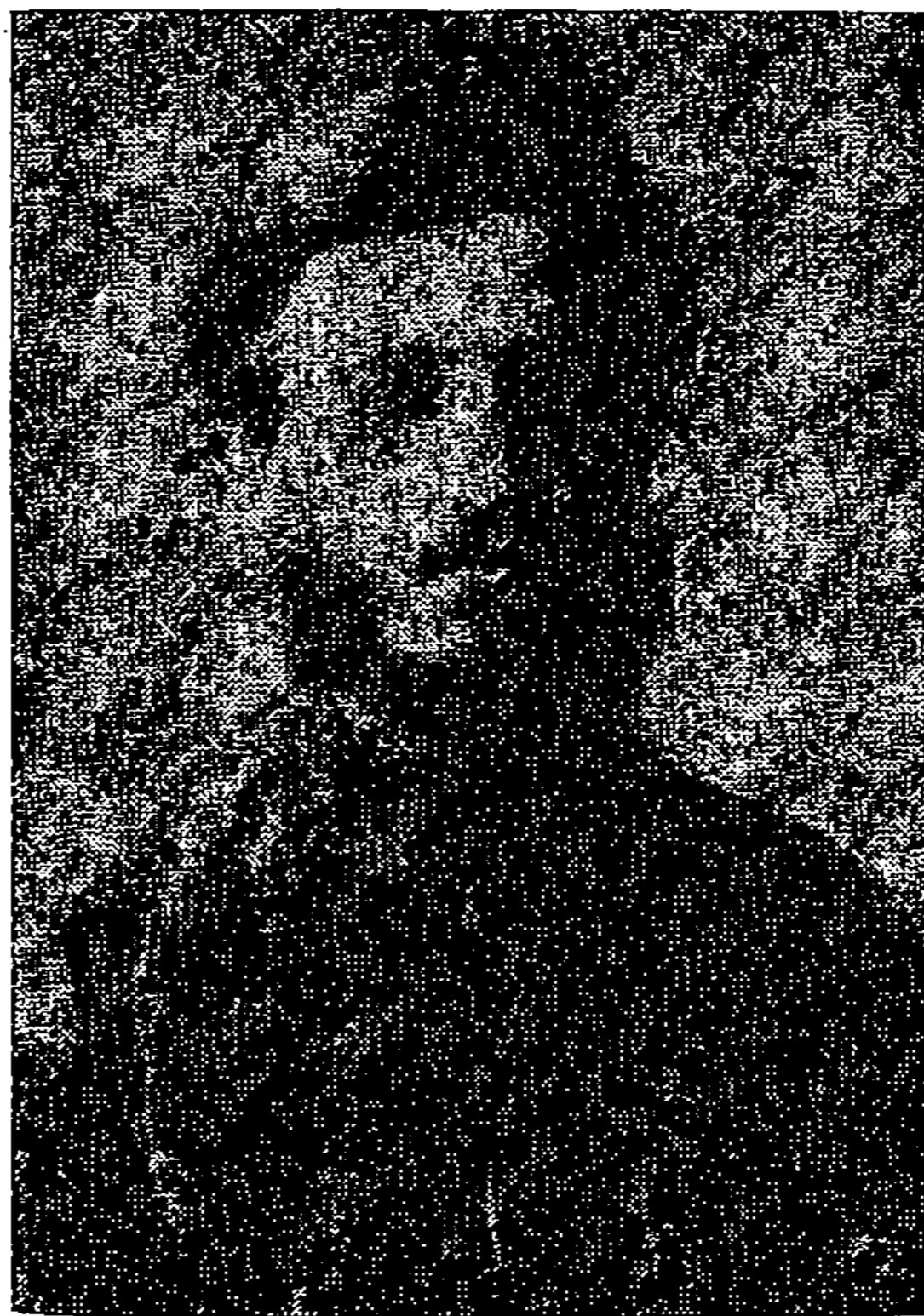
— Այո, պատասխանեցի, ուտուելիքը կ'ուտեմ, մնացած
անպէտքը կը թափեմ:

Պատասխանս տարօրինակ թուեցաւ իրեն և ան հարցուց ինձ.

— Այս դասախօսութիւնը օգտակար եղա՞ւ:

— Ի հարկէ ոչ, լսեցին բաներ, բայց չմարտեցին: Մէկ
ժամուայ մէջ ամբողջ մի գիտութիւն անհնարին է մարսել:

ՍԻՄՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆ

Վաղօն այդ կոչտ պատասխանէս առնուած՝ բացականչեց .

— Այ օղուլ, մարդավարի չե՞ս կրնար խօսիլ :

— Վաղօ, ընդմիջեց Զաւարեանը, հարցումիս ճիշտ պատասխան տուաւ, ինչո՞ւ կը բարկանաս . եւ ապա դառնալով ինձ, ըսաւ . — Քու պատասխանէն այնպէս հասկցայ որ նպատակիս հասած եմ . իմ նպատակը չէր երկու ժամուայ մէջ իմ իսկ չմարսած դիտութիւնը մարտելիք դարձնել, այլ միայն դիտցողները դժգոհ թողնել, իսկ չդիտցողներուն ալ ըսել որ դնան հետաքրքրուին այս բաներով :

Զաւարկեցի իր այս խօսքերուն, բայց երբ աչքս ընկաւ մեծ ծաղիկներու փունջին, դոր բռնած էր ձեռքին, ինքս ինձ մտածեցի . — «Այս ի՞նչ մարդ է : Եթէ յեղափոխական է, ինչպէս կրնայ ծաղիկեփունջեր կազմել, երբ իր առջեւ մատաղ լինելու հարցը կայ» : Այդ օրերուն, տողորուած էի միայն մէկ

տեւեռուն զաղափարով՝ մեռցնել կամ մեռնիլ: Այլեւս հասկընալու կարողութիւն չունէի: Չաւարեանը, ով ալ որ ան ըլլար, իմ աչքին ոչինչ մարդ մըն էր, քանի որ կը հետաքրքրուէր ծաղիկներով: Եթէ մէկը ինձ ըսէր թէ ան է Դաշնակցութեան հիմնադիրը, թէ ան է որ կը տնօրինէ մեր կեանքերը, պիտի չհաւատայի եւ, հիասթափուած, պիտի շարունակէի զայն վարժապետ համարել: 1909-էն յետոյ էր միայն որ ես զայն ճանչցայ, ինչպէս որ պէտք էր:

Գէորդի «Նոմէնները» դատարկուած էին: Ամէնքը ցրուած էին: Վերջին այցելուն եղաւ Սերգէյը՝ որուն հանդիպեցայ բաւականին յուզուած վիճակի մէջ:

— Ես պիտի դառնամ Կարս, ըսաւ ինձի, իսկ դու պիտի դնաս:

— Գնաս խօսքը տարօրինակ թուեցաւ ինձ: Ուղեցի ըսել թէ ես ալ կուգամ Կարս, տեսնիմ մօրս եւ ասլա դնամ, բայց ամօթէս լուցի: Սերգէյն ինձ երկու նամակ տուաւ, մինը դրուած էր իր կողմէ, միւսը Անտօն ստորագրութեամբ, խղբղած դրութիւն մըն էր: Նամակները վրաս թաղցրի:

Սերգէյէն բաժնուեցանք: Ան տաք-տաք կը համբուրէր զիս, իսկ ես անտարբեր էի:

* * *

Միւս օր եկաւ Վաղօն, ինձ ու Համոյին ուղարկելու դէպի Երեւան:

— Երկրորդ կարգի մէջ չորս պայուսակ է դրուած, աչքերդ վրան լինի, բայց դուք տէր չկանդնէք: Ձեր պարտքն է դանոնք ապահով հասցնել Սարգիսի դրասենեակը:

Պայուսակները պայթուցիկներ եւ այլ մթերքներ կը սլարունակէին:

— Համօ, ըսի, դու աւելի ճարպիկ ես եւ Երեւանին ալ ծանօթ, ա՛ն վրադ պատասխանատուութիւնը եւ հասցուր այդ պայուսակները Սարգիսին, ես քու հրամանին տակ եմ:

— Ինչո՞ւ չէ. այսպիսի դատարկ բաներու համար Համօն

ճարպիկ է, կրնայ պատասխանատուութիւն ստանձնել, իսկ ուրիշ բաներու համար, ան լակոտ է, դառնութեամբ ըսաւ Համօն: Լաւ, կ'ընդունիմ առաջարկդ, միայն թէ որեւէ բանի պիտի չխառնուիս: Վաղոյի կարգադրութիւնը հիմնովին սխալ է. ինչպէ՞ս կարելի է չորս պայուսակները ապահով տեղ հասցնել, երբ անոնք կը ճամբորդեն երկրորդ կարգով եւ առանց տիրոջ, իսկ մենք՝ երրորդով եւ առանց պայուսակներու: Ատիկա վախկոտութիւն կամ յիմարութիւն է:

— Լաւ, Համօ, ինչպէս կ'ուզես, այնպէս ըրէ:

Համօն դիւ ձգեց ու դնաց: Հեւալով մեր կառախումբը կը սուրար դէպի Երեւան: Ես արեւելածաղիկի բոված հունտերը կը չթթացնէի եւ ուս մուծիկներու նման իմ շուրջը կ'աղտոտէի:

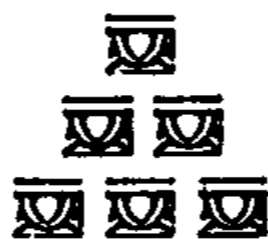
Ժամերը կ'անցնէին, բայց Համօն կորած էր եւ չկար: Կ'անցնինք Արարատեան դաշտով: Անհանդիստ եմ: Էջմիածին երկաթուղային կայարանը իջայ դնացքէն, Համօն փնտռելու: Չայն տեսայ երկրորդ կարգի մէջ: Գլխուն հաւաքած ուս սպաներ ու քաղաքացիներ, կը տնկէին դինին ու օդին եւ քէյֆ կ'ընէին: Այդ որ տեսայ, հանդստացայ եւ քաշուեցայ իմ խղճուկ վահոնը:

Հասած ենք Երեւան կայարանը: Ժանտարմները դործի վրայ են, կը դիտեն ճամբորդները: Անոնցմէ մէկը ուշադրութեամբ ինձ նայեց, ես սմքեցայ եւ արագ կերպով դուրս ելայ կայարանէն: Յանկարծ տեսայ Համօն, բայց ան մինակ չէր, այլ անծանօթ սպայի մը հետ էր: Շատ վախեցայ, որովհետեւ կարծեցի որ ձերբակալուած է: Բայց կը տեսնեմ որ անոնք բարձրաձայն կը խնդան, իսկ անոնց կը հետեւէին բռնակիրները, պայուսակները շալակին, եւ կը կանչեն՝ «Փայտոն, Փայտոն...»: Համօն ինձ նկատեց, մօտեցաւ, բարեւեց եւ ձեռքս բռնած, տարաւ սպայի մօտ, որ դբաղուած էր կառքի վրայ տեղաւորելով Համոյի պայուսակները:

— Արդեօք տեղ կրնա՞յ լինել նաեւ իմ դրասենեակի ծառայողին համար, հարցուց ան, եթէ տեղ չկայ, մի երկրորդ կառք վարձեմ:

— Կարիք չկայ, առջեւը մի տեղ կայ, պատասխանեց սպան, եւ ինձ ծանօթացաւ:

Շատ չանցած, մեր կառքը կանգ առաւ: Համօն սպայի հետ
ժամադրուելով երեկոյեան ընթրիքի համար, դուրս թռաւ ինձ
հետ միասին կառքէն: Մենք առինք չորս պայուսակները, լե-
ցուն տինամիթով: Հակառակ սպայի բողոքին, Համօն առատո-
ւէն վարձատրեց թուրք կառապանը եւ կարգադրեց որ սպային
տանի իր ուղած տեղը: Երբ կառքը հեռացաւ, մենք շալկեցինք
պայուսակները եւ, քանի մը քայլ ընելով, մտանք Սարգսի փայ-
տի ու երկաթի անշուք գրասենեակը:

ԳԼՈՒԽ Է.

ՏՊԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԵՒԱՆԷՆ.

ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ. ԱԴՈՆ.

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԸ.

ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻՆ Ի ՊԱՏԻՒ ԵՐԵԿՈՅԹԸ.

ԻՄ ՃԱՄԲԱՍ ԿԸ ՈՐՈՇՈՒԻ.

ՄՆԱՍ ԲԱՐՈՎ ՀԱՄՈՅԻՆ. ԲՈՐԻԱԶԸ.

ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ՀԵՏ ԴԵՊԻ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.

ԽԱՆԼՈՒԽԼԱՐ ԵՒ ՇԱԽԹԱԽԹԻ.

Հազիւ եօթ ամիս Կարսի նահանգը մնացի եւ կրնամ ըսել որ անոր ժողովուրդի մասին, իր բոլոր խաւերով, շատ որոշ դադափար մը կաղմեցի: Ինչ կը վերաբերի այդ ժողովրդի բարձր ղեկավարութեանը, դայն ես գրեթէ չճանչցայ: Տարբեր եղաւ Երեւանի վերաբերմամբ. տարիներ շարունակ ասրած էի էջմիածին եւ զանազան առիթներով եղած էի բաղմաթիւ անդամներ Երեւան եւ գաւառները, բայց այդ շրջաններու ժողովրդին հետ չփում չունենալով, չէի կրցած ճանչնալ դայն՝ իր բոլոր խաւերով, բայց առաջին օրն իսկ ես ճանչցայ Երեւանի վերին ղեկավարութիւնը:

Այս պարագան ակնբախ կը դարձնէր երկու նահանգներու միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնը՝ կաղմակերպական ձեւի տեսակէտէն: Մինչ Կարսի մէջ ժողովուրդը առեղծուած

չէր, բայց առեղծուած էր անոր վերին ղեկավարութիւնը, իբր անշօշափելի մի էութիւն, Երեւանի մէջ, ընդհակառակը՝ ժողովուրդը առեղծուած, անըմբռնելի բան մըն էր ինծի համար, իսկ ղեկավարութիւնը, շօշափելի, տեսանելի իրականութիւն մըն էր: Կարսի մէջ կամքը ժողովուրդին մէջ էր, իսկ Երեւանի մէջ՝ ղեկավարութեան, ինչ որ անկասկած, ունէր իր անսպասելիութիւնները: Առաջին իսկ շփումէն, ես այդ զգացի եւ տեսակ մը շփոթութեան մատնուեցայ:

Երկու պայուսակով ներս մտայ փայտաշէն, փոքրիկ գրասենեակը, ուր գեղեցկադէմ, պէխաւոր եւ այծուամօրուս մարդ մը նստած էր գրասեղանին առջեւ: Ան բաւականին հաստլիկ էր եւ շատ բարի նայուածք մը ունէր: Երբ զիս տեսաւ, անմիջապէս հարցուց.

— Ի՞նչ կ'ուզես, դառնուկս:

Իսկ երբ իմ ետեւէն մտաւ Համօն, երեսը կարմրած եւ մէջքը կքած, ան ոտքի կանգնեցաւ եւ զիս կանչեց յանդիմանական ձեւով.

— Օգնիր տղային, պատիկ է, մէջքը կը կոտրի:

— Ձի կոտրի, չի կոտրի, բիճա, արխէյին կաց (մի՛ անհանդստանար), իսկոյն ծառացաւ Համօն՝ վիրաւորուած:

— Լաւ, լաւ, քեզի համար կ'ըսէի: Ձեր ուղածն ի՞նչ է, ինչո՞ւ էք եկել եւ ո՞ւր կէ:

— Մենք բան մը ալ չենք ուզէ. մենք կ'ուզենք տեսնիլ Սարգիս Օհանջանեանը: Գնա՛ կանչէ, թող ան մեզ հարցումներ ընէ:

Ժպիտով մը ան ըսաւ.— Ձեր փնտռած մարդը ես եմ, խօսեցէք:

Համօն պատին սեղմուածի նման՝ առարկեց.

— Մենք կ'ուզենք Սարգսի միջոցով Կենտրոնականին յայտնել ըսելիքներս:

Սարգիս քիչ մը յօնքերը կիտած պատասխանեց Համօյին.

— Կենտրոնականն ալ ես եմ, անոր նախագահն ալ:

Համօյին ելք չէր մնացեր:

— Կատակ չե՞ս ըներ: Դո՞ւն նախագահ Կենտրոնականին:

Վերջապէս Սարգիսը դայրացաւ.

— Այ լակոտ, անցազի՞ր կ'ուզես, թէ վկայական: Դուն

ո՞վ ես, այն ըսէ :

Հասկնալով թէ որու առջեւ կը դտնուինք, ես ինքզինքս ժողովեցի եւ պատշաճ լռութիւն մը պահեցի, մինչդեռ միշտ առաջ նետուող Համօն կը շարունակէր .

— Քանի որ դուն ես ամէն ինչը, ա՛ռ, ուրեմն, քեզի բերուած այս չորս պայուսակները : Վաղօն է ճամբած, քեզի «հատիա» (նուէր) :

— Վաղօ՞ն, ո՞ր Վաղօն, Պաղուալի՞ Վաղօն, — ինքն իրեն կ'ըսէր Սարգիսը եւ յանկարծ կռահելով թէ ինչ կը պարունակեն պայուսակները, թթու դէմք մը առաւ .

— Բա օր ցերեկով այդպիսի բան հոս բերել կը լինի՞ . բա որ փորձանք մը պատահի՞ . . . : Որո՞ւ կառքովը եկաք . մարդ տեսա՞ւ ձեր բերելը . . . :

Ես լուռ կը մնայի, բայց տաքարիւն Համօն, կը պատասխանէր .

— Ձեռ ընդունիր, կ'ուզես յետ կը տանիմ . ես կրնամ տէր լինիլ այս պայուսակներուն : Երկաթուղիով եկանք, ի հարկէ մարդիկ մեզի տեսան : Վարձեցինք կառապան մը, որ թուրք էր, իսկ ուղեկից ունէինք ոռւս սպայ մը :

— Վահ, այս տղան դի՞ժ է :

Տեսայ որ խնդիրը կը բարդանայ, դարձայ Համոյին .

— Դուն դործդ վերջացուցիր, ժամադրութիւն տուիր, դնա այժմ քու դործին եւ մեզ մենակ թո՛ղ այստեղ :

Համօն դնաց :

Հանդամանօրէն բացատրեցի Սարգիսին հարցի էութիւնը, Համոյի ճարպիկութիւնը, մատնանշելով որ ոռւս սպայի եւ թաթար կառապանին կողմէ որեւէ վտանգ մեզի չի սպառնար : Երբ ան եղելութեանը ծանօթացաւ, երեսը պայծառեցուց .

— Դէ՛հ առաջուց ասէիր, տնաչէն, այդ խամ տղային ալ չէինք խրտչեցներ : Թէ որ այդպէս է, դու իմ տեղը նստիր, ես դնամ «Բորիաղի» (*) տղերքին ասեմ որ դան ու սրանք պարտրկենք :

(*) Բորիաղ կը կոչուէր այն խիստ քամին, որ գրեթէ ամէն յետմիջօրէի կը բարձրանար Երեւանի վրայ եւ փոշիով կը ծած-

Նա գնաց, իսկ ես կը մտածէի թէ ինչո՞ւ պատահեցաւ այս թիւրիմացութիւնը, եւ ո՞վ էր մեղաւորը:

Համօն յանցաւոր չէի գտներ: Վերջապէս ես ալ անոր պէս «նոր սերունդ» էի: Եւ ինծի համար ալ անհանդուրժելի էր այն վերաբերմունքը, զոր ցոյց կուտային «հին»երը, խնամակալի այն դերը, զոր ստանձնած էին մեր նկատմամբ: Անոնք իբր հայրիկ, նոյն իսկ կը մտահոգուէին որ «կրնաս մէջքդ կոտրել, եթէ ծանր պայուսակ վերցնես»: Չէին հասկնար մեր այս մեծերը, որ իրենց հայրական սէրէն աւելի մեզի համար դերադասելի էր անկախութիւնը, նախաձեռնութիւնը, յանդգնութիւնը, թէկուզ մեր մէջքը կոտրելու դնով: Հողուով Համոյի հետ էի: Միւս կողմէ, կը մտածէի թէ Սարգիսն ի՞նչ ըրաւ որ Համօն դայն «բիճա» անունով կնքեց: Հին աշխատող, զոհարերող մըն էր ան, որ դեռ երէկ Խանասորի դաշտին մէջ կը կուռէր, իսկ այժմս ալ ամբողջ նահանգի մը դեկավար է, Կենտրոնական Կոմիտէի նախագահ եւ ինքզինքը պատասխանատու կը զգայ բոլորի ապահովութեան համար: Եթէ ան մեզի՝ խենթ ու խելառներուս պէս չմօտենայ խնդիրներուն, այդ առաջ կուգայ այն սէրէն ու հուզածութենէն, զորս ունի մեր բոլորին հանդէպ: Միթէ՞ ապերախտութիւն չէ պատկառանք չունենալ անոր հանդէպ: Ես ինքզինքս յանցաւոր կը զգայի:

Այս մտածումներս խանդարուեցան, երբ ներս ընկան երկու ջահիլներ, որոնք զուարթութեամբ հարցուցին թէ Վաղոյի պայուսակները սրա՞նք են, եւ առանց պատասխանի սպասելու, վերցուցին ու կորան: «Բորիազ»էն են, երեւի այս չաթուփեասան»ները (կապ կտրողները, անստանձները) որ հակառակ Կենտրոնականի կամքին կազմակերպած էին խումբ մը եւ որոնց կարիքը կը զգացուէր միշտ նեղ օրերուն եւ այս կարգի յանդուգն դործերուն համար: Անոնք ալ Համոյի եւ ինձ պէս կը

կէր ամբողջ քաղաքը: Այդ բնորոշ անունով կնքած էին կարգ մը չափէն աւելի եռանդոտ ու փութաջան երիտասարդներ (մեծ մասը դպրոցականներ) իրենց խումբը: Հետագային հայ-թաթարական ընդհարումներու ժամանակ մեծ դեր կատարեց:

սիրէին սանձարձակութիւնը եւ չէին հանդուրժեր ո՛չ խամուք (ձիու անուր) եւ ոչ ալ փալան:

Մէկ ժամ անցաւ, Սարգիսը վերադարձաւ. նայեց չորս կողմը եւ բացականչեց.

— Տարե՞լ են: Մոռցայ հարցնել, բա նամակ չունի՞ք. ի՞նչ կար պայուսակների մէջը: Ձեզ ալ չհարցուցի, կո՞ւշտ էք, անօթի՞ էք:

Նամակները հանեցի եւ տուի անոր: Կարդաց եւ երբ Անտոն ստորագրութեամբ նամակին հասաւ, երեսը մանկական երջանիկ դիմադիծ մը առաւ եւ դառնալով ինծի դուրդուրալից ձայնով մը ըսաւ.

— Ուրեմն քեզ հաւնա՞ծ է մեր Սիմոնը:

— Ո՞ր Սիմոնը, հարցուցի, ես Սիմոնէ նամակ չեմ բերած:

— Ահա նամակը, միթէ՞ չես տեսած զինքը:

Ես այդ ատեն միայն հասկցայ որ Անտոնը՝ Սիմոնն է եղած: Ես, հիասթափուած անկէ, «վարժապետ»ի տեղ էի դրած, իսկ ան դտած էր որ «արջառէն լծկան եզ պատրաստելու պէտքա- կան կրնայի լինել»:

Սարգիսը, տարիքով աւելի մեծ կ'երեւար քան Սիմոնը, բայց անոր նամակը այնպէս կը կարդար՝ կարծես ստացուած էր դուրբաթէն, իր տարիներէ ի վեր կորած պաշտելի հայրիկէն:

Այս բոլոր փոքրիկ բաները, երբ դեղնակտուց էի ու նոր սերունդ, այնպէս տպաւորուեցան իմ մէջ, որ մինչեւ օրս չեմ մոռցած: Նայելով Սարգիսի անսահման բարի երեսին, կ'եղրա- կացնէի որ ան այնքան դորով ունի, որ բոլորիս համար ինքզին- քը հայրիկ կը կարծէ, այնքան սէր ունի, որ մեզի համար իր կեանքն իսկ չի խնայէ: Միաժամանակ, այնքան նահապետա- կան է, որ իրեն համար ալ հայրիկ կը փնտռէ եւ կը կարծէ դտած ըլլալ յանձինս Սիմոնի: (Քիչ վերջը տեսայ Նիկոլ Դումանի առջեւ ալ ան հեղ եւ շնորհալի մանուկ մը կը դառնար, զայն պաշտող եւ անոր ակնարկով շարժուող): Համոզում կը կազ- մէի նաեւ որ Սարգիս իրապէս լաւ «Բիճա» մըն էր, բա- րի, անչահախնդիր եւ զոհաբերող: Բայց ան կրնա՞ր յեղա- փոխական համարուիլ, կրնա՞ր լինել Կենտրոնականի նախա- դահ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր: Իմ պատասխանը բացասական էր:

Իմ որոշումը շատ ցայտուն էր՝ ազատագրուել հայրական որեւէ խնամակալութենէ եւ իմ ոտքերով քայլել, իսկ Սարգսի մէջ այնքան ուժեղ էր դորովը հանդէպ երիտասարդներու, որ անոնց թափը կ'ուղէր ինքը կրել, եւ զոր ընել, սակայն, անկարող էր: Ասկէ եւ կը ծնէր այն անվերջ հակամարտութիւնը հայրերու եւ զաւակներու միջեւ, որ կը շարունակուի ցարդ:

Սարգիսը, քիչ մը մտածելէ յետոյ, դարձաւ ինծի եւ ըսաւ.

— Երեկոյեան մեր ժողովին կուգաս եւ պատասխանդ կ'առնես: Քաղաքին անծանօթ կ'երեւաս, քեզի կը յանձնարարեմ Ադոյին: Լաւ դըռնիս է, թող քեզմով դբաղի, արդէն ան ալ պիտի լինի ժողովին, միասին կուգաք: Նայէք ի՞նչ եղաւ այն դիժը, այն խամ մողին. (կ'ակնարկէր Համոյին):

Ադոն միջահասակ, քառասունի մօտ մի ուսուցչի կերպարանքով մարդ մըն էր: Երեսին պատկառելի դառնալու ճիգ մը կար. հայեացքը հեռունները ուղղուած էր: Զայն առաջին անգամ կը տեսնէի (եւ վերջինը պիտի լինէր), բայց անկէ ստացածս տպաւորութիւնը երկար տարիներ պահեցի: Ինչով կը զբաղուէր՝ ես չեմ դիտեր եւ կը թողնեմ գիտցողներուն ըսել այդ, բայց ըստ երեւոյթին ան ղեկավար մարմնի անդամ էր եւ ապերախտ պարտականութիւնն ունէր իր վրայ առնելու երիտասարդութեան դաստիարակութիւնը եւ առաջնորդութեան դործը: Ադոն, ինչպէս կ'երեւար, բարեխղճութեամբ կը կատարէր իր դերը: Երբ դիս ձեռք ձկեց, կարճ խօսակցութենէ մը վերջ անմիջապէս նկատեց որ ես տատամսկոտ ու անորոշ դաւափարներ ունէի ընկերային հարցերու մասին եւ իր ամբողջ կարողութեամբ ան դիս պաշարեց: Կը խօսէր մեր ընկերային վարդապետութենէ, համեմատութեան կը դնէր զայն Սարգսի մատենախալիստական տեսութիւններու հետ, կուտար Նեչաեւի, Բակունինի, Փրանսական յեղափոխութեան դործիչներու անունները ու կը բերէր պատմութենէն վկայութիւններ: Եւ այս ամէնը այնպիսի ձեւով մը, որ մեր խօսակցութեան վրայ հասնող Գալուստ Ալոյեանի բերանը բաց կը մնար եւ զարմանքի հետ միասին ան կարծես թէ կ'ըսէր. «Կը տեսնի՞ս, մենք այսպիսի դըռնիս ալ ունինք»: Բայց Ալոյեանը երկար չզիմացաւ այդ անուններու տարափին եւ մի երկու դրուագներ պատ-

մելով իր Թաւրիզի զինագործարանի մասին, (որու հիմնադրու-
ներէն էր), զիս ձգեց Ադոյի խնամքին ու հեռացաւ, պատուիրե-
լով որ երեկոյեան իրենց մօտ ընթրենք:

Ադոն կը շարունակէր իր դաստիարակչական դործը, բայց
եւ այլեւս մտիկ չէի ըներ: Իմ միտքը կը սլանար էջմիածնի
ձեմարանը, ուր երկար տարիներ աչակերտած էի: Մի շարք,
թէեւ կղերամիտ, բայց շատ պատրաստուած դիտնական դոք-
տորներ, պրոֆէսորներ՝ Կոստանեան, Քարամեան, Կանայեան,
Մանդինեան, Մանանդեան, Աբեղեան, Աճառեան, երկու Տիդ-
րանեաններ, Կարապետ, Գարեգին վարդապետներ, բանաստեղծ
Յովհ. Յովհաննէսեան, դրաբարադէտ Սէթ Յարութիւնեան եւ
ուրիշներ, ո՛ր մէկն ըսեմ, կը պատկերանային ինձի: Անոնք
ստուերի մէջ կը ձգէին իրենց պատրաստութեամբ Ադոյին, որ
կրնար համեմատուիլ միայն մեր վերակացու Գէորգ Ղազարեա-
նի հետ: Կը մտածէի որ պատրաստութեամբ հարուստ այս
բոլոր մարդիկ կ'ուզէին մեր դասարանի տղաքը դարձնել իրենց
նման պահպանողական վարդապետ, ուսուցիչ, տէրտէր, բայց
մեր ՅԷ աչակերտներէն եւ ոչ մէկը այդպիսին չեղաւ: Հակա-
ռակ անոնց ցանկութեան, բոլորն ալ յեղափոխական եւ դաշ-
նակցական դարձան: Առանց բացատրութեանց մէջ մտնելու,
այդ փաստէն կ'եզրակացնէի որ մեր դաստիարակներու անշը-
նորհքութեան մէջ չէր անոնց ձախողութիւնը, ոչ ալ աչակերտ-
ներու ապրիկարութեան մէջ, այլ մանկական այն հողերանու-
թեան մէջ, որ կը ժխտէ ծնողներու կամ ուսուցիչներու տեսա-
կէտները: Երիտասարդութիւնը կ'ուզէ իր ճամբան անձամբ
գտնել: Ադոյի խօսքերը մտիկ կ'ընէի, կը մտածէի որ եթէ ան
լինէր իմ ուսուցիչը, իր այս յամառ պնդումներով անպայման
զիս պիտի ստիպէր թողնել բոլոր յեղափոխական մտքերս եւ
դառնալ կղերական մը: Երբ այս բանը մտքէս անցաւ, կտրե-
ցի Ադոյի խօսակցութիւնը եւ հարցուցի.

— Ձեզ երբեւէ Գէորգեան ձեմարանի ուսուցիչ չե՞ն հրա-
ւիրած:

Ան պահ մը զարմացաւ եւ պատասխանեց.

— Այդ կղերամիտները ինչո՞ւ պիտի հրաւիրեն ինձ պէս-
ները:

Մտքիս մէջ ըսի. «Որպէսզի յեղափոխական ոգին ընդմիջա-
չքանայ ձեմարանէն եւ տիրապետէ այնտեղ հակայեղափոխա-
կանութիւնը, որ անոնց նպատակն է»: Եւ կարծեմ թէ սխալած
չէի, որովհետեւ Ադոն իր ըսածներուն մէջ չէր դներ այն հա-
ւատն ու համոզումը, ինչ որ Սերգէյը: Չէր երեւար թէ Ադոյի
ըսածները կը բղխէին իր համոզումներէն. ուրիշներու միտքերն
էին, որ ան ինծի կը ծախէր: Այդ ապրանքն ալ, զոր կ'ուզէր
ծախել, շատ արժէքաւոր բան մը չէր թուեր ինծի: Եւ ես ա-
նոր նկատմամբ այնքան ալ լաւ եղրակացութեան չէի յանգեր:
Ես կը տարակուսէի թէ երիտասարդութեան առաջնորդ ներ-
կայացուած Ադոն կարողանար իր շուրջը մարդիկ հաւաքել ու
զանոնք իր ետեւէն տանիլ: Չիս, յամենայն դէպս, ան հեռա-
ցուց իրմէ եւ իր քարոզներէն:

Խնդրեցի Ադոյէն որ զիս ծանօթացնէ «Բորիազ»ին հետ:
— Անոնք քիչ մը չաթու. քեսասն են, ըսաւ, բայց պէտքա-
կան են, յարմար ատենին կը ծանօթանաք:

Բայց ատոր առիթը չեղաւ:

* * *

Երեկոյ է: Համոյի հետքը կորսնցուցած եմ: Երեւի իր
սպային հետ ընթրիքի է դացեր սպաներու ակումբը, կամ հիւ-
րանոց մը: Ես կ'երթամ Գալուստենց տունը, ուր շատ մարդիկ
կան հաւաքուած: Անոնք նահանգի երեւելիներն են, Կենտրո-
նական եւ այլ մարմիններու անդամները:

Կարսի մէջ յաճախ պատահած էի հաւաքոյթներու՝ ճաշի,
նշանտուքի եւ այլ պատրուակներու տակ, բայց հոն ձեւի համար
միայն լեցուած էին սեղանները ուտելիքներով, որ որակով շատ
ալ բարձր չէին, իսկ քանակով ալ ոչ առատ՝ հազիւ մարդոց
փորը կիսատ լեցնելու չափ: Հոս առատութիւն կը տիրէր, եւ
ուտելիքներն ալ սեղանի վրայ դարսուած էին ոչ թէ ձեւի հա-
մար, այլ մարդոց, ինչպէս որ պէտքն է, պատուելու եւ հիւրա-
սիրելու համար: Տեսակ տեսակ խորտիկներ, խմիչքներ՝ ու-
րոնց անունն իսկ չզիտեմ: Չեմ կրնար, սակայն, մոռնալ Ե-
րևանի սպունդանման քիֆթան, որ կրնաք միայն հոն գտնիլ:
Սեղանի դուրսը նստած էր բարի Սարգիսը, որ զիս իր մօտն

էր առած, հայրաբար ստանձնած էր իմ սեղանին մասնակցելու ղեկավարութիւնը եւ քնքուշօրէն երբեմն կը շփէր զլուխս, ինչպէս կ'ընէ հայր մը, որ իր զաւակը օտարութեան կը ճամբէ: Յաճախ ան կը փսփսար իր կողքին նստած եւ իրեն տարեկից խիստ դէմքով մարդու մը հետ, որ ակնարկ նետելով ինծի, պահանջեց Սարգիսէն նամակները, զորս ան հանեց իր ծոցէն եւ տուաւ անոր: Ան կարդաց ուշադրութեամբ եւ վերադարձուց: Պահ մը մտածեց եւ, ինծի դառնալով, ըսաւ.— «Վաղը՝ դու կանուխ ինձ մօտ կուգաս»: Չգիտէի, թէ ով էր այդ հրամանը տուողը, բայց հարցում իսկ չըրի եւ պատասխանեցի՝ «Լաւ»:

Աղմուկ է սեղանի շուրջը, ամէն ոք կը խօսի, կ'ուտէ եւ կը խմէ: Երբեմն սուր, երբեմն ալ քիչ մը անյաջող կատակներ կ'ըլլան: Կը նայիմ դրանը եւ երեւակայութեամբ կը փնտռեմ Յակոբ Չիլինդարեանը, որ Կարսում կը նստէր դրան առջեւ, երկու աղջիկներու հետ եւ դրամ կը հաւաքէր: Անոնք չկան, չկայ եւ Համօն, որ ներս կը մտնէր եւ ունեցած դրամը կողովը կը լեցնէր: Հոս մարդիկ կարծես ուտելու եւ ուրախանալու համար եկած էին, իրարու կենաց կը խմէին, բայց եւ բոլորը ակնածանքով եւ վախով կը նայէին սեղանի զլուխը նստած այդ չոր եւ խիստ դէմքով մարդուն, որուն հետ ոչ կատակ կ'ընէին եւ ոչ ալ խօսք կը փոխանակէին: Ան լուռ էր, կարծես ուտել ալ չէր սիրեր, երբեմն միայն դինու բաժակը իր շրթունքներուն կը սանէր եւ, խորասուզուած էր իր միտքերուն մէջ: Կարծես թէ կը բացակայէր այստեղէն: Այդ մարդը Նիկոլն (Դումանը) էր, որ ինձ համար առասպել ու առեղծուած մըն էր: Ես ուշադրութեամբ աչքիս տակէն զայն կը դիտէի:

Երկու ներս ինկած աչքեր երկու սեւ խոռոչներու մէջէն այնպէս կը փայլատակէին մութին մէջ, որ երբ ան իր բիբերն կը սեւեռէր վրադ, կը զգայիր որ քու ներսը կը թափանցեն եւ դու կ'ենթարկուէիր անոնց: Նիկոլի երեսը ծածկուած էր յարդարուած սեւ մօրուքով, կարճ պեխերով եւ թաւ յօնքերով: Գլխի ալիքանման սեւ մազերը ներդաշնակուած էին դիմազծին հետ եւ անոր կուտային խորհրդաւոր անտառի մը կերպարանքը: Երբ եղանակը հանդարտ էր, Նիկոլ մտածկոտ եւ խորունկ

իմաստունի տեսք մը ունէր, որուն խանդարել չէր կարելի: Երբ եղանակը փոթորկոտ էր, Նիկոլ կայծակնաբեր կերպարանք ունէր, եւ անոր մօտենալ չէր լինի: Երբ եղանակը պայծառ էր, անոր տեսքը ժպտուն էր, բայց այդ ժպտը շնորհ մըն էր միայն, եւ չէիր համարձակիր ընդունիլ զայն ու շոյուիլ անով: Նիկոլ բարձրահասակ էր ու բարակ՝ ճպտտի նման: Երբ ես զայն տեսայ, արդէն կռացած էր՝ աղղեցութիւն յօդացաւի, որով ան կը տառապէր:

Հաւաքոյթը անոր պատուին էր, բայց ան անտարբեր էր: Երբ կ'երդէին անոր նուիրուած երդերէն Դերիկի երգը, անոր դէմքը կը պայծառանար. երբ կ'երդէին Պողագ քեսասնինը ան կը մոռայլուէր, ու երբ կը սկսէին Խանասորի երգը՝ կը դառնանար: Այսպէս կ'անցնէր դիշերը, ոմանց յուզում, ոմանց ուրախութիւն պատճառելով: Նիկոլը, սակայն, լուռ էր եւ իր այդ լուռութեամբը կ'իշխէր բոլորին վրայ: Ես յուզուած էի եւ անհամբեր՝ գիտնալու թէ ինչո՞ւ այս խորհրդաւոր մարդը ուզեց զիս տեսնել յաջորդ օրը:

Առաւօտեան շուտ Նիկոլի մօտ կ'երթամ: Ան թորոսենց (Գալուստ Ալոյեան) տանն է: Ընդունարանին մէջ կը սպասեմ, երբ Նիկոլ, մի բաժակ թէյ ձեռին, ներս կը մտնէ:

— Հա՛, ուրեմն, կ'ուզես Վան երթալ: Վատ չէ: Թորոսենց, Սերդէյին ծանօթ ես, անոնց թային ես, վատ չէ, լաւ տղաք են: Կարճ, կ'ուզես Թոխմախի՞ հետ ճամբեմ քեզ Վան, թէ՞ կ'ուզես ինձի հետ տանիմ:

Ձգացի, որ իմ պատասխանէս կախուած է անոր վճիռը:

— Թոխմախը չեմ ճանչնար, բայց Երկաթի հետ խօսած եմ. խելքիս չի պառկաւ, ան կ'ուզէ Ախլաթ հասցնել, իմ ճամբան կը շեղի:

— Որ այդպէս է, քեզ ինձ հետ կը տանիմ, — ըսաւ Նիկոլ: Եւ ես, առանց գիտնալու թէ ո՞ւր կը տանի, երջանիկ կը զգայի այդ պատուէրին համար: Ան, ըստ երեւոյթին, այդ նկատեց եւ իմ տեղը պատասխանեց. «Ուրեմն համաձա՞յն ես: Խնդիրը փակուած է: Այսօր մինչեւ երեկոյ ազատ ես, երեկոյեան կու-

դաս հոս կը քնիս եւ առտուն կը մեկնինք: Ոչ ճամբու դնող պիտի լինի, ոչ ալ պիտի հասկցուի գնալու ժամը եւ օրը: Գնա՛ դործիդ»:

* * *

Ինչպէ՞ս պիտի մթնցնեմ օրս: Նիկողի վերջին խօսքը եղաւ՝ «Գնա՛ դործիդ», բայց ես անելիք գործ չունիմ: Եթէ հին ծանօթներու մօտ դնամ, ի՞նչ պիտի խօսիմ անոնց, քանի որ չեմ կրնար բաժանել անոնց հետ իմ ուրախութիւնը վաղուայ բաժանման համար, որ կրնայ վերջնական լինիլ: Թողի այդ միտքը: Մի ներքին ձայն զիս կը դրդէր երթալ գտնել Համոյին եւ առանց մնաս բարեւի չզատուիլ անկէ: Չէ՞ որ Կարսի ընկերս էր, չէ՞ որ ան գլուխ հանեց, առանց փորձանքի, իմ հոս հասնիլս, չէ՞ որ ան կը բաղձար ինձ հետ միասին մինչեւ մահ գնալ եւ կը հաւատար որ ես չպիտի բաժնուիմ իրմէ: Կ'ուզէի զայն տեսնել, ամէն ինչ ասել, իմ սիրտը բանալ, անոր բացատրել թէ ինչու առանց իրեն պիտի մեկնիմ. բայց աչքիս առջեւ կուգար Նիկողը՝ իր սեւ, ներս ինկած աչքերով, որ յայտարարեց թէ՛ ոչ մեզ ճամբու դնող պիտի լինի եւ ոչ դիտցող թէ ե՞րբ եւ ո՞ւր կ'երթանք: Այս մտածումով փողոցներու մէջ կը թափառէի: Միեւնոյնն է, եթէ ուղենայի ալ, չպիտի կարողանայի Համօն գտնել, կը մխիթարէի ինքզինքս:

Երկրորդ օրն էր որ Երեւան էի, բայց շատ բան էի տեսած արդէն եւ տեսածներս ալ Կարսի մէջ տեսածներուս չէին նմաներ: Հոս չկար այն «մայր մեղուն»: Կ. Կոմիտէն հրապարակի վրայ էր եւ իսկոյն ես անոր մէջ ինկայ: Անոր անդամները կը փոխարինէին Կարսի գործիչ շրջիկները եւ անմիջական աշխատաւորներ էին: Աւելի որակեալ կը թուէին, մէկը հպարտ էր իր հերոսութեամբ եւ կը սիրէր Խանասորէն խօսիլ, միւսը՝ հին աշխատաւոր, հիմնադիր էր արհեստանոցի, երրորդը՝ մտաւորական եւ տեսաբան, իսկ անոնց կարգին ալ կային պատկառելի Մելիք Մուսեանը, Սահակը եւ ուրիշները, որոնք երեւի աւելի վաստակ ունէին քան իմ տեսածները, բայց ես անոնց հետ բնաւ չէի խօսած: Հոս ամէն ինչ հակառակն էր տեսածիս, սորվածիս, եւ այդ զիս շփոթի կը մատնէր: Հոս ճամբաս

գտնելու տանջանքն ալ չկար: Տեսայ Նիկողին, առանց երկար խօսելու, ան հինդ վայրկեանի մէջ իմ ճակատաւիրը տնօրինեց: Այլեւս ինծի որոշելիք բան չի մնար: Ես չէ որ պիտի մտածեմ թէ՛ ինչպէ՞ս երթամ, ո՞ւր երթամ, որո՞ւ հետ երթամ եւ ի՞նչ կը լինի այս ամենուն վերջը... Նիկոլը քամի, ես ալ մի փոշի, կամ ան ճամի՛ ես ալ մէջը հաճի. ուր որ ուղարկեն, ես ալ անոնց հետ:

Այդպէս մտածելով, ես պարապ-սարապ կը պտտէի, երբ մէջքիս յանկարծ մէկը դարնեց: Յետ նայեցայ, տեսնեմ Համօն է:

— Ո՞ւր ես կորել, ա՛յ տղայ: Լաւ է որ հանդիպեցանք, եթէ ոչ հարկադրուած պիտի լինէի գնալ այն «Բիճա»յի քովը եւ քեզ փնտուել:

— Համօ ջան, բիճա մի՛ ըսեր պարոն Սարգիսին, ան շա՛տ շատ լաւ մարդ է, դարդիման մարդ է: Դու վիրաւորեցիր դայն, բայց ան կը մտածէ քու մասին:

— Լա՛ւ, թո՛ղ քեզի լինի այդ պապան, արդէն դու պապա չես տեսած, եթում (որբ) ես մնացած: Ես պապա ունիմ, որ ջաղցի քար մըն է ինձ համար. ան ալ թող քեզի ջաղցի քար լինի, ծիծաղելով կ'ըսէր Համօն: Դու էն ըսէ, ի՞նչ տեսար, ի՞նչ ըրիր:

Սուտն ու շիտակը իրարու խառնեցի եւ Համոյին հրամայուցի:

— Դու որ գնացիր, Պարոն Սարգիսը զիս նստեցուց իր տեղը եւ գնաց «Բորիաղին» խենթերը գտնելու: Երկու գժեր (խենթեր) եկան եւ տարին պայուսակները: Պարոն Սարգիսը վերադարձաւ եւ անոր ետեւէն եկան Ադոն ու Գալուստը եւ երկար-երկար խօսեցանք: Յետոյ զիս տարին չեմ գիտեր որու տունը, հոն քնացայ եւ այժմ փողոցները ինկած քեզ կը փնտուէի: Ուրիշ նորութիւն չունիմ:

Մինչեւ այժմս զիս կը տանջէ այն միտքը թէ՛ ինչո՞ւ ես խարեցի Համօն, որ անսահման հաւատ ու վստահութիւն ունէր դէպի ինձ: Ան իմ սուտը իբրեւ ճշմարիտ կ'ընդունէր, ինչ որ պարզ կ'երեւար անոր դէմքի մանկունակ արտայայտութե-

նէն, որով մտիկ կ'ընէր իմ ըսածները: Ես իմ կարգին հարցուցի թէ ինքն ինչպէս անցուցած էր օրը:

— Ես գտայ Դաւալեցի Խոսրովը որ Բորիազի մէջն է: Կարծելով որ այդ Բիճան, — ներողութիւն, Պր. Սարգիսը, — չի կրնար պայուսակներու գործը պէտք եղածին պէս կարգադրել, սկսայ անոր պարզել խնդիրը, բայց դեռ չէի աւարտած խօսքս, երբ եկան եւ ըսին որ Պր. Սարգիսը կը կանչէ Խոսրովը: Ես անմիջապէս հասկցայ որ պայուսակները պարտիկելու համար է ու ապահովուեցայ: Անոր ընկերներուն հետ ղէվղէկութիւն ընելով՝ փողոցները ինկանք եւ Սաբորի (ուսաց մայր եկեղեցիի) մօտերը տեսայ քեզ Ադոյի հետ: Չմօտեցանք ձեզ, որովհետեւ հետիններս ըսին, «փախինք, եթէ ոչ Ադոն կը բռնէ մեզ ու կ'սկսի "գլուխ արդուկել"»: Մտանք մի խմարան, տաքցուցինք գլուխներս եւ բաւականին դուարձացանք: Տղերքը կը խօսէին մեր մեծերու մասին ու կ'ըսէին թէ՛ անոնք իրենց տարիքին հետ խելքերնին ալ վրայ տուեր են: «Մենք զղուած ենք դպրոցներու «մանկանաէն» (սեղմիչ), ատրճանակը ցոյց տալով վարժապետներուն, զոռով կը պահանջենք որ առանց դաս հարցնելու մեզ հինգ ու խաչ (ամենաբարձր նիշը) դնեն եւ վկայական տան, որպէսզի ազատինք վերջապէս, իսկ քու այդ Ադոն, փողոցները կը բռնէ ամէնքը եւ դասեր կուտայ... բան չեն հասկնայ:

Ես չէի ընդդիմախօսեր, կը տեսնէի որ ան ծանօթ է «Բորիազ»ին, ուստի հարցուցի.

— Բերիազ, բորիազ կ'ըսեն. այդ ի՞նչ է:

Ծիծաղեց ու պատասխանեց.

— Չե՞ս դիտեր. կ'ուզե՞ս ծանօթացնեմ: Բորիազի մէջ ամէնքն ալ մեր տարիքի տղերք են, ոմանք դեռ դպրոցական, ոմանք աւարտած, ոմանք կէս ձգած, ոմանք առանց դպրոցի վկայական առած, բայց ամէնքն ալ արիւնն աչք առած, չեն դիտեր մեռնելը ինչ է: Բորիազը այն է, որ Կենտրոնական Կոմիտէի վզին է կախած դառւը (թմբուկը), բայց չուբախները (թմբուկ զարնելու փայտիկները) անոր չի տայ, իր ձեռքը կը պահէ եւ ինչ որ ուզէ ան ալ կը զարնէ: Անոր մէջ մեզ պէս

յիմարներ չկան, որ Յակոբ Չիլինգարեանի կամ Կ. Կոմիտէի քթին ջուրը քաշեն:

— Համօ, ուրեմն «բաշիրողո՞ւք» են:

— Մեղքը իրենցը չէ, մեղքը Կենտրոնականինն է, որ զուռնաճի կ'ուզէ լինել առանց զուռնայի, կ'ուզէ դառնալ լինել, առանց չոմպախի:

Համօն պահ մը կանգ առաւ եւ շնջաց.

— Քեզի դադանիք մը պիտի յայտնեմ, մարդու չպիտի ըսես: Տղերքը ըսին որ Նիկոլ Դուժմանը Երեւան է եկած: Անոնք Դուժմանէն թէ՛ կը վախնան եւ թէ՛ կը պաշտեն դայն. կ'ուզեն որ ան դիրենք իր ձեռքը առնէ: Դուն կրնա՞ս անոր հետ տեսնուիլ եւ մեր ճամբան ալ որոշել:

Ես նայեցի անոր տարակուսանքով, բայց. Համօն անմեղօրէն ինձ կը հաւատացնէր, ըսելով.

— Հաւատա՛, հաստատ է անոր հոս լինելը, երէկ գիշեր մի լաւ քէֆ է եղած անոր դալու առթիւ:

Հարցը այնպէս կը դառնար, որ կը սպառնար իմ սուտերը բաց անելու, ուստի ես չհասկնալ ձեւացուցի՝ եւ, խօսքը փոխելով, հարցուցի.

— Ո՞ւր կ'երթանք «փիթի» ուտելու:

— Փիթին կ'ուտենք, դինին ալ վրան կը կոնծենք:

Համօն նկատեց որ, հակառակ սովորութեանս, քիչ մը շատ կը խմեմ եւ իրեն ալ տխուր ու անխօս շատ կը նայիմ: Իմ մէջ պայքար կար. առանց մնաս բարովի այս ընկերէս պիտի բաժնուէի, բայց մեղքը Նիկոլինն էր:

— Այնպէս ինձի կը նայես, կարծես ես աղջիկ լինիմ. ի՞նչ կը դառնայ քու մէջ:

— Հէ՛չ, ըսի, ես պիտի քեզմէ բաժնուիմ, ընկերներ, հին ծանօթներ. ունիմ էջմիածնէն, անոնց հետ պիտի լինիմ: Առտուն ես կայարան կը լինիմ, դուն ալ հոն եղիր, միասին կը դառնանք Կարս:

— Լաւ, ըսաւ, տոմսակները դո՞ւ կը գնես, թէ՛ ես: Լաւ է որ ես գնեմ, երկրորդը կը գնեմ եւ իմ գրպանէն, թող որ այդ բանը չդիտնայ Յակոբը: Ուրեմն ես քեզ կ'սպասեմ, տոմսակ չգնես:

Թողի Համոյին, առանց վերջին անգամ նայելու անոր, դուրս ելայ փողոց եւ քիչ կը մնար փղձկայի ներքին ցաւէն: Չէի գիտեր թէ այլեւս պիտի պատահէի՞նք միմեանց հետ, թէ այս մեր վերջին ճաշն էր:

* * *

Արշալոյսը չբացուած, կառքը դրան առաջ կանգնած էր: Պայուսակները կը կապեն ետեւը: Այդ պայուսակներէն երկուքը ինծի ծանօթ էին, մենք զանոնք բերած էինք Գիւմրիէն: Համոյին յիշեցի կարօտով: Նիկոլի երկու մտերիմները, Գալուստը եւ Սարգիսը, եկած են ճամբու դնելու: Երբ ան բարձրացաւ կառքը եւ տեսայ Սարգիսի տրտում հայեացքը՝ ուղղուած դէպի Նիկոլը, նախանձեցայ: Ինչո՞ւ Համօն եկած չէ... կը մտածէի: Յիշեցի մեր բաժանումը: Ան այժմ զիս կը սպասէ կայարանը... Ինչո՞ւ այդ ըրի»: Այնքան տարուած էի այդ միտքերով, որ բոլորովին մտամոլորուած, մոռցայ մնաս-բարով ըսելը:

— Ա՛յ, քեռ ողլու տղայ, արի՛ համբուրեմ, — ճայն տուաւ բարի Սարգիսը եւ քաշելով թեւէս համբուրեց զիս: Ես ալ զինքը համբուրեցի, բայց անոր միջոցով կը համբուրէի Համոյին:

Կառքը շա՛ժուեց եւ երբ մի քիչ հեռացանք, սրատես Նիկոլը հարցուց իմ շուարումիս պատճառը: Ես անոր պատմեցի ճշմարտութիւնը, ըսելով որ իր պատճառով իմ մօտիկ ընկեր Համօն խաբեցի եւ ան այժմս կայարանը, տոմսակները ձեռքին, զիս կը սպասէ: Նիկոլը ծիծաղեց եւ ես զարմանքով տեսայ որ ան ալ ծիծաղիլ դիտէ:

— Քու Համօն այժմ քեզի կը հայհոյէ եւ դաւաճան կ'ըսէ: Թող այդ իմ վրան լինի, միայն թէ մեր ճամբան «ուղուրով» (յաջող, բախտաւոր) լինի:

Ձիերը կը վազեն դէպի արեւելք: Հոյակապ է Արարատեան դաշտը. քանի կ'երթանք, ան կը նեղնայ, իսկ Արարատը իր դէմքը կը փոխէ, կը մօտիկնայ մեզի: Արարատեան դաշտ կ'ըսենք եւ ինքզինքնիս անոր ծնունդը կը համարենք: Հայութիւնը, սակայն, փոքրիկ կղզի մըն է անոր մէջ. մեր դնացած ճամբան՝ թէ աջ, թէ ձախ՝ թաթար է միայն: Այս մտքերով Սերգէյին

կը յիշեմ ու կողքիս նստած հռչակաւոր Նիկոլ-Դումանի ինչ մարդ լինելու մասին կը մտածեմ: Չեմ համարձակիր անոր խանդարել: Վերջապէս Դումանը, կարծես ճանճրանալով լռութենէն, խօսք բացաւ ու սկսաւ հարցուփորձ ընել ինձ, ո՞վ եմ, ո՞ւր եմ ուսումս ստացած, ի՞նչ նպատակներ ունիմ: Ես մանրամասնութեամբ ու ոգեւորութեամբ պատմեցի: Նիկոլ ուշադրութեամբ կը լսէր եւ երբեմն երբեմն իր հարցերով կը քաջալերէր պատմութիւնս:

— Ձահիլ տղայ ես. նշանած չունի՞ս, — հարցուց եւ աչքերու տակով սկսաւ դիտել: Ինձ թուեցաւ թէ յանցանք մը կը փնտռէ մէջս, ուստի քիչ մը վիրաւորուած առարկեցի.

— Ոչինչ էլ չունիմ. չէ՞ որ քեզ ասացի թէ ընկերներով միասին ուխտած ենք մեռնիլ:

— Լաւ, բայց ինչո՞ւ մեռնիլ:

Եւ ես սկսայ դիրքերէ, փիլիսոփայութենէ, բնագիտութենէ, աստուածաբանութենէ մէջբերումներ ընել ու երկար-բարակ բացատրել մահուան էութիւնը: Երեւի շատ վերէն վարէն բաներ ըսի որ Դումանի դլուխը տարի:

Վերջապէս կանգնեցուց դիս եւ ըսաւ.

— Շատ խօսեցիր, բայց ոչինչ էլ չբացատրեցիր. հասկըցիր, որ այն ինչ որ չգիտենք, մահ անունը կուտանք: Դու որ շարունակ Պոքլ, Շօփէնհաուր, Կանդ եւ այլ անուններ կուտաս, այժմ ասա՛ թէ ինչ է ուսումը եւ կարդալը:

Ես նորէն սկսայ թէօրիաներ բացատրել ու ջերմ կերպով պաշտպանել ուսումն ու ընթերցումը: Նիկոլը հեղնանքով առարկեց.

— Եթէ կ'ուզես անկախ չլինել եւ ինքդ քեզ մոռնալ, շատ դիրքեր կարդա՛. իսկ եթէ կ'ուզես տակառ չլինել եւ անկախ, ինքնուրոյն մարդ լինել, աշխատիր խնդիրները հասկանալ ինքդ քո մէջ եւ ապա միայն դիրքեր կարդա՛, որպէսզի կարողանաս մարսել:

Ես լռեցի: Վիրաւորուած էի, նոյն իսկ ատելութիւն դգացի դէպի այդ տարօրինակ մարդը, որ ամբողջ ժամեր դիս խօսեցնել տալէ ետք, երկու փոքրիկ նախադասութիւններով կ'ուզէր փշրել իմ բոլոր միտքերս: Ուրիշ երկար խօսակցութիւններ

եւս ունեցայ Նիկոլի հետ կեանքի եւ մեր ազգային պայքարի մասին, եւ անոր յայտնած միտքերէն հետեւեալները կը յիշեմ .—

«Աշխարհը դմակ, մարդիկն ու ազգերը դանակ. դու ի դուր կ'ատես քիւրան ու թուրքը, որովհետեւ նրանք իբրեւ դանակ մեզ դմակ կը նկատեն եւ կը կտրեն ու կ'ուտեն: Մենք որ կը կռուինք, մեր նպատակն է որ հայն ալ կտրէ իր ձեռքն ինկած դմակը եւ ինքն էլ ապրի մարդու պէս: Իսկ եթէ ատիկա անհնար լինի, այն ժամանակ հայը պէտք է ուտուի եւ իսպառ կորչի»:

Իմ առարկութեան, թէ հապա ո՞ւր մնաց արդարութիւնը եւ մեր ժողովրդի ընդունակութիւնը, ան պատասխանեց.

«Արդարութիւնը տէրտէրներին եւ տիրացուներին յատուկ է. իսկ կեանքի մէջ արդարութիւնը խանչալի ծայրն է: Ով որ յաղթէ, նա է արդարը: Այսպէս օրինակ՝ մեր ճանապարհին ինչ էլ անելու լինենք, արդար պիտի լինինք եթէ ի վերջոյ հասնինք մեր նպատակին. իսկ եթէ չհասնինք, ինչ էլ որ արած լինինք, թէկուզ մեզ Քրիստոսի պէս պահած լինինք, դարձեալ դժոխքի եւ անէծքի պիտի արժանանանք: Գալով ժողովրդի ընդունակութեան, որի մասին բոլորն էլ ճառում են, ես չեմ հաւատում. ընդունակը նա է որ դիտէ ոչ միայն ձգտիլ, այլ եւ հասնիլ իր նպատակին»:

Այս մտքերը լրիւ չէի ըմբռներ, թէեւ չափով մը կը հասկընայի: Ես չէի կրնար այդ ատեն գուշակել, որ 15 տարի ատկէ ետքը իմ մէջ պիտի անդադար հնչէին «աշխարհը դմակ, մարդիկը դանակ» խօսքերը:

Մեր կառքը անցած էր Գայլի դրունքը, անցած էր Շարուր եւ, թաթարական շրջանները կտրելով՝ մտած էր մի հայկական կղզի, Խանլուխլար դիւղը: Դաւալուէն յետոյ, առաջին հայ դիւղն էր այդ մեր ճամբու վրայ, շուրջ 80 քիլօմէթր անկէ հեռու: Մարդու տրամադրութիւնը կը փոխուի երբ իր նմաններու բոյնը կ'ընկնի: Խանլուխլարի բնակիչները կարծես սովորած էին միայնութեան եւ իրենք իրենց կը զգային արձակ համարձակ ինչպէս իրենց տանը մէջ:

Մեզ ընդառաջեցին երկու հոգի, որոնցմէ մէկուն նախանցեալ դիշերը պատահած էի Երեւան: Այդ Սահակն էր,

որ մեղմէ առաջ եկած էր այստեղ նախապատրաստական աշխատանքներն անելու՝ մեզ եւ մեր գոյքերը սահմանը անցկացնելու համար: Անոր միւս ուղեկիցը տեղացի էր, բարձր հասակով, մի սեւ չէրքէզքի հագած իր բարակ, բարեձեւ մարմնին, դօտիկը քաշած մէջքին եւ ռուսական դլխարկը՝ դլխին: Երբոր նկատեց Նիկոլ Դոմանին՝ ան դլուխ-կոնծիկ սկսաւ դառնալ անոր շուրջը, չէր գիտեր իր անելիքը, կ'ուզէր Նիկոլին փաթթուիլ, համբուրել անոր ձեռը, ոտը կամ երեսը, բայց վախցած անոր պաղ դէմքէն, ձեռն իսկ թօթուել չհամարձակեցաւ եւ չգիտեմ ինչո՞ւ դիս բռնեց ու համբուրեց: «Ես ձեր ոտաց մատաղ», շնջաց: Հասկցայ որ այդ մարդը, «ձուածեղի սիրոյն, թաւայի պոչը կը լիզէ»:

Սահակը Նիկոլի հետ կը խօսէր: Մի քանի թղթեր տալով անոր, Սահակը բարձրացաւ մեր կառքին վրայ եւ մեր պայուսակներով մեկնեց, իսկ մենք ելանք երկար մարդու բնակարանը: (Այս մարդուն անունը մոռցեր եմ: Խանրխլարի առաջին դէմքն էր, անոր համբան եւ Դաշնակցութեան տէրը: Անոր մէկ աչքը կոյր էր): Տանը՝ նախապատրաստուած էին մեզ ընդունելու, աւելի շուտ Նիկոլը, իսկ ես՝ անոր «ջրերն էի ընկած»: Հանդրատաւէտ «մինտար»ներ փռած, օղին եւ այլ խմիչքները սինի մէջ՝ պատուհանը դրուած, եւ զանազան տեսակ այլ զաւզաւաթներ մեզի կը սպասէին: Նստանք-չնստանք՝ անոնք առաջ բերուեցան, բայց Նիկոլ ընդմիջեց.

— Չէ, մէկ այս փոշիները վրաներէս թափենք, լուացուինք, յետոյ:

Այդ գործողութիւնը կատարուեց մեծ «լականներու» եւ «իբրեղ»ներու միջոցով:

— Յողնեցաք, մէկ մէկ բաժակ բան վերցուցէք, — կ'ըսէր տան տէրը, չհամարձակելով աւելին խօսիլ:

— Չէ՛, ուտենք ու քնինք, այս խմիչքներով փոր չի կշտանայ:

Նիկոլ սրտէս կը խօսէր: Թէեւ կառք նստած էի եւ ձիերն էին որ վազվզելով մեզ կը քաշէին անընդհատ 10 ժամէն աւելի, բայց ջարդուած էի եւ յողնած: Անօթի չէի, մանաւանդ որ ճամբու ընթացքին գաթաներ եւ հաւի ճուրղեր կերած էի, բայց

տեսակ-տեսակ կերակուրներու բուրմունքը այնքան գրգռիչ էին, որ ախորժակով կերայ: Նիկոլ, մէկ մէկ պատառ վերցնելով, ճաշակեց եւ քաշուեցաւ, «էյ, բաս» ըսելով:

Տանտէրը զարմացած, մի քիչ դժգոհ, բաժակ բաժակի ետեւէ խմիչքները կը փոխէր, որպէսզի Նիկոլը խմէր, բայց բաժակները լիքը կը մնային: Խեղճը կ'ուզէր ճաշը երկարացնել, չեմ գիտեր իր հիւրասիրութի՞ւնը ցուցադրելու, թէ քաղցր խօսք մը, նորութիւն մը, հրահանգ մը լսելու համար: Կողքս նստած՝ կամաց կը հարցնէր.

— Այսպէս ո՞ւր բարով. աշխարհ ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ:

Ես բան չգիտէի, որ պատասխանէի, գիտնայի ալ ինծի խօսք չէր ընկներ. բայց Նիկոլ բարկացած մի ցուլ էր դարձեր, որին մօտենայ կը վախնար խեղճ տանտէրը: Իմ ըսածը դատարկ բան էր, բառարաններէն քաղուած նախադասութիւններ:

— Քէֆդ քեռք պահէ, ամէն ինչ լաւ է, կարծեմ չամիչի առեւտուրի գործով կ'երթայ պարոնը, ինծի ալ «պռիկասչիկ» (գործակատար) է վերցուցած:

Ի հարկէ ան կլլողը չէր, լաւ է որ կոյր աչքի կողմն էի, չնկատեցի անոր վրդովումը: Տարիներ ան երազած էր՝ տեսնել իր տանը, Նիկոլ Դոմանը, զոր գիտէր հայ, թուրք եւ քիւրա երգերէն, ուրիշներու պատմածներէն, եւ այսօր երբ այդ երազը իրականացած էր եւ Նիկոլը իր հիւրն էր վերջապէս, դարձած էր ան ժայռի կտոր մը եւ իրեն կը զլանար ժպիտ մը, խօսք մը եւ թէկուզ հայհոյանք մը: Ես ալ տարօրինակ կը դտնէի այդ, բայց ի՞նչ կրնայի ընել: Սիրալիր եւ ժպտադէմ երես ցոյց կուտայի, մանաւանդ որ տնեցիք անկիւններէն ուշադրութեամբ մեր շարժումներն ալ կը գիտէին, ընդմիջտ պահելու համար իրենց յիշողութեանց մէջը:

Յուսահատ տանտէրը մի վերջին փորձ եւս ըրեց.

— Պարոն Նիկոլ, մեր տղերքը կ'ուզեն քեզ տեսնել, քու խօսքը լսել, հրաման կուտա՞ս մի վայրկեանի համար:

— Ոչ, ետ գալէս վերջը, եթէ պէտք լինի: Այժմ յոգնած եմ, պիտի քնանամ:

Այդ փորձն ալ ձախողած էր, միականին վերջնականապէս պարտուած էր: Փափուկ անկողիններու մէջ քնած ենք արդէն:

Առաւօտը, դեռ արեւ չելած, մենք նոր կառքի մը վրայ ենք եւ ձիերը կը վազեն: Կը յիշեմ իմ քարմաղի տեսութիւնները եւ իմ հիացմունքները՝ Հայաստանի ծայրամասերու հայութեան նկատմամբ: Սերդէյի խօսքերը կ'արթննան մէջս, «ը կ'ըսէր թէ՛ ինք ինձմէ լաւ դիտէր իր հայրենիքը, երեքէն երկուսը անպէտք են հայութեան համար, մնացածը ուժեղ է, պէտքական է, բայց նա ընկոյզի կեղեւ է, անմարսելի է: Ես ինձ հարց կուտայի. «Այս կողքիս Ղարաբաղցին, որու հռչակը լսած եմ, ո՞վ է, ո՞ր տեսակի Ղարաբաղցիներէն է: Որ նա ուժեղ է, բոլոր սլատմածները այդ կը հաստատեն, որ ան խելացի է, խօսքերէն կ'երեւայ որ ան ընկոյզի կեղեւի նման անմարսելի է, այդ ալ ցոյց տուեց Խանլուխլարի մէջ, իր անմարսելի վերաբերմունքով»: Երբ այս մտքերու մէջն էի՝ Նիկոլ դիս արթնցուց:

— Հանդիստնիս առինք, քիչ յետոյ կը հասնինք Շահթախթ եւ սահմանը կ'անցնինք: Առ այս անցադիրը եւ անունդ սովորիր: Դու իմ «գեադան» (ծառան) պիտի լինիս, հասկցա՞ր: Ոչ ուսերէն դիտես, ոչ ալ թուրքերէն, իմ յետեւէն կուգաս, իրերս չալակած: Ոչ մի խօսք, ամէնը ինձի կը թողնես, հասկըցա՞ր: Որ մօտենանք, կողքիս չես նստիր, այլ իմ դէմը:

— Լաւ, — ըսի եւ կեղծ անցադրի վրայ սորվեցայ անունս, զոր այժմ մոռցած եմ:

Շախթախթի պաշտօնատուներու առջեւ կառքը կանգ առաւ: Ես վար թռայ եւ իրեղէնները շալակս առայ: Նիկոլ, ծանր ու առանց շտապի, ինչպէս մեծ խաները կ'ընեն, իր շուրջը նայեց եւ մատով պաշտօնեաներէն մէկը կանչեց: Պաշտօնեան մօտեցաւ: Նիկոլ դանդաղօրէն հանեց իր ծոցէն անցադիրը, դրպանէն ալ հինգ ուրբլիանոց մը եւ, առանց իր երեսի դոյնը փոխելու, ըսաւ պաշտօնեային.

— Ես ձեւականութիւններէն բան չեմ հասկնար, անմիջապէս կ'ուզեմ սահմանը անցնիլ, սովրեցուր ինձ, ինչ որ պէտք է: — Ապա դառնալով ինձի, կանչեց հայերէն. — Այ դեադա, քու թուղթերն ալ ինձի տուր:

Ես տուի թուղթերս, ան ալ մատուցեց պաշտօնեային:

— Ինչո՞ւ չէ, ըսաւ վերջինս, եւ հինգ ուրբիանոցը դըրպանելով, պաշտօնատուն մտաւ: Տասը վայրկեանէն կնքուած անցագրերը յետ վերադարձան:

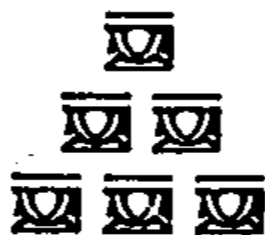
Այժմ ամէն ինչ կարգին էր եւ մենք կրնայինք ուղղուիլ դէպի սահմանի կամուրջը, որ Արաքսի վրայ երկարած էր: Նիկոլ առանց շտապելու՝ մի հայեացք նետեց իր յետեւը, ես ալ նոյնը ըրի: Մի դիտարկ կը ձօճար օդին մէջ. այդ դիտարկը Սահակինն էր, որ եկած էր սահմանը, պատահարներուն առաջն առնելու եւ մեր անցնիլը դիւրացնելու համար: Նիկոլ անտարբեր նայեց այն կողմը եւ շարժում չըրաւ, ես ալ վարուեցայ անոր պէս: Դէպի կամուրջ առաջացանք եւ երբ մէջտեղը հասանք, ան ժպտաց ու ըսաւ.

— Տղա՛յ, քու դեադայութեան պաշտօնը վերջացաւ:

Մօտեցանք պարսիկ պաշտօնեաներուն, որոնց հետ իբրեւ տնեցիների հետ կը վարուէր:

— Արա, ո՞ւր պիտի գնամ որ «թոփրաղ պաստի» (հողը կոխելու տուրք) վճարեմ:

Այնպիսի ձեւով կը կանչէր, որ կը կարծէիր թէ իր ծառաներն էին: Յոյց տուին տեղը եւ մի բաղմութիւն մեղի ուղեկցեց: Նիկոլ այնպիսի թոփրաղ պաստի մը վճարեց, որ շատ քչերը կը վճարեն, եւ մէկական դռան ալ ուղեկցողներու բուռը դրաւ: Ամէն ինչ կարգին էր: Մենք Շահն-Շահի հողին վրայ էինք եւ Արաբլուի տանուտէրի հիւրը: Նիկոլ-Դուման կարծես իր հայրենիքն էր վերադարձած, կարծես իր կալուածներու մէջն էր ընկած:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԻՆՁՈՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ ՄԵՁ ՀԱՐԱԶԱՏ Է.
ԱՐԱԲԼՈՒ.

Կ'ԵՐԹԱՄ ԽՈՅԻ ՄԵՐ ԿԱՅԱՆԸ.

ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆՍ. ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՏԸ ԵՒ ԻՆՏԵԼԻԿԻՆՏՈՆ.
ԿՈՍՏԻՆ.

ՏԵՐ ԶԱՐՈՒԱԴԱՐԸ.

ՍԱՐԲԱԶ ԽԵՉՈՆ, ԳՐԻՇԸ, ՍՈՒՐԷՆԸ.

ՃԱՄԲՈՐԴՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ.

ԳԵՊԻ ՍԱՆԱՄԷՐԻԿ ԵՒ ՓԱՅԱԶՈՒԿ.

ՓՈՒԽԻԿԸ.

ՂԱԼԱՍԱՐ ԳԻՒՂՈՒՄ.

Կ'ԸՆԴՈՒՆՈՒԻՄ ԴՈՒՄԱՆԻ ԽՈՒՄԲԻՆ ՄԷՁ.

ՌԱԶԻԻ ԿՈՒԻԸ.

ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ.

Առաջին անգամն էր որ Պարսկաստան ոտք կը կոխէի: Ամէն ինչ նորութիւն էր ինձ համար:

Երբ արտասահման կ'երթաք, տարօրինակ հարցումներ կուղան ձեր առջեւը, տարօրինակ զգացմունքներ, որոնք իրական են, բայց պատճառը անծանօթ, անբացատրելի: Այսպէս, օրինակ, երբ երկաթուղիով կ'անցնիք Անդրկովկասի սահմանը եւ

կը մտնէք կողակներու, կամ ուսական որեւէ երկրամաս, թէեւ անոնց լեզուն գիտէք, ինչպէս եւ բարքերը, բայց ձեզ օտար եւ միայնակ կը զգաք: Հոս այդ զգացումը չունեցայ, թէեւ ընկած էի յետամնաց անկիւն մը՝ անծանօթ այդտեղի լեզուին, բարքերուն, կրօնին եւ ցեղին: Արարչու՝ մոլեռանդութեան, կեղտի, տգիտութեան մի միջավայր է: Գուցէ տարիքս էր պատճառը, որ յանդեցայ այս եղբակացութեան եւ ստուգելու համար ինքզինքս, բացատրեցի Նիկոլին որ տարիքով ինձմէ երկու անդամ մեծ էր: Ան ժպտաց Սարգիս Օհանջանեանի նման եւ շատ սիտալ կերպով տուաւ լուծումը:

— Ես ալ այդպէս կը զգամ, ըսաւ ան, գիտեմ որ բոլոր հայերն ալ այդպէս կը զգան: Ծիշտ է, մեր երկիրը չէ, ամէն ինչով տարբեր են մեզմէ, բայց ասոնք լաւ լինին թէ վատ, մեր «համչահիրներն» (երկրակիցները) են:

Հետագային, այդ «համչահարիների» հետ իրար կոկորդ բռնեցինք: Անոնք ոչ միայն պարսիկ չեն, այլ Սելջուկի, Թաթարի, Թուրքի եւ Մոնղոլի յետնորդներն են: Իսկ երբ բուն պարսիկ շրջանները եղայ, որ դէմքով, լեզուով, բարքով կը յիշեցնեն հայերը, տեսայ որ անոնք, թէեւ հարազատ ինձի, չունին սակայն այն համն ու հոտը, զոր կը զգայի Արտաղ, Հեր, Զարեանդ եւ Ատրպատական շրջաններուն մէջ:

Պատմութիւնից ես բոպիկ չէի, մատենագիրներ, գիտական զանազան գիրքեր կարդացած էի, եւ ատոր համար անհասկնալի հարցումներ կ'առաջանային մէջս: Կը մտածէի՝ «Բնական է որ այս երկիրը այնքան հարազատ պիտի թուի, որքան մեր երկիրը: Երբ մենք Նայիրի էինք եւ դեռ Հայ չէինք կոչուիր, ծանօթ էինք այս երկրին. երբ մենք Ուրարտու էինք եւ դիր ունէինք, եւ անկէ առաջ ալ Հայաս կը կոչուէինք, մենք այս երկրին հետ կապ ունէինք. մեզմէ վերջ միայն Դարեհը մեր գրերով գրեց իր պատմութիւնը եւ Արմէն անունը մեզի տուեց: Վերջապէս, երբ ասոնք չկային և Մարերը կային այս երկիրներու մէջ, մենք գիտէինք զանոնք. գիտէինք նոյն իսկ Մեծն Կիւրոսի ծնունդը: Կիւրոսը մեր Երուանդէն պատիկն էր եւ առաջին Տիգրանի ընկերն էր: Անոնց Փէհլեւի տունը մեզ օտար չէր, այդ տան նահապետը մեծ եղբայրն էր մեր առաջին Արշակունի

Թագաւորի: Նոյն իսկ մեր Սուրբ Գրիգորը Անակի զաւակն էր, որ Փէհլեւի տնէն էր: Անոնց դործածած հին լեզուն նոյնքան հասկնալի է ներկայ Պարսիկին, որքան մեզ՝ ներկայ հայերու: Ուրեմն սլարզ է, որ մենք պէտք է հարադատ զգանք այս երկրին, դուցէ հարադատ եղբայրներ ենք, կամ հօրեղբօր զաւակներ: Այդ ալ որ չլինի, յամենայն դէպս, միեւնոյն մշակոյթի, կրօնի, բարքի մէջ մկրտուածներ ենք եւ այնքան մօտիկ միմեանց, որ հին Յոյները մեզ եւ Պարթեւին, Մարին, իրարմէ չէին կըրնար զանազանել: Պատմութիւնն էր որ այս երկիրը մեզ հարադատ կը դարձնէր»:

Իմ այդ բացատրութեան դէմ մի ձայն կ'ըմբոստանար եւ կ'ըսէր. — «Սասանեանները զուտ Պարսիկ էին. անոնք էին որ մշակոյթով, ազգով, ուղեցին մեզ ձուլել, քաջ Վարդանը այս վայրում սպաննեցին եւ հայ անկախութիւնը վերցուցին: Բայց կարեւորը այն է որ այն ազգերը՝ Մար, Աքէմէնեան, Պարթեւ, Արշակունիք, Սասանեան, Պարսիկ եւայլն, որոնց հետ կը զգաս հարադատութիւն, շատ վաղուց է չկան ու չկան, եւ չկան իրենց լեզուով, մշակոյթով, արիւնով եւ ամէն ինչով: Այս տարրը, որ ներկայիս այստեղ կը բնակի, այդ որոնածներդ չեն, այլ եկած են հեռու Մոնղոլիայէն, Չինդիղ Պանէն յետոյ: Անոնք Մոնղոլներ ու Թաթարներ են, որ Թաւրիզը, Մարաղան մայրաքաղաք դարձուցին, իսկ Վասպուրականի մի անկիւնը՝ իրենց ամարանոցը, եւ իրենց առաջնորդի անունով ալ Աբաղա անունը տուին Բերկրիի դեօի ակունքներուն: Անոնց յաջորդեցին Ալթայի եւ այլ հեռաւոր երկիրներու Սելջուկները, Թուրքերը, Էքնկ Թիմուրի բերած խառնիճաղանճ դեղին ցեղի տարբեր ու տարբեր տարբերը, որոնք եւ ոչ մի առնչութիւն ունին Իրանեան ցեղերու արիւնի, մշակոյթի, բարքի եւ հասկցողութեանց հետ: Սրանք դահիճներ եղան մեզի, քար քարի վրայ չթողին, եւ ամէն ինչ կործանեցին: Անոնց ձեռքէն փրկուած խլեակները կը դանուին Հնդկաստանի Բոմբէյ քաղաքի փողոցները Գաբրու անուան տակ, իսկ մենք, ասլաւինած լեռներու մէջ, անոնց դերին ենք միայն: Ուրեմն, պատմութիւնը չի կրնար պատճառը լլալ քու հարադատութեան, «համշահարիութեան» զգացումին: Այլ ուղղութեամբ սլտի փնտռել հարցին լուծումը»:

Այսպիսով, իմ մէջ երկու մարդ, երկու տարբեր բանակա-
նութեամբ, իրարու դէմ ելած, կը մրցէին եւ մէկի ըսածը միւսը
դիւրութեամբ կը ջրէր, թէեւ երկուսի ըսածներու մէջ ալ ճշ-
մարտութեան որոշ բաժին կար: Այս հակասութիւնները հարցը
չէին լուծեր եւ ես չէի կրնար հասկնալ թէ՛ ինչ է պատճառը
որ Շահնշահի երկիր մտնելով ես ինքզինքս օտար չէի զգար:

Արաբլուն մի հասարակ դիւղ է Արաքսի ափին, որ կը պատ-
կանի Մաքուի Սարդարի ընդարձակ կալուածներուն: Ոչ դիւղը
ինքը եւ ոչ ալ անոր տէրը, եւ ոչ ալ բոլորի տէրը Պարսից Շահն
Շահը անոր արժէքները չէին հասկնար: Այդ դիւղի մօտ մի
երկաթէ հսկայ կամուրջ է շինուած Շահթախթու տակէն, որ
իր արժէքով ողջ Արաբլուն կ'արժէ, թէեւ այդ կամուրջի վրա-
յով դեռ եւս ոչ երկաթուղին կը սուրայ եւ ոչ ալ կառքեր կ'անց-
նին, այլ միայն հետիտան ցանցառ անցորդներ՝ բեռցած իրենց
էշերու վրայ դարի ու ցորեն:

Արաբլուն հազիւ 100 տուն լինի. քար կայ այնտեղ, բայց
տները հողէ են շինուած, կարծես խլուրդի բներ լինին, առանց
պատուհանի, իսկ դռները՝ փոքրիկ ծակեր եւ ամէն ինչ կեղ-
տոտ: Տուներու պատերը դարդարուած են կովի թրիքով, որ
կը ծառայէ իբրեւ վառելիք, ձմրան համար: Փողոցներու տեղ՝
ոլործուն անցքեր են որ կ'երկարին թաղէ թաղ եւ լեցուած են
ցեխով, աղբով ու սատկած կենդանիներու դիակներով: Փո-
ղոցներու դարչահոտութեան եւ կեղտի մէջ կը խաղան դիւղի ե-
րեխաները, որոնք իրենց ոտքերու եւ ձեռքերու մատներով դա-
նազան ձեւեր կը կաղմեն փողոցի ցեխէն:

Աղդարնակչութիւնը կարծես կաղմուած է մանուկներէ եւ
կանանցմէ. արուները փոքրաթիւ կ'երեւան եւ ցուլերու նման
դանդաղ կ'անցնին: Անոնք աւելի կ'երթեւեկեն տանիքներու
վրայով, որպէսզի չհանդիպին կանանց եւ միեւնոյն ատեն
խուսափին փողոցի ցեխէն: Կանայք աւելի քաջ են, ցեխէն չեն
վախնար եւ փողոցներու մէջ անցուղարձ կ'ընեն, բոպիկ:
Անոնք աւելի շարժական բուրդեր են, գրաւչութիւն ներկայաց-
նող էակներ: Բան չես տեսներ, բայց կ'երեւակայես որ դըլ-

խուն քաշուած քօղի տակը կայ մի էակ, սեւաչեայ, կարմրաթուշ, ստինքաւոր, բարեկազմ, որ ունի գեղեցկութիւն, զոր արդիւլուած է ցուցադրել: Անգամ անոնց մաղերու ցուցադրութիւնը մահացու մեղք մըն է: Ինչպէս ամբողջ արեւելքի, այնպէս ալ Արարչուի մէջ կինը պիտի տեսնես երեւակայութեամբ, իսկ իրականի մէջ կը տեսնես միայն անոր ցեխոտ ոտքերը, որոնք բաց են մինչեւ սրունքները եւ աւելի վերերը, որմէ դարչանք կը զգաս: Ասկէ չէ՞ արդեօք որ կինը արեւելքի մէջ մարդչի համարուիր, այլ անասուն, բայց իր ծածկուած վերի մասին համար կը համարուի երազ, ցնորք, եւ աւելի պաշտելի քան աստուածները:

Ոչինչ կար դրաւիչ Արարչուի մէջ: Ան յետամնաց եւ կեղտոտ դիւղ մըն էր, ամէն տեսակէտով վանիչ: Ո՛չ աշխատանք, ո՛չ հաճոյք, ո՛չ արհեստ, ո՛չ դրամի վաստակ: Մարդիկ կ'ապրէին դողութեամբ եւ մաքսանենդութեամբ: Այցելուները ամէնքը կասկածելի մարդիկ էին: Չնայելով ատոնց, Արարչուն շատ մեծ անուն էր հանած եւ կը համարուէր ցանկալի վայր մը, որուն տիրելը հերթական հարց մըն էր դարձած Ռուս կայսրութեան համար:

Ես չգիտեմ թէ հին ժամանակները ի՞նչ անուն ունէր Արարչուն, բայց ան անշուշտ կարեւոր վայր մը եղած պիտի լինէր, քանի որ Աւարայրի դաշտի թիկունքը կը կազմէր: Յազկերտ իր բանակներով այդ կէտէն կը ձգտէր մտնել Հայաստանի սիրտը, ուր Վարդան զօրավարը խնամքով կը պահէր այս ճամբան: Անշուշտ ան բան մը կը ներկայացնէր, քանի որ ընկած էր Գայլատուայ գետի եւ Արաքսի խառնարանի վրայ եւ անոր վրայով դէպի արեւելահարաւ ճամբաները կ'երթային դէպի Ատրպատականի Թաւրիզ, հարաւի ուղղութեամբ՝ դէպի Սոյ, Զարեւանդ եւ Միջագետք, իսկ արեւմուտքի կողմէ, Արտաղի վրայով, դէպի Բաղրեւանդ եւ ամբողջ Ներքին Հայաստան: Այս դիրքն էր անշուշտ որ այդ յետամնաց ու կեղտոտ վայրը կը դարձնէր ինծի հարազատ: Յիշածս ուղղութիւններով եւ ոչ մի ճանապարհ չէր երեւնար. ճահիճներու, լեռներու եւ հովիտներու միջով արահետներն էին որ ճամբու տեղ կը ծառայէին, հայրենասէրներուն ուղղութիւն ցոյց կուտային, աշխարհակալ

պետութիւններու ախորժակը կը գրգռէին եւ աւազակներուն դիւրութիւն կուտային աւար ձեռք բերելու եւ երեք պետութեանց սահմաններուն մէջ իրենց աւարը պարտկելու:

Ինչ ալ որ լինէր Արարչուն, քանի որ ան Թաղէոս առաքեալի եւ Ստեփաննոս վանքերու առանցքին վրայ ինկած էր, քանի որ անոր քամիները կուղային Արարատի երկու փէշերէն եւ ջրերը՝ ներքին ու վերին Հայաստանի հողերէն, ես գտած էի թէ ինչու ան ինձ հարազատ էր. այդ մեր հողերու ամբողջականութեան բնազդն էր, որ սիրելի կը դարձնէր ինձ նոյն իսկ անոր տգեղութիւնն ու կեղտը:

* * *

Երկու օր է Նիկոլի հետ ենք: Ան հաճելի զրուցակից մըն է: Կը խօսի ընդհանուր խնդիրներու մասին եւ կը փարատէ Արարչուի ձանձրոյթը: Նիկոլը կը սպասէ մէկին, որ սակայն չուշացաւ: Այդ Թաղէոս Ամիրեանն(*) էր, որուն Դատաչ կ'ըսէինք: Ան կարդադրած էր իրեն յանձնուած գործերը սահմանի միւս կողմը, եւ հասած էր մեզ:

Թաղոսը ուսական միջնակարգ դպրոցէ ելած մի կրակոտ երիտասարդ էր: Թէեւ անոր գլխու մազերը ցանցուած եւ դանկը լուսին դառնալու վիճակին մէջ էր, բայց բրդոտ գլխարկը եւ երեսի շէկ մօրուքը այդ կը պարտկէին: Ան յետեւն ու շուրջը նայող չէր: Միշտ առաջ կը նայէր եւ խիստ վճռական էր իր որոշումներուն մէջ: Եկաւ-չեկաւ՝ դարձաւ Նիկոլին եւ ըսաւ.

— Ամէն ինչ կարդադրուած է: Այսօր չէ վաղը մեր գոյ-

(*) Այս այն Թաղոսն էր զոր Նիկոլ իրեն օգնական էր առած: 1905-ին Բագուի Հայ-Թաթար կոիւներուն հոյնպէս օգնական եղաւ Նիկոլին: 1906-ին Զարիբի հետ գնաց Մուշ: Նոյն թուին կովկասի մէջ եղած շանտաժիստներու պատուհասը եղաւ եւ կարգը վերահաստատեց: Մասնակցեցաւ 1914-ին կամաւորական խումբերուն: Բագուի ինֆնապաշտպանութեան մէջ աչքառու դեր կատարեց: Բագուն դատարկելու ժամանակ միացաւ Շահումեանի կուսակառուսկ նահանջող խմբին եւ անոր հետ սպաննուեց Թուրքիստանի մէջ:

քերը անպայման այստեղ կը լինին, որով աւելորդ է երեքիս այստեղ մնալը. թող ընկերը մնայ եւ բերէ, իսկ մենք շարժուինք առաջ:

— Վստա՞հ ես, հարցուց Նիկողը, եւ երբ հաստատակամ պատասխան առաւ, դարձաւ ինձ.

— Կրնա՞ս դոյքերը հասցնել Խոյ:

— Ինչու չէ, եթէ դոյքերը բերեն, ասացի ես, բայց սրտիս մէջ դժգոհ էի:

Ինձ տուին դոյքերու ցանկը, նամակներ Կոստիի եւ Խէչոյի անուանով եւ իրենք դացին Սալմաստ:

Անտանելի կը թուէր մենակութիւնը Արաբլուի մէջ: Գոյքերը ոչ այդ օրը, ոչ վաղը, ոչ ալ միւս օրը եկան: Հարկ եղաւ սպասել մէկ ամբողջ շաբաթ: Օրերս կ'անցնէին ծանր եւ տաղտկալի:

Այս կեղտի մէջ կորած մարդիկ դիս կեղտոտ, «հարամ» կը համարէին եւ ձեռք չէին տար ո՛չ իմ սնականերուն, ո՛չ հադուստներուն, ո՛չ անկողինիս եւ ոչ ալ նստած աթոռիս: Ես դեռ չէի գիտեր թէ այդ կը թելադրուէր կրօնական նախապաշարումներէ եւ կը կարծէի թէ այս աղտոտ մարդիկ դիս աղտոտ համարելու համար էր որ միեւնոյն բաժակէ ջուր խմելէ կը խուսափէին:

Վերջապէս մեր դոյքեր հասան եւ մենք դէպի Խոյ ճանապարհ ընկանք: Ճանապարհը կառքի համար չէր: Ուղտի եւ ձիու կարաւանները կը բարձրանային այդ սարահարթերը, դուրս գալու համար Մակուի ջրերէն ու Արաքսի հովիտէն, եւ իջնելու համար Խոյի ջրերու, Տղմուտ դեռի հովիտը: Ես կը դտնուէի պատմական Աւարայրի շրջակայքը եւ հեռուն երեւցող դաշտը պիտի լինէր Աւարայրի դաշտը, ուր պատերազմեցան մեր նախնիքները:

Ինձ հետ կը ճամբորդէին Մաչատի Ահմէտը եւ Մահմէտը: Անոնք ձիաւոր էին, «վարանդիլ» հրացանները մէջքերուն: Ես ալ ձի ունէի, բայց իմս փալանով էր, բեռցուած ապրանքով, եւ ես ալ բեռան վրայ:

Չանձրալի էր ճանապարհը, որովհետեւ ոչ մի խօսք չէի կրնար փոխանակել ուղեկիցներու հետ. ես հայ էի, անոնք

Թաթար: Անոնք հայերէն չէին գիտեր, ես շատ քիչ գիտէի թաթարերէն: Ճամբու վրայի բոլոր գիւղերը թաթարներ էին, ինչպէս ե՛լ անցորդները: Ո՞ւր էի, ի՞նչ վայրերէ կ'անցնէի, բնաւ չէի գիտեր: Վտանգաւոր էր, որովհետեւ մեր բեռները զինամթերք էին, եւ ես անդէն էի. տասնոց մը միայն թաքցրած ունէի ներսէն իմ մսերու վրայ: Ահը փորիս մէջ կ'երթայի եւ անհամբեր կը սպասէի Խոյ հասնելուն: Վերջապէս, հասանք Խոյ, անցանք շուկայի մէջէն, մտանք փողոցները եւ կանգ առինք «Չարվատար» Յակոբի դրան առջեւ: Ներս առաւ մեզ եւ թաթար ուղեկիցներու սենեակ մը հրամցուց: Բայց զիս իջեցուց ձիուց, ինքն ելաւ վրան նստաւ եւ հրամայեց որ դուքով հետեւիմ իրեն: Ծուռ ու մուռ փողոցներով տարաւ եւ մտաւ տան մը բակը եւ ուղիղ դէպի ախոռը քշեց:

Ախոռին մէջ, ուր ձիեր էին կապուած, երիտասարդ մը, թին ձեռքին, խուշկի (չոր աղբ) կը լեցնէր զթոցը: Չայն տեսնելով՝ Չարվատար Յակոբը կանչեց.

— Արի, ստացիր ամանաթներդ, որ այս ծիծեռնակի հետ (ցոյց տալով զիս) բերել է Մաշադի Ահմէդը: Ես կը շտապեմ տուն: Իջեցնենք բեռները, ձին ետ սխտի տանիմ:

Երիտասարդը, մէկ աչքով ժպտելով՝ հարցուց.

— Ի՞նչ կայ ասոնց մէջ:

— Այդ կը վերաբերի Կոստիին, պատասխանեցի:

— Այ տղայ, Կոստին առջեւդ է, ան է որ կը հարցնէ:

Ես տատամսեցի, որովհետեւ ախոռապանի տեղ էի դրած դայն, թէեւ անոր դիմադծերը մտաւորականի կը նմանէին:

— Ցանկը ո՛ւնի՞ս այս ապրանքներուն:

— Հարկաւ:

— Նամակ ունի՞ս:

— Ունիմ. մէկը Կոստիին, մէկը Խէչոյին(*):

Դուրս ելաւ ախոռէն եւ կանչեց.

— Խէչօ, Խէչօ, ցած արի, չորս ջանավար ալ քեզի հետ բեր:

Մօրուքով մէկը նայեց վերի յարկէն եւ հինգ արջի պէս մարդիկ ափալ-թափալ (շտապ) թափուեցան ախոռը:

(*) Դաշնակցական Խէչոն:

— Տղե՛րք, վեր տարէք սենեակը: Գրիչ, դու մնայ ախոռը, լմնցուր մաքրելը, ես ալ վեր կ'ելլեմ:

Ամէնքս մէկ մէկ բան շալկեցինք եւ վեր ելանք ապրանքներով: Վերը՝ «եափունջիները» անկողին էին եղած, մեծ փափախները բարձեր, իսկ հրացանները պատերէն էին կախուած: Փոքրիկ դօրանոց մըն էր:

— Խէչօ, աս տղան չի հաւատար թէ ես եմ Կոստին: Քեղի ալ նամակ ունի:

— Ծօ, խաթաքար, Կոստու նամակը իրեն տուր, իմս ինձ: Անունդ ի՞նչ է, ան ալ չհարցուցինք: Ըսենք՝ անունդ հասկընալու կարիքը չկայ: Թո՛ղ լինի Վարդան. լաւ անուն է. այստեղ է դարկուել Վարդան դօրավարը:

Եւ անունս Պարսկաստանի մէջ կարճ ժամանակով եղաւ Վարդան:

Տարօրինակ էր վերաբերմունքը Խէչոյի. ես ինքզինքս զգացի թշնամական մթնոլորտի մը մէջ: Ընելիքս չէի դիտեր, կանգնած էի շուարած, պապանձուած: Բարեբախտաբար, յիշեցի որ նամակները պէտք է տայի, որ կարած էի մէջքիս աստառին մէջ: Հանեցի եւ տուի մէկը Կոստին, միւսը Խէչոյին:

Կոստին դարձաւ տղաներուն.

— Դէ, բանանք մէկ մէկ խուրջիները եւ ստուղենք: Տեսնենք՝ ի՞նչ նուէրներ է բերել Վարդանը:

Խէչօն տեղէն չչարժուեց, երկու տող գրուած նամակը սուաւ եւ սկսեց երկար ու երկար կարդալ, կարծես Աստուածաշունչ լինէր: Ես նստայ ալիւրի տոսրակին վրայ եւ կը դիտէի:

Մօսին հրացանի փամփուշտներ էին խուրջիներուն մէջ: Կը համրէին: «Լաւն են, հիներ չկան», կ'ըսէին տղաները: Խուրջին մը բացին եւ շատերը շքած մնացին, որովհետեւ անոր մէջը դատարկ ռումբեր էին, իսկ անոնցմէ ոմանք ռումբեր չէին տեսած: «Այս երկաթէ խնձորներն ի՞նչ են», կ'ըսէին: Բացին միւսը, ատրճանակներ էին: «Ջանրմ, Նազան են, ես Մաուդէր կը սիրեմ: Ինչո՞ւ ամբողջը Մաուդէր չբերիր»: Բացին միւսը, արկղներ էին, մէջը տինամիթ, կապսիւլ, թիթեղ: «Ջանրմ այս մառմալա՞թ է՝ սատանո՞ւ թէ մարդո՞ւ»: Գտան հոն երեք հատ փոքրիկ բահ, պողպատէ շինուած, կարծես ե-

րեխաներու բահեր լինէին: «Այս խաղալիքները ի՞նչ են»: Հարցական կը նայէին ինձ, բայց պատասխան չէին առներ:

Խէչօն ոտքի ելաւ, դատարկ ոռամբ մը առաւ մէկ ձեռքը եւ բահ մը միւս ձեռքը: «Այս փոքրիկ բահը բանի պէտք չի դայ: Անպատճառ քու խելքի պուտուկէն ելած է: Մէկ կողմ դրէք: Այս ոռամբերն ալ գլխու փորձանք են: Տղաք, հեռու քաշուեցէք, ջղարայ մի՛ քաշէք: Կարսի մէջ Նահիկի, Իսաջանի գլուխը կերան. այս գրմբուտիչները: Մեր ոռամբերը մեր գլուխը կ'ուտեն: Մէկ կողմ դրէք: Մէկելոնք լաւ են, իրարու վրայ բաժնեցէք: 300-ական փշանկ վրանիդ, 300-ական ձիու «ղաչի» խուրջինին: Մնացածները «ետեւի ձիու բեռան»:

Խէչօն դեղեցիկ էր իր հասակով, կարծես բարտի ծառ լինէր: Մազերը դուռղ (դանդուր) էին, մօրուքը՝ սեւ: Անոր կատարը կ'երերար եւ ահա կարծես իմ վրայ պիտի ընկնէր: Կը նկատէի որ ան ինչ որ բանէ դժգոհ էր ինձմէ, կարծես թէ ես անոր թշնամին լինէի: Խէթ խէթ կը նայէր ինձի: Ես չդիմացայ, դարձայ Կոստիին.

— Բերածներս լրի՞ւ էին:

— Համապատասխան էին ցանկին:

— Ուրեմն, այս մարդը ի՞նչ կ'ուզէ ինձմէ: Դու՞մանի հրամանով եկած եմ, անոր հրամանով կրնամ հեռանալ. թէ դըժգոհ է, թո՛ղ ինքը հեռանայ:

Անսպասելի էր այս պոռթկումը: Խէչոյի ինձի յառած աչքերը այլեւս չէին վիրաւորեր: Սարբազ Խէչօն էր որ անըստ պասելիօրէն մէջ ինկաւ.

— Երկար արեցիր, տղան ճիշտ կ'ըսէ. ոչ բարեւ, ոչ Ասածու բարին, կարծես մեր մէջ մի մթուրի է եկած:

Մեծ Խէչօն ըսաւ.

— Որ այդպէս է, երգենք. «Մածուն կ'ուզեմ, թան կը բերեն, այ տղայ քու խօր խէրն անիծած, խլնքոտ քթիդ խըզմա կ'ուզես, այ տղայ քու խօր խէրն անիծած»...

Այդ երգը աւելի թթուեցուց զիս: Մէկ երկուսը կը ձայնակցէին, միւսները լուռ էին, իսկ Սարբազ Խէչօն կարեկցութեամբ ինձի կը նայէր: Կոստին կը ժպտէր: Ապա ինձ մօտենալով ըսաւ.

— Միտքը լայն պահիր, չար եւ վատ մարդ չէ, միտքը բարի է եւ «կազմակերպելու» իւրայատուկ ձեւեր ունի:

Խէչօն, երգը կէսին կտրեց եւ, դառնալով Սարբազ Խէչօնին, ըսաւ.

— Դու աշխարհ չես տեսել, բան չես հասկնայ: Նիկոլը կը դրէ. — «Քեզի կուղայ Մոսկուայից ելած ինտելիգենտ գինուորական, պատրաստ մեռնելու: Քու տասնեակի մէջ կազմակերպիր եւ լծիր»: Երբ ինտելիգենտ է, ի՞նչպէս կարելի է կազմակերպել եւ լծել: Ինտելիգենցիա, ինտելիգենտ... դիտե՞՞ր ինչ են դրանք: Դու չես դիտեր, ես դիտեմ, — բորբոքուելով մաղձը կը թափէր Խէչօն: «Ձին թիմարելու համար, դաշաւին(*) ձեռնոցով կը բռնեն: Ողիլ որ վրանին ընկաւ, դայլ կը կարծեն, պատերազմի կ'ելլեն եւ իրենց դժբախտ նահատակ կ'երեւակայեն: Տուրտ ու տաք եղաւ, Աստծոյ դէմ կռիւ կ'ելլեն: Մէկ օր անօթի մնացին, տրտունջ, դալմադալ: Վերջին խօսք չունին, երկու ժամ կը ճառեն եւ մի լաբլաբու հաղիւ կ'արտասանեն: Դեռ աղբ չեղած, աթար կը շինեն եւ կը վառեն: Վայ թէ սարերն ընկնին եւ երկու անվնաս քրդեր տեսնին քարերու մէջ, բանակ կը կարծեն եւ ինչ ու ինչ հէքեթներ կը շինեն: Իրենց լեզուն կը դառնայ թէ՛ աջ, թէ՛ ձախ: Կը խօսին, կը քարողեն, մարդկանց խելքէ կը հանեն եւ, երբ ծափեր կը շահին, արդէն իրանց հերոս, նահատակ կը համարեն: Վայ թէ մի վանքի, բերդի կողքիցը անցնին եւ հաւանին, այդ իրենք են շինողը, պաշտպանողը: Իսկ եթէ դրելու շնորհք ալ ունենան եւ 1000 սուտէն մէկը ճիշտ դուրս դայ, արդէն իրենք են ամէն ինչը եւ աշխարհի, տիեզերքի դործերը տնօրինողները իրենք իրենց կը համարեն: Ա՛խ, այդ «ինտելիգենցիան, ինտելիգենտը»... Անոնք անիծ են, լու են, հասկցի՛ր»:

Կոստին, կողքերը բռնած, կը ծիծաղէր: Ես ուշադրութեամբ կը լսէի եւ կը հանդստանայի: Սարբազ Խէչօն կ'առարկէր.

— Որ այդպէս է, չօբաններն են միայն լաւերը: Որ այդպէս

(*) Դաշաւի — Ընտանի անասուններուն վրայ մաքրելու խոզանակ:

է, Նիկոլ Դոմանն ալ լու է, անիծ է. ան ալ, ի վերջոյ, ուսումնական վարժապետ է եղած, այժմ՝ կառավարիչ նաւթահորերի:

— Չէ, կը բողոքեմ, խօսքը մի՛ շեղէ. ան «ինտելիգենա» չէ, այլ «ինտիլիկինտո»: Ինտիլիկինտոն մեր դիւտուն տէրն է, մեր աչքին լոյսը: Էնպէս չէ՞, Կոստի:

ԳԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԽԷՉՕ

Կոստու տեղը ես պատասխանեցի.

— Էնպէս է, Խէչօ:

Տարիներ պիտի անցնէին որ ստուգէի եւ հասկնայի թէ որքա՞ն դառն ճշմարտութիւններ կային Դաշնակցական Խէչոյի դատողութեանց մէջ: Յամենայն դէպս ան իր դատողութիւններով «կազմակերպեց» դիս:

Իմ համաձայնութիւնը պատճառ եղաւ որ Խէչօն ժպտէր, ինձ համբուրէր, եւ այդ թուականէն մինչեւ իր մահը (որը, Արամի վկայութեամբ, զիս փրկելու համար էր պատահեր), եղանք իրարու հաւատարիմ ընկերներ:

Դաշնակցութեան համար, ինտելիգենտը իտէալ չէր, այլ իտէալ էր լուռ եւ անշահ զոհաբերող «ինտելիկինտօն»:

Սարբազ Խէչօն ինձ կը ներկայացնէր ընկերները, անուն առ անուն, եւ այդ դուր չեկաւ մեծ Խէչոյին:

— Որ ներկայացնել է, լաւ ներկայացուր մեր ինտելիկինտօյին: Ահաւասիկ Կոստիան՝ Ռէալական դպրոցը վերջացուցած, Մոսկուա հոգեբանութիւն կարդացած եւ Գերմանիա կատարելագործած ու Ամերիկա վկայական առած, իսկ այժմս զօրանոցի կառավարիչ է: Ահա Բերլինի համալսարանի կենդանաբանական բաժնի ուսումնասարտ Խէչօն. ինքը սարբազ եւ ձիերի հսկիչ: Ծանօթացէ՛ք՝ ինժինէր տեխնոլոգ. Բազուլի սովետ սրեզդի կոտէլչէիկ, նա ինքն Ասատուր:

Եւ այսպէս ամէն մէկին տիտղոսներով ներկայացնելով, վերջացուց իրեն ալ չխնայելով:

— Ես ինքս ալ հասարակ մարդ չեմ, ուսումնական եմ: Այս բոլորիս մէջ փոքրը դու ես, կը խնդրեմ ուրեմն իմ ձիուն լաւ նայես: Յետոյ, քու այդ օձիքն ալ լաւ կ'ընես որ քանդես եւ մի կողմ դնես:

Հասկցայ որ Խէչօն իր ինքնայատուկ ձեւով կ'ուզէր հաշուեյարդարել մտաւորական դասի իմ մեծամտութիւնները, ցնորքները: Ներողամտութեամբ համակերպեցայ եւ ամէնքի հետ միասին ծիծաղեցի:

* * *

Ես եղած էի ոռւս ղինուորական բանակի մէջ, ուր բազմութիւնները, ըստ իրենց որակի, կը դասաւորուէին մի ամբողջական մեքենայ կազմելու համար: Հոն հաւաքական միաձոյլ անհատ մը՝ բանակը կար, եւ մարդիկ անոր շնչաւոր մասերն էին միայն:

Ես եղած էի Կարսի Յեղափոխական զօրանոցը, ուր մարդիկ իբր անհատ զոյութիւն ունէին, կը դատէին, կ'արտայայ-

տըւէին ըստ իրենց կարողութեան, բայց մի բռնակալ կար, որ ամէնքին կը շաղկապէր. այդ բարոյական եւ գաղափարական միատեսակ ըմբռնողութիւնն էր, որից շեղողները չէին կրնար համարուիլ ամբողջութեան մասնիկը:

Ես չէի եղած չէթայական այն մթնոլորտի մէջ, որ արդէն կը պատրաստուէր երթալու դէպի մահ եւ այդ տարօրինակ նորութիւն մը կ'երեւար ինծի: Հասկնալու համար, համառօտ կերպով ներկայացնեմ այդ խմբի անդամները:

Կոստին, Շուշեցի էր, եւ Խէչոյի ըսածին պէս, իրօք որ աւարտած էր ուսական միջնակարգ դպրոցը, յաճախած էր համալսարանը, եղած էր Եւրոպական կենտրոնները, նպատակ էր դրած խորացնել հողեբանութիւնը մինչ այն աստիճանի, որ կարելի լինի մօտիկէն եւ հեռուէն աղդել եւ իր կամքին ենթարկել բարեկամ եւ թշնամի մարդկանց: Այս միջոցով ան կը յուսար հիպոստացնել Սուլթան Համիտը եւս եւ Հայկական Հարցը լուծել: Այս կրթուած երիտասարդը, ի հարկէ ձախողելով իր դիտական որոնումներուն մէջ, եկած էր այն եզրակացութեան, որ միայն ոյժով եւ կաղմակերպութեամբ կարելի էր խլել ազատութիւնը: Ան Խոյի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր. կը հսկէր այս կէտէն անցնող Երկրի գծերուն վրայ, կը ճամբէր եկած խմբերը, կը մատակարարէր, բայց այս բոլորը այնքան սահմանափակ էին իր ուժերու համար, որ կը նախանձէր մեր վրայ որ Երկիր կ'երթայինք: «Եթէ անդամ չսպաննուինք, — կը մտածէր ան, — դոնէ հայրենիքի ժողովուրդին հետ կը լինինք»:

Կոստին էր մեր խնամակալը, մեզ կերակրողը, ախօռը մաքրողը: Ան մեզ լոբի եւ ոսպ շատ կ'ուտեցնէր եւ երբ դժգոհութիւն կը նկատէր, կ'ըսէր.

— Ուխտած էք մեռնիլ, ինչ որ ալ ուտէք, վերջը նոյնն է. խնայողութիւնը թող մնայ ձեզի հետեւողներուն:

Մենք կը ծիծաղէինք եւ մեր դժգոհները կը բանէին: Երբ Տէր Չարուատար դիտողութիւն կ'ընէր, թէ մի ծառայ բռնէ սեւ աշխատանքի համար, Կոստին կ'ըսէր.

— Քեզ Հայրիկի աշակերտ եւ Վարազայ սերունդ կը համարես, հարկաւ Ոտնլուայի դիշեր շատ տեսած ես: Առաքեալ-

ներու չափ ալ չկաք, ինչո՞ւ ես ալ ձեր ոտքերը չլուամ: Կ'ըսէք ծառայ վարձեմ, մեր պապու դրամով վարձեմ:

Կոստին միշտ զուարթ էր եւ կ'ուզէր զուարթ պահել իր շուրջինները: Անոր հոգեբանական պրպտումներէն միայն հետեւեալ արդիւնքն էր մնացեր: Երբ իրմէ ծածուկ գիրք մը կը բանայինք, էջը եւ պարբերութիւն մը մտքերնիս կը պահէինք եւ իրեն կ'առաջարկէինք գտնել էջը եւ կարգալ այդ պարբերութիւնը, կը գտնէր. կը մտածէինք բան մը եւ ան կը գուշակէր թէ ինչ կը մտածենք: Այդ յատկութիւնը մէկուն վախ, միւսին դարմանք կը ներշնչէր: Ան վհուկ եւ գերբնական էակ մը կ'երեւար: Այսպիսի խաղերով ժամանակ կ'անցնէինք:

Քանի մը օր միայն անցուցի Սոյ Կոստին հետ եւ մեր յարբերութիւնները ստով ալ վերջացան: 1909-ին անգամ մը եւս դայն տեսայ Համոյի (Օհանջանեան) տանը, բայց ան զիս չճանաչեց, ես ալ անծանօթ ձեւացայ: Այդ չի նշանակեր որ ես անոր մասին լուրեր չունէի:

Կոստի Համբարձումեանը ձեռներէց, չարքաշ, խելացի եւ պայմաններին յարմարուող գործիչ մըն էր: Եւ որ էականն է, իր լայն հայեացքներով եւ ուսումով՝ ան շուտով գրաւեց կարեւոր տեղ մը մեր կեանքին մէջ: 1905-ին Պարսկաստանէն կ'անցնի Անդրկովկաս եւ Հայ-Թաթարական ընդհարումների մէջ դեր կը կատարէ. 1909-ին, երբ հալածանքի կ'ենթարկուէր Դաշնակցութիւնը, ան այդ նեղ օրերուն յանձն կ'առնէ պահել Ռուսիոյ մէջ կազմակերպութիւնը, դայն վերջնական քայքայումէն փրկելու համար: 1914-ին, կը ստանձնէ Քաղաքներու Միութեան դրօշի տակ գործող Ճակատի ինսամատարական գործը՝ ի մասնաւորի Վասպուրականի սահմաններու վրայ. 1915-1917, ան Վասպուրականի վերակազման գործին մէջ է եւ երբ Արամ Վանի նահանգապետութիւնը կը թողնէ, ան կը փոխարինէ դայն, առնելով իր վրայ բոլոր գործերու տնօրինութիւնը: Վասպուրականի պարպումին, ան ժողովրդեան հետ է իբր լիազօր: Կը մասնակցի եւ կը ղեկավարէ Պարսկաստանի կռիւները եւ կը սպաննուի Սային Կալայի մօտերը, առանց տեսնելու Հայաստանի անկախութիւնը, որու յայտարարութեան լուրը առած էր արդէն: Անոր եղբայրն էր յայտնի բոլշեւիկ Սաքօ Համ-

բարձումեանը, որ կարեւոր պաշտօններ գրաւեց Հայաստանի խորհրդայնացման սկզբի շրջանին եւ շատերու հետ միասին ղոհ գնաց 1937-8-ի մաքրագործումներուն, ղորս կատարեցին Ստալին եւ Բերիա :

Հետաքրքրական դէմք մըն էր, Խոյի մէջ, Տէր Չարուաղարը, որուն Յակոբ եւ Մկրտիչ անուններն ալ կուտային : Ան արդէն երիտասարդ չէր, ղինքը կը համարէր Յեղափոխութեան հիմնադիրներէն, կուսակցութիւններու կազմուելէն ալ առաջ : Կ'ըսէր որ եղած է Հայրիկի աշակերտը, Վարագի վանքին մէջ : Այժմս, երկրի արհաւիրքներէ դուրս փախած՝ ջորեպանութեամբ կը զբաղէր եւ մեր դոյքերն ալ տեղէ տեղ կը փոխադրէր : Ան ծանօթ էր նահանգի ոչ միայն ջորեպաններուն, այլ եւ Խոյի պարսիկ ու թաթար ղեկավար տարրերուն : Յայտնի էր իբր աղնիւ, խօսքի տէր, քաջ եւ պարտաճանաչ մէկը : Շրջանի վստահելի անձն էր, եւ չնայած իր «Չարուատար» տիտղոսին՝ Դաշնակցութեան «դեսպանն» էր այլազգիներու մօտ : Կոստիէն յետոյ երկրորդ դէմքն էր Խոյի շրջանին մէջ եւ բոլոր գործնական խնդիրները անոր վրայ կը ծանրանային :

Չարուատար Յակոբը մասնակցեց պարսկական յեղափոխութեան, որուն մէջ աչքառու ղեր կատարեց : 1908-9 թուին, նա ձեռնադրուեցաւ քահանայ եւ, թէեւ Տէր Չարուատար ծաղրանունով կը կանչէին ղինքը, բայց ան կը վարէր Արտաղ եւ Հեր դաւառներու առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը : 1914-ին ան կ'անցնի Երկիր եւ կը սպաննուի Արճեշու շրջանին մէջ :

Վերոյիշեալ երկուքը Խոյի կայանի մնայուն անդամներն էին, իսկ մենք անոր ժամանակաւոր հիւրերը : Մեզմէ մէկ քանին ուս բանակի մէջ ծառայած էին եւ տարբեր աստիճանի հասած : Ասոնց մէջ ամենէն կենսուրախը եւ Պարսկաստանի մէջ արդէն անուն հանածը Դարալաղեաղցի Խէչօն էր, որուն «Սարբազ» անունը կուտային : Անոր հետ էր Գրիշը՝ Չաւախքէն որ ուս հեծելազօրքի մէջ ենթասպայութիւնը վերջացուցած էր :

Կար նաեւ Չաւախեցի Սուրէնը՝ նոյնպէս ենթասպայ եղած էր հետեւակ զօրամասերու մէջ: Այս երեքը վաղուց եկած էին Անդրկովկասէն Պարսկաստան՝ աշխատելու Վասպուրականի սահմաններու վրայ: Իմ այն հարցումին թէ ինչո՞ւ թողած են ուրս բանակը, վիրաւորուածի պէս կը պատասխանէին.

— Ի՞նչ է, մեզ հայվան կարծեցիր, որ մեր ազգի համար նահատակութեան դործը թողած, գնանք եւ «սոխերի» (ուսների) համար մեր կեանքը զոհենք:

Այս երեքը, միեւնոյն զինուորական դաստիարակութիւնը ունենալով, աւելի սերտօրէն կապուած էին իրարու, եւ անվերջ կը վիճէին երեք տեսակի զէնքերու առաւելութեանց մասին: Երբ հասկցան թէ ես ալ թնդանօթածիդ եմ եւ սպայ, իմ հանդէպ սկսան առանձին ակնածանք տածել, հակառակ որ ես նորեկ մըն էի: Այդ հետեւանք էր իրենց զինուորական աւանդութեանց: Բայց անոնք ինձմէ շատ փորձառու էին, Հեր ու Չարեւանդ եւ Արտաղ հին հայկական դաւառներուն մէջ անոնք արդէն ճանչցուած մարդիկ էին: Ոչ միայն կուսակցական մեր դոյքերի փոխադրողներն էին ուսական սահմաններէն մինչեւ Վասպուրականի սահմանները, այլ եւ դարձած էին պատուհասը հաղորդակցութեան ճամբաները բռնող եւ երթեւեկը խանդարող աւազակներու:

Խոյր ճանապարհների հանդոյցի վրայ էր: Այդ ճամբաները կը տանէին մի կողմէ Թաւրիդ, միւս կողմէ՝ Մակուի սարտարութիւն եւ, վերջապէս, նաեւ՝ Սալմաստ: Այդ ճանապարհներու վրայ կուգային քրդական խմբեր, «ջրուեր», որոնք ճանապարհ տալու համար կամ տուրք կ'առնէին եւ կամ պարզապէս կը թալլէին անցորդները, եւ մինչեւ իսկ կառավարական պաշտօնեաներն ու փոստը: Վտանդաւոր անցքերու վրայ, կառավարութիւնը պահակներ էր դրած, բայց ասոնք ո՛չ կ'ուղէին իրենց կեանքը վտանգի ենթարկել, ոչ ալ կարողութիւնն ունէին աւազակութիւնը արդիւլելու: «Ղրուսարտար»ները կազմուած էին անվարժ ծերունիներէ, անկանոն կերպով պիտուած, անվճար եւ անօթի: Անոնք յաճախ կը խրախուսէին աւազակները՝ կողոպտելու ահաբեկուած ճամբորդները՝ ստանալով փոքր բաժին մը այդ կողոպուտէն: Այս պատճառ կը

դառնար որ ճամբորդները իրենց անվտանգութիւնը ապահովե-
լու համար սեփական պահապաններ որոնէին: Հայ ջանֆիտա-
յիները՝ վստահելի եւ յանդուգն տարր կը համարուէին, եւ անոնցմէ կը սարսափէին աւաղակներն ու անոնց ընկերակից
«ղրուսարտար»ները: Եւ այդ պատճառով ալ մեծ կարաւանները,
յաճախ պետական փոստը, պաշտօնէութիւնը, զօրքն իսկ, կը
խնդրէին Կոստիին կամ Չարուադար Յակոբին (Սալմաստի մէջ՝
Սամսոնին) տալ իրենց վստահելի պահակ-ուղեկիցներ՝ ճանա-
պարհը շարունակելու համար: Ուղեկիցները կը նշանակուէին
յանդուգն, անշահախնդիր, կարգապահ եւ դիտակից տարրերէն
եւ ընդհանրապէս բոլորի աչքը կը յառէր Խէչոյի, Սուրէնի,
Գրիշի եւ միւս ընկերներու վրայ: Ընտրեալներու մէջ կենտրո-
նական անձը Սարբաղ Խէչօն էր, որ բաղմաթիւ արկածներ ան-
ցուցած էր, բաղմաթիւ մահաբեր ընդհարումներ ունեցած՝ իր
ուղեկցութեանց ընթացքին: Ան հռչակ հանած էր իբր մէկը,
որու առաջը չի կարելի փակել, չի կարելի զայն կաշառել եւ ոչ
ալ նահանջի մատնել: Բոլորին զարմանք կը պատճառէր որ ան
իր պարտականութիւնը կը կատարէր առանց հատուցումի, ա-
ռանց նուէրի: Խէչօն անուն էր հանած աւաղակներու մէջ իբր
ամենաքաջը, իսկ Ժողովրդի մէջ՝ իբր ապահովութեան հրեշ-
տակ: Շատ հէքեաթային ու անհաւատալի սխրագործութիւն-
ներ կը պատմէին անոնց մասին, ինչ որ բնական էր այդ թուա-
կաններուն: Իրենք կը համարէին այդ ամէնը իբր զաւեշտ եւ
կ'երազէին միայն թէ երբ պիտի դայ այն օրը, երբ այլեւս
ստիպուած չլինին իրենց ժամանակը կորսնցնել պարսիկներու
ապահովութեան համար:

Մեր կայանին մէջ կար նաեւ երկրորդ եւ փոքրիկ խմբակ-
ցութիւն մըն ալ: Ասոնք ինձ նման նոր եկածներ էին Պարսկաս-
տան: Ռուս բանակի մէջ գտնուած եւ աստիճան առած՝ ասոնք
այնուհետեւ Բաղուի մէջ աշխատանքի լծուած էին, մէկ կողմէ՝
իրենց ապրուստը ապահովելու եւ միւս կողմէ՝ կուսակցական
դաստիարակութիւն առնելու: Այս խումբէն ամէնէն հսկան՝
իր մարմնով՝ կը կոչուէր Աստուր, երկրորդին անունն էր Առա-

քել, միւսինը՝ Սերոբ, մէկ ուրիշ ալ կը կրէր Չալփափախ անունը (իսկական անունը բնաւ չհասկցայ)։ Ասոնց տարբերութիւնը միւսներէն այն էր, որ ուտելիքի լաւն ու վատը կը ճանչնային, եւ Սարբազ Խէչոյի արկածները չունենալով՝ կը պատմէին Բաղուայ բանուորական ցոյցերէն եւ «կոտէյլնի մաստէրութեան» չաղ սոսիկներէն։ Դժգոհ էին որ զիրենք անմիջապէս կռուի մէջ չեն ձգած եւ կը սպասցնեն զուր տեղը։ Այդ անհամբերութիւնը դուր չէր դար «հողերան» կոստիին, որ կ'ըսէր.

— Սերոբ, Սերոբ, ո՞ւր կը շտապիս, ինչո՞ւ կը շտապիս, կամաց կ'երթաս, երկար կ'երթաս, իսկ շտապիս՝ կարճ կ'երթաս։

Շտապող հողիները զբաղեցնելու կարճ ճանապարհը դտել էր Դաշնակցական Խէչօն, որ իր անսպառ կատակներով, երգերով, ոչ ոքի ժամանակ չէր տար մտածելու։ Ժամանցը կը դարձնէր այնքան դրաւիչ, որ կարծես դիտնալը աւելորդ էր, իսկ դատելը՝ յանցանք։

— Ես լուրջ բաներու հետ դլուխ չունիմ, կ'ըսէր ան եւ ապա կ'աւելցնէր, — մենք ճամբու վրայ ենք, հանած-վարած մարդու պէս տեղ հասնինք՝ նոր կը մտածենք, եթէ չհասնինք՝ ամէն ինչ աւելորդ էր։

Այսպէս կը փակէր ան խնդիրները։ Մեր խումբը քէֆի մէջ կարծես լինէր, ամէնքս զբաղուած էինք երգով, առակով, ծիծաղով եւ զէվզէկուծեամբ։ Կարծես երկնքի թռչուններ լինէինք։

* * *

Մի օր Դաշնակցական Խէչօն հեռադիր մը ստացաւ. դէմքը շատ լրջացաւ, այլեւս նախկին Խէչօն չէր։ Բոլորն ալ անոր երեսին կը նայէին եւ լռելեայն ոտքի ելան։ Եւ Խէչօն սկսաւ հրամաններ տալ.

Մինչեւ երեկոյ պատրաստ պիտի լինիք. դուք՝ Առաքել եւ Սերոբ ձիերուն կը նայէք. դու, դառնալով ինձ, փամփուշտները կը հաշուես ու կը բաժնես ձիերու վրայ եւ խուրջիները լաւ կը կարես. իսկ Սարբազ Խէչօն դրսի դործերը կը կատարէ։

Բոլորս ալ կ'ըսենք՝ «Լսում ենք» եւ դուրս կուզանք սենեակէն: Այդ ժամանակ միայն հասկցայ որ մեր մեծաւորը Խէչօն էր եւ բոլորս ալ անոր հլու հնազանդ, կամակատարներն էինք:

Երեկոյ է. դուրս կը քաշենք ձիերը եւ հերթով մէկ շարքի վրայ կը կանգնինք՝ ձիերու սանձերէն բռնած. լուռ դուրս կուզայ Խէչօն եւ բոլորս ալ անձայն բարեւի կը կենանք: Ան կը մօտենայ ամէն մէկուս, կը նայի մեր շորերուն, մեր հրացաններուն, ձիերուն, Սարբաղ Խէչոյի ականջին բան մը կը փափսայ եւ կը նստի իր ձին, հրամայելով՝ «Նստեցէ՛ք»: Բոլորս ալ միաժամանակ կը նստինք մեր ձիերը եւ կը շարժուինք բաժան բաժան, որոշ տարածութեան վրայ: Առջեւէն կ'երթայ Սարբաղ Խէչօն. անկէ յիսուն քայլ ետքը Դաշնակցական Խէչօն, իսկ մենք կ'երթանք անոր ետեւէն, զոյգ զոյգ եւ դանդաղ քայլերով: Երբ դուրս կուզանք քաղաքէն, կը քշենք մեր ձիերը եւ այսպէս ժամերով անխօս կ'երթանք մթութեան մէջ: Կը մօտենամ կողքինիս, կը հարցնեմ թէ ո՞ւր կ'երթանք:

— Կարծեմ Սալմաստ, կը լինի սլատասխանը:

Բարձր կիրճ մըն է մեր առջեւը. Սարբաղ Խէչօն կը քաշէ ձիու սանձը եւ բան մը կ'ըսէ Դաշնակցական Խէչոյին, որ, դառնալով մեզ, կը հրամայէ՝ «Պատրա՛ստ»: Իսկոյն հրացանները կ'իջնեն մեր մէջքերէն եւ փամփուշտները կը լեցուին: Ձիերը կը շարժին դանդաղ, իսկ Սարբաղ Խէչօն մէկու մը հետ կը բարձրանայ լեռն ի վեր: Անոնք շատ հեռացած էին մեզմէ, երբ յանկարծ աղմուկ մը կը լսենք: Սրընթաց կը քշենք ձիերը եւ կը հասնինք խումբի մը, որ տասնէ աւելի մարդոցմէ բաղկացած էր: Ճանապարհները պահողներն էին որ յանկարծակիի եկած էին: Մենք կ'անցնինք, առանց կանգ առնելու, միայն Սարբաղ Խէչօն է որ անոնց հետ խօզ-պէշ(*) կ'ընէ եւ խուրջինէն արաղը հանելով՝ կը հրամցնէ անոնց: Պահակները կը վախնային Քէտայիներէն, Սարբաղ Խէչոյէն ուղղակի կը սարսափէին, իսկ ան ահա ելեր արաղ կը հրամցնէ: Քիչ մը կը սպասենք բարձունքի մը վրայ եւ երբ Սարբաղ Խէչօն կը հասնի մեզ, առաջ

(*) Խօզ-պէշ — Բարեւ եւ անուշ խօսքեր փոխանակել:

կը քշենք ձիերը, որպէսզի դեռ լոյսը չբացուած՝ հասնինք Սալմաստ:

Յողնեցուցիչ էր ճանապարհը. կ'երթայինք անընդհատ, 10 ժամ, առանց ձիերէն վար իջնելու: Երբ կը հասնինք գիւղ մը եւ ես մեռելի նման վար կ'իջնեմ ձիէն, կը նկատեմ որ միւսները յողնութեան ոչ մէկ նշան ցոյց կուտան:

— Լաւ, դու գնա՛ պառկէ, ես քու ձին կը նայեմ, կ'ըսէր Խէչօն, առանց որ ես խնդրեմ այդ իրմէ:

Մեր հասած գիւղը Սանամէրիկն էր: Անցած էինք Տղմուտի հովտէն եւ կը գտնուէինք Զոլա չայի հովիտը, որուն ջրերը կը թափին Ուրմիոյ լիճը: Թէեւ յողնած էի, բայց չհամբերեցի, ելայ տանիքը՝ տեսնելու այս նոր աշխարհը, որ առաջ Զարեւանդ, այժմս Սալմաստ կը կոչուի: Զադուշի ծոցին սեղմուած Սալմաստը գեղեցիկ է իր տեսքով եւ արդաւանդ գիւղերը իրարու կապուած են բարտիի ծառերով եւ պարտէզներով: Աւարայրի դաշտի պէս անապատ չէր երեւար:

Երկիրը կարծես հայու աշխարհ լինէր եւ անոր տիրապետողները՝ Փէտայիները: Ղալասարի կողմերէն ահա կ'երեւին երեք ձիաւորներ, որոնք զինուած օրը ցերեկով դէպի Սանամէրիկ կուգան: Ես զանոնք պետական պաշտօնեաներու տեղ կը դնեմ եւ կ'ուզեմ ներս քաշուիլ, բայց կողքիս կանգնած Սարբազ Խէչօն կը ծիծաղի եւ հեռադիտակով նայելով, կը յայտնէ որ Փոխիկը, Յակոբն ու Գդէն են ատոնք, որ դէպի մեզ կուգան: Նշաններ կ'ընէ անոնց եւ արեւէն սեւցած երեք երկաթէ մարդիկ կ'ուղղուին ուղիղ դէպի մեր տունը: Խէչօն եւ Սուրէնը, իբր հին ծանօթներ, կ'ողջագուրուին հարազատօրէն, իսկ մնացածներուս հետ՝ քաղաքավարօրէն: Եկողները ձիերէն իջնելով, մեր մօտ ճաշի կը մնան:

Փոխիկը իր քառակուսի հաստատուն ծնօտներով, երկար պեխերով, բազէի սուր աչքերով մէկ մէկ կը նայի ընկերներուն եւ անոնց հսկայ դէմքերէն ազդուած՝ բան չի գտներ ըսելու: Միայն «մաշալլահ» կ'ըսէ: Նայելով իմ «թոյսըզ» երեսիս, իմ կորացած մէջքիս (ճամբորդութենէն վէրք առած էի մէջքս ծե-

ծող չորս հրացաններէն), մռայլ դէմք մը առնելով կը դառնայ Սարբազ Խէչոյին .

— Աս եղա՞ւ. մենք երեքով պնացինք Նիկոլին, խնդրեցինք որ իրեն միանանք Երկիր անցնելու համար: Լայրդ (արժանի) չ'արեց, ըսաւ թէ քեզ պէսներ շատ կան Երկրին մէջ, դուք անպէտք էք. եւ չընդունեց մեզ: Արդա՞ր է որ այս մի բուռը տղան արժանի լինի Երկիր գնալու, իսկ մենք Երկրի դաւակ, արիւն թափած՝ անարժան լինինք: Ան կը նայէր ինծի եւ շատ բարկացած էր:

— Սասըդ (ձայնդ) կտրէ՛, մէջ ընկաւ Դաշնակցական Խէչօն, քու փորու ցաւը քեզի պահէ, այս մէկ բուռն տղան քեզ ու քու ընկերները կը կշռէ:

Ես լռեցի եւ վերջը հասկցայ հարցի էութիւնը: Սարբազը սրլաղեց (կոծկեց) վէճը, եւ հարցը փակուեցաւ առանց կռիւի:

Մանամէրիկէն երեկոյեան ճամբայ ընկանք դէպի Փայաջուկ գիւղը, ուր հասանք մէկ ժամէն եւ ինձ ու Դաշնակց. Խէչոյին տեղաւորեցին Մանասէրեանի տունը: Խէչօն ծանօթ էր այդ տանը:

— Կարապետ, այս «ինտիլիկենտոյին» մէջքը պիտի բժշկես բըմբուլ անկողնով. մէջքը վիրաւորած է կակուղ դօտի կապած չի լինելուն համար:

Մանասէրեան ընտանիքը շատ հարուստ էր: Նրանց տունը շէն էր եւ նոյն ատեն՝ կայան ինչպէս Փէտայիներու, նոյնպէս եւ վարժապետներու: Հոն մեզ տեսութեան եկան Արմենակ ԱՓտանտիլեանը, (որին Թաւրիզ հետադային թելադրեցի այս յիշողութիւնները), Գասպար Յակոբեանը եւ Երուանդ Ֆրանկեանը, որոնք վարժապետներ էին այդ գիւղը: Ամբողջ գիշերը անցաւ քէֆով եւ ուտել-խմելով: Այդ ատեն ոչ մէկուս մտքով կ'անցնէր որ հետադային պիտի հանդիպէինք նորէն եւ մտերմանայինք:

Քանի մը օրէն, երբ արդէն կազդուրուած էի, մեզ հրաման եղաւ անցնիլ Ղալասար, որ Փայաջուկին շատ մօտ էր եւ իր այգիներով անոր դրեթէ կցուած:

Մեր կեդրոնը Ղալասարն էր, ուր կ'ապրէր Նիկոլը. մեզ կանչեցին հոն: Սամսոնը, որ Սալմաստի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր, ընդունեց մեզ որպէս իր վաղեմի ծանօթները:

Նիկոլը այդ օրը վերջնական քննութեան պիտի ենթարկէր իր զինուորները: Ես եւ Կոլոտ Սարգիսը նկատուեցանք անպէտք, իբրեւ թոյլ կազմուածքի տէր մարդիկ: Մեր վիշտը անսահման էր, մենք վիրաւորուած էինք ու կ'անիծէինք մեր ծնողները, որ մեզ քիչ մը աւելի յաղթանդամ եւ առողջ չէին ստեղծած: Ընտրեալները կ'երթային հրացանաձգութեան փորձի, մենք կը հետեւէինք անոնց՝ տխուր ու տրտում: Երբ բոլորը վերջացուցած էին 400 քայլի վրայ նշան առնելը, ես ալ խնդրեցի որ ինձ թոյլ տան փորձ ընել: Բոլորն ալ ասլշած մնացին որ Նիկոլէն ալ լաւ եւ միայն Սարբաղ Խաչոյէն աւելի վատ նշան խփեցի եւ բոլոր զինուորներու մէջ երկրորդ տեղը բռնեցի: Երկու Խէչօները միջնորդեցին ինձ եւ Սարգիսին համար, բայց Նիկոլ գուրդուրանքով շոյեց մեր ուսերը եւ ըսաւ.

— Ախր, այ տղերք, դուք դեռ ջահէլ էք, ուսանող էք. ինչո՞ւ կ'ուզէք մեռնիլ մէկ փորձի համար:

Մենք նորէն խնդրեցինք Նիկոլէն, աշխատելով համոզել զինքը, ասելով որ դիմացկուն ենք. բայց անկարելի եղաւ:

— Այս կռուի համար չարժէ ձեզ դոհել. դուք դեռ ջահէլ էք եւ ասպազային դեռ մենք պէտք պիտի ունենանք ձեզ պէս ուսանողներուն:

Սարգիսը, որ յեղափոխական աւելի մեծ ցէնդ ունէր եւ ժընեւի համալսարանէն էր, համարձակօրէն ըսաւ Նիկոլին.

— Դա ի՞նչ չափանիչ է. միթէ՞ ԲԺ. Զաւրիէվը ինձնից աւելի դիմացկուն է եւ կամ ասպազայի համար անպէտք. ինչո՞ւ նրան կ'առնես խմբիդ մէջ:

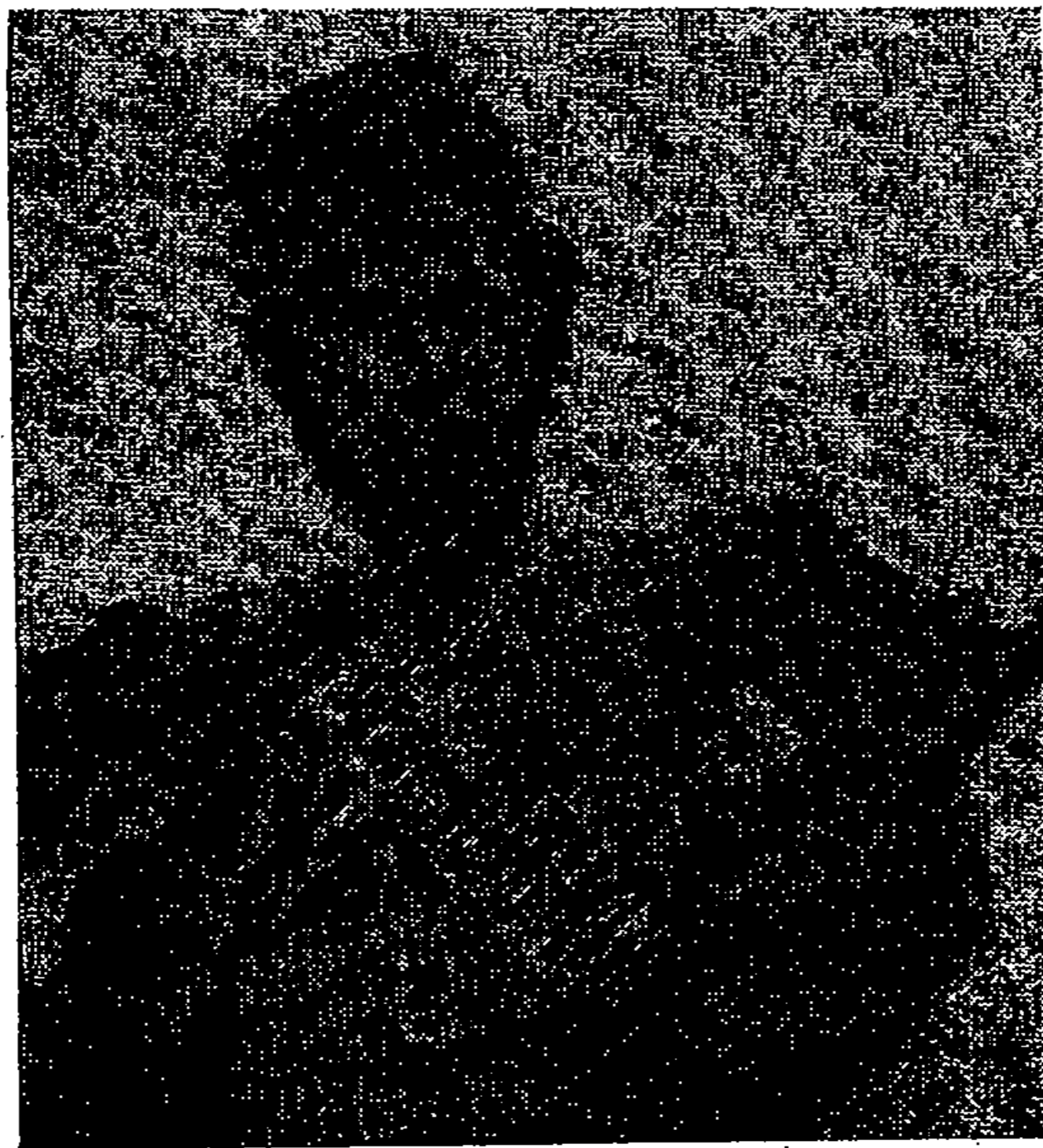
— Դու մոռանում ես, Սարգիս ջան, պատասխանեց Նիկոլը, որ եթէ նա սպաննուի, դոնէ մարդիկ պիտի զգաստանան նրա մահով. իսկ ձեր մահովը ի՞նչ պիտի շահինք:

Այս խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար խեղճ բժիշկի ներկայութեան, եւ ան ծիծաղելով կ'ըսէր ուսերէն.

— Տես, տես թէ ինչպիսի հաշիւներ կ'ընէ :

Ես կը բացատրեմ, որ ուումբեր շինելու եւ լեցնելու իբրեւ մասնագէտ՝ իմ ներկայութիւնը անհրաժեշտ է, քանի որ ինձմէ զատ միայն Սարգիսն է որ այդ գործէն կը հասկնայ: Ատկէ զատ ես ուսական բանակի սպայ եմ, հետեւաբար կարող եմ օգտակար լինել: Վերջապէս Նիկոլը կը կակղի ու կը համաձայնի վերցնել մեզ մինչեւ Վան:

ՆԻԿՈՂ—ԴՈՒՄԱՆ

* * *

Միւս օրը ճամբայ պիտի ելլենք: Գիշերը կը հաւաքուինք եկեղեցին: Տինամիթը ձեռքովս ուումբերու մէջ լեցնելու ատեն թունաւորուած էի. գլուխս կը ցաւէր, սիրտս կը խառնուէր, բայց կը վախնայի ինքզինքս հիւանդ ցոյց տալ: Սարգիսը նկատեց, բայց իմ խնդրանքին վրայ՝ լուռ մնաց: Սամսոնը եւս նկատեց որ դեղնած էի, բայց ես իրեն բացատրեցի թէ իմ բնա-

կան գոյնն էր այդ:

Դրօշակ էր դրուած սեղանի վրայ, Դաշնակցութեան դինա-
նշանը, խաչը, աւետարանը, հրացանը եւ սուրը վրան: Աղօթք
կ'ընեն, Սարգիսը ճառ կը խօսի, կը խօսի նաեւ ԲԺ. Ստեփան-
եանը: Սեղանի շուրջը հաւաքուած Փէտայիները մտախոհ եւ
տխուր կ'երեւան, անոնց ետեւ կանգնած են կիներ եւ ուրիշ
մարդիկ, որոնց աչքերէն արցունքներ կը հոսին: Լուռ են բո-
լորը եւ կարծես իրենց հայեացքներով դէպի գերեզմանատուն
կ'առաջնորդեն Փէտայիները: Թախիծով լի Փէտայիները հա-
ղորդութեան մօտեցան. տէրտէրը ինչ որ աղօթքներ կարդաց,
թէեւ ոչ ոք թերեւս կը լսէր դինք: Բայց անոր ձայնը գիշերուայ
այդ խորհրդաւոր կիսախաւարի մէջ կարծես կը տանէր մեզ դէ-
պի ուրիշ աշխարհներ: Երկի՞նքն էր թէ Տաճկահայաստանը,
որ կը քաշէր մեզ: Բոլորս ալ մէկիկ մէկիկ համբուրեցինք ա-
ւետարանը եւ դուրս ելանք Նիկոլի հրամանով: Նստեցանք
ձիերը եւ ճամբայ ելանք:

Երբ դիւղէն բաւական հեռացեր էինք, նոր միայն ես ինք-
դինքս գտայ եւ ուշադրութեամբ շուրջս նայեցայ: Խմբի առ-
ջեւէն կ'երթար Մստօն, անոր կողքէն անդնահատելի վանեցի
Աւտօն: Երկուսն ալ քաջ ծանօթ էին այդ ճամբաներուն եւ մաս-
նակցած էին բազմաթիւ կռիւներու: Մստօն քիւրդ էր եւ ժա-
մանակին եղած էր մեր կատաղի հակառակորդը, (ան նոյն իսկ
մասնակցած էր կռիւներու Նիկոլ-Դոլմանի դէմ), բայց այժմ
նոյնքան կատաղի հակառակորդ էր թուրք կառավարութեան եւ
ջերմ բարեկամ՝ Փէտայիներուն:

Անոնցմէ 50-60 քայլ հեռաւորութեան վրայ կ'երթար Դաշ-
նակցական Խէչօն, իսկ անոր ետեւէն Նիկոլը, որուն կը հետե-
ւէին Փէտայիները զոյգ զոյգ: Ամէնէն վերջը կ'երթայի ես՝
ոռամբերը բարձած իմ թամբիս, իսկ ինձմէ ետքը ամբողջ խմբի
յետնապահ Սարբազ Խէչօն:

Ճանապարհին, երբ դեռ նոր էինք Երեւանէն դուրս եկեր,
Նիկոլը ինձ ըսած էր. «Ինչ որ չգիտենք, մահ է կոչուում»: Կար-
ծեմ թէ ան սխալած էր: Մեր ձիերը առաջ կը սլանային դէպի ան-

ծանօթը, իսկ մեր մտքերը դէպի վաղուան անորոշութիւնը. ատոր մէջ կար խորհրդաւոր ահարկութիւն մը որ դրաւիչ էր միաժամանակ ու արբեցնող. անծանօթը քաղցր էր ու թանգ, որքան ինքը՝ կեանքը: Ի՞նչ փոյթ թէ Ղալասարի մէջ մնացող կիները՝ արտասուքը աչքերուն՝ մահ կ'անուանէին այդ:

Խումբը կը շարժուէր մերթ սրընթաց, մերթ դանդաղ քայլերով, անծանօթ լեռներու եւ ձորերու միջով: Բոլորն ալ լուռ էին, խօսիլը արգիւտուած էր, միայն ձիերն էին որ կը խանդարէին դիչերային լուսութիւնը: Լուսաբացը մօտ էր, երբ բարձրացանք սահմանի մէկ մեծ լեռը(*), որուն գոգաւոր մէկ վայրին մէջ վար իջանք ձիերէն: Մեր ցերեկուայ կայանն էր այդ: Արագօրէն թուլցուցինք ձիերու ղօլանները (փորակապերը), քանդեցինք պոչերը, շիւքինք անոնց աչքերը, անոնց բաշերէն քանի մը անգամ քաշեցինք, վար իջեցուցինք խուրջիները, եւ ես ու ընկերս սկսանք ձիերը ման ածել, որպէսզի քրտինքները պաղին: Միւսները լռելեայն բարձրացան եւ գրաւեցին չորս դիրքեր, մեզ պահպանելու համար վերեւէն: Միայն Նիկոլն ու Չաւրիէվը՝ նստած խուրջիներու շեղջին մէջ՝ կը նիրհէին: Երբ ձիերը հանգստացան, չուաններով կապեցինք զանոնք գետնին, որ քիչ մը արածեն. յետոյ խուրջիներէն փշրուած դարի տուինք անոնց: Նիկոլ առաջարկեց որ մենք անպայման քնանանք: Մստօն արդէն անուշ կը ննջէր:

— Տեսէք, այս վայրենին ինչպէ՛ս կը քնէ ջուրերու մէջ, ըսաւ Չաւրիէվը:

Բայց այնքան յոգնած էինք որ, թէեւ ձիւնի ջուրը մեր տակն էր բռնած, մենք եւս քնացանք:

Կէսօր չեղած՝ մեզ արթնցուցին: Ելանք դիրքերը բռնելու, միւսները վար իջան հանգստանալու: Հեռու դիւղերու ոչխարները մօտեցան մեզ. հովիւը վախցած ուղեց փախչիլ, երբ մեզ տեսաւ, բայց մենք հանգստացուցինք զինքը:

Դեռ մութը չէր ինկած երբ նորէն նստեցանք ձիերը եւ շարունակեցինք մեր ճամբան, թէեւ քիւրտ Մստօն մեզ զգուշացուց որ միւս օր կռիւ կը լինի եթէ այժմ առաջ երթանք: «Էջ նստե-

(*) (Առաուլն էր):

լը մէկ ամօթ, իջնելը երկու», ըսաւ Նիկոլը եւ հրամայեց առաջ շարժիլ նոյն լռութեամբ ու կարգով:

Շուտով կը մօտենանք սահմանին: Լեռներէն կ'իջնենք անդունդը. կ'անցնինք կաժաններով ուր մարդիկ ձիերով դժուարութեամբ կը շարժուին: Բարեբաղդաբար ոչ ոք անդունդը ինկաւ, միայն Սերոբն էր կարծեմ, որ հազիւ ազատեցաւ Սարբաղ Խէչոյի շնորհիւ: Երբ սահմանային պահակներու մօտերքը հասանք, Նիկոլը հրամայեց հրացանները պատրաստ պահել եւ ձիերէն վար իջնել: Ձիերու բաշերէն բռնած ժայռերու միջով վեր կը բարձրանանք: Հետուէն ձայներ եւ շներու հաջոց կը լսուի. մենք կը շեղուինք դէպի աջ ու ձախ՝ այդ ձայներուն համեմատ, կը բարձրանանք լեռը, նորէն կ'իջնենք մինչեւ որ կը հասնինք ամենաբարձր դադաթը, որու լանջերով սրընթաց կ'երթանք: Կը լսուի հրացանի մէկ երկու ձայն: Արդեօք մեզ նկատած են թէ պատահմունք է:

Մենք կը շարունակենք մեր ճամբան խոր ձորի միջով, որը երկուսի կը ճիւղաւորուի: Անոնցմէ մէկուն մէջ դադար կ'առնենք ու կը տեղաւորենք մեր ձիերը: Արշալոյս է արդէն: Վեց դիրք ենք բռնած, ամէնէն բարձր դիրքին մէջ կը դանուի Նիկոլը. ինձ բաժին է ինկած պաշտպանել ձորի բերանը Գրիշի եւ Սուրէնի հետ: Մեր դիմացն են Շամախեցի Սերոբը, Սարբաղ Խէչօն եւ փոքրիկ Սարգիսը. անոնցմէ վերեւ դիրք բռնած են Դաշնակցական Խէչօն, Առաքելը եւ երրորդ զինուոր մը, որուն անունը չեմ յիշեր. անոնց դիմացը, մեր վերեւ, Աւսօն ու Խոյեցի Խէչօն, իսկ անոնցմէ բարձր Նիկոլը, Մստօն, ԲԺ. Զաւրիէվը եւ Թադոսը:

Կողքէս կախած խանչալի փոխարէն ունէի փոքրիկ զինուորական բահ մը: Ուղեցի օդտուիլ զինուորական դասէս, քնելէս առաջ ինձ համար խրամատ մը փորեցի, որ պառկելու յարմար դիրք մը եղաւ: Բահէս օդտուեցան Գրիշան եւ Սուրէնը եւս: Ժամ մը ետք մենք արդէն պատրաստ էինք քնանալու: Գրիշը հսկեց, իսկ երկուքս քնացանք:

Երբ Գրիշը արթնցուց մեզ, տեսանք մեր դիմաց, ժայռերու մէջ, մարդիկ, ձիաւորներ, առաջ եկող խումբեր. սրտատրոփ կը սպասէինք թէ ինչ պիտի լինի: Դժուար է բացատրել այն

տարօրինակ յուզումը դոր մարդ կ'ունենայ առաջին անգամ, թշնամիէն պաշարուած ըլլալու ատեն: Կուրծքդ հեւիհեւ կ'ելլէ կ'իջնէ, կ'ուզես վայրկեան մը առաջ վազել եւ խփել կամ խփուել: Բայց Նիկոլէն հրաման չկար, թէեւ թշնամին արդէն 400-200 քայլի վրայ էր մեր դիրքէն: Վերջապէս վերեւէն լսուեցաւ քրդերու աղմուկը եւ համազարկեր տեղացին: Չորս կողմէն սկսան դործել հրացանները, կը դործէր նաեւ իմ հրացանը: Աւելի հանգիստ դարձայ, կարծես հողիիս յուզումը դնաց առաջին դնդակիս հետ:

Կռիւր սաստիկ տաքցաւ մեր եւ Սարբազ Խէչօի դիրքերուն առջեւ: Թշնամին կ'ուղէր մեզ ոչնչացնել՝ դրաւելու համար մեր դիրքերը, որպէսզի կարենայ մտնել ձորը եւ խլել մեր ձիերը: Թշնամին լեռներէն վար կը թափուէր եւ արդէն 100 քայլի վրայ էր. անոնցմէ ոմանք մեր ձիերուն մօտեցած են, ոմանք ալ մեր քարերուն տակն են: Սուրէնը կը հանէ իր տասնոցը, դուրս կը թռչի իր խրամատէն եւ դնդակներով կը փախցնէ մեզ մօտեցած քրդերը: Մեր բոլոր դիրքերէն կատաղի կրակ կը տեղայ յարձակողներու վրայ, որոնք ետ կը քաշուին ձորի միւս երեսը կը շարունակեն կրակել քարերու ետեւէն: Կը թուի թէ վախցած են. մենք մեզ յաղթող կը զգանք. Գրիշան երգել կը սկսի եւ բոլորս ալ կը ձայնակցինք: Երգը մեր դիրքէն կ'անցնի վերեւի դիրքերը: Սակայն Սերօբի կողմէն երգի ձայն չենք լսեր. անոր քունքին դնդակ է դպած, եւ քարին յենուած, հրացանը բռնած ուղիղ, այդպէս ալ մնացած է, կարծես ողջ է: Այդ դիրքով մեռնիլը մեզ օգտակար էր, որովհետեւ թշնամին շարունակ նշան կը բռնէր անոր վրայ եւ կը դարմանար որ վար չէր իյնար: Բաղմաթիւ դնդակներ կը դպչին անոր, բայց ապարդիւն: Թշնամիի ուշադրութիւնը կը սեւեռուի անոր վրայ:

Կէսօրէն վերջ նորէն մէկ ուժեղ յարձակում եղաւ մեր դիրքերուն վրայ, բայց որովհետեւ վերեւի դիրքերը խիստ համազարկերով չէին թողեր որ թշնամին մօտենայ մեր դիրքերուն, այս յարձակումն ալ անյաջող անցաւ: Կարողացան միայն երկու ձի խլել մեզմէ: Ժամը 3-ին, զինուորական փողեր հնչեցին. մեր վերեւի դիրքերը դժոխային կրակ կուտային, բայց մենք չէինք դիտեր թէ ինչ կը կատարուի հոն, եւ այդ վախ կը

պատճառէր մեղ: Աւտօն եկաւ անցաւ մեր մօտով ջուր տանելու. անկէ հասկցանք որ հոն կուիւ կայ: «Բայց ոչինչ չկայ», աւելցուց ան: Մօսին հրացաններու ձայնը մեղ կը մխիթարէր. դիտէինք որ մերոնք դեռ ողջ են եւ որ մենք պիտի յաղթենք: Մերոնք վերջապէս կը կանգնեցնեն թշնամիին կատաղի յարձակումը, բայց խեղճ Աւտօն, որ ուղած էր մեղ հանգստացնել, վերադարձին կ'իյնայ Նիկոլի դիրքին մէջ, Չաւրիէվի կողքին, մահացու դնդակ մը առնելով իր կողքէն:

Վերջալոյս է արդէն: Կ'ուրախանանք որ մութը կ'իյնայ. մութի մէջ ի՞նչ կարող է ընել թշնամին: Երբ մութը բոլորովին ինկաւ, ամէն ինչ լռեց: Մեր վերեւի դիրքերուն մէջ մեր ընկերները սպաննուեցա՞ն թէ թշնամին փախաւ, չենք գիտեր: Քիւրտ Մստօն կուզայ մեր դիրքը եւ Սարգսի կողմէն կը պատուիրէ որ երկու հոգի մնանք միայն ձորի բերանը եւ հատ հատ կրակենք թշնամին մոլորեցնելու համար: Ես եւ Գրիշը կը մնանք մեր դիրքին մէջ եւ մէկ մէկ կը կրակենք. ես կը փորձեմ ոռւմբ մը գլորել ժայռէն վար, բայց ոռւմբը չի պայթիր: Մինչ այդ մեր ընկերները կը հաւաքուէին ձորի ծայրը: Վերջապէս մենք եւս կը քաշուինք ու կը նստինք մեր ձիերը, զգուշութեամբ մօտենալով մեղի ցոյց տրուած տեղը: Կը վախնայի թէ մեր ընկերները արդէն բոլորը դացած ըլլան. բայց անոնք հոն էին, ստուերի մէջ, թէեւ քշուոր, հազիւ 10 հոգի: Քիչ մըն ալ հոն մնացինք, բայց Մստօն կը շտապեցնէր վայրկեան առաջ դուրս դալու այդ դուբէն: Չկային ոչ Նիկոլը, ոչ Չաւրիէվը, ոչ Թադոսը եւ ոչ Խէչօները. դիտէինք որ Սերոբը մեռած էր, բայց Աւտօի մասին դեռ լուր չունէինք: Վեր կը բարձրանանք զառիվերէ մը. եթէ ցորեկ ըլլար, դուցէ չհամարձակէինք ձիերը քշել այդ անդունդներու վրայով: Կը հասնինք լերան գագաթը, ուր մարդիկ կան. ոմանք միամտարբար ուրախացած՝ «Դուման, Խէչօ» կը կանչեն: Ես, Սուրէնը եւ Մստօն, որ հազիւ 30 քայլ հեռու էինք, հասկցանք որ մեր առջեւ թըշնամին է: Անոնք ալ յանկարծակիի եկան եւ շմեցան երբ մենք ատրճանակները քաշեցինք: Լսուեցան «Լօ, լօ, Փէտայան» գոչումները եւ հարիւրաւոր հրացաններ բացուեցան գիշերուան մութին մէջ: Մենք կը ձեղքէինք շղթան հետեւելով Մստօին,

գնդակները կուգային ամէն կողմէ, գնդակ մը դպաւ ձիուս պուտին, ուրիշ մըն ալ Առաքելի ձիուն, որ ետեւի ոտքերուն վրայ բարձրացաւ եւ գետին ինկաւ Առաքելի հետ: Ան իմ առջեւն էր, քիչ մը կանգ առի, Առաքելը բռնեց իմ ձիուս պոչէն եւ նորէն սրընթաց առաջ անցանք ու հասանք տղոց. թշնամիէն բաւական հեռու էինք արդէն: Առաքելը բարձրացաւ ձիուս քամակը: Մստօն առջեւէն, Սարգիսը կողքիս, առաջ կ'երթայինք: Յանկարծ երկու Խէչօները հրաշքի նման դուրս եկան մեր առջեւ. նախ կարծեցինք թէ թշնամի են եւ ուղեցինք կրակել, բայց Սարբաղի ձայնէն ճանչցանք զինքը: Խէչօները միացան մեզ եւ շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Կը նկատենք որ ստուերին մէջ սեւին կուտան ինչ որ շարժումներ: Թշնամի պիտի լինի: Չայներս կտրած կ'երթայինք դէպի ստուերը: Երբ կը մօտենանք, կը հարցնեն մեզ թուրքերէն, թէ ո՞վքեր ենք: Մենք կը պատասխանենք քրդերէն: Չդուշացան կրակելէ, իսկ երբ 200 քայլ հեռացանք, համադարկ բացին մեր վրայ: Այդ վայրկեանին կ'անցնէինք առուի մը վրայով: Երբ ձիս ցատկեց, Առաքելը վար ինկաւ՝ զիս ալ քաշելով իր ետեւէն, բայց ես ամուր բռնած էի ձիուս բաշէն եւ կախուած կը մնայի օդին մէջ՝ դլուխս ներքեւ եւ ոտքերս վերեւ: Իմ հրացանը ձեռքէս ինկած էր գետին: Տեսայ որ Առաքելը մօտեցաւ ինծի, բայց փոխանակ զիս բարձրացնելու եւ դնելու իմ ձիու մէջքին, վերցուց իմ հրացանը եւ հեռացաւ, թողնելով զիս կախուած: Չիս դլուխը դարձուց դէպի թշնամին եւ այն կողմը կ'երթար: Գնդակները կը սուրան: Ես յուսահատ «Առաքել» կը պոռամ: Յանկարծ ձիաւոր մը կը հասնի ինծի եւ, գետին ցատկելով, զիս կը շտկէ իմ ձիու վրայ, թշնամիին աչքին առջեւ: Մենք կը սլանանք դէպի ընկերները, որոնք մեզ կը սպասեն, դանդաղեցնելով իրենց ընթացքը: Այդ ձիաւորը Սարբաղ Խէչօն էր:

Մեր փոքրիկ խումբը կ'ուղէ առաջ շարժուիլ. «Առաքելը կրնայ թշնամու ձեռքը իյնալ», կ'ըսեմ ընկերներուս եւ կ'առաջարկեմ սպասել: Այդ վայրկեանին յանկարծ կը տեսնեմ Առաքելը՝ նստած Սարգսի դաւակին: Չարմանքս եւ ցասումս իրար խառնած՝ մի գէշ հայհոյանք կուտամ եւ, ատրճանակս հանած՝

կը պոռամ անոր վրայ .

— Քու հրացանը կորսնցուցած իմս կ'առնես եւ ինծի ձգած՝ Սարգսի գաւակը կ'ելլես : Տո՛ւր իմ հրացանս եւ իջիր ձիէն , եթէ ոչ շան սատակ կ'ընեմ :

Առաքելը խեղճացած , հրացանս ինձ տուաւ , բայց չիջաւ ձիէն , Սարգիսն արգիլեց : Սարբաղ Խէչօն այս աղմուկին վրայ մօտեցաւ մեզ , ըսելով , որ յետոյ կը տեսնենք այդ խնդիրը :

Մըստօն առաջ ձգած՝ ձիերու ընթացքը արագացուցինք , կրակի ու դնդակի տակ , եւ առաջ շարժուեցանք :

Մեր առաջ շներու հաջոց եւ մարդոց դռոււմ-դոչոււմ կը լսուէին : Մենք կ'երթայինք ճամբով մը որ կը տանէր Կոթուր , որով արդէն անցած էինք թուրքաց սահմանը եւ մտած Պարսկաստան : Հոն մտնելն ալ վտանգաւոր էր , ուստի լեռ մը կը բարձրանանք եւ կը շարունակենք ձիերը քշել ամենայն արագութեամբ , եւ մինչեւ լուսնալը այդպէս կը քշենք եւ կը հասնինք մի այլ լեռան կատարը : Մտօն կը կանդնի եւ մեզ կը յայտնէ որ այլեւս վտանգն անցած է : Կ'իջնենք ձիերէն որ ջարդուած եւ ուժասպառ են եղած : Իմ ձին քրտինքի եւ արիւնի մէջ կը լողայ , եւ իմ սիրտը շատ ու շատ կը ցաւէր անոր համար : Բաց վէրքին կը նայէի եւ աչքիս առջեւ կուգային Սերոբի ծակուած քունքերը , Առաքելի արձանացած ձին , որ դետին տասլալուեցաւ , եւ ինքն՝ Առաքելը՝ որ իմ ձիու պոչը բռնած էր , եւ կը վազէինք կրակներու մէջ : Յիշեցի զիս այս վիրաւոր ձիու թամբէն կախուած , ոտքերս վերեւ , դլուխս ներքեւ , կ'երթայի դէպի թշնամին եւ , վերջապէս իմ փրկութիւնս , Սարբաղ Խէչոյի շնորհիւ : Այս իրականութեանց կրկնութիւնը ինձ չափազանց յուզեցին : Ես ձգեցի ձիս եւ գնացի դէպի տղաները : Անոնք նստած հաց կ'ուտէին , իսկ Առաքելը գլուխը ձեռներու մէջ առած՝ կը մտածէր : Կատաղած՝ անոր այնպիսի լիրբ հայհոյանք մը տուի որ բնաւ բերանս չէի առած :

— Ի՞նչ կ'ուզես , ախպէր , ես շփոթուած էի . ինչ որ կ'ուզես ըրէ : Այնպիսի վհատութեամբ մը պատասխանեց , որ ես ինքս ինձմէ ամչեցայ :

Սարբաղ Խէչօն իմ փաստաբանն էր դարձած , եղելութիւնը կը պատմէր , իսկ լայնախոհ Սարգիսը կ'ըսէր .

— Հասկացանք, ալ մի պատմէ, տղան շփոթուել է:

Մեծ Խէչօն երկուսիս ալ հայհոյեց, իսկ Մստօն, տեսնելով որ կռիւ կրնայ ծագիլ, քրդերէն Նիկոլ Դուժանի երդը սկսեց եւ այս վէճը այսպիսով մարեց: Ամէնքը անօթի էին: Հաց կերան եւ կշտացան: Իմ ձին, վիրաւոր, չէր ուղեր ուտել: Ես յուղուած էի եւ նոյնպէս ախորժակ չունէի: Կարծեմ մէկն ալ կար որ չկերաւ, այդ Առաքելն էր:

Հեռուն կ'երեւար Սալմաստի հովիտը. մենք ապահով էինք: Բայց այս կռիւէն վերջ անյարմար էր ցորեկով իջնել: Վիրաւոր ձիեր կային, ուստի մենք դանդաղօրէն եւ հետիոտն ճամբայ ընկանք, եւ դիչերը հասանք Սանամէրիկ: Ճանապարհին մենք իրարու հետ չէինք խօսիր. ամէն մէկը իր մտածումն ունէր, բայց մի մտածում ընդհանուր էր ամէնքին՝ ունէինք 17 հոգի եւ 17 ձի, իսկ այժմ 11 հոգի եւ 10 ձի է մնացած: Ո՞ւր են մնացած 6 հոգինք եւ 7 ձիերը: Հաստատ էր Սերորի եւ Աւտոյի սպաննուիլը, անոնց ղէնքերը առնելով, նոյն վիճակին մէջ թողուցած էինք իրենց այն դիրքերուն մէջ, ուր ինկած էին: Հաստատ էր նոյնպէս մի ձիու սպաննուիլը եւ երկու ձիու թշնամու ձեռք անցնիլը՝ առաջին յարձակման իսկ: Բայց ի՞նչ եղան երեք ձիերը, դոր թաղոսը տարաւ իրենց դիրքերի տակ: Ի՞նչ եղան մեր խմբապետը՝ Նիկոլ Դուժանը, անոր օգնականը թաղոսը եւ Բժիշկ Զաւրիէվը:

Երեք Խէչօներ (Սարբաղը, Դաշնակցական Խէչօն եւ Սէյդաւարցին) դնացած էին Նիկոլ Դուժանի դիրքը, բայց այնտեղ գտած էին զօրքեր, որոնք ղնդակներով ընդունած էին զիրենք: Անոնք հազիւ մահուրնէ ազատած էին: Ո՞ւր էին Նիկոլը եւ միւսները. սպաննուած էին, թէ ողջ՝ կը դիմադրէին թշնամուն, մեզմէ անջատուած: Այս մտքերը զիս կը տանջէին: Քանի կը մօտենայինք Սալմաստին, այնքան կ'աւելնար տղաներու անհանգստութիւնը:

— Ի՞նչ կը լինի մեր կացութիւնը, եթէ վաղը լուր գայ թէ Նիկոլը հասած է Վասպուրական, կ'ըսէր Գրիշը:

— Այդպիսի հրաշք մը չի կրնար պատահիլ, կը պատասխա-

նէր Սուրէնը:

— Ինչո՞ւ չէ. ե՞րբ լսած ես որ ան ճամբու կէսէն յետ դառնայ: Մենք ամէնքս ալ դաւաճանէն ցած եւ սատկելու արժանի ենք:

— Թող մենք դաւաճան համարուինք, միայն թէ ան ողջ լինի, կ'ըսէր Մեծ Խէչօն:

— Թէ որ ողջ է, ես կասկած չունիմ, կը հաւաստիացնէր Սարբաղ Խէչօն:

— Ինչո՞ւ այդպէս կը կարծես, չէ՞ որ մտանք դիրքերը եւ դանոնք չգտանք:

— Մթնշաղին էր, որ անոնց դիրքի վրայ սաստիկ կռիւ կար. երբ դանոնք կտրեցին մեղմէ, կռիւը կը շարունակուէր: Գիշերը եկաւ, անոնց հրացաններու ձայները խրոթ կտրուեցան: Ահա այդ ատենն էր որ մենք դանոնք որոնելու դացինք եւ պատահեցինք թշնամուն: Ուրեմն անոնք կորսուած են: Յետոյ, երբ մենք կը հեռանայինք, ես շատ հեռուն լսեցի մոսինի ձայներ եւ կարծես թէ կռիւը կը շարունակուէր. ուրեմն անոնք պատահած են արդելքի եւ ճամբայ բացած: Համոզուած եմ որ Նիկոլ սպաննուած չէ, ան ողջ է:

Այս ենթադրութիւններով մենք նորէն մտանք Սանամէրիկ: Չարմանք, ուրախութիւն, տրտմութիւն ու վախ կար բոլորիս աչքերուն մէջ: Մեզ այնպէս ընդունեցին, կարծես անծանօթներ էինք, կարծես զոհաբերութիւնից փախած մատաղցու եղներ լինէինք: Հարց ու փորձ չէին ըներ, մենք ալ, քիթերնիս կախած, բան չէինք ըսեր: Բայց ահա եկաւ, կուրծքը դուրս նետած, երեսը մթնած, խոժոռադէմ Փոխիկը իր համահարդներով: Ես կը կարծէի թէ քանի մը օր առաջ եղած անախորժ խօսակցութիւններէն յետոյ, երբ ան քէն պահած էր Խէչոյէն եւ Նիկոլէն, պիտի չարախնդրութեամբ մեզ վիրաւորէ. բայց բոլորովին հակառակը պատահեց. այդ մարդը իմ աչքը մտաւ եւ ես անոր մէջ տեսայ անտաշ մեծութիւն մը:

— Ախպէր Խէչօ ջան, տղերք ջան, ձեր ուխտ ընդունական լինի, ձեր չարչարանք ընդունական, որ այս չորս օրերը քու շեցիք. դուք տխուր կ'երեւնաք, ես ալ տխուր եմ, ինչ որ ե-

դած է, եղած է, մտածելն այժմ աւելորդ է: Դուք բարով եկած էք եւ իմ աչքին վրայ եկած էք:

Այս խօսքերը կարծես սառույցը կոտրեց եւ անոր տակէն զուլալ աղբիւր մը ցայտեց: Դաշնակցական Խէչօն ընկաւ Փոխիկի վիզն եւ, անոր «Ախպէր Չան» ըսելով, սկսաւ համբուրել, իսկ Փոխիկ կ'ըսէր.

— Լսեցի եկած էք, եւ պակաս էք եկած, իմ սիրելի Աւդոն ալ ձեզի հետ չէ. եկայ մի հարցումով միայն թէ՛ կրնա՞մ օգտակար լինել չվերադարձողներուն:

Այս լեռնական մարդը մեզի գրաւած էր, մեր համակրութիւնը վաստկած էր: Ան իմ աչքին դարձաւ լերան ծեփոն մը, զոր թէեւ ուտելը դժուար էր, բայց համն ու հոտը անմահական էին:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԽՈՅ Կ'ԵՐԹԱՄ ԵՒ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻՄ ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻՆ.
ԿՈՒՈՒԻ ՏՊԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.
ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ԽՄԲԻ ՀԱԻԱՔՈՒՄԸ.
ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻԻ ԿԱՐԾԻՔԸ ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.

ԽՈՅԻՑ ԹԱԴԵՒ ՎԱՆՔ.
ԲԺԻՇԿ ՌՈՒԲԵՆ.
ՎԱՐԴԱՆ ՇԱՀՊԱԶ.

Նոյն գիշերը սուրհանդակ եկաւ Ղալասարէն: Սամսոնը իր մօտ կը կանչէր Սարգիսը, Դաշնակցական Խէչօն եւ մնացածները, իսկ Սարբաղ Խէչոյին եւ ինձ՝ կը հրահանգէր անմիջապէս անցնիլ Խոյ: Սարգսի եւ իր ընկերներու գործը դիւրին էր. միայն մի քանի քիլոմէթր ճամբայ ունէին կտրելիք. որքան էլ յոգնած ու ջարդուած լինէին, կրնային այդ տեղափոխութիւնը դիւրութեամբ ընել: Իմ եւ Սարբաղի ճամբան երկար էր, աչքս վախցած էր այն յոգնեցուցիչ վազքէն որուն ենթարկուած էի քանի մը շաբաթ առաջ:

— Քու ձին վիրաւոր, իմս հալէ ինկած, — դարձաւ ինձ Սարբաղը, — գոնէ գրէր թէ ինչո՞ւ անմիջապէս պիտի մեկնինք ... Փոխիկ ջան, երկու թարմ ձի կրնա՞ս մեզ տրամադրել եւ մեր ձիերը բժշկել մինչեւ մեր վերադառնալը:

— Այդ ալ խօսք է, իմ աչքի վրայ, պատասխանեց Փոխիկը

եւ պատուիրեց Գրէին եւ Սահակին, որոնք ասորի էին, որ երկու ձի պատրաստեն մեզ համար:

— Որ այդպէս է, մենք պէտք է քիչ մը քնենք: Երկու ժամէն աւելի չթողնիք քնելու: Արշալոյսին «գեատուկ»ն անցած պիտի լինինք:

Դեռ մութն էր երբ արդէն ձիերու վրան ենք: Գրէ եւ Սահակ եկած են մեզ ուղեկցելու մինչեւ «գեատուկ»: Այդ Փոխիկի փափկանկատութիւնն է: Սահակի քիթը մեծ է, կուռազան խոյի կերպարանք կուտայ անոր դէմքին. Գրէի վիզը կարծ է եւ անոր թիկնեղ մարմինը նման է ամուր կոճղի մը զոր անհրնարին է կոտրել: Երկուսն ալ սահուն կը խօսին հայերէնը եւ բնաւ չես կարծեր թէ անոնք մեզմէ չեն: Արդէն ժամանակ ալ չկար անոնց հետ խօսելու, որովհետեւ անոնք մեզմէ առաջ կ'երթային, իսկ մենք անոնց ետեւէն հաղիւ կը հասնէինք, այնքան յոգնած էինք: Արշալոյսին անցած էինք վտանգաւոր կէտը եւ կանգնած «գեատուկ»ի դլխին: Համբուրուելով, մենք իրարմէ բաժնուեցանք: Այդ բաժանումը վերջնական եղաւ. մի երկու շաբաթէն անոնք պիտի թողնէին ընդմիջտ այս աշխարհը: Ոչ իրենք եւ ոչ մենք կը նախատեսէինք թէ պիտի սպաննուէին Փոխիկին հետ: Այդ մասին յետոյ կը պատմենք:

Արեւի տակ կը կտրենք ճամբան: Սարբաղ Խէչօն կարծես ճամբաների հակիչը լինի, պատահողին քէֆը-հալը կը հարցնէ, անուշ խօսք մը կ'ըսէ: Ես անոր փոքրաւորի դերի մէջն եմ, հարսի պէս կը լռեմ, ժպիտ մը կ'ընեմ եւ Սարբաղի ետեւէն կ'երթամ: Արդէն Խոյի փողոցներու մէջն ենք: Կը բանանք «մեր տանը» դուռը եւ ներս կը մտնենք:

Բայց ի՞նչ տեսնենք... Սանդուխների դլխին կանգնած է Թադոսը: Ան երբոր մեզ տեսաւ, կարծես միւս աշխարհէն փախած ուրուական մը տեսաւ: Չարհուրելի աղմուկ մը հանեց եւ ներս վաղեց սենեակը. մենք ալ՝ անոր ետեւէն: Հոն տեսանք բժիշկ Չաւրիէվը, որ ոտքի ելած էր մեզ դիմաւորելու համար, տեսանք Նիկոլ-Դումանը որ անկողնին մէջ երկնցած էր հանդիստ դէմքով: Չաւրիէվ, Թադոս, կորսուածը դտածի նման, մեզ կը համբուրէին, իսկ Նիկոլ՝ ձեռքը մեկնած, կը հրաւիրէր մեզ նստելու իր կողքին:

Թաղոսն ու Սարրազը այնքան զգածուած էին, որ միմեանց պատմելէն չէին յագենար: Այդ լաւ էր, քանի որ Չաւրիէվ հայերէն չէր կրնար խօսիլ. Նիկոլ արդէն չէր ուզեր խօսիլ, եւ ալ այնքան յոգնած էի ու այնքան երջանիկ, որ խօսելու կարիքը բնաւ չէի զգար: Լուռ կը լսէի Թաղոսի պատմածները եւ կը հասկնայի թէ ինչպէս ազատած էին ստոյգ մահէ եւ ընկած Խոյ:

— Երեկոյեան յարձակումը մեր դիրքին վրայ եղած էր կանոնաւոր զօրքի կողմէ. այդ յարձակման ատեն իլեցին մեր ձիերը, որ դիրքերու տակն էինք կապած. մեզ կտրեցին միւս դիրքերէն եւ ամրացան 50-100 քայլ հեռաւորութեան վրայ: Կը գոռային՝ «Թաւիւմ»: Աւդոն վաղուց սպաննուած էր եւ մենք երեքով անկարող էինք դիմանալ վայրկեան առ վայրկեան ուժեղացող թշնամիին: Մութին՝ չորս կողմէն յարձակուեցին եւ մենք իրար խառնուեցանք: Հրացանները մեր ուսերուն՝ կը կոռէինք տասնոցներով: Նիկոլը յանկարծ կանչեց՝ «դա մնոյու» (հետեւեցէք ինձի) եւ դուրս թռաւ դիրքէն, մենք ալ անոր ետեւէն: Այնքան յանկարծակի հարուածեց, որ իր կրակի տակ ճամբայ բացուեցաւ եւ մենք՝ ժայռերէն ցատկուտելով, շղթայէն անցանք եւ, լեռն ի վար վաղելով, հասանք ձորը: Ժայռի մը ճեղքին մէջ զիրար դտանք եւ Նիկոլը պատուիրեց՝ որ «այլեւս ոչ մի պայթում եւ ոչ մի հրացանի ձայն. այս ձորով եւ այս ջրերու հոսանքին ուղղութեամբ արագ շարժուեցէք, ճամբայ լինի թէ չլինի, եւ ոչ մի բանի ուշադրութիւն մի դարձնէք»: Երկու ժամ արագութեամբ շարժուեցանք առաջ եւ ապա կանգ առինք: Նիկոլը մեզ ըսաւ՝ որ կամ Պարսկաստան ենք, կամ անոր սահմանին մօտերը: Իեւ հրացանի ձայն կուգար մեր կողմի տեղէն, բայց մեզ հետասանդող չկար:

Ամբողջ գիշերը կրիայի քայլերով առաջ դացինք եւ արշալոյսին ինկանք մեծ ճամբու մը վրայ, բայց այլեւս ոյժ չկար քալելու, հիւանդացած էինք: Անցորդներէն էչ մը վարձեցինք եւ վերջապէս մեզ ձգեցինք այստեղ: Այժմս՝ Սարրազ ջան, դու ըսէ թէ ինչ պատահեցաւ ձեզի հետ: Պարրազը ծոծրակը քերեց եւ ըսաւ.

«Բիղ է՛սկի սարբաղ աք, բիղ համ սըչարաք, համ կաչարաք»
(Մենք հին զինուոր ենք, թէ՛ կ'աղտոտենք, թէ կը փախչինք) :

Ծիծաղը բռնեց բոլորիսս նոյն իսկ Նիկոլը սրտանց կը ծիծաղէր պարսկական այս առածին վրայ, իսկ ԲԺ. Չաւրիէվ կը հարցնէր. — Ի՞նչ, ի՞նչ ըսաւ :

Սարբաղը մանրամասնութեամբ պատմեց բոլոր անցուղարձը, նոյն իսկ չմոռնալով իմ եւ Առաքելի միջեւ անցածը, ինչ որ պատճառ եղաւ Նիկոլէն կորդելու խօսք մը, աւելի շուտ՝ հայհոյանք մը Առաքելի հասցէին : Թաղոսի եւ Սարբաղի պատմածներով, մեր կռուի ամբողջ պատկերը ամբողջացած էր եւ Նիկոլ զոհունակութեամբ ասաց .

— Ես չէի կարծեր որ այսքան թեթեւ պիտի աղատինք : Երկու մարդ եւ հինգ ձի այս փոթորիկին՝ շատ մեծ կորուստ չէ :

Ես պապանձուածի նման կը լսէի : Չվիտեմ ինչո՞ւ, ես այ խօսեցայ .

— Կը յիշեմ Սերոբի վերջին խօսքերը, զորս Սուրէնն ու այս Սարբաղը կատակի կուտան : «Սերոբ, Սերոբ, ըսաւ ան, ես քու պապու դանկ... : Ո՞ւր ես եկեր, ի՞նչ դործ ունիս այս լեռներուն մէջ...» : Սերոբէն աւելի մեղմէ եւ ոչ մէկը դիտէր, թէ ո՞ւր եւ ինչո՞ւ կ'երթանք այս կռուին մէջ, թէ ո՞վքեր են մեր դէմ եւ ո՞ւրտեղ ենք : Այս հարցերուն պատասխանը մինչեւ այս վայրկեան ես չունիմ :

Կը յիշեմ տղուն դարնելս : Մէկ տղայ կար, քիւրտ մը, որ յամառեց մնալ մեր դիրքերուն տակ եւ շարունակ ժայռէ ժայռ անցնելով, կը մօտենար մեզի եւ իր կրակով շատ կը նեղէր : Արդէն 50 քայլի վրայ էր երբ ես կրակեցի ու դամեցի դայն դետնին : Հեռուէն մի աղիողորմ ձիչ բարձրացաւ՝ «Լաօ, լաօ. Աստուծոյ սիրոյն, մի դարնէք, իմ դաւակ մեռաւ», այսպէս ձայնելով եւ ժայռէ ժայռ ցատկելով սլացաւ իր որդու դիակին վրայ : Իմ ձեռքերը դողացին, բայց Սուրէնը նշան առաւ եւ, հայրն էր թէ ով էր, աւելցուց տղուն դիակին վրայ : Կռուի ընթացքին ես այդ մոռցայ, բայց երեկոյեան դէմ երբ տեսայ Մստոյին, այն Մստոյին որ իր կեանքը զոհելով, մեզ աղատեց, իմ խիղճս սկսաւ դիս տանջել. ներկայիս չեմ կրնար հասկնալ թէ ինչ է մեր ըրածը :

Չեմ կրնար հասկնալ նաեւ Փոխիկը. նախքան կռիւ դնալը ես զայն ոխակալ եւ վայրենի մէկը կը կարծէի: Երբ կռուէն վերադարձանք, ան հրեշտակ մըն էր դարձած: Մեզի դուրդուրաց, մեր ուխտը «ընդունական» համարեց, եւ ուխտ ունի մեր ճամբով դնալ եւ նահատակուիլ: Ինչո՞ւ այս ուխտը. ես չեմ հասկնար: Գուցէ յոգնած եմ եւ շշմած, բայց այս ամէնը ինձի անհասկնալի կը մնայ:

Ըստ երեւոյթին ես յուզուած կը խօսէի. Չաւրիէվ մօտեցաւ եւ գլուխս շփեց.

— Գոլուբչիկ մոյ, տի ստոադաեչ... (աղաւնեակս, դու կը տանջուիս), քնի՛ր, քնիր եւ հանդատացիր:

* * *

Ծանր եւ միակտուր քնով ես քնացայ մինչեւ միւս օրը: Երբ աչքս բացի, անօթի էի: Կերայ եւ բոլորովին առողջ մարդ դարձայ: Արդէն կը զղջայի նախորդ օրուան ըսածներուս համար: Կը խորհէի թէ մի գուցէ վիրաւորած էի Նիկոլը: Բայց տեսայ որ այդ չոր մարդն ալ փոխուած է. հաւասարէ հաւասարի վերաբերմունք ունի ինձ հանդէպ. զիս ոչ խամ մողի եւ ոչ ալ լաւ կոտ կը համարէ՝ այլ մի մարդ, որուն կարծիք կը հարցնէ: Մի քանի նամակներ էր գրած Սալմաստ, (անշուշտ այդ նամակները կորսուած չեն եւ մի օր թերեւս երեւան դան Մինարէթի ծրարներուն մէջ), զորս տուաւ ինձի, որ կարդամ:

— Ամբողջը կարդա՞մ, թէ որոշ մասեր միայն, հարցուցի:

— Մասերը կարդաս, բան չես հասկնայ:

Մի նամակը կը վերաբերէր մեր խմբի աղատուածներուն, որոնք անմիջապէս պէտք էր հեռացուէին Սալմաստից դէպի Թաւրիզ, աննկատելի կերպով: Նիկոլն ալ պիտի մեկնէր Թաւրիզ: Ան կը գրէր, որ այդ անհրաժեշտ է ընել Մահլամի աղէտը չընկնելու համար(*):

(*) Խանասորի արշաւանքէն յետոյ, թուրք կառավարութեան սպառնալիքի տակ՝ պարսից իշխանութիւնը հարկադրուեցաւ միջոցներ գտնել առնել հայ յեղափոխականներու դէմ: Եօթանամեկ գիւղացիներ, որ ոչ մի կապ չէին ունեցած Խանասորի

Երկրորդ նամակը կը վերաբերէր Փոխիկին եւ Երկիր անցնող խումբերուն : «Արդէն անմտութիւն էր , բանը բանէն անցնելէն յետոյ , կը գրէր Նիկոլը , կադր պատրաստելը եւ իմ Երկիր անցնելու փորձը կատարելը , զոր ըրի հարկադրաբար : Ատոր համար շատերուն մերժեցի վերցնել ինձ հետ , ինչպէս եւ Փոխիկին : Սասունը չկայ , բոլոր ղեկավարները սպաննուած են , ղինուորները Երկրէն փախչելու ճիգին մէջ են եւ հաւանօրէն շուտով անոնց մնացորդները այս կողմերը երեւին : Խելացնորութիւն չէ՞ այս պայմաններու մէջ Փոխիկի Երկիր անցնելու միտքը , որու մասին կը հաւաստիացնեն տղերքը որ մօտս են եկած» :

Նիկոլ ինձ հարցուց թէ ի՞նչ է իմ կարծիքը , ի՞նչ հետեւանք կ'ունենան այս նամակները :

— Դժուար չէ հետեւանքի մասին կռահելը , բայց ինձի դժուար է դատել գրածներդ , որովհետեւ անոր մէջ անհասկնալի կէտեր կան : Օրինակ , եթէ անմտութիւն էր ձեռնարկդ , ապա ինչո՞ւ սկսար եւ ի՞նչն էր հարկադրողը : Եթէ Սասունը չկայ , ուրեմն ամէն ինչէ պիտի ձեռնթափ լինել :

— Դրանք դու մէկ կողմը թող , դու հետեւանքի մասին յայտնիր կարծիքդ :

— Ճիշտ կը դտնեմ զգուշութիւնդ՝ թողնել Սալմաստը եւ անցնիլ Թաւրիդ : Բայց եթէ կարելի է ինձի համար բացառութիւն ընել , ես կը դերադասէի անցնիլ Թաղէոս Առաքեալի վանքը եւ այնտեղէն Վան . կը նախընտրէի իմ նախնական նպատակը հետապնդել , եթէ այդ մասին քու հաւանութիւնը լինի եւ ինձի յանձնարարականներ տաս : Գալով Փոխիկի եւ ուրիշ խումբերու Երկիր անցնելու հարցին , չեմ կարծեր որ քու բացասական կարծիքը հաւանութեան արժանանայ : Այդ պորձը պիտի շարունակուի , մինչեւ որ դուն այս նամակը գրես Երկրէն , եւ կամ Երկրի ընկերները այս քու տեսակէտի նպատակայարմարութիւնը ըմբռնեն : Քանի Երկրէն «Օգնութիւն , օգնութիւն» կան-

---

արշաւանֆին հետ , գլխատուեցան , քաւութեան նոխազ դառնալով թրփական քմայֆին :

չերը կը լսուին, բոլորն ալ ընդառաջ պիտի երթան ատոնց եւ քեզի չպիտի լսեն:

Նիկոլի չարացած աչքերը ընկան իմ աչքերի վրայ, բայց ան չբարկացաւ եւ տրտում կերպով ըսաւ.

— Այո, չպիտի լսեն: Առանց հաշիւի ցանկութիւնը եւ զղացմունքը աւելի ուժեղ են քան բանականութիւնը եւ հաշիւը: Ինչ կ'ուզեն՝ թող մտածեն, բայց այս նամակները թող երթան: Պիտի ըսեն թէ Նիկոլի աչքը վախցել է, Նիկոլ ինքը չըյաջողեց, նախանձէն չի ուզեր որ ուրիշներ յաջողին... Հոպ չէ, թող ըսեն:

Եւ նամակները դացին:

Միւս օրը, Նիկոլ ճամբայ ընկաւ դէպի Թաւրիզ, իր ընկերներուն հետ: Ինձ թողեց Խոյ, որ ցանկութեանս համաձայն անցնիմ Վանք եւ անկէ՝ Վան: Հասկցայ որ Սարգիսն ու Դաշնակցական Խէչօն, մեր խմբի մնացած մասն իրենց հետ առնելով, նոյնպէս անցած էին Թաւրիզ, համաձայն Նիկոլի հրահանգին եւ միացած էին անոր: Մուտումբար հայ դիւղին մէջ տեղի ունեցած միջադէպի մը պատճառով, անոնք ցրուած էին դէպի Անդրկովկաս: Ես ատոնց այլեւս չհանդիպեցայ մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութիւն: Մեր խմբէն, Սալմաստ մնացեր էր միայն Սուրէնը Փոխիկի հետ: Շատ չանցած անոնք երկուքն ալ պիտի սպաննուէին:

Այս բոլոր դէպքերը իմ վրայ չափազանց ազդած էին, եւ իմ կեանքի մէջ դարձակէտ հանդիսացան: Խնդիրներուն սկսեցի մօտենալ քննական աչքով: Հեռացայ «նահատակուելու» դադափարէն, դերադասելով դործը եւ անկէ ստացած արդիւնքը: Ատոր նպաստած էր Նիկոլի վերջին օրուայ կէս մտերմական խօսակցութիւնը ինձ հետ, բայց Նիկոլի վարկը իմ մօտ ընկած էր: Կը մտածէի թէ ինչպէ՞ս այս բնական խելքով օժտուած մարդը, որ այսքան լայն պատրաստութիւն, այսքան քաջութիւն եւ հմայք ունի, կը մասնակցի ձեռնարկի մը որուն ինքն իսկ չի հաւատար, որ նոյն իսկ վնասակար կը դառնէ: Նիկոլ արդարացում

չէր որոներ եւ բացատրութիւն չէր տար: Այդ էր որ զիս կը զարմացնէր:

Տարիներ յետոյ է միայն, որ Սասունի նամակներէն եւ ուրիշներու պատմածներէն ես պիտի հասկնայի անոր սուած քայլին բուն պատճառը: Շատ աւելի յետոյ, 1918-ին, երբ Տրապիզոն էինք դացած թուրքերու հետ բանակցելու, Նիկոլի մօտիկ ընկերը՝ Քաջաղնունին(*), պիտի լրիւ պատմէր մեր խմբի կազմաւորման մասին եւ պիտի պարզըւէր Նիկոլ Դումանի բնութապիծը:

1904-ին Երկիրը ծանր վիճակի մէջ կը գտնուէր, Վասպուրականը մնացեր էր անդլուխ, իսկ Սասունը պաշարուած էր: Այդ օրհասական օրերուն կը յիշեն Դումանը. կը կանչեն դայն որ դայ եւ ստանձնէ Վասպուրականի ղեկավարութիւնը:

Բայց այդ հրաւերը կ'ըլլար, երբ «բանը բանէն անցած էր»: 1904-ի Մայիս ամսուն, Սասնոյ ապստամբութիւնը ճնշուած էր, Հրայրը զարնուած, կռուողները ցրուած եւ Երկրին վրայ մահուան ստուերն էր կախուած: Այդ ատենն է ահա որ Նիկոլ Դումանը հրահանգ կը ստանայ թողելու իր պաշտօնը Բազուի մէջ եւ մեկնելու Երկիր:

«Երբ Նիկոլին ներկայացրին Երկրի զրութիւնները, կը պատմէր Յ. Քաջաղնունին, արդէն շատերը այդ նամակ դրողներից սպաննուած էին, իսկ ողջ մնացածները ցրիւ եկած էին եւ ելք էին որոնում Երկրից փախչելու: Եւ ահա հրահանգում են Նիկոլին՝ դնալ Երկիր եւ առնել ամբողջ պատասխանատուութիւնը եւ այն էլ փրկելու պայմանով: Ըմբոստացուցիչ էր այս: Նիկոլը հարցրեց ինձ.

— Այս եղա՞ւ: Հարսնիքը կ'անէ Հայրապետը, պատիժը պիտի քաշէ Կարապետը: Ես այստեղ էի, հասցէս դիտէին: Այս հինգ տարուայ մէջ փոխանակ զուռնայ փչելու, դոնէ իմ կարծիքը առնէին եղած-չեղածի մասին, քանի որ վերջին վայրկեանին ինձ պիտի դիմէին: Առաջուց

(*) Քաջաղնունին Բագուի նաւթարդիւնարերական ընկերութեան մէջ պաշտօնակից էր Նիկոլի:

պէտք է կարեւորութիւն տային Հրայրի նախազգուշացումներին: Միտք ունէր ինձ դիմել դոնէ մի տարի սրանից առաջ, այն ժամանակ կարելի կը լինէր հասկացնել Հայրապետներին որ առանց հարսի՝ հարսանիք չի լինի: Այժմ, երբ հարսանիքը եղած է, թէկուզ առանց հարսնացուի, ես երթամ ի՞նչ անեմ:

Խուսափելով եղած հարցումից՝ ասացի.

— Նիկոլ, դու ես փորձառուն, դու մեզանից լաւ դիտես:

Մարդիկ կան, որ վճիռ կուտան եւ յետոյ կը մտածեն այդ վճիռի դործադրման եղանակների եւ հետեւանքների մասին. դրա համար ալ այդպիսիք դիւրին կը վճռեն, բայց ընդհանրապէս կէս ճամբուն կը կանգնին եւ նոր ու նոր վճիռներ կուտան: Մարդիկ ալ կան, որ շատ դժուարութեամբ վճիռ կուտան եւ վճիռ կուտան միայն այն ժամանակ, երբ դործադրման եղանակների եւ անոնց հետեւանքների նկարը մանրամասնութեամբ սլատկերացուցած են: Այդպիսիք իրենց մէջ երկու վճիռ կուտան, մէկը յաջողութեան, միւսը ձախողութեան սլարադաներու համար, եւ վճիռներ անքննելի են ու վերջնական. այլեւս ոչ մի խորհուրդի, կարծիքի ենթակայ չեն: Այս վերջին տիպարներէն էր Նիկոլը եւ ոչ ոք չէր դիտեր թէ ի՞նչ, ինչպէ՞ս, որո՞ւ միջոցով պիտի իրադործէր այն նպատակները, որ իր վզին դրած էին ընկերները:

Նիկոլ նայեց երեսիս ու լռեց: Իսկ երբ Չաւրիէվը ոռւսերէն քարոզը սկսեց, թէ պէտք չէ մեռածների եւ մեռնողների համար տատանում ունենալ, թէ պէտք է դնալ եւ զոհուել, Նիկոլը մթնեց, երկար ձեռները ամուր սեղմեց սեղանին եւ չոր կերպով ասաց.

— Կարճ կապիր, Եաշա (Յակոբ), ամէն ինչ վերջացած է: Եթէ բոլորդ ձեր աչքը իմ վրայ էք չռած, ուրեմն այստեղից կը սկսեմ, — եւ դառնալով ինձի. — Եթէ Երկիր դնալ կայ, ժամ առաջ դնամ, քանի նրանք չեն հասած մեր սահմանը: Ժամանակ չկայ այս ու այն կողմը ընկնելու: Քանի որ վճռեցի առանց այլեւայլի Երկիր անցնիլ, անիմաստ կը լինի եթէ ինձ հետ համապատասխան մարդիկ չտանեմ:

Քանի որ արագ պէտք է շարժուիլ եւ իմ ոտքերն էլ ցաւում են եւ թուլացած են, թէ՛ ես եւ թէ՛ տանելիք ընկերներս ձիով պէտք է լինինք: Իւրաքանչիւր ձիաւոր իր ամէն սարքով շուրջ 1,000 ռուբլի կը նստի: Արդ, Օհաննէս, Բիւրոյի հետ դու հաշիւ կ'անես, նամակներ կը գրես: Բայց այսօր, մինչեւ ժամը 10-ը, որտեղից էլ որ լինի, 15-20,000 ռուբլի դրամ կը պատրաստես: Այդ ժամին Խէչօն ու Թաղոսը կը դան եւ դրամները քեզնից կ'առնեն: Քո գործը վերջացաւ: Գնա՛ այժմ, դրամ պատրաստիր:

Յետոյ դարձաւ Չաւրիէվին.

— Եաշա, քո բոլոր յորդորները՝ պատասխանատուութիւնը վերցնելու համար կ'ընդունեմ: Անշուշտ, դու եւս համոզուած ես տուածդ խորհուրդներին: Ուստի, դու ինձ հետ անբաժան պիտի լինիս, իմ հրամանի տակ:

Չաւրիեւը վեր թռաւ եւ համբուրեց Նիկոլին, որ աւելի պաղ դարձած էր, կարծես թէ արձան մը եղած ըլլար:

— Քանի որ համաձայն ես, հետեւեալները պիտի ընես անմիջապէս.

Ա.— Մինչեւ լոյս կը փակուիս տունդ եւ կտակդ կը գրես, մանաւանդ Պետերբուրգի քո ընկերներին, բարեկամներին, որ մեծ դիրքերի հասած են կայսրութեան մէջ: Բացատրիր քո տեսակէտները, որ նրանք դիտենան որ յանուն մեր դատի ո՛չ միայն ինձ պէս աւաղակներն են սպանում, այլեւ քեզ պէս աղնուսականները եւ ուսեալները:

Բ.— Առաւօտը կը տեսնես Թաղոսին եւ դրամ կ'առնես քո դնումների եւ ծախքերի համար:

Գ.— Այսօր անցադիրդ կը պատրաստես, միւս օրը առաւօտ ճամբայ կ'ելնես եւ կը դնաս Պարսկաստան՝ Թաւրիզ, ուր իմ կարգադրութեան կը սպասես:

Թէեւ դժուար էր ինձ համար 20,000 ռուբլի գտնել անմիջապէս, բայց երկու ժամ չանցած 16,000 ռուբլի գտայ եւ տուի Թաղոսին: Թէեւ ԲԺ. Չաւրիեւի համար էլ դժուար էր իր կտակը դրել եւ 36 ժամից ճանապարհ ընկնել, բայց միւս օրը նա Թաւրիզի ճամբու վրայ էր: Չորրորդ օրը Նիկոլը այլեւս չերեւաց Բաղուի մէջ:

Նիկոլը անսովոր մարդ էր: Մարդ ու անասուն միեւնոյն բանն են: Մարդը ամաչում է այդ խոստովանելուց, բայց դրա համար էլ նա աւելի ստոր է քան անասունը: Երկուսի դոյութեան նպատակը, լինի բնազդով, լինի բանականութեամբ, միայն մի բան է՝ ապահովել դոյութիւնը իրենց եւ իրենց սերունդի: Այսինքն՝ փորը կուշտ պահել ամէն միջոցով, կեանքի վրայ դողալ, պաշտպանուիլ վրտանդներից, սերնդադործել, նեղ օրուայ պաշար հաւաքել եւ նրան կապուիլ, ինչպէս իր անձին եւ իր սերունդին: Նիկոլը դրանց մէջ բացառութիւն էր: Կեանքը նրա համար մի վէդ էր որի հետ խաղում էր: Դիրք, հարստութիւն, փառք՝ սին բաներ էր համարում: Դրուած կարգերը, ընդունուած սովորութիւնները կարծես նրան չէին վերաբերում:

Նա սովորական մարդ չէր ե՛ւ մի այլ կողմով: Բազուն հակասութեանց վայր է: Մէկ օր կը տեսնես խրճիթը պալատի է վերածուել. միւս օրը կը տեսնես՝ պալատը վառուել է, մոխիր է դարձել: Մէկը կը տեսնես ոսկու մէջ կը լողայ, միւս օրը՝ ցեխի մէջ: Կը տեսնես մէկին փորը ուռելուց տրաքում է, միւսինը դատարկութիւնից կողերին է կպած: Ուռած փորերը կոխոտում, անցնում են թոյլերին: Մարդը մարդուն դայլ եղած՝ ուտում է: Եւ այս տեսարանների առջեւ ոմանք յուզուած դարման են որոնում: Բայց այս բոլոր ցնցիչ հակասութիւնները Նիկոլի վրայ չէին ազդում. նայում էր, կարծես թատրոնում լինէր. կարծես իրեն բնաւ չէին վերաբերում: Նայում էր դրանց կրոփամարտի տեսարանին զնադողի նման, եւ համարեա անտարբեր հետեւում անկումին ու վերելքին: Մի օր ուղեցի հասկնալ այս տարօրինակ մարդուն զգացումները: Ելլէ՛ ի՞նչ պատասխանէ.

— Օհաննէս, քեզ լուրջ մարդ էի կարծում, տեսնում եմ որ դու էլ նոյնն ես: Մարդիկ մրցումի են ելած, չդիտեմ՝ լա՞ւ է այդ, թէ՛ վատ: Ոմանք ցորեն են սիրում եւ հատիկները լցնում են ամբարը, առանց գիտնալու թէ պիտի կարողանա՞ն ուտել եւ լմնցնել: Գոմէչը ընկած է առուտանո-

ցը, ուտում է եւ մշշում՝ առանց դիտնալու որ մսադործը ուրախանում է: Էջը արտերի եզերքի տատասկն է ուտում, եթէ առևոյտ ուտէ՝ հարուած կը ստանայ: Այծը՝ ելած է քարերը, ճիւղ ու տերեւ է ուտում՝ զգալով որ բան ըսող չկայ: Այսպէս, ամէն մէկն ալ իր գործին է՝ ըստ ճաշակի: Նրանք դերասան են, ես ալ ձրի հանդիսական: Դու մտածիր այն օրուան մասին, երբ գայլեր դուրս կը գան եւ կը յօշոտեն բոլոր տեսակի անասունները: Այդ ժամանակ՝ այս ինքնամոռացութեան թատերգութիւնը կարող է վերջ գրտնել...

Բայց այդ չէր Նիկոլի բնաւորութիւնը որոշող գիծը: Նրա տարօրինակութիւնը, հիւնարքը՝ (հնարադիտութեան շնորհքը) այլ բանի մէջ էր: Երբ գայլերի վոհմակները որջերից կ'իջնէին հրապարակ, երբ բոլոր անասունները իրար կ'անցնէին, երբ ճերմակ օրուայ հերոսները եւ լեզուանի կաշաղակները ջուրն ընկած հաւ կը դառնային, երբ քիթը վեր հարուստն ու աղքատը ձեռ ու ոտ կ'ընկնէին եւ ծակերը մտած՝ օգնութիւն կ'աղերսէին, այդ ժամանակ Նիկոլը երեւան կը գար: Նա հանդարտ էր եւ լուռ: Աջ կը նայէր, ձախ կը նայէր եւ հրապարակի մէջտեղը կ'իջնէր, կարծես յովազ էր մէջտեղ եկած: Նրա երեւալը ե՛ւ վախ ե՛ւ դարմանք, ե՛ւ հիացմունք ե՛ւ պատկառանք կը պատճառէին: Թշնամի լինէր թէ բարեկամ՝ ահամայ կը դամուէր եւ կը սպասէր նրա կամքին: Այդ պարադային աշխարհը հանդիսատես էր եւ Նիկոլը՝ դերասան:

Քեզ ասացի թէ ի՞նչպէս Երկիր դնալու իր երկունքին մէջ՝ նա դտաւ ելքը իր անելիքի: Կարողացաւ հարկադրել ինձ որ առանց խնդրանքի եւ հրամանի դրամ վճարեմ: Կարողացաւ ԲԺ. Զավրիեւին իր կտակը գրել տալ: Սրանք մանր բաներ են, բայց աւելի կարեւորները կը պատմեն Վանից, Բողաղ-քեասանից եւ Պարսկաստանի այլ ու այլ տեղերից: Ես աչքովս չեմ տեսած: Աչքովս տեսածը հայթաթարական կռուի օրերին էր, երբ թաթար-ուռս դործակցութիւնը ակներեւ եղաւ հայերի դէմ, երբ պատուուեց քողը այն առասպելին, թէ «քրիստոնեայ ցարական Ռուսիան

գրաւական է հայութեան երջանկութեան» : Պէտք էր տեսնել թէ ի՞նչ շփոթ, յուսախարութիւն եւ յուսահատութիւն էր պատած հայ բուրժուա, կղերական եւ մտաւորական դասերին : Նրանք դարձած էին նաւակ, առանց առաջատի եւ դեկի : Ի տես թաթարական փոթորիկին, նրանք անէծք ու հայհոյանք էին կարդում ռուսական ծուռ խաչին, որ երէկ պաշտում էին : Եւ ակամայ նրանք իրենց աչքերը դէպի մեզ էին ուղղում : Պէտք է տեսնէիր «ձախ», «յեղափոխական» ասուածներին, թէ ի՞նչ անհեթեթ կերպով էին դատում, մատնուած սարսափի ի տես թաթար խուժանին որ սպառնում էր անխտիր սրբել բոլոր հայերին :

Բնական է, ասում էին նրանք, որ յետադէմ ցարական Ռուսաստանը ձեռք ձեռքի պիտի դնար յետադէմ թաթար խուժանին հետ : Յեղափոխական ազատ Ռուսաստանի մէջն է մեր փրկութիւնը, եւ այդ դուք չէք հասկանում : Թո՛ղ Դաշնակցութիւնը թողնի իր կրաւորականութիւնը, անցնի յեղափոխութեան գլուխը, եւ յեղափոխուած Ռուսաստանը կը կործանէ այս յետադէմ խուժանը :

Մերոնք եւս, այս պատասխանատու վայրկեանին իրենք իրենց կորցրած, իրենց ընելիքը չզիտէին . մէկ նալին (պայտին) էին դարնում, մէկ՝ մեխին : Բայց ժամանակը պարապ չէր անցնում : Սրտամաշ լուրեր էին դալիս իւրաքանչիւր վայրկեան, որոնք մեզ աւելի էին անդամալուծում : Ահա այդ վայրկեանին էր որ հասկցայ թէ ո՞վ է բուն առաջնորդը, ճգնաժամի մարդը : Այդ՝ Նիկոլն էր, որ միշտ լուռ լսում էր : Նա վեր ելաւ տեղից, հանգիստ ու դաժան, եւ դարձաւ դէպի աջ՝ դէպի կղերական, բուրժուա եւ շատախօս մտաւորականները եւ ասաց .

— Չայներդ կտրեցէք : Հասկացէք վերջապէս որ մինչեւ այժմ եղած ձեր աշխատանքները սէլաֆը (հեղեղը) պիտի տանի : Ձեր հաշիւները հիմքից սխալ են : Ձեզ ինչ որ ասեմ՝ այն ալ կատարեցէք :

Ապա դարձաւ դէպի ձախ .

— Դուք եւս դիւններիդ դոռ տուած՝ վերասիա, վերասիա (ապառիկ, անհիմն) բաներ էք խօսում : Մի քանի

Ժամից եթէ առաջը չառնենք, բոլորիդ էլ մայրը լաց պիտի լինի: Ելեր՝ սխտորի ու սոխի քաղցրը կ'որոնէք: Նրանց քաղցրը չկայ: Իսկ եթէ յեղափոխութիւն կ'ուզէք, ձեր ձեռքը բռնող չկայ: Ահաւասիկ ձեր գուրէնաթուր (նահանգապետը), ձեր հրամանատարները իրենց շներով միացած են իսլամ թաթար խուժանին եւ ուզում են ձեզ կովի պէս մորթել: Ելէք, սպաննեցէք նրանց, եւ ես ձեզ աֆարիմ կ'ասեմ:

Դարձաւ դէպի մեզ.

— Թշնամին զինուած եւ անդէն, էրմանիքեանդ է անցած եւ Պարապետ հասած: Դուք նստել՝ շանկեայ (ծնօտ) էք ծեծում:

Վերջապէս, խօսքը ուղղելով բոլորին, ասաց.

— Յրուեցէ՛ք, եւ թո՛ղ ամէն մարդ զործի անցնի: Կնիկները՝ տունը, պոլոճիկ (երիկամունք, քաջութիւն) ունեցողը թող փողոց իջնէ: Ինչ որ ես կ'ընեմ, ինչ որ ես կ'ըսեմ, այն ալ կատարեցէ՛ք՝ եթէ ձեր բուրդը բարերար չէք ուզում հանել:

Բոլորը գառ դարձան: Նիկոլը, առանց որոշման, բոլորին գլխաւորն էր դարձած: Մէկ ժամ չանցած՝ լուր առինք որ Նիկոլը կռուի մէջ է եւ, ընկած թաթարների մէջ, կոտորում է նրանց: Մենք առանց երկիւղի սպասում էինք նրա յաղթութեան:

Ահա այս է առաջնորդը, որ կարող է մի ժամում ամէն ինչ փոխել:

Թէ ինչո՞ւ Սալմաստէն ուղիղ եւ կարճ ճամբով չզնաց մեր խումբը, թէ ո՞վքեր էին մեր դէմ կռուող ոյժերը եւ ի՞նչ վնասներ հասցուցինք անոնց, — ատոնք շուտով պարզուեցան՝ սահմանապահ զօրքերի, քրդերի ու հայերի միջոցով, որ մասնակից էին եղած կռիւներուն: Նախ՝ ճանապարհի մասին: Նիկոլին յայտնի էր որ Դիլմանի թուրք ներկայացուցիչը զեկուցած է մեր խումբի Սալմաստէն վան անցնելու մասին. յայտնի էր նոյնպէս որ մեզ կը սպասէին Թալուոցի, Մաղրիկցի աշիրէթ-

ները եւ թուրք զօրքը: Այդ բանը նկատի առնելով, Առաուլ լեռնէն (ուր գիշերած էինք) Նիկոլ կը փոխէ ճանապարհը եւ կ'որոշէ Կոտուրի վերելով, Ռադի եւ Սալախանէ կէտերով հասնիլ Վարազայ լեռը: Մեր դէմ մինչեւ կէսօր կռուողները եղած էին Մըլանցի եւ Հայտարանցի ցեղի մարդիկ, ինչպէս նաեւ տեղացիներն ու սահմանապահ զօրքերը. յետոյ հասած էին Սարայի զօրքերը: Անոնց թիւը մերինին տասնապատիկը պիտի համարել: Մեր բալդն էր եղել որ Ռադիի մօտերքը մեզ չէին սպասեր: Անոնց տուած զոհերուն թիւը եղած էր՝ 8 զօրք ու սահմանապահ եւ 23 քիւրտ: Մեր աչքով տեսածը 17 դիակէն աւելի չէինք կրնար հաշուիլ: Ինչ էլ որ լինէր, մեր կեանքը պարտական էինք Նիկոլի ճարպիկութեանը:

* * *

Խոյուժ երկու տարիքաւոր հին դործիչների խնամակալութեան տակն էի: Երկուսն ալ կապուտաչեայ, միջահասակ, երկուսի վրան ալ կարծես տարիները կ'անցնէին աւելի թրծելութեան մաշելու համար: Ծերութիւնը մատնողները միայն անոնց շէկ մաղերուն մէջ ընկած ճերմակ թելերն էին. այդ որ չլինէր՝ հասուն երիտասարդ պիտի կարծէի:

Մէկի անունը Ռուբէն էր եւ աղղանունը՝ Դերձակեան: Չեմ երաշխաւորեր, սակայն, անոնց իսկութիւնը: Կ'ըսէր որ Պոլսեցի է, ցեղով Տարօնցի, որ նոյնպէս ստուգման կարիք ունէր: Անկասկած է որ ան մասնակցած էր Կուկուռեանի խմբին եւ աքսորուած Սախալին, որտեղէն ան արկածներով փախած էր եւ եկած Պարսկաստան ու միացած Սախալինի իր ընկերներուն՝ Եփրեմին, Բալաջանին, Մովսէսեանին, որոնց պատմութիւնը, առանձին առանձին առնուած, առասպելական վէպ մը կրնայ դառնալ, որ մասամբ գրի առած է Ամուրեանը:

Այդ օրերուն այն Սիբիրէն փախածը «բժիշկ» էր (աւելի ճիշտ՝ բժշկի հռչակ ունէր) եւ Արտադի նահանգի մէջ փնտռուած մարդ մըն էր: Ան բարեխիղճ էր, անչահախնդիր, նուիրուած՝ ժողովուրդին: Եթէ չունէր բժշկական վկայական, սակայն Սախալինէն Պարսկաստան այնքան մարդոց բժշկած եւ երեւի մեռցուցած էր, որ կրնար շատ դիտուններու նախանձը շարժել:

Բայց այդ բոլորը պատրուակներ էին իր յեղափոխական գործը շարունակելու իբրեւ լեզալ մարդ: Մակուայ Սարդարը զինք կը համարէր նահանգի համար անհրաժեշտ անձ մը:

Ռուբէնը կենդանի մարդ էր, եռացող ջրի նման կը վխտար. եթէ գործ չլինէր, ան պիտի խօսէր, կատակէր, գզվուտուէր եւ հայհոյէր ինչպէս կը հայհոյեն Սախալինի մէջ:

Միւս խնամակալս կը կոչուէր Վարդան եւ մականունն ալ Շահբաղ էր: Ան եւս հին պատմութիւններ ունէր իր ետեւը: Բանկ Օտտոմանի դէպքերուն կը կապէր Ռուբէնը անոր անցեալը, բայց ինքը Շահբաղը դժգոհ էր ատկէ եւ լուռ կը մնար այդ մասին: Առհասարակ ան խօսելուն հակառակ էր եւ ամէն ինչ «զէլզէկութիւն» կը համարէր: Մտածկոտ էր, եւ միայն իր աչքերի արտեւանունքները շուտ շուտ շարժելով կ'արտայայտէր իր ջղային լինելը: Վարդան նոր էր դուրս եկած Երկրէն: Վասպուրական յուղումնալից կեանք մը անցնելէ յետոյ, «Ղասար» անունը շալկած, դուրս էր եկել Երկաթին հետ՝ դնալու համար Ընդհանուր Ժողովին: Վերադառնալով անկէ, ընկած էր Ռուբէնի ձեռքը, որպէսզի ան զինքը հասցնէ Վան՝ Թաղէոս Առաքեալի վանքի վրայով:

Ահա այս երկու փորձառու մարդկանց հետն էի ես: Ինձ մտածելիք կամ ընելիք բան մը չկար: «Անոնց ջրերով իմ ճամբան կրնամ դոնել», կը մտածէի ես եւ հանդիստ էի:

Մի քանի օր մնացինք Խոյ եւ Ռուբէն սկսաւ ձանձրանալ: Անդամ մը դարձաւ Վարդանին ու ըսաւ.

— Ճիշտ է, խառն ժամանակներ են, տարածայնութիւններ չատ, բայց լինելիք գործը՝ օր առաջ անելը աւելի լաւ է: Հինգ ձի կ'առնենք, երկուքը բեռան, երեքը նստելիք: Հրացաններու կոթերը կը բաժնենք խողովակներից եւ բեռներու մէջ կը կորսընցնենք: Ձեզ կուտամ «վարանդիլ» հրացան, իբր իմ ծառաներուն: Ես առաջէն կ'երթամ, դուք ալ իմ ետեւէն, իբր իմ դռլամներ (ծառաներ): Կ'երթանք Ձէյվայի, Ձուրաւայի Թեղնուտի վրայով: Թեղնուտ չհասած՝ կը շրջինք Կըզըլտաղի վրայով եւ կ'երթանք Թաղէի Վանք: Ամբողջ շրջանը շան որդիներ են: Ընդունելի՞ է:

Վարդան լռեց, վերջապէս պատասխանեց.

— Թող քու ըսածը լինի :

Ռուբէնը, դժգոհ, ինծի կը նայէր հարցական : Ես պատասխանեցի .

— Թող ըսածդ լինի :

Ռուբէն բարկացաւ .

— Շուն շան որդիք, տարբերութիւնը ի՞նչ ձեր ըսածներուն միջեւ : Բան մը ըսէք, բան մը հասկնանք :

Եւ այնպիսի ձեւով մը ըսաւ, որ մեր ծիծաղը բռնեց :

— Լաւ, եթէ վէճ կ'ուղես, թող քու ըսածը չլինի, պատասխանեց Վարդան :

Բայց հարցը եւ մեր ընելիքը արդէն որոշուած էր, եւ միւս օրը ցերեկով, իբր բժշկի ծառաներ, «վարանդիլ» հրացանները դցած մեր ուսերուն, կ'երթայինք շուկայի միջով, քաշ տալով երկու բեռան ձիեր : Կ'երթայինք միշտ դէպի հիւսիս արեւմուտք, դետակների ափերով որ կուղային թափուելու Տղմուտի մէջ : Անտառազուրկ լեռներ էին, երբեմն կիրճերով : Յաճախ կը հանդիպէինք ծառերու մէջ կորած խեղճուկ դիւղերու, որոնց շատերու անունները հայկական էին, բայց բնակիչներն ամէնքն ալ թաթար կամ քիւրտ էին : Չնայելով դրան, մեր առաջ ընկած Ռուբէնը ծանօթ կ'երեւար ամէնքին : «Հաքիմ պաշի» ըսելով, դայն կ'ուղեն կեցնել, բայց ան կը խոստանայ վերադարձին հանդիպիլ : Ձէվան ու Չուրաւան անցած՝ կը մօտենանք Թեղնուտին, ուրտեղ կանդ կ'առնենք՝ ձիերուն հանդիստ տալու եւ մեր երթալիք ճամբան որոշելու համար :

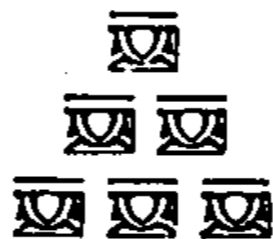
Դեռ արեւ կայ երկնքին վրայ : Վարդան միացուցած է «մոսին» հրացաններու մասերը եւ մեր դէնքերը փոխած ենք : Կըզըլ-տաղ դիւղը շրջելով, կը մաղլցինք անոր լեռը եւ շների հաջոցը եւ հատ ու կենտ հրացանի պայթոցներու ձայնը մեր ետեւ թողած՝ կը հասնինք բարձրաւանդակի մը, որու ջրերը կը հոսին ոչ թէ հարաւ՝ Տղմուտ գետը, այլ դէպի հիւսիս՝ Մակուի ուղղութեամբ, այսինքն Գայլատուայ գետը : Մեր ելեւէջը տեւեց մի քանի ժամ, որ յոգնեցուցիչ էր մանաւանդ ձիերու համար : «Այլեւս աղատութիւն է», կ'ըսէր Ռուբէն . ինչպէս կ'ուղէք, այնպէս ալ քշեցէք, երկու ժամէն կրնանք հասնիլ վանք» :

Լուսոյ աստղը կը փայլի խոտաւէտ դաշտի վրայ. ձիերը կը փռչտան եւ կ'արածին հեւքով: Մենք յենուած բեռներուն, կ'ուտենք լաւաշի մէջ փաթթուած պանիրը: Հեռուէն, շատ հեռուէն, զանգակի ձայն կուգայ: Երկինքը կը կապուտնայ եւ կապոյտը նարնջագոյնի հետ կը խառնուի, տժգունած աստղերուն հետ միասին: Վանքի զանգերն են, որ կը ղօղանջեն մենութեան մէջ: Թաղէի վանքն է, որ քրիստոնեաները կը կանչէ աղօթքի եւ հաւատի: Ոչ մի տեղ այնքան խորհրդաւոր եւ գեղեցիկ չի կարող հնչել զանգակը: Անոր ձայնը հոս՝ կուգայ միւս աշխարհէն, երկնքէն, եւ տարբեր, այլապէս յուսատու շեշտ մը ունի, կարծես ան մեռելները ոտքի կը կանչէ:

Թաղէոս Առաքեալը 2000 տարի առաջ այդ եկած ձայնի վայրն է սպաննուած անհաւատ մեր թաղաւորի կողմէ: Եւ ամէն առաւօտ զանգակներ կը հնչեն, բայց ոչ ոք աղօթքի չի դար: Այս երկիրը մնացեր է անհաւատ, ամէնքը իսլամ են եւ թշնամի այդ ղօղանջներուն: Բայց զանգակները դարեր շարունակ կը հնչեն ու չգիտես ո՞վ է դարնողը եւ ինչո՞ւ կը դարնեն: Կարծես կը դարնեն, աւետելու համար արդարութեան յաղթանակը, բայց արդարութիւնը չկայ ու չկայ:

— Խողի չափ կերան ձիերը, ըսաւ բժիշկ Ռուբէնը, եւ տեղէն ելաւ. քիչ մըն ալ թող աղօթեն վանքին մէջ, որպէսզի սուլաւորը մենակ չմնայ:

Երբ երկինքը կարմիր թուշ էր դարձած եւ աքաղաղները իրենց վերջին կուկուլիկուն կը կանչէին, մենք տեսանք հոյակապ վանքի գմբէթը: Ան կարկուտէն փախչող հովիւի կը նմանէր:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ՎԱՆՔԻ ՄԷՋ.

ԸՆԾԱՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ.

ՎԱՆՔԻ ԴԵՐԸ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՀԱՄԱՐ.

ԼՈՒՐԵՐ ԿՌԻՒՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ.

ՀԱՃԻ ԼԵՒՈՆԻ ԽՈՒՄԲԸ.

ԵՐԿԱԹԻ ԵՒ ԹՈՒՄԱԽԻ ԽՈՒՄԲԸ.

ՓՈՒԽԿԻ ԽՈՒՄԲԸ.

ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲԸ.

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՐԿԻՐ ԱՆՑՆԵԼՈՒ.

Ե՞րբ շինուած է Թադէոս Առաքեալի վանքը, ո՞վ է շինած եւ որո՞ւ համար՝ այդ ինձ անծանօթ է: Պարզ է որ ան հայկական ոճով է շինուած, ինչպէս մեր բոլոր վանքերը, բայց անոր մէջ մի այլ քաղցրութիւն կայ. իր քանդակները, իր զարդանկարները մինչեւ այդ տեսածներուս ոչ մէկուն կը նմանին: Անոնք առանձին գնահատման եւ ուշադրութեան նիւթ կրնան դառնալ, որ վեր է իմ հասկացողութենէն, ուստի թողնենք վանքը իր տեղը, որովհետեւ ան չի ցանկանար որ զինքը բամբասենք:

Վանքին մէջ շատ սենեակներ կային, բայց քիչերն էին բնակելի: Միաբանութիւնը բաղկացած էր աչքերը ցաւոտ պառաւ տնտեսէ մը, ջաղացպանէ մը, որ միաժամանակ ծառայ էր, տիրացու եւ բոլոր գործերուն հասնողը, եւ վարդապետէ մը,

Բոլորիս համար էլ կ'ազատուի անոր աչքերն ալ ցաւոտ էին: Բժիշկ Ռուբէն կը խօսէր, կը կատակէր, կը հայհոյէր եւ լռակեաց միաբանութեան մէջ աղմուկ կը հանէր, կարծես իր առջեւ վարդապետ կանգնած չլինէր:

— Դու դնա՛ քու դործդ լմնցուր, մոմերը մարէ եւ արի մի լաւ չալ (թէյ) խմենք:

Բոլորուեցինք վարդապետին հետ սեղանի շուրջը, տուինք անոր նամակներն ու թերթերը եւ ան թաղուեցաւ անոնց մէջ: Վարդապետի անունը Գէորգ Նալբանդեան էր, բայց այդ անունը չէին դործածեր: Վարդանը՝ Անծայր, իսկ Բժ. Ռուբէնն ալ յամառօրէն Անծայր կը կանչէր: Հայր սուրբը այդ երկուքն ալ անտարբերութեամբ կ'ընդունէր:

— Անծայր, թերթ կարդալու ժամանակը չէ, դու բան չունի՞ս մեզ տալու: Երկրէն սուրհանդակ չեկա՞ւ, կը հարցնէր անհամբեր Ռուբէնը:

Վարդապետը, առանց պատասխանելու, դուրս եկաւ սենեակէն եւ մի փակ ծրար տուաւ Վարդանին, իսկ Ռուբէնին ըսաւ. — «Ցաւօք սրտի քեզի բան չըկայ»:

Գէորգ վարդապետը առաջին տեսքին մի արդահատելի մարդ կը թուէր: Այս դեռ եւս երիտասարդ, եռանդով լեցուն, աշխարհը տեսած հողեւորականին ի՞նչն էր հարկադրել դալ եւ բանտարկուիլ այս վանքին մէջ, որին իրաւցիօրէն Մենաւոր կ'անուանէինք: Բժ. Ռուբէն Սախալինի արդելարանին մէջ թերեւս աւելի շէն եւ ուրախ կեանք պիտի ունեցած ըլլար քան այս վարդապետը այս վանքին մէջ, ուր հասարակութիւնը կաղմուած էր միայն երկու հոգիէ իսկապէս, ձանձրալի՛ եւ տաղտկալի մի կեանք: Գէորգ Վարդապետը ինծի կը պատկերանար իբրեւ մի կամաւոր աքսորական, որու կեանքի դաղտնիքը կ'ողդէի թափանցել: Արդեօք հաւա՞րտքն է թէ Թադէի վանքի պահպանումի հոգը, որ դայն հոս բերած է:

Օրական երեք անգամ այս մարդը վանքի ճակատին փորագրուած արեւի ժամացոյցին կը նայի եւ ըստ անոր շուքին՝ դանդակները կը քաշէ՝ ժամկոչի տեղը, որ չափազանց զբաղուած է այլ դործերով: Օրական երեք անգամ վանքը կը մտնի միայ-

նակ, մարդ լինի թէ չլինի, բոլոր ծէսերը կը կատարէ եւ երբ
ինքը մեն-մինակ, այդ հսկայ վանքին մէջ, կը դառնայ բեմէն
եւ խաչը իր ձեռին՝ «Խաղաղութիւն ամենեցուն» կը կանչէ,
զարմանալի եւ ծիծաղելի կը թուի, եւ կը մտածես, «Այս խա-
ղաղութեան մէջ, ինչո՞ւ եւ որո՞ւ համար այս աղօթքը կ'ընէ»:
Մարդ չկայ տարին 12 ամիս, հսկող ալ չկայ, ուրեմն այս վար-
դապետը մի բանի կը հաւատայ որ իր պարտքը կը կատարէ ան-
թերի կերպով: Ծէսը կատարելէն վերջ, աւելը առած՝ Թաղէի
վանքը կ'աւլէ, յետոյ դուրս կ'ելնէ՝ ամուր կղպելով հաստ եր-
կաթեայ դռները:

Ես կը նախանձէի վարդապետին այդքան լի հաւատ ունե-
նալուն համար:

— Երջանիկ մարդ ես, վարդապետ, ըսի անոր օր մը առան-
ձին: Ես էջմիածին եղած եմ եւ տեսած որ ի ցոյց կամ ի խա-
բէութիւն մարդոց կ'աղօթեն. դուն անոնցմէ չես, չես կարող
խաբել ոչ Աստուած եւ ոչ ալ ոգիները. քու ներքին հաւատն է
որ քեզի կը թելադրէ աղօթել չորս պատերուն եւ դմբէթին:
Վարդապետը իր հաստ կոպերի մէջէն փաղաքշական հայեաց-
քով դիս նայեց, յետոյ մտածելով ըսաւ. «Ես քեզ խաբել չեմ
ուզեր»:

— Ես խաբուած չեմ, անձամբ տեսայ. ներս մտայ վանքի
բաց դռնէն եւ սիւնի ետեւ թաղնուեցայ, երբ դու մեն-մինակ
չորս պատերին պատարագ կ'ընէիր վառած մոմերի միջէն. ծի-
ծաղելի էր վեղարով պատարագ ընելը, բայց ցուցանիչ էր քու
ներքին հաւատին եւ խորհրդաւոր էր ու մեծ:

Վարդապետը նայեց եւ տխուր ըսաւ.

— Եթէ քու հաւատի մի տասերորդը ես ունենայի, իրօք ես
երջանիկ կը լինէի. ես հաւատի նշոյլն իսկ չունիմ. ես անհա-
ւատ մէկն եմ: Բայց դիտեմ որ հաւատքը ամենամեծ զէնքն
ու ինքնապաշտպանութիւնն է դոնէ անբան ամբոխների հա-
մար, դրա համար անոր դէմ չեմ: Անոր կը ծառայեմ առանց
հաւատի:

Տեսայ անոր դէմքէն որ սուտ չէր խօսիր: Կը նայէի զար-
մացած եւ ան կը նեղուէր.

— Երջանիկը դուն ես, որ թէեւ կրօնքին չես հաւատար, բայց հաւատ ունիս աղբուլթեան համար, որին սլատրաստ ես կեանքդ տալու այս Թաղէին նման. ես ալ քու հաւատէն ունիմ. բայց ոչ այնքան որ ինձ մոռնամ: Երկու հաւատէն ելած մի աւարա եմ միայն:

— Թէ ըսածդ ճիշտ է, ինչո՞ւ ես եկեր եւ այս բանտը ինկեր: Աւելը ձեռքիդ փոշիները կը մաքրես, փորդ անօթի՝ թանջուր կը խմես, ճարոտ անտեսին երես կը տեսնես. մարդ չկայ այստեղ՝ սատանաներու հետ կը խօսիս. աշխարհն աւե՞ր է. Բուլղարիան այդտեղէն վատ է՞ր, որ եկեր եւ մեր քթի ջուրը կը քաշես: Ես չեմ հասկնար:

— Գիտե՞ս ինչ կը նշանակէ անօթի հողին: Ես միայն վարդապետ չեմ, աւելի մեծն եմ, ես Ծայրագոյն եմ, եւ դիտեմ Եպիսկոպոս, Արքեպիսկոպոս լինելու ճամբան, բայց իմ հողին անօթի է: Անօթին միշտ ծառայ է, ուրիշի դրան մի շուն: Նոր առաքեալներ ահա այս վայրէն կուզան ու կ'երթան, ինչպէս դուք եկեր էք եւ պիտի երթաք, ոմանք ալ պիտի երթան յաւիտեանս... Ե՛ս եմ դանօնք ընդունողը, ե՛ս եմ ճամբողը, բայց կը դպամ, կը նախանձիմ անոնց, որովհետեւ անոնց հողին լեցուն է, իսկ իմս դատարկ կը մնայ: Փամփուշտները, դէնքերը որ այստեղէն կը ճամբեմ, մէկ մէկ կը հաշուեմ եւ ամէն մէկին համար կը խորհիմ, թէ այս հրացանը կրողը ո՞ւր պիտի նահատակուի, այս դնդակը ո՞ր թշնամու մարմինը պիտի ծակէ եւ մեռցնէ. ատկէ աւելին անկարող եմ, թէպէտ այս ալ բան մըն է:

Ինձմէ առաջ եւ ինձմէ յետոյ եկած ու դնացած բոլոր ղինուորները, դործիչները, այս հետաքրքրական մարդուն սլատահած են, ուստի քիչ մըն ալ խօսքը անոնց թողնենք, որ պակասը լրացնեն: Ըսեմ նախապէս, որ այս մարդու թերութիւնները աւելի աչքի կը դարնէին քան անոր անխարդախ հաւատարմութիւնը եւ ծառայութիւնները. այդպէս ենք սովորած վարձատրել այն հաւատարիմ ծառաներին, եւ կամ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր՝ շուներուն, որ կը սխալին սլարասլ տեղը հաջել կամ երբեմն խածնել:

* * *

Թաղէի վանքը շուրջ 100 քիլոմէթր հեռու է Խոյէն, 25 քիլոմէթր՝ Մակուէն, 40 քիլոմէթր՝ Բայաղիտէն եւ 25 քիլոմէթր ալ՝ Ալազանէն, Տաճկաց սահմանէն: Ան դլխաւոր ճանապարհներէն դուրս ինկած ու մեկուսացած է, եւ ատոր համար ալ Մենաւոր կը կոչուէր մեր կողմէ:

Այդ կէտէն, մէկ գիշերուայ մէջ կարելի էր հասնիլ տաճկաց սահմանը, Ալազաղ կամ Ալազան լեռը: Առաջինով կարելի էր անցնիլ Բաղրեւանդ, իսկ երկրորդով՝ Վան, Աբաղայի վրայով: Մեր դործի համար այս կարեւոր էր:

Պարսից եւ տաճկաց սահմանի երկայնքով, Մասիսէն սկըսած մինչեւ Թաղէի վանքի դիմաց, մինչեւ Կոթուրի մօտերքը՝ Հայդարցի ցեղախումբն էր, իսկ հիւսիս՝ Ջէլալցիք: Այս երկու ցեղախումբերը մեզ հետ ունենալ՝ կը նշանակէր վերացնել Պարսից եւ Թուրքաց միջեւ եղած սահմանները եւ ազատ երթեւեկ հաստատել Երեւանէն Պարսկաստան եւ Պարսկաստանէն Տաճկաստան: Այդ տեսակէտէն՝ Թաղէի վանքը շատ կարեւոր դիտարան էր, մանաւանդ որ որ ան միայն 15 քիլոմէթր հեռու էր Կարէնի քրդական կենտրոնէն, որ Հայդարցի ցեղապետ Մուստաֆա բէյի կենտրոնն էր: Վանքը պէտք էր դարձնել հայքիւրտ բարեկամութեան կայան:

Վանքէն ընդամէնը 25 քիլոմէթր հեռուն էր Մակուն՝ Արտազ դաւառի կեդրոնը. հոն էր Սարգարը, որ անուանապէս կ'ենթարկուէր Շահին եւ ինքզինք անկախ թաղաւորի պէս կը զգար: Սարգարի բարեկամութիւնը, բարեացակամութիւնը ունենալ՝ համազօր էր ազատութեան:

Թէ Արտազ որքա՞ն բնակիչ կար, դժուար էր հասկնալ, բայց Սարգարի գիւղերու թիւը կ'ըսէին թէ 300-ի չափ է: Ատոնց մէջ միայն հետեւեալ երեք կէտերուն մէջ հայեր կային. — մօտ 100 տուն Մակու, 100 տունի չափ՝ Քիչմիչ Թափա, եւ 30 տուն ալ Վանքի մօտ եղած գիւղի մէջ: Ուրեմն, հայութիւնը բնակչութեան թիւով չնչին քանակ էր քիւրտ եւ թաթար տարրերու մէջ: Անոր որակն ալ շատ մեծ չէր — ոչ մէկ դպրոց, պարզ

գիւղացիներ, քանի մը մանր առեւտրականներ ու արհեստաւոր : Այս բոլորին մէջ ցցուած կը մնային Թաղէի վանքին հոյակապ գմբէթը, որ բոլորէն բարձրը եւ շքեղն էր նահանգին մէջ եւ անոր պետը՝ Գէորգ Ծայրագոյն Վարդապետը՝ գմբէթանման էր, պատկառազու վեղարով :

Դաշնակցութիւնը անփոխարինելի օգուտ կը քաղէր հինաւորց վանքէն եւ անոր անհաւատ ծառայ՝ «Անծայր» վարդապետէն : Ահա թէ ինչպէս :

Ամէն ամիս մէկ կամ երկու անգամ, անպայմանօրէն շիա դաւանանքի սուրբ օրերուն, մեր Ծայրագոյն վարդապետը կը հազնէր իր դրսնաւոր հագուստները, պատկառելի վեղարը կը դնէր գլխին եւ կը նստէր իր ձին : Երկու զինուած զինուորներ՝ Յովհաննէսը եւ Մելքոնը կ'երթային անոր ետեւէն եւ այս «շքերթը» կ'ուղեւորուէր Մակու՝ Սարգարի մայրաքաղաքը : Նախ կը հանդիպէին Մեսրոբին, որ հաւատարմատարն էր վարդապետի եւ միաժամանակ Դաշնակցութեան : Անոր հետ միասին կ'երթային այցելութեան շիա դաւանանքի գլխաւոր պետին : Գէորգ վարդապետը անկէ լաւ գիտէր Շիա կրօնը եւ անոնց պատմութիւնը : Կը սկսուէին փոխադարձ զեղումները եղբայրութեան եւ մեր երկու դժբախտ դաւանանքներու հարազատութեան մասին : Չէ՞ որ Թաղէոս Առաքեալը միեւնոյն Ալլահի համար էր, Իսա Փէղամբարի խօսքը տանելու համար էր, որ նահատակուեցաւ այս լեռներուն մէջ եւ վանքն ալ անոր վրայ շինուած է : Չէ՞ որ Իսա Փէղամբարը որ նախորդն էր փէղամբար Մուհամէդին եւ անոր յաջորդ ու ժառանգ Ալիին որ նոյնպէս նահատակուեցաւ անհաւատներու կողմէ անապատներուն մէջ, ուր Քեարբալան է շինուած : Երկու նահատակները կը դառնային կամուրջ մը, երկու դաւանանքի մարդիկ միմեանց կապելու եւ անոնց մէջ սէր եւ միաբանութիւն հաստատելու :

Ապա կ'երթային միասին այցի, շրջանի միահեծան պետին՝ Սարգարին, որ ամէն ինչ էր՝ Աստուծոմէն յետոյ : Անոնք ոչ մի նուէր չէին սպասեր Թաղէի վարդապետէն. գիտէին որ ան լոկ պահապան է չորս չոր պատերու եւ ոչինչ չունի, ոչ եկամուտ եւ ոչ ալ հասութաբեր ժողովուրդ : Անոնք իրենք կ'ուղէին օգնել այդ սղաւորին՝ նուէրով կամ նիւթականով, բայց վարդա-

պետը չէր ընդուներ: Այդ պատճառ կը դառնար, որ անոր վարկը բարձրանար եւ ան դառնար անշահախնդիր վարդապետ մը, կենդանի նահատակ մը եւ հաւատարիմ ծառայ մը՝ նահատակ թաղէի: Անոր ըսածներու ուղն ու ծուծը պարզ եւ հասկընալի էր: Կեղծ չէր, թէկուզ փաստարկութեանց մէջ յիսալներ լինէին:

— Ձեր ողբը Ալիի մահուան համար, մեր ալ ողբն է, ան թուրանի բռնակալութիւնն է Իրանի վրայ, մենք միասին կը տառապինք թուրանէն: Մենք ձեր կողքին ենք եւ պատրաստակամ ու հաւատարիմ՝ ձեր պայքարին: Ինչպէս որ Արշակ եւ Վաղարշակ եղբայրներ էին, մենք ալ ձեր եղբայրներն ենք: Մենք ոչինչ չենք ուզեր ձեզմէ, միայն դիտցէք որ մենք ձեր հարազատներն ենք:

Վարդապետի այս խօսքերը պարապի չէին երթար: Անոր զրուցակիցները այլ առիթներով եւ տարբեր բացատրութիւններով դիտէին այդ ամէնը: Գիտէին նաեւ որ հայերը, զործով ալ իրենց հետ են ամէն պարազաներու մէջ: Փաստերը դիտելով ու նկատի առնելով, կը գտնէին որ այս ուսեալ վարդապետը, որ իրենցմէ աւելի աշխարհ տեսած է եւ դիտէ ամէն ինչ, նոյնպէս իրենց հետ է. վստահութիւն ու հաւատ ունէին անոր հանդէպ: Եւ այդ պատճառով, փոքրաթիւ հայութիւնը եւ թաղէի վանքը առանձնաշնորհեալ վիճակի մէջ էին դրուած աւատապետական եւ բռնակալ այդ երկրին մէջ: Հայերը կը համարուէին հաւատարիմներ եւ Սարգարի յենարաններ. անոնց երթեւեկը եւ ապահովութիւնը առանձին խնամքով կը յարգուէին: Թափառաշրջիկներուն արդիւրուած էր անցնիլ հայերու սահմանները եւ բռնանալ անոնց վրայ: Հայերուն իրաւունք տրուած էր զինուիլ եւ հարկ եղած պարագային պաշտպանել իրենց կեանքն ու գոյքը: Տուրքերն ալ որոշ չափի տակ էին դրուած եւ կամայականութիւններու առաջքն առնուած էր: Սարգարը հայերը կը համարէր իր հովանաւորեալները եւ միայն մէկ սպասելիք ունէր անոնցմէ՝ կ'ուզէր որ զէնք կրողները, որոնք իրենց տուններու պահպանման զինուորներն էին, նեղ պարագային լինէին իր կողքին, իբրեւ իր «սարբազները»:

Այդ թուականին, Մակուայ մէջ Վարդապետի եւ Դաշնակ-

ցութեան դեսպանը ի հարկէ անպաշտօն Մեսրոպն էր, որին յետագային պատահեցի Վասպուրական:

Ամիսը մէկ անգամ, Վարդապետը քանի մը օրով դուրս կուգար իր վանքէն եւ դէպի Խոյ կ'ուղղուէր:

— Նամակով բան չի հասկացուի, գնամ տեսնիմ իմ մեծաւորները ի՞նչ կ'ուզեն ինձմէ եւ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ աշխարհին մէջը:

«Մեծաւորները» Դաշնակցութեան Խոյի եւ Սալմաստի ներկայացուցիչներն էին: Խոյի մէջ այդ ժամանակները կոստին էր (որ փոխարինուեցաւ Մալխասով), իսկ Սալմաստի մէջ՝ Սամսոնը:

Պաշտօնական ծանօթներու հետ տեսնուելէն ետքը, ան աջ ու ձախ կը յայտարարէր, որ վանքի պէտքերը հողալու համար ղնումներու եկած է... Առանց վեղարի, առանց ձեւերու կը տեսնուէր իր փնտռած մարդոց հետ, եւ թէեւ եկած էր առանց բեռնակիր ձիերու, բայց կը վերադառնար բեռնբարձ ձիերով, որոնց բեռն մէջ թէ ինչեր էին լեցուած, այդ միայն ինքը դիտէր. թէ ո՞ւր կը պահուէին այդ բեռները, այդ ալ ինքը դիտէր միայն:

Մնացած ժամանակը, ան վանքէն դուրս չէր գար, կը մնար մենակ ճուպոտ աչքերով տնտեսին եւ ծառային հետ: Քիչ կը խօսէր եւ արդէն որո՞ւ հետ պիտի խօսէր: Այդ պատճառով ալ զինքը ուրբաթախօս կ'անուանէին եւ կը համարէին նոյնիսկ անհիւրընկալ եւ չար: Ուխտաւոր չէր գար վանքը: Ո՞րտեղէն եւ ինչպէ՞ս պիտի դային այդ երկրի մէջ, ուր մարդոց գլուխը աւելի աժան էր քան սոխի գլուխը: Եթէ դային իսկ, օթեւանելու տեղ չունէին եւ ստիպուած գիւղին մէջ պիտի պատըսպարուէին: Վանքի նախապէս շինուած հիւրանոցները քանդուած էին եւ վարդապետը բնաւ միտք չունէր դանոնք վերանորոգելու: Կային նորոգուած միայն երկու սենեակ, ուր ինքը կ'ապրէր եւ ուր պիտի սեղմուէին անխուսափելի եւ անհը-

րաժեշտ անցորդները: Անծանօթ մարդիկ, ինչ ազգի ալ պատկանէին, տեղ չունէին վանքին մէջ: «Մեզմէ շատուոր, մեզմէ ուժեղ կրնան լինել եւ մեր գլուխը կրնան աղել, կ'ըսէր, մեր պաշարը պիտի սպառեն եւ մեր մենակութեան իմաստը պիտի հասկնան»:

Մէկ քիլօմէթը հեռու դտնուող դիւղացիք ալ չէին դար վանք, չտեսնելու համար անհիւրընկալ վարդապետը: Հոն՝ դիւղին մէջ, կ'ապրէին Յովհաննէսը եւ Մելքօնը, որոնք վարդապետի հաւատարմատարները, սարբաղները եւ փոխանորդներն էին: Վանք եկողները նախ անոնց կը դիմէին եւ յետոյ վանք մտնելու իրաւունք կը ստանային: Անոնք սենեակներ ունէին վանքի հիւրերը ընդունելու, լինէին օտար թէ հայ, Երկրէն եկող սուրհանդակ, թէ զինուոր: Մեզ պէս «Պարոնները» միայն վանքի մէջ կը պատասպարէին, երբ «հիւրերու» ինքնութիւնը արդէն պարզ էր վարդապետին: Անոր այս վարմունքը անհասկնալի եւ վանիչ էր անծանօթներուն եւ այդ պատճառաւ ան բնաւ չէր սիրուեր:

Ասկէ չպիտի հետեւցնել թէ վանքը կղզիացած էր եւ որ անոր վարդապետը՝ իր պատեանին մէջ քաշուած՝ աշխարհէն առանց լուրի կը մնար, թէ ան կարուած էր ժողովուրդէն եւ գործէն: Մօտիկ Կարէնի կէտին մէջ, ան ունէր քիւրտ բարեկամներ, տարբեր խաւերէ, որոնց պարտքն էր շաբաթը մէկ անդամ այցելել վանքի դիւղը եւ անցած դարձածի մասին տեղեկութիւններ տալ: Նոյնը եւ այլ կէտերու մէջ: Անոնք կուգային Մելքօնի տունը եւ իրենց տեղեկութեանց տոպրակը դատարկելով, կ'ուտէին, կը խմէին ու իրենց մէջքի տոպրակը քիչ մը ալիւր, ցորեն լեցնելով, կ'երթային: Կ'երթային նորէն վերադառնալու համար: Բացի ատկէ, Հայդարանցի Մուստաֆա բէյը, Համիտիէ գնդերու գայմագամը, իր ցեղով խռովեր էր թուրք կառավարութենէն եւ հաստատուեր պարսից սահմանի երկայնքը, կեդրոն ունենալով Կարէնինը: Անոր ցեղի մէջ հաստատուած էր Բիթլիսցի Սլաքը (Արմենակ Օխիկեան) իբր Դաշնակցութեան դեսպան, եւ այնքան գրաւած էր Մուստաֆա բէյի սիրտը, որ դարձած էր անոր ընտանիքի մտերիմ անդամը. բժիշկի անուան տակ կը շրջէր անոր ազդեցութեան տակ եղած

չըջանները: Երբ ես վանքն էի, այդ ատենը ձերբակալուեցաւ տաճկաց սահմաններու մօտ եւ տարուեցաւ Վանի բանտը. Մուստաֆա բէյը ջանքեր կը թափէր անոր ազատման համար:

Մուստաֆա բէյի ցեղի դիմաց՝ Ալադան լերան միւս երեսը, Աբաղայի շրջանի տէրն ու տիրականը նորէն Հայդարանցի Մէհմէդ Սըդըդ («Կոփ Մահմադ») կոչեցեալն էր, կարծեմ Համլիտիէի գնդապետի աստիճանով: Ան շատ համակիր էր մեր աշխատանքներուն եւ նպատակներուն: Խաչանն էր անոր կեդրոնը (Աբաղայի մէջ), իսկ պաշտօնական կեդրոնը Բերկրին էր: Թէ ի՞նչ դործեր կը դառնային այդ շրջանին մէջ՝ կը վերաբերի Վասպուրականի պատմութեան, բայց այդ շրջանէն էր որ, շնորհիւ Կոփ Մահմադի բարեացակամութեան, կանոնաւոր սուրհանդակային եւ փոխադրական ճանապարհ էր բացուած դէպի Թադէի վանքը: Այս «հիւրերը» կ'անցնէին Յովհաննէս-Մելքոնի բովէն եւ անոնցմէ կարեւորները կ'ընդունէր Վարդապետը, իսկ անկարեւորներուն Յովհաննէս-Մելքոն ճամբան ցոյց կուտային:

Մի երրորդ կէտ ալ կար, որ խիստ կարեւոր էր տեղեկութեանց, սուրհանդակային եւ մասամբ փոխադրական դործին համար: Իր մականի տակ էր Քիչմիշ Թափա դիւղը. ան կը գտնուէր Բայազէթէն 30 քիլոմէթրի վրայ, իսկ Ծաղկանց լեռներէն՝ նոյն հեռաւորութեան: Ծաղկանց լեռները (Ալադադ) բնակուած էին Հայդարանցի ցեղերով, որոնց մէջ Ալի բէկը իր ընտանիքով մեզ շատ համակիր եւ դործակից էր: Անոր մօտ կը գտնուէր Քղեցի Պօղոսը (որուն Գեղեցիկ Պօղոս կ'ըսէին). ան հոն էր Երեւանի Կէն. Կէն.ի եւ Երկաթի կողմէ: Այդ կէտը սուրհանդակային, ղէնքի եւ մարդկանց անցկացնելու կայան էր եւ ամէն լուրերի կեդրոն: Երբ կը վտանգուէին դիծերը, Պօղոս կ'օգտուէր Ծաղկանց լեռներէն, կապուելու համար ուղղակի Քիչմիշ Թափայի հետ, ուր կը սպասուէր Վարդապետի եւ Պօղոսի հաւատարիմ, խուփ բերան Յովսէփը: Վարդապետը շատ մտահոգ էր, որ վաղուց է ինչ լուր չունի Քղեցի Պօղոսէն եւ Յովսէփ ալ դրած էր որ շատ մտահոգ է անոր մասին:

Վերի բացատրութիւններէն պիտի հասկցուի որ Թադէի

վանքը, թէպէտ մեկուսացած, ճամբաներէն դուրս բնկած մի ճղնարան էր, բայց այնպէս էին գործերը դասաւորած, որ գիշեր ու ցորեկ աշխատանքի մէջ էր: «Մենաւորը» աշխարհի լուրերու աղբիւր էր, շնորհիւ քիւրտերու եւ սուրհանդակներու: Պիտի դարմանաք ըսածներուս, եթէ չէք գիտեր քիւրտերու բնաւորութիւնը:

Քիւրտը, մանաւանդ թափառաշրջիկը, ծարաւի է լուրերու, որովհետեւ չի կրնար իր հօտերու հետ խօսիլ. ան կարօտ է խօսքի: Պօսքը անհրաժեշտ է անոր՝ իր գոյութեան եւ շրջանի ապահովութեան համար ալ: Ուստի, լերան կատարը լինի ան, ճամբու վրան, թէ դիւղի մէջ, ճամբորդը կը չափէ, կը կշռէ եւ անկէ տեղեկութիւններ կը քաղէ, կարեւորէն մինչեւ անկարեւորը: Ան անմիջապէս լուրը կուտայ իր հարեւանին եւ լուրը բերնէ բերան խսկոյն կը տարածուի. կարեւոր լուրեր անմիջապէս դռալով լեռնէ լեռ կը կանչէ, վտանգը նշաններով կը յայտնէ, ծանօթ անծանօթի իր գիտցածը կ'ըսէ, հարցումներ կուտայ եւ օղի մէջ տեղեկութիւնները կայծակի պէս կ'երթան: Ձիււորը անոր չի հասնիր, ոչ ալ հեռագիրը անոր կը հասնի:

Լուրերը «բերնէ բերան կը դառնային դերան», բայց էութեան մէջ ճշմարտութեան կորիզը կը պահէին եւ բնաւ չինձու եւ սուտ չէին լինիր: Յետոյ վանք կը հասնէին սուրհանդակները նամակներով, որոնց մէջ լուրերը մաղուած չափազանցութիւններէ՝ կուտային եղելութիւնը մերկութեամբ: Այսպէսով Թաղէի վանքի վարդապետը ծանօթ էր Երկրի անցուդարձին, ինչպէս Կովկասի նոյնպէս Պարսկաստանի մէջ եղածներուն եւ լինելիքներուն:

Այս տեղեկութեանց հիման վրայ էր որ դէպի Երկիր կ'ուղղուէին շալակաւորներ, դործիչներ, զինուորական խումբեր: Ոմանք՝ բախտաւորները՝ տեղ կը հասնէին, ոմանք կէս ճամբուն կը մնային. այդ կախուած էր հաւաքուած լուրերու արժէքաւորումէն: Թաղէի վանքը ընդհանրապէս քիչ կը սխալէր եւ լաւ կ'ընթանային անոր գործերը, որոնք Գէորգ ծայրագոյն Վարդապետի խորհուրդին արժէք կուտային:

Վարդապետը համեստ էր: Ան ինքզինքը ծառայ կը հա-

մարէր Թաղէի վանքին եւ իր այդ հանգամանքով ալ կ'ենթարկուէր իր հողեւոր պետերուն, սակայն անոնք հեղինակութիւններ չէին իր համար: Ան կ'ենթարկուէր նաեւ կուսակցական աստիճանաւորումին, իրմէ անարժաններու հրամանը կը կատարէր: Բայց անոր համար միակ հեղինակութիւնը Ռոստոմ ըսուած մէկն էր, որը զինք դտած էր եւ մղած դէպի Թաղէի վանքը, եւ զոր մինչ այդ ես ոչ տեսած էի եւ ոչ ալ գիտէի թէ ով է:

* * *

Արդէն 10 օր կար որ վանքն էինք: Բժիշկ Ռուբէնը վաղուց վերադարձած էր Խոյ: Այլեւս ոչ աղմուկ, ոչ ծիծաղ, ոչ իսկ խօսակցութիւն: Շահբաղ Վարդանը բոլորովին համր էր դարձած. երեսին նայողը կը կշտանար իր մտահոգ դէմքէն: Ան շարունակ վանքի ջաղացքը կ'երթար, ինքն իրան աշխատանք էր ստեղծած, — կը նորոգէր քանդուածները եւ կը քանդէր շինուածները: Տնտեսի հետ խօսիլ չէր լինի, բացի բացականչութիւններէն: Վարդապետի օղնականը միշտ դբաղուած էր: Որո՞ւ հետ ուրեմն պէտք էր խօսիլ: Կը մնար միայն Վարդապետը, եթէ անոր հաճելի մարդ դառնայի: Այդ ինձ յաջողուեց եւ ան կամաց կամաց սկսաւ բացուիլ ինձի:

Ինձի մեծ դարմանք պատճառեց որ Ռազի կռուի մանրամասնութիւնները ինձմէ լաւ գիտէր: Ան գիտէր մեր եկած ճամբաները, որ ես չգիտէի. գիտէր մեր սահման անցնելու եւ նկատուելու պարագաները, զորս մեզմէ ոչ ոք գիտէր. թշնամու ուղքեր լինելը գիտէր եւ անունով կը յիշէր սպաննուածները, մանաւանդ քրդերունը: Եթէ Վարդապետին ըսածները միտքս պահէի, մանրամասնութեամբ պիտի հասկնայի Ռազիի կռուի նկարագիրը, առանց բանաստեղծութեան:

Սկսայ հետաքրքրուիլ անցեալ դէպքերով, որ մի քիչ տարբեր էին ցարդ լսածներէս, եւ այդ լսածներս խառնելով մեր գիտցածին հետ, կ'ուզեմ ներկայացնել 1904-ին սահմաններու վրայ պատահածները, որքան որ մնացած են յիշողութեանս մէջ:

Հաջի Լեւոնի խումբը: Լեւոնը հաջի չէր, բայց այդպէս

կը կանչէին: Ախլցխացի էր, այն խումբէն որ դիւցազուններու խումբ կոչուելու արժանի է, — Ասլանը, Ուսուլ Խաչոն, Աշրգը եւ միւսները, համեստ, անձնազոհ ու քաջ: Արդէն երբ Գիւմրի էի, ինձ ըսած էին որ Վան գնալու համար ուշացած եմ. «Հաջին գնաց արդէն»: Ահա թէ ինչպէս. —

Հաջի Լեւոնի խումբը, որ բաղկացած էր ընդամէնը վեց ձիաւորէ, ռազմամթերք կը տանէր իր հետ: Ապրիլ 17-ին, ձիւնասալքին, կը մեկնին Սալմաստէն դէպի տաճկական սահմանը: Առաջին օրը կ'անցնի առանց փորձանքի. երկրորդ օրը անոնց ընդառաջ կուգան վեց բարեկամ քրդեր, որոնք կը նախազգուշացնեն թէ մատնուած են եւ ճանապարհները բռնուած են թշնամիին կողմէ: Սակայն ետ դառնալը նամուսի դէմ էր: Աստուած կը կանչեն ու առաջ կ'երթան:

Հասնելով քրդական շրջանները՝ խումբը կը հետապնդուի քրդերու կողմէ: Արաղավազ ձիերու վրայ Փէտայիները առաջ կը շարժին եւ, քանի մը քրդեր դետին փռելով, ճամբայ կը բանան ու կը հասնին Լիմ դիւղի մօտերը: Քրդերը հանդիստ չեն տար այստեղ ալ, կը պաշարեն Փէտայիները, որոնք կը ստիպուին ձիերէն վար իջնել եւ դիրք բռնելով կռիւ ընդունիլ: Ձիերու մէկ մասը կը սպաննուի թշնամիի ղեղակներէն, իսկ մնացեալ ձիերն ալ կը կոտորուին Փէտայիներու ղեղակով, որպէսզի չիյնան թշնամիի ձեռքը: Այսպէս կռիւը կը շարունակուի մինչեւ երեկոյ. քանի մը քրդեր եւ ոստիկաններ եւս դետին կը փռուին, բայց կը սպաննուի վանեցի Յովհաննէսը, Զոջ Աղան, որ այնքան կը շտապէր Վան՝ օր առաջ դեկուցում տալու ընկերներուն Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն մասին:

Խումբը գիշերը կը ձեռքէ թշնամիին շրջան եւ յաջողութեամբ կը հասնի Վարազ, ուր արդէն ազատ էր ամէն վտանգէ:

Վանի զինապահեստները կարգի կը դրուին, բայց ամենէն անհրաժեշտը Վանի համար, անոր Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորը չկար. ան սպաննուած էր թշնամիէն:

Երկաթի եւ Քղեցի Պողոսի խումբը: Եթէ այնպէս մը պատահէր որ զիս համողած ըլլար եւ որոշած լինէի անոր հետ գնալ Նեմրութ, այլեւս գոյութիւն պիտի չունենայի, կը մտածէի, լսելով անոր մասին եղած պատմութիւնները:

Երկաթ եւ Քղեցի Պողոս Մայիսի կէսերուն կը վերցընեն ռազմամթերք, դրամ եւ 35 Ֆէտայիներ ու Իգտիրէն ճամբայ կ'իյնան: Կը կտրեն սահմանի լեռները, կ'անցնին Ալաշկերտի դաշտը ու կը հասնին Միրզաջանի մօտերը, ուր հանգստանալէ ետք Մայիսի վերջին օրերուն ճամբայ կ'ելլեն դէպի Ախլաթ, Սասուն հասնելու նպատակով:

Արճէշի մօտ, Սոսկուն ըսուած հայ գիւղին քով, Խօջալուի հովիտին մէջ, խումբը հանգիստ կ'առնէ, հանդիպակաց քարայրներուն մէջ: Քղեցի Պողոսը (Թոխմախ) երկու Աբրօներու հետ կ'իջնէ Սոսկունի ջաղացքը հաց բերելու համար: Կը ճանչցուի հոն գտնուող քրդերու կողմէ եւ կը սպաննուի անակնկալ կերպով Աբրօներէն մէկուն հետ, իսկ միւս Աբրօն հաղիւ կ'աղատի:

Քրդերը հաւար կը ձգեն եւ շուտով ամէն կողմէ աշիրէթներ, ոստիկաններ եւ զօրքեր կը պաշարեն Խօջալուի հովիտը, եւ բռնելով քարայրներու բերանը՝ անձնատուութիւն կը պահանջեն: Ֆէտայիները հարկաւ կը պաշտպանուին եւ կատաղի կռիւ կը մղեն: Կը սպաննեն բաւականաչափ քրդեր: Բայց ահա գնդակ մը կ'իյնայ այն վայրին մէջ ուր կը գտնուէր Երկաթը, եւ կը դպնայ ձեռնառումբի մը, որ կը պայթի եւ իրեն հետ կը պայթեցնէ վառօդի եւ ռումբի շեղջերը: Այրը իր մէջի մարդկանցով տեղէն կը ցնցուի եւ քարաժայռերը Ֆէտայիներու արիւնոտ դիակներու կտորուանքներ կը ժայթքեն, թաղելով իրենց տակ ոստիկաններու եւ քրդերու դիակներ եւս: Ամբողջ խումբէն հաղիւ եօթ հոգի ողջ կը մնայ. ընդհանուր գոռում-գոչումէն օդտուելով, անոնք դուրս կը թռչին եւ կը բարձրանան լեռը: Այդ փոքրիկ խումբը մինչեւ երեկոյ լաւ կռիւ կը մղէ եւ քանի մը տասնեակ քրդեր ու ոստիկաններ կը սպաննէ: Եօթը Ֆէտայիներէն մէկը, Քանաքեռի կողմերէն հին ռուսական զինուոր մը, կարծեմ Գասպար անունով, մեծ հըր-

չակ կը հանէ քրդերու մէջ իր քաջագործութիւններով: Ան կը սպաննէ բաւական թիւով քիւրա թօռուններ: Երբ գիշերը վրայ կը հասնի ու կռիւը կը դադրի, Փէտայիներէն ոչ ոք ի վիճակի կ'ըլլայ գտնելու ճամբան. միայն առաւօտուն, երբ Մասիսը կ'երեւնայ, դայն կը բռնեն իբրեւ ուղեցոյց:

Քրդերը սակայն հանգիստ չեն ուղեր տալ Փէտայիներուն, որոնք ոչ մէկ դնով կ'ուղեն անձնատուր ըլլալ, եւ դարձեալ ամբողջ օրը կը հարկադրուին կռիւ մղել թշնամիին դէմ: Քարերու ետեւ դիրք բռնած՝ անոնք բազմաթիւ քրդեր դետին կը դլորեն, բայց իրենք ալ կը հիւժին: Ի վերջոյ ողջ կը մնան միայն երկու հողի, որոնց մէջ նաեւ Գասպարը: Յոգնած ու քաղցած՝ անոնք կ'երթան Մասիսի ուղղութեամբ: Միւս օրը նորէն կռուի կը բռնուին հետապնդող քրդերու հետ: Այս անգամ կը սպաննուի Գասպարի ընկերը, իսկ ինքը՝ Գասպար՝ կիսամեռ վիճակի մէջ գերի կ'իյնայ քրդերուն ձեռքը, որոնք անոր անսահման քաջութեան ի պատիւ չեն սպաններ դայն, այլ կը խնամեն ու կը տանին Պայազիտի փաշային նուէր: Մինչեւ Սահմանադրութիւն, Գասպար կը մնայ բանտի մէջ, յետոյ կ'ազատուի: Յայտնի չէ թէ ի՞նչ եղաւ այդ հերոսը: Քրդերու երդերուն մէջ մինչեւ այժմ ալ կը փառաբանուին անոր քաջագործութիւնները(*):

Երկաթի խմբի աղէտի օրերուն էր որ Նիկոլ Դուժանի խումբը միաժամանակ կը փորձէր անցնիլ Ռազիի վրայով դէպի Վարադ: Այդ մենք տեսանք արդէն:

(*) 1908-ի վերջերը, երբ Բայազէտէն անցայ, տեսայ Գասպարի բանտը, բայց ինքը դուրս էր ելած: Անոր առասպելական փառութեան մասին նորէն ինձ կը պատմէին՝ համեմատ գերմարդկային առասպելներով:

Կը կարծեմ թէ Ե. Սարգսեանի մանկական յուշերի մէջ յիշուած հերոսը այդ նոյն Գասպարը պիտի լինի:

Երբ, անկէ վերադառնալով, ես արդէն վանքը կը գտնուէի, մի սեւ օր, Գէորգ Վարդապետ սգաւորի նման վերադարձաւ զիւղի իր գործակալներու մօտէն, եւ հազիւ ինքն իրան պահելով ըսաւ.

— Փոխիկն իր ճիւղերներով ջարդուած է. մարդ չէ ազատուած...

Այդ բօթի վրայ ես պապանձուեցի եւ քար դարձայ, կարծես մի գնդակ եկած գլխուս էր զարկած: Վարդան, որ դանակով մի փայտ կը տաշէր եւ ինչ որ բան կը շինէր, նայեց վարդապետին, իր կոպերը արագ արագ շարժեց եւ կանչեց.

— Մարդ իր բոյէն աւելի չի կրնար թռչիլ...

— Այդպէս մի խօսիր, Վարդան ջան, դուն ալ մի օր քու բոյէդ վեր կը թռնիս, երբ երկրի մէջ եղած ընկերները «Օգնութիւն, օգնութիւն...» կանչեն:

Վարդան չպատասխանեց. տաշած փայտը գետին զարկեց, դանակը ծալլեց եւ մեղմէ հեռացաւ: Ես ալ հեռացայ անխօս: Եւ երեք հողի երեք բաժին եղանք. ամէն մէկս մեր գլխու եկածի մասին կը մտածէր: Ճպոտտ տնտեսի թանապուրը կը սառէր, ոչ ոքի բկէն (կոկորդէն) ներս չէր երթար:

Այս բացականչութիւնները երկու ծանր քարերու նման իմ սրտի վրայ ամուր նստեցան:

Գիշերը Մելքոնին ճամբած ենք Պոյ, առաւօտ դիշերանց Վարդապետն է կորած, դնացած է Կարէնի, լուր հաւաքելու: Կէսօրին Վարդապետը վերադարձաւ եւ ըսաւ.

— Լուրը հաստատ է: Տարբեր աղբիւրներէ եկած սեւ լուրերը ճշտուեցան եւ տեղն ու տեղը հասկցանք հետեւեալը:—

Փոխիկի խմբի բնաջնջումը: Վանէն լուր կուղայ Սալմաստ եւ Պոյ, թէ Սասունը վաղուց ինկած է, բայց կռիւը ահա կը սկսի Վանի մէջ: «Սաղ էք թէ սաղ չէք, մեղ օգնութեան հասէք»: Երբ այս կը լսեն Փոխիկը եւ տղերքը, մէկ խօսք կը լինին եւ կ'որոշեն անմիջապէս Երկիր անցնիլ: Խօսքեր ալ կը լինին, որ Նիկոլ հակառակ է զինուած կերպով Երկիր անցնելուն, բայց եղած են առարկողներ, թէ Նիկոլ Երկրէն չէ, անոր սիրտ չի ցաւի, երկու փշտոց զարնելով յետ փախած կորած է եւ դրա համար ալ Երկիր

զնալուն հակառակ է: Այսպէս ըսելով, կ'որոշեն երթալ Առաուլ լեռան փէշերով, բայց խուսափել Չուխը անցնելէ, այլ Սարայի տակով զնալ ուղիղ դէպի Վարադ:

Անոնք 14 ձիաւոր կը լինին: Առաջնորդը նորէն այն Մստօն է, որ փրկած էր մեր խումբը իր հաւատարմութեամբ եւ պաղարիւնութեամբ: Կային նաեւ Սահակն ու Գրէն, Սարայի շրջանի ասորիներէն, թէ՛ հին քաջ Ֆէտայիներ եւ թէ՛ տեղի բոլոր պայմաններուն ծանօթ: Բացի մի քանիսէն, խմբի անդամները հին դինուորներ էին, Երկրի լեռներու մէջ մեծցած եւ բազմաթիւ կռիւներու մասնակցած, այնպէս որ ամէնքն ալ վստահ եղած են թէ պիտի հասնին իրենց նախատակին: Այդ վստահութիւնը, սակայն, չարդարացաւ եւ ամէնքն ալ մեռան, ըստ իս մի շատ սլարդ պատճառով, զոր թերացած էին հաշուի առնել եւ զոր Նիկոլ Դումանի գլխաւոր մտահոգութեան առարկան կը կազմէր: Նիկոլի պատուամն էր՝ «այնպիսի ամայի ճանապարհներով զնալ որ ոչ ձիերու ամբակներու ձայն լսուի, ոչ մեզ տեսնող լինի դիշեր թէ ցերեկ, եւ կամ եթէ տեսնեն՝ գոնէ ուչ տեսնեն»: Այդ հնարաւոր էր միայն ձմեռը, մինչեւ Ապրիլ ամիսը կամ այդ ամսոյն վերջը: Այդ ատեն, սակայն, ձիւնը կը խանդարէր քալելուն: Ճամբորդել կարելի էր, ուրեմն, Մայիսի վերջը, ըստ եղանակի, Առաուլի բարձունքները քերելով, երբ հովիւ ու քոչուոր լեռներ չեն ելած: Միւս ժամանակները, անպայման զնացած ուղին ժամ առ ժամ կը հասկցուէր, շուտ կը նկատուէր եւ այդ պատճառ կը լինէր զնացողներու մահացման:

Փոխիկ մեղմէ մի երկու շաբաթ յետոյ ճամբայ ելալ լեռները բռնուած էին արդէն հովիւներով եւ քոչուորներով, եւ անոր խմբի շարժումները բոլոր վայրերում կը նկատուէին: Թէեւ Մստօն նոյն ճամբով կը տանէր ինչ որ մեր խումբը առաջնորդած էր, բայց այդ ճամբան արդէն թակարդ էր, որ կ'երթար Ռադիի ձորը, ուր նախապէս կը սպասէին թէ Սարայի զօրքը, թէ սահմանապահերը, թէ Համիտիէ զնդերը եւ խուժանը: Արշալոյսին Փոխիկի փոքր խումբը արդէն ծանր կռուի մէջ էր եւ մինչեւ կէսօր

անոր հաշիւը փակուած էր :

Ոչ ոք խմբէն չաղատուեցաւ, որ մօտաւոր պաղափար տար անցած դարձածէն : Պատմողները քրդերն են եղած, որ յարգանքով կը յիշէին այդ կռիւրը : «Համարեա նոյն դիրքերն էին բռնած այս կռուին, ինչ առաջին անգամ : Բայց մենք պատրաստ էինք այս անգամ եւ դիտէինք անոնց քանի հողի լինելը եւ ինչպէս դասաւորուիլը : Երբ արեւն ելաւ, մենք մօտեցած էինք անոնց առանց աղմուկի մինչեւ մի քանի հարիւր քայլ հեռաւորութեամբ : Սարայի զօրքի տրուած նշանին վրայ, չորս կողմէն յարձակում արինք, ամէն մէկը իրեն համար նշանակած դիրքին վրայ : Երեք դիրքերէն երկուսը առինք. ոչ ոք չուզեց անձնատուր լինել, սպաննեցինք : Մէկ դիրք էր մնացել, չորս հողիով դրաւ- ուած, վրան դրօշակ քաշուած : Ներս մտանք անոնց մէջ, եւ իրարու խառնուեցանք քարերու մէջ : Կը կռուէին մատուցէրով, դանակով : Վիրաւորները չհաշուած՝ ութը դիակ մնաց դիրքին մէջ եւ կանգնած դրօշակը : Կէսօրէն յետոյ նորէն յարձակեցանք եւ այս անգամ երկու դիակ գտանք ջան Փէտայիներէն : Դրօշակը վար առինք, բայց միւս դիակները չգտանք, կարծեցինք որ փախած ազատած են : Հարիւր քայլ հեռուն, մի ժայռի մէջ երկուքի տեղը գտանք : Ինչ արինք, անձնատուր չեղան : Մէկը ոռւս էր, միւսը քրդերէն կը հայհոյէր : Հասկացողներ եղան, որ այդ մէկը Մստօն էր, Կառղաուցի Մստօն : Ինչքան համո- ղեցինք, անձնատուր չեղան : «Աղ ջան Փիդանամ», կը կան- չէր. «Աղ բաւ է Հայդարեմ», կը դոռար : Մէկ դնդակ դլխուն հասաւ, եւ ան մեռաւ : Գլուխը կտրեցինք տարինք Վանի վալիին նուէր : Ռուսը մինչեւ վերջ կռուեցաւ եւ նոյն իսկ քիչ մնաց որ մեր մէջէն փախչէր : Մէկ զօրք մօ- տեցաւ յետեւէն եւ խանչալով թիկունքին հասցուց եւ կռիւր վերջացաւ : Իրենց թիւէն շատ աւելիով մենք մեր դիակները հաւաքեցինք» :

Այս պատմութիւններէն կարելի էր եղրակացնել որ այն դիրքին մէջ ուր դրօշակ էր կախուած, Փոխիկն էր եղած : Մստօն անոր կողքին լինելը հաստատ էր, ինչպէս եւ Սու-

րէնը, որ իր յամառութեամբ Գուգարքի քաջերը կը յիշեցնէր: Ես անոր շատ կապուեցայ մեր կռուի ատեն, երբ իմ ձեռք դողաց հօրը զարնել, իր որդու դիակին վրայ, իսկ ան չվախեցաւ ու խիեց ծերունին, առաջնորդուելով այն սկզբունքէն, որ կռուի մէջ խնայել չկայ: Այսքանը կռուի մասին լսածներէս:

Մի քանի խօսք ալ Փոխիկի խմբին մասնակցող իմ ծանօթներու մասին: Ատոնք էին՝ Փոխիկը, Յակոբը(*), Սուրէնը, Մստօն, որ քիւրտ էր, Գրէն եւ Սահակը, որոնք ծագումով ասորի էին եւ կրօնքով ալ՝ նեստորական, բայց հայէն աւելի հայացած էին եւ կը խօսէին մեր լեզուն: Մնացածներին տեսած եմ, բայց մոռացած եւ չեմ խօսած անոնց հետ:

Փոխիկի եւ Յակոբի հետ ունեցած տեսակցութեանց եւ խօսակցութիւններու մասին յիշատակած եմ արդէն: Առաջին անգամ վատ տպաւորութիւն ձգեցին վրաս, բայց յետոյ ամենալաւ կերպով տպաւորուեցայ անոնցմէ: Այս երկուքը արտաքինով իրարու հակապատկեր էին. Փոխիկը թուխ էր, Յակոբը՝ շէկ, դերմանացու նման, բայց երկուքի ալ ծնօտները լայն էին եւ հաստատուն, ինչպէս կը լինին կամակորներունը: Անոնք թիկնեղ էին, արեւով թրծուած եւ խոժոռ աչքերով, թէեւ մէկուն աչքերը թուխ էին, իսկ միւսինը՝ կապոյտ: Երկուքի նմանութեան պատճառն այն էր, որ միեւնոյն երկրից՝ Լեռնապարի անդունդներէն

(*) Յակոբը Դարմօսի տեոորը կատարողն էր: Նա սպաննած էր իր հին ընկերը, կուսակցութեան որոշումով: Դարմօն վասպուրականի գինուորներից էր եւ յայտնի էր իր քաջութեամբ: Բայց մի քերութիւն ունէր՝ ուրիշների կնիկները գլխէ կը հանէր եւ երբեմն ալ բռնութիւններ կը գործադրէր հասարակ ժողովրդեան վրայ: Այդ անհամապատասխան էր թէ՛ կուսակցութեան կարգապահական օրէնքներուն եւ թէ՛ ընկերներու մէջ արմատացած վարք ու բարքին: Եւ անոր համար հրաման բերին մահուան վճռի, գոր ստորագրեց Սամսոն եւ գործադրուեցաւ:

ծնուած էին: Երբ միմեանց հետ կը խօսէին, ես բան չէի հասկնար: Այս երկուքն ալ իրարու մտերիմ էին: Անոնք ընկերներն էին Չաթոյի, Շէրոյի եւ Բազիկի, ուրեմն հին ղինուորներ էին: Կը սիրէին մեծ Վարդանը, որ իր վերջին խօսքը ամէնքէն ետքը կ'ըսէր, իսկ Նիկոլը շատ չէին սիրեր, որովհետեւ վերջին խօսքը առաջ կ'ըսէր եւ ճակատին կ'ըսէր: Ատոր համար, թէեւ դայն կը յարգէին, բայց անկէ չէին ախորժիր: Փոխիկը եւ Յակոբը երկար ժամանակ եղած էին Նիկոլի եւ Վարդանի ընկերը, աւելի շուտ՝ անոնց ղինուորները: Դերիկի կոիւնքունն միասին մասնակցած էին, փոխադրական խմբերուն մէջ բազմաթիւ արկածներ անցուցած էին: Ի վերջոյ, անոնց շնորհիւ էր, որ Վարդան դարձած էր Խանասորի ընդհանուր հրամանատար, Նիկոլ՝ միայն յիսնապետ, Փոխիկը, որ անոր ղինուորն էր՝ հարիւրապետ: Փոխիկ զարմացած որ մեր դաշուն ինքը չընդունուէց Նիկոլի կողմէ ոչ իսկ պարզ ղինուոր, այդ վիրաւորական չէր դտներ եւ չէր բացատրեր քէնով, ու կը հասկնար որ ատոր միակ պատճառն այն է, որ ինք պէտքաւոր էր համարուեր Երկրին համար:

Երկար տարիներ, անոնց մօտիկ ընկերներ եղած էին քիւրտ Մստօն, Գրէն եւ Սահակը (ասորիներ) եւ Աւտօն, որ մեր կռուին սպաննուէց: Անոնք Փոխիկի արկածներուն մասնակից եղած էին, եւ այս երկու կռուին անոնք նորէն միացան միւս աշխարհին մէջ^(*):

Սուրէնը անոնց հին ընկերը չէր: Ան աւելի երիտասարդ

(*) Եթէ մենք ունինք շատ գոհեր ֆրդերու համար, Մստօն այն ֆրդերէն էր, որոնք նահատակուեցան հայերու համար: Ինչպէս գնահատելի է Սէյդոյի, Զաւէնի արիւնը յանուն ֆրդական գործի, եւ պիտի ապագային թանկ լինին այդ մարդիկ ֆրդերի համար, ինչպէս եւ Թոխմախ եւ Քոնցի Պօղոս, եւ կամ Դերսիւմի Քեռին եւ ընկերներ, այնպէս ալ հայերուս համար թանկ պիտի լինի եւ արժէքաւոր Մստոյի արիւնը, որ աւելի գնահատելի է, քան թէ նրա հետ ընկած բոլոր հին եւ հայ ընկերներունը:

էր եւ անոնց համար՝ «օտար երկրէ»․ բայց եւ այնպէս շատ
դնահատուած էր իբր գիտուն զինուորական․ ան դասակա-
պետ էր եւ զինուորական մարզիչ։ Փոխիկն անոր կարիքն
ունէր, ուստի եւ բաժանեց զայն իր զոյգէն՝ Գրիշէն եւ
Սարբաղ Սաչոյէն։ Ի՞նչ էր բուն անունը, չգիտցանք։ Ան
Ախալքալակցի էր, կարծեմ Սանչալի գիւղէն։ Ես անոր
մասին գիտցածս արդէն ըսած եմ, բայց անոր գեղեցիկ դէմ-
քը բնաւ չեմ կրնար մոռնալ։ Ան պէտք չէ որ մեռնէր այդ-
պիսի մահով, թէկուզ մեռցնելու արհեստը լաւ գիտէր։

Ծանր ազդած էր բոլորիս վրայ Փոխիկի եւ իր խմբի կո-
րուստը, եւ ես ու Վարդանը, որ այստեղ եկած էինք նոյն ճամ-
բով դնալու, կը մտածէինք որ շտապելը եւ յամառիլը սատանի
գործին կուգայ։ Եւ կը համբերէինք։

Լեռներու կատարները ձիւնէն աղատած են եւ կանաչով
պատուած։ Սաչնարածները քայլ առ քայլ լեռները բարձրացած
են իրենց հօտերով։

— Ծարժիլ չի լինի, պիտի սպասել, եթէ Երկաթի ու Ջոջ
Աղայի հալին չենք ուղեր ընկնիլ, կ'ըսէր Վարդանը։

Ես համամիտ էի։ Եւ ահա մի նոր սեւ լուր եկաւ Մակուի
եւ Քիչմիշթափայի կողմէն։

Հնչակեաններու խումբը․— Դաշնակցականները չէին
միայն, որ տողորուած էին Սասունին օդնելու բուն մղու-
մով, այլ ամբողջ Անդրկովկասի հայու թիւնը․ նոյն իսկ
Դաշնակցութեան հակառակորդ կաղմակերպութիւնները դէ-
պի Սասուն կը ձգտէին։ Ահ հողիէ բաղկացած Հնչակեան-
ներու խումբ մը Յուլիսի սկիզբին կ'անցնի ուսական սահ-
մանը ու կը մտնէ Ալաշկերտ՝ Սասուն-Մշոյ Դաշտ երթալու
համար։ Քիւրտերն ու տաճիկները տեղեկութիւն կ'առնեն
խումբի մասին եւ կը շրջապատեն զայն Իւչքիլիսէի մօտ։
Երկար եւ յուսահատ կռիւ մը տեղի կ'ունենայ, որու ընթաց-
քին խումբը հերոսական դիմադրութիւն ցոյց կուտայ։
Ի վերջոյ բոլորն ալ կը սպաննուին, իրենց հետ դերեղման
տանելով 20-է աւելի թշնամիներ։

Այս լուրը եկաւ լրացնելու մեր վիշտը: Ճիշտ է որ տեղեկութիւններ չունէինք թէ ովքեր էին այս խումբի մասնակցողները եւ ովքեր՝ ղեկավարները, բայց նոյն ցաւը կը պատճառէր մեզի եւ կը մղէր մահուան արժէքը եւ նպատակը վերաքննել:

— Ընդհանուր նպատակը եւ ցաւը նոյն նահատակութեան կը մղեն բոլոր հայերը, կ'ըսէր Վարդապետը: Բայց առանց բարձր խօսելու, ես ինքս իմ մէջ կը խորհրդածէի. «հրացանի փողէն պոկուած անմիտ դնդակ է նահատակութիւնը»: Կը չարանայի եւ համարձակ կը դառնայի, կ'ուղէի մի բան փոխել, բայց չէի դիտեր թէ ինչը պիտի փոխել:

* * *

Ես որոշ եղրակացութեաներու եկած էի Երկիր անցնելու ձեւերու մասին. անտեղի կը դտնէի զլիսէն ձեռք քաշել ճամբորդութեան մը համար, «չալում» ծախած լինելու համար: «Մենք պիտի յարմարինք պայմաններուն, քանի որ պայմանները մեզ չեն յարմարիր»: Այսպէս մտածելով, իմ հազուատներ հանեցի վրայէս եւ մերկացած՝ արեւի տակ նստայ: Վճռած էի ամբողջ մարմինս արեւէն խանձել, սեւցնել եւ նմանուիլ դիւղացի չլուսներուն:

Փոքրիկ միաբանութեան մէջ յուզում բարձրացաւ. ճպոտատնտեսը կը ծիծաղէր եւ աչքերը կը ծածկէր, ջաղցրպան ժամկոչը դարմացած կը նայէր, երեւի դիս խենթեցած կը համարէր. Վարդապետը ինծի կը հարցնէր՝ «Աս ինչո՞ւ համար» եւ, պատասխան չառնելով, Վարդանի երեսին կը նայէր: Վերջինս կը ժպտէր միայն եւ բառ չէր արտասաներ:

Քանի մը օրէն, իմ մարմինը չարչարած եւ ամբողջովին սեւցուցած, աղտոտած էր: Սմենէն դժուարը ձեռներս ու ոտներս էին. մատներս բարակ էին եւ բռներս չէին կոշտանար: Կ'աշխատեցնէի, որ հաստանան, կոշտանան, բայց պղպղակներ կը բացուէին, վէրքեր կը դոյանային եւ նորէն չէին դառնար մշակի ձեռներ: Ոտքերս աւելի յամառ էին. երբ փափուկ ցեխ եւ աղբ էր, շատ հաճելի էր կոխելը եւ փոշոտ ճամբայով քալելը, բայց ճամբայէն դուրս՝ ոտքիս տակ ինկած քարերը դիս կը նեղէին եւ կը ստիպէին նստիլ:

Վարդան բան չէր հարցներ ինձմէ, բայց կը կարդար իմ միտքը, առանց բացատրութեան իմ կողմէ: Մի օր ինձ ըսաւ. «Գնանք ման գալու»: Դուրս ելանք եւ ուղղուեցանք դէպի լեռ, կանաչաւէտ խոտերի վրայով, փափուկ դետինով: Հաճելի էր ոտաբոսիկ ծաղիկներու մէջ թռչկոտիլ. մարդու տրամադրութիւնն ալ կը բարձրանայ եւ կայտառ կը դառնայ երբ ամբողջ մարմնով բնութեան կալած եւ դայն կը համբուրէ: Ես արդէն տեսութիւններ կը կազմեմ եւ պատճառներ կ'որոնեմ անասուններու երջանկութեան: Սկսայ պարծիլ Վարդանին, որ ինք չի կրնար հասնիլ իմ ետեւէն, իր ծանր կօշիկներով եւ հազուստներով: Վարդան, քրտնած, հաւանութեան նշաններ ցոյց կուտար:

— Կարճ ճամբով երթանք, մէյ մը ջրաղացն ալ հանդիպինք, ըսաւ եւ ճամբան փոխեց: Ես անոր կը հետեւէի քարերու, մացառներու միջով, ատամներս սեղմած: Սուր սուր դանակի նման քարերը անտանելի դարձուցած էին իմ քալելը, իսկ Վարդանը, առանց յետ նայելու, իր հաստ կօշիկներով կը թռչէր այժեամի նման: Ես կը կաղայի, ոտքերէս արիւն կ'երթար, կ'ուղէի ցաւիցս դռուալ, բողոքել, բայց ինքզինքս կը զսպէի: Վերջապէս կը հարկադրուիմ նստիլ: Վարդանը ծիծաղէն կուլար, ես ալ կուլայի, բայց ցաւէն: Ան հանեց իր դուլպաները, ինծի տուաւ որ հաղնիմ, եւ աւելցուց.

— Ծուն շան որդի, բա ի՞նչ կը կարծես, դիւրի՞ն է ունենալ լեռնցու ոտներ. դեռ երկար ժամանակ է պէտք՝ ոտքը դարձնել էջի սմբակներ:

Այդտեղ ես բացատրեցի որ կ'ուզեմ ծպտուած ճամբորդել: Ան լսեց եւ, «դուցէ» ըսելով, խնդիրը փակեց:

Երեք ճամբորդներ կանգ առին Վանքի դրան առջեւ: Երբ դիս տեսան մերկ, մի քիչ խրտչեցան: Ես ուշադրութեամբ կը դիտէի մէկը, որ իր տրեխները կախած ուսին՝ կը քալէր բոսայիկ ոտքերով: Կը նախանձէի անոր, որ տրեխ կրելը իրեն համար բեռ էր դարձած:

— Հայր սուրբը «դա՞ ի» (այստե՞ղ է): Հասկցայ, որ

հայ է եւ որ հայերէն կը խօսի :

— Հայր սուրբը «դեռ դադ է» (ահա այնտեղ է), պատասխանեցի եւ առաջնորդեցի :

Յնցոտիներու մէջ կորած կիսամերկ եկուորը, որ Աբադայէն կուգար, մի ծրար հանեց իր չուլերու մէջէն եւ, հայր սուրբի ձեռքը համբուրելով, անոր մեկնեց : Այդ նամակները շօշափելու, կարդալու եւ համբուրելու բուն ցանկութիւն ունէի : Երկրի զոհարանին առջեւ այնքան ընկերներ նահատակուեցան, այնքան ընկերներ առանց Երկիր տեսնելու մեռան զնացին, որ Երկրէն եկած մի թուղթի կտոր, մի նամակ՝ սրբութիւն կը համարուէր : Զանոնք ձեռք առնելը, կարդալը, հասկնալը՝ քուրմերուն վայել էր եւ հասարակ մարդոց չէր թուլատրուեր : Դարձայ Վարդապետին, երբ դէմ դէմի մնացինք առանձին :

— Վարդապետ, կարծեմ թէ դու չես կասկածիր իմ վճռին վրայ՝ Երկրին համար զոհաբերուելու. այս մէկ փորձը արեցի, բան դուրս չեկաւ, նորէն պիտի փորձեմ, դուցէ բան դուրս գայ. միայն թէ, առանց Երկրի նամակները կարդալու, անոնց ցաւը ուղղակի հասկնալու, թէ որ մեռնիմ, դուցէ վերջին պահուն շատ ցաւիմ : Վարդապետ, այդ նամակները ինծի չեն ուղղուած, ես կարդալու իրաւունք չունիմ, բայց շատ կ'ուզեմ զանոնք լըրջօրէն կարդալ եւ եթէ վիճակուած է ինծի մեռնիլ, առանց ցաւի վերջին վայրկեաններս անցկացնիլ :

Վարդապետը նայեց, նայեց երեսիս եւ անոր աչքերը լեցուեցան տխրութեամբ, ապա կանգնած մնաց քանի մը վայրկեան եւ, ծրարն ինծի ուղղելով՝ ըսաւ.

— Գիտեմ որ դու ուխտեալ ես. ասոնց մէջ ինչ ալ որ դրուած լինի՝ քեզի աւելի կը վայելէ դիտնալը քան անոր՝ ում որ ուղղուած են այս նամակները : Ես իրաւունք չունիմ, եւ չեմ կարդար ինծի շուղղուածները. դուն ուղածդ ըրէ :

Երանի թէ ան այդ վստահութիւնը չունենար վրաս : Առանձնացայ եւ լրջութեամբ ուղեցի հասկնալ Երկրի կացութիւնը : Մի քանի հատ էին նամակները՝ ճղնաժամային օրերուն դրուած. անոնք ո՛չ հրձիգի եւ ոչ ալ հրչէջի նամակներու տպաւորութիւն կը թողնէին, այլ հրդեհով շրջապատուած դժբաղդի մը, որուն կը մօտենան բոցերը եւ ան «եանդուն, եանդուն» կը

գոռայ, օգնութիւն կը կանչէ: Բայց ինքն այնքան շփոթած է, որ նաւթը կրակի մէջ կը լեցնէ, իսկ ջուրը նաւթի մէջ, մինչ հրդեհը երկիրը կը լափէ (*):

Այս նամակները շատ վատ տպաւորութիւն ձգեցին վրաս: Պէտք է ըսեմ որ իմ մէջ այդ ատենը տեսակ մը բեկում առաջացած էր: Վանքի մենակութիւնս եւ աշխարհէն կտրուած լինելս մէկ կողմէ, մեր խումբի անյաջողութիւնը միւս կողմէ եւ, վերջապէս, Վանէն ստացած այն տեղեկութիւնները, թէ իմ այնտեղի ճեմարանական ընկերները՝ Համադասար (Բաղէշցեան), Աւուոնդը (Մելոյեան), Արտակը (Դարբինեան) ոչ թէ դաշնակցականներ են, այլ պահպանողական — Արմենականներու պարագրւութիւններ, պատճառ դարձած էին որ ես սկսէի տարակուսիլ յեղափոխութեան եւ ապստամբութեան նպատակայարմարութեան վրայ: Ես կարծես դարձեր էի պահպանողական եւ մտքով թունդ հակայեղափոխական: Սկսեր էի հակուիլ դէպի այն մտայնութիւնը թէ նախ պէտք է բարձրացնել ժողովուրդի մշակութային մաքարդակը, նախապատրաստել տաճկահայ ժողովուրդը եւ ապա աստիճանաբար փոխել տաճիկ վարչակարգը: Թէեւ մկրտուած կռուի մէջ, կ'ուզէի նահանջել եւ դառնալ ուսուցիչ Փորթուդալեանի նման, կամ դործիչ՝ Սլաքի նման: Այս երկուքը դարձեր էին օրինակ ինծի համար, թէեւ դանոնք չէի տեսած:

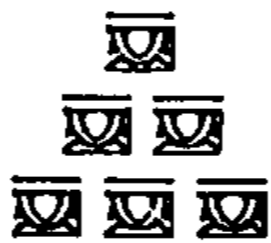
Այս տարակուսանքներու մէջ կը փոթորկուէր միտքս, երբ կոմսի ստորադրութեամբ նամակ մը եկաւ, որու մէջ ան կ'ըսէր

(*) Այստեղ կը վերջանան Ռուբէնի յուշերու այն մասը, գորինք վերամշակած է: Ասկէ ետքը եղած նիւթերը, որ կը մտնեն Ա. եւ Բ. հատորներուն մէջ (Գ. Դ. Ե. եւ Զ. հատորները, որ տպագրուեր են աւելի առաջ, ամբողջապէս վերամշակուած են Ռուբէնի կողմէ), անոր նօթերն են, գորս կ'օգտագործէր ան իր յուշերը վերջնական խմբագրութեան ենթարկելու համար: Կան հեղինակի կողմէ վերամշակուած քանի մը հատուածներ ալ, որ ասկէ ետքը կը մտնեն Ա. կամ Բ. հատորներուն մէջ: Ատոնց իւրաքանչիւրին յիշատակութիւնը պիտի ընենք իր տեղը: (Մանօթ. Ա. Խ.):

Թէ Երկրի եւ մասնաւորապէս Սասունի վիճակը շատ ծանր է եւ
կրնայ իյնալ, եթէ արագ օգնութիւն մը չլինի դուրսէն, ուստի
կ'առաջարկէր խումբեր մտցնել Երկիր եւ կամ յարձակումներ
դործել սահմաններու վրայ, որպէսզի տաճկական ամբողջ ու-
ժերը չկեդրոնանան Սասունի դէմ :

Ես նամակ մը գրեցի ի պատասխան, բացատրելով որ
դժուար թէ ներկայ պայմաններուն մէջ Անդրկովկասը կարո-
ղանայ էական օգնութիւն մը հասցնել Երկրին եւ եթէ այդ ուղ-
ղութեամբ փորձեր առնուին ալ, անոնք պիտի ձախողին եւ նոր
ու ի գուր զոհերու առիթ պիտի տան : Արտայայտելով իմ տա-
րակուսանքները եւ մտորումները, խորհուրդ կուտամ կանգնիլ
խաղաղ դործունէութեան դետնի վրայ :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ԿՈՎԿԱՍ.

ԵՐԵՒԱՆ. ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆԻ ԵՒ ՄԻՀՐԱՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐԸ
(ՔՈՐՈՒՆ-ՄՕՍՈՒՆԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ. ԿՐԿԻՆ ԳԷՈՐԳԻ ՆՈՄԷՐԱՆԵՐԸ.

ՍԵՐԳԵՅ ԿԸ ՏԵՂԵԿԱՑՆԷ ԿԱՐՍԻ ԲՈԼՈՐ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ
ԿՈՏՈՐՈՒԻԼԸ.

ԴԺՈՒՔ ԽՈՒՄԲԸ (ՎԱՂԱՐՇԱԿ).

ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐՍԿԱՆ ԽՈՒՄԲԸ.

Կ'ԵՐԹԱՄ ՏՈՒՆ՝ ԿԱՐՍ.

ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՎՐԷԺԸ Կ'ԱՌՆԵՆ.

ԲԻԿՈՎԻ ՍՊԱՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ՋԱՆՓՈԼԱՏԵԱՆԻ ԿՈՂՄԷ.

Վանէն ստացուեց նամակիս շատ չոր ու խրատական պատասխան մը, որու միտքն այն էր, թէ այդ տրամադրութեամբ մարդիկ աւելորդ են այնտեղ եւ սահմանի վրայ կանգնած խորհուրդ տալը նոյնպէս աւելորդ բան էր: Իրօք տեղին էր այդ նամակը:

Ատկէ յետոյ, ի հարկէ, ես պիտի թողնէի հեռանայի ու չմտնէի Երկիր: Վարդանն ալ համաձայն էր ինծի հետ: Նատուաւ ինծի նամակ մը Բիշմիշ-Թէփէ, իսկ նամակ մըն ալ Արարչու՝ Մէհմէտ աղային, որպէսզի անցկացնեն զիս դէպի Կով-

կաս : Տուաւ նաեւ ընդամէնը 4 ղուան դրամ , իբր ճանապարհածախս մինչեւ Երեւան , նամակներ Երեւանի վրայ , որ եկած էին Վասպուրականէն :

Հագուստներս փոխած , որպէս դաղթական , չարուխներ ոտքերուս ու պարսկական մի հին քէչա դլխարկ գլուխս դրած ճամբայ կ'իյնամ դէպի Քիչմիշ-Թէփէ : Այդ գիւղը տարօրինակ էր : Կարելի էր ըսել որ ամբողջ գիւղը մի տանիք ունէր եւ տներն ալ իրարու հետ ծակերով կապուած էին , այնպէս որ առանց դուրս ելլելու փողոց , մի ծայրէն միւսը կարելի էր անցնիլ : Ինքնապաշտպանութիւնն էր անշուշտ ստիպել գիւղացիները որ այդ ձեւի գիւղ հիմնեն : Ատկէ հետո չէր Բայաղէտը , ընդամէնը քանի մը ժամուան ճամբայ :

Այստեղ կը պատմէին որ ինչ որ կռիւներ եղած են Քոռուն եւ Մոսուն , որոնք թէ զօրքերու եւ թէ քրդերու վրայ մեծ տալուորութիւն թողած են : Նոյնպէս կռիւներ տեղի ունեցեր են Ղարաքիլիսէի (Ուչ-Քիլիսէ) վանքի մօտ :

Երկար չենք սպասեր Քիչմիշ-Թէփէ եւ քանի որ յարմար առիթ ալ կար , ճամբայ կ'իյնանք դէպի Արաբլու : Յովսէփը , որ այդ գիւղէն էր , կ'առաջնորդէ զիս եւ ես կ'երթամ Մէհմէտ աղայի տունը : Երկու ղուանը կուտամ Մելիքին իբրեւ թուրքունի դրամ եւ Մէհմէտ աղայի տունը կը մնամ միայն մէկ օր : Հետեւեալ օրը ան զիս կը տանի շամբը , որտեղ կը սպասեցնէ երկու օր եւս : Հոն հակերով շաքար կար դատարկուած եւ երբ միւս ամիսն մեղի նշան կ'ընեն , շաքարները շալկած մենք իսկոյն կ'անցնինք այն ափը : Երկու գլուխ շաքար առած եմ իմ շալակը , բայց անոնք կ'իյնան ջրի մէջ եւ կը թրջուին : Դուրս ելնելուն՝ վղակոթիս լաւ հարուած մը կուտան :

Երկու ղուանով մօտ 10 Փ . հաց կը գնեմ եւ ճամբայ կ'իյնամ դէպի Երեւան , ոտքով : Կը հասնիմ Խանլըխլար գիւղը , ուր կը յուսամ , թէ այն բարձրահասակ միականի մարդը , որ Նիկոլի հետ զիս պատուած էր , պիտի կերակրէ զիս եւ տեղ տայ քնանալու համար : Բայց նա զիս չճանչցաւ իմ հագուստներուս մէջ , ես ալ չուզեցի պարզել անոր իմ ինքնութիւնս , կարծելով թէ ան պարտական է զիս ճանչնալ : Ան ինծի առաջարկեց քնանալ շուկայի սաքուններուն մէջ : Ամբողջ գիշերը մոծակները

հանդիստ չէին տար, մանաւանդ որ փողոցն եմ պառկած: Կէս
դիշեր դեռ չէր դարձած, երբ ես, փոխանակ տանջուելու մո-
ծակներու ձեռքէն, կ'որոշեմ ճամբաս շարունակել: Միւս դի-
շերը լուսաբացին կը հասնիմ Երեւան:

Առաւօտեան կ'երթամ այն տունը, ուր կը բնակէր Դարվիշը
(Գալուստ Ալոյեան): Այս տունէն ես դուրս էի եկած քանի մը
ամիս առաջ մեկնելու Նիկոլի հետ Պարսկաստան: Դարվիշը,
սակայն, այլեւս հոն չէր բնակեր, ան փոխած էր իր տունը:
Ես ստիպուած եմ խիստ զգոյշ լինել: Չեմ կարող հարցուփորձ
ընել ամէն մարդու, մանաւանդ իմ ցնցոտիներով եւ պարսկական
չորերով, որոնց տակը, շապիկիս վրայ կարուած կային դաղոնի
նամակներ: Ստիպուած եմ վերադառնալ «բուլվարը» (ճառու-
ղին), որպէսզի գտնեմ մէկը, որուն կարենամ հարցնել Դարվիշի
հասցէն: Գորոտովոյներուն (փողոցի ոստիկաններուն) հարցը-
նիլը վտանգաւոր է, մանաւանդ ի՞նչ լեզուով պիտի հարցնէի:
Անոնք ուսաներ են, իսկ իմ շորերով մարդը ուսերէն չի կարող
դիտնալ. նա պիտի դիտնայ միայն թուրքերէն: Բայց դժբախ-
տութիւնն այն է, որ թէեւ զլուխս ալ թուրքի նման ածիլած եմ,
թուրքերէն չզիտեմ: Եւ երբ ես նստարաններէն մէկուն վրայ
նստած կը սպասեմ յուսահատ վիճակի մէջ, կը մօտենայ ինձ
դորովոտոյ մը եւ կը խփէ ոտքով, ըսելով.

«Կորի՛ր, ինչ քու տեղն է հոս...»:

Ես վախցած, վեր կը կենամ տեղիցս եւ լուռ ու մունջ կը
քաշուիմ ուրիշ փողոց մը: Յանկարծ ուսանող մը կ'անցնի կող-
քիցս եւ մէկուն կը կանչէ հայերէն: Հայ ուսանողը վստահելի
կը լինի եւ ես կ'որոշեմ ինչ ալ որ լինի, հարցնել անոր Դարվիշի
հասցէն: Ես չէի սխալած: Ուսանողը նայեց իմ հաղուստնե-
րուս եւ ուղեկցեց մինչեւ Դարվիշենց տունը:

Ճանապարհին չէի կրնար խուսափիլ խօսակցութենէն եւ իմ
արտասանած քանի մը խօսքէն ան, ըստ երեւոյթին, հասկցաւ
որ ծպտեալ մէկն եմ: Անոր հայեացքը, կարծես թէ ինձի կ'ը-
սէր. «Դուն, բարեկամ, պարսկահայ չես եւ նոյնիսկ ինտելի-
գենտ մարդ կ'երեւնաս...»:

Երբ հասանք Դարվիշենց տունը, ես համարձակ ներս մտայ,
բայց ինձի ըսին որ ան տունը չէ: Կինը զիս չէր ճանչնար: Ես

արդէն մտած էի նախասենեակ, բայց տիկինը դիմեց ինձի՝ «Մի՛ կեղտոտեր, կանգնիր դուռը» ըսելով: Հողիս բերանս էր հասած, ա՛լ համբերել անկարելի էր: Իմ հազուստներս դարձած էին դժբախտութեան պատճառ ինձի համար: Ես արագ հանեցի նամակները վրայիցս եւ տուի տիկնոջը, ըսելով որ յանձնի Դարձիչին:

Դուրս եկայ տունէն զայրացած ու յուսահատ: Ի՞նչ պիտի ընեմ, ո՞ւր պիտի գնամ: Եւ ահա կը տեսնեմ որ նոյն ուսանողը փողոցը կանգնած ինձի կը սպասէ: Ես շատ յուզուեցայ անոր այդ վերաբերմունքէն եւ սիրտս բացի անոր: Ըսի որ Դարձիչը տունը չէր, դիս ներս չաւին, շունի տեղ ալ չդրին, եւ այժմ չեմ գիտեր թէ ո՛ւր պիտի գնամ եւ ո՛ւր պիտի անցնեմ գիշերը:

Ո՞վ էր այդ բարի ուսանողը, չգիտեմ: Ան շատ լաւ վերաբերուեցաւ ինձի հանդէպ:

— Չլինի թէ սոված ես, ըսաւ:

Ես պատասխանեցի որ անօթի չեմ:

Ան հանեց գրպանէն երկու ուրբլի եւ տուաւ ինձի: Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ խոստացայ վերադարձնել երբ ստանամ Դարձիչէն: Անշուշտ, ճիշտ չէր ըսածս, քանի որ Դարձիչին այլեւս պիտի չհանդիպէի: Ուսանողը ցոյց տուաւ ինձի խանի (հասարակ իջեւան) մը տեղը, որտեղ կրնայի գիշերել, եւ աւելցուց, որ դրամը վերադարձնելու պայմանով չէ որ տուած է ինձի: Խնդրեց որ ատոր փոխարէն պատմեմ իրեն Երկրի վիճակի մասին: Ես խոստացայ վաղն ընել ատիկա եւ մենք բաժնուեցանք իրարմէ:

Աշխի-խանները (հասարակ ճաշարանները) մտնել կը վախնայի, կրնային հարց ու փորձ ընել թէ՛ ո՞վ եմ, ո՞ւրկէ կուգամ եւ այլն: Գերադասեցի հաց ու պտուղ դնել եւ զնացի Ղանթարի տակը (Երեւանի կեդրոնական շուկան) ու կուշտ մը կերայ: Երեկոյեան դէմ գացի բուլվար (ծառուղի), ուր Երեւանցիք կը զբօսնուն), բայց կողքէն անցայ: Տեսայ իմ նախկին դասընկերներս, որոնք այժմ Երեւանի թեմական դպրոցի ուսուցիչներ էին, կը զբօսնուն հոն: Ես չհամարձակեցայ մօտենալ անոնց, չուղենալով մատնել իմ ինքնութիւնս: Դարձիչն ալ չուզեցի տեսնել այլեւս եւ ուղղուեցայ դէպի կայարան՝ Ալեք-

սանդրապոլ գնալու համար: Ապրանքատար գնացքի կոնդուկտորի հետ յարմարեցրինք եւ մեկնեցայ այդ գնացքով: Հազիւ քանի մը կայարան անցած էի, երբ զիս վար բերին ու ստիպուեցայ ոտքով շարունակել ճամբաս մինչեւ Ալեքսանդրապոլ:

Երեւանի մասը վերջացնելուն համար՝ մի երկու խօսք Մրզաստանի Կ. Կոմիտէի կազմակերպած արշալախումբի մասին:

Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբերը(*).— Նկատի ունենալով Ֆէտայիներու անյաջողութիւնները սահմանի վրայ եւ վերադրելով դանոնք ուս սահմանապահ զօրքերու, Հ. Յ. Դ. Երեւանի (Մրզաստանի) Կեդր. Կոմիտէն կ'որոշէ, Երկաթի ու Թոխմախի խումբի բնաջնջումէն յետոյ, քանի մը ահաբեկումներ կատարել ուս սահմանապահ սլաշտօնեաներու վրայ: Այդ որոշման հետեւանքով, ի միջի այլոց Իգտիրի մէջ կը սպաննուի հայատեաց ուս գաւառապետ Պոկուսլավսկին: Միաժամանակ վրէժ լուծելու նպատակով հայ խումբերու ոչնչացման համար Կեդր. Կոմիտէն կ'որոշէ ոչնչացնել Մօսուլի եւ Չօրի թուրք սահմանապահ զօրանոցները զօրքերու հետ միասին: Այդ ծրագիրը իրագործելու համար երկու խումբ կը կազմուի, Արտաւազդ եւ Մասիս անուններով, բաղկացած 112 Ֆէտայիներէ: Արտաւազդի հրամանատարը կը դառնայ Գայլ Վահանը (Մինաս Տօլպաշեան), իսկ Մասիս խմբինը՝ Բաբերդցի Միհրանը, որ յետոյ տխրահռչակ Միհրանական շարժման ղեկավարը դարձաւ: Այս երկու խումբերու մէջն ալ կային կրթուած երիտասարդներ, ինչպէս էին, օրինակ, Յովհ. Մակարեանը եւ Նիկողայոս Տէր Խաչատրեանը:

Երկու խումբերը միասին անվտանգ կ'անցնին սահմանը ու կը հասնին Ռեսի-Գոմերի կոչուած բարձունքը, ուրկէ կը բաժնուին երկու մասի եւ տարբեր ուղղութիւններով:

(*) Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբի, ինչպէս նաեւ «Դժոխք» խումբի, Թումանի խումբի կոիւնքու նկարագրութիւնը վերամշակուած է Ռուբէնի կողմէ («Հայրենիք» 1925 թ. Յունուար):

րով առաջ կը շարժին: Արտաւազդ խումբը կ'ուղեւորուի դէպի Մօսուն, Գայլ Վահանի առաջնորդութեամբ, իսկ Մասիս խումբը, Միհրանի առաջնորդութեամբ, դէպի Քոստան՝ Զիլանցի աշիրէթին վրայ:

Գիշերուայ ժամը 2-ին Արտաւազդ խումբը կը պաշարէ հեռուէն Մօսունի թրքական զօրանոցը, նախապէս կտրելով Պայազիտի հեռագրաթելը եւ զօրանոցէն քիչ հեռու երկու զինուորական վրանները եւս առնելով պաշարման օղակի մէջ: Զորս Փէտայիներ մթութեան մէջ կը մտնեն զօրանոց ու երդիքը կը բարձրանան, ուր քնած կ'ըլլան բաղմաթիւ զինուորներ, 150-է աւելի: Պահապանը կը նկատէ, բայց տեղն ու տեղը կ'իյնայ Փէտայիներու դնդակէն: Անմիջապէս չորս ունեւոր կը նետուին քնած զինուորներու մէջ: Ռումբերը կը պայթին եւ այդ նշանին վրայ չորս կողմէն Փէտայիները կրակ կը բանան: Յանկարծակիի եկած թուրք զօրքերը խուճապի կը մատնուին, եւ ժամ մը չանցած ամբողջ թրքական զօրքը կը վերածուի դիակներու կոյտի: Կը սպաննուին նաեւ մօտակայ հայ դիւղի մէջ դտնուող թուրք զինուորներն ալ, այնպէս որ իսպառ կը բնաջնջուին թէ՛ զօրանոցի, թէ՛ վրաններու եւ թէ՛ դիւղի մէջ եղած թուրք զինուորները: Հայ դիւղացիները, վախնալով վաղուան պատասխանատուութենէն, դեռ լոյսը չբացուած կը դիմեն դէպի ուսական սահմանը:

Մասիս խումբը, բաժնուելով Արտաւազդ խումբէն, կ'երթայ ու կը բռնէ Զօրի շրջակայքը եւ այն հովիտը, ուր օպա են դրած Զիլանցի քրդերը: Հայ Փէտայիները կը սպասեն Մօսունի ձեռնարկի սկսուելուն, որ իրենք ալ միաժամանակ յարձակում դործեն: Երբ գիշերուայ ժամը 2-ին ունեւոր ձայներ կը լսուին հեռուէն, Զօրի պահապանը կը լսէ այդ ձայները եւ հրացանի տրաքոցով հաւար կը ձգէ: Այդ իսկ վայրկեանին դարանամուտ Փէտայիները կրակ կը բանան եւ յարձակում կը դործեն զօրանոցի ու քրդերու վրայ: Ժամ մը չանցած անոնք կը գրաւեն թէ՛ զօրանոցը եւ թէ՛ օպաները: Զօրքերու եւ քրդերու մէկ խոչոր մասը կը սպաննուի, իսկ միւս մասը կ'ազատի փախչելով:

Այսպիսով երկու ձեռնարկներն ալ կատարեալ յաջողութեամբ կը պսակուին: Երբ լոյսը կը բացուի, նոր դժուարութիւններու եւ աւելի ծանր պատասխանատուութիւններու առջեւ կը դտնեն ինքզինքնին Փէտայիները. հայ դիւղերը տեղահան կ'ըլլան վախնալով այլեւս մնալ իրենց նախկին տեղերուն մէջ եւ կ'ուղղուին դէպի ռուսական սահմանը. պէտք է դանոնք ապահով հասցնել ռուսական հողը: Մինչեւ Չինկիլ Փէտայիները կ'ուղեկցին հայ դաղթողներուն, արդիւելով տաճիկ զօրքերուն եւ քիւրտ աշիրէթներուն յարձակիլ եւ դաղթողներու առաջքը առնել: Մեծ հերոսութեամբ Փէտայիները կ'ազատեն ժողովուրդը թշնամու դրոհէն, բայց կը դոհաբերեն Գայլ Վահանը, Նիկողայոսը (Բարդէն) եւ շատ մը ուրիշ անձնուրաց Փէտայիներ:

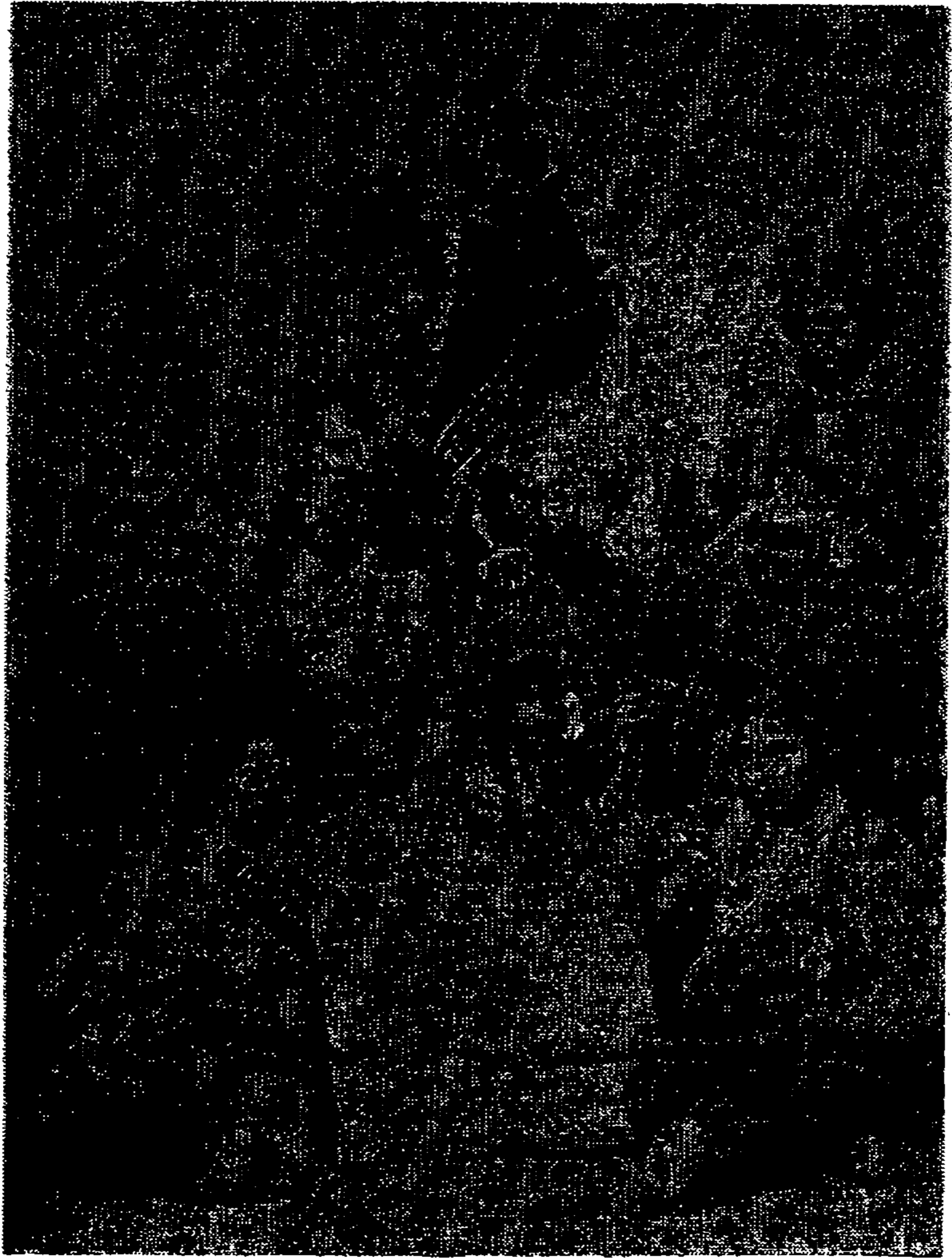
Սակայն նոր դժբաղդութեան մը կը հանդիպին Փէտայիները եւ դաղթական ժողովուրդը: Այս անգամ ռուսական սահմանապահ զօրքերը, կողակները եւ քրդերը, բռնելով նահանջի ճանապարհները, կրակ կը բանան Փէտայիներու եւ ժողովրդին վրայ: Շատերը կ'իյնան այդտեղ ռուսական զնդակներէն. ոմանք ալ կը փախչին կ'ազատին, իսկ Փէտայիներու մնացած մասն ալ ժողովուրդին հետ դերի կ'իյնայ ռուսաց ձեռքը:

Այդ բոլոր կռիւներու ընթացքին 112 Փէտայիներէն կը սպաննուին 36 հողի:

Այս արշաւանքին լուրը կը տարածուի մինչեւ Կարս եւ շատերը, որոնց կարգին նոյնիսկ ընկերներէն ոմանք, որոնք չէին դիտեր իմ ուր լինելը, կը կարծէին, որ ես եմ արշաւանքի ատեն դոհուած Մինասը (Տոլպաշեան), քանի որ իմ իսկական անունս Մինաս է: Քանի մը տեղ, ինչպէս եւ մեր տնեցիք, նոյնիսկ հողեհանդիստներ կը կատարեն ինծի համար:

Հասնելով Ալեքսանդրապոլ, կ'երթամ ուղիղ Վաղոյի պաղաւը, բայց Վաղոն այնտեղ չեմ գտներ: Անոր փոխարէն նրա եղբայրն էր հոն նստած: Երբ անկէ կը հարցնեմ Վաղոյի մա-

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐՈՎ

սին, ան կը պատասխանէ թէ՛ Ռուսաստան է զնացեր: Համար-
ձակ քայլերով դիմեցի դէպի Գէորգի հիւրանոցը: Այստեղ ես
այլեւս անձանօթ չէի, ինչպէս Երեւան, եւ վախնալու ալ ոչինչ
չունէի, քանի որ բոլորն ալ կը ճանչնայի: Կը մտնեմ հիւրանո-
ցը, յողնած ու բէզրած եւ, առանց տատանուելու, կը ներկա-
յանամ ոչ թէ ծառաներուն, այլ ուղղակի Գէորգին ու կ'ըսեմ՝
«Ինձի նոմէր (սենեակ) տուր»:

Ան կը նայէ ինձի ու կ'ըսէ. «Գնա օբշչին» (ընդհանուր) եւ
ծառային ալ կը պատուիրէ թէ՛ տար «օբշչին»: Ես բարձր ձայ-
նով կ'ըսեմ.

— Տուր ինձ առաջին նոմէրը:

— Զանիտա (բռնուած է), ծօ՛, եա, ի՞նչ առաջին նոմէրը:
Երբ ես յամառօրէն կը պնդեմ, որ տայ ինձի առաջին նո-
մէրը եւ ուղիղ կ'երթամ հոն, զիս կը հայհոյէ, գոռալով.

— Ղուռումսաղ, ո՛ւր կը քչես:

Ես ալ նոյն ձեւով կը փոխադարձեմ: Ապա ան կը մօտենայ
ինձի, կը նայէ եւ կը տեսնայ, որ կարծես ծանօթ դէմք է:
Վայրկեան մը ետքը անմիջապէս կը ճանչնայ զիս եւ կղպած
նոմէրը բաց անելով, որ ի հարկէ դատարկ էր, կը տրամադրէ
ինձի: Կը յայտնէ նաեւ որ եղբայրս ալ այստեղ է: Քիչ ետքը
կը հաւաքուին իմ ծանօթները, կը ծիծաղին տարօրինակ հա-
գուստիս եւ մանաւանդ դիտուս մէջտեղը թրաշածին վրայ: Անմի-
ջապէս կը տանին զիս բաղնիք եւ նոր շորեր կը հագցնին: Ես,
վերջապէս, կ'աղատուիմ ոջիլներէն եւ այդ գիշեր հանգիստ կը
քնանամ:

* * *

Ես այն սենեակն եմ, ուր քանի մը ամիս առաջ հաւաքուած
էինք եւ ծրագիրներ կը մշակէինք Երկիր զնալու համար, ուր
ամէն տեսակ կատակներ կ'ընէինք՝ նոյնիսկ մահուան մասին:
Այժմ իմ այդ բոլոր ընկերները, որոնք մահն անդամ կատակի
կուտային, զոհ են դացեր իրենց զաղափարներուն: Սպաննուած
էին թէ Մշեցի Կայծակ Վաղարշակը, թէ Ալեքսանդրապոլցի
Պաղուալի Վաղօն, թէ ասլանակերպ Ռուս-Գէորգը եւ թէ Թու-
մանը՝ մեր բոլորի հողիին ձգողական կեդրոնը, եւ ուրիշ շա-

տերը մեր այն ընկերներէն, ինչպէս Երկաթն ու Յովհաննէսը (Մակարեան), որոնց հետ գեղեցիկ երազներ կը հիւսէինք, երազներ, որոնք այժմ ցնդած էին իմ մէջ: Լքում եւ յուսահատութիւն կը տիրէր այժմ իմ հողիին մէջ: Եւ այն աստիճան հիասթափուած էի, որ այլեւս անմիտ կը համարէի նոյն ճանապարհով գնալը եւ գործելը:

Մինչ սուտ քուն եղած, վերմակը գլխուս քաշած կ'ուզեմ ծածուկ լաց լինել եւ քիչ մը հանդստանալ, յանկարծ ներս կը մտնէ Սերգէյը, վերջին մնացորդը իմ ընկերներէս: Ան լուռ կը նայէ ինձի, կարծես թէ նա կը զգայ տառապանքը, կը թափանցէ իմ հողիի ներսը, կը հասկնայ զիս: Արդեօ՞ք այն պատճառով, որ ինքն ալ նոյն ցաւը կը զգայ, ինքն եւս կը տանջուի տեսնելով զիս, որ մեր խմբակի վերջին մնացորդն էի:

— Ինչպէ՞ս վերջացաւ, ինչպէ՞ս դու ողջ մնացիր, երեւի դուն ալ ինձի նման սեւ բու լինելու բախտն ունես:

Եւ խեղճ Սերգէյը սկսաւ լալ: Նա իրաւունք ունէր լալու, քանի որ մէկը միւսի ետեւէն կորսնցուցած էինք մի ոգով եւ մի դադափարով տողորուած, մի ուղղութեամբ աշխատող երիտասարդ եւ դադափարական մեր ընկերները: Այս մի տարուան մէջ մեր դպրոցական կամ յեղափոխական տղաներէն, որոնց հետ ուխտած էինք միասին դործել, միասին մեռնել, գրեթէ բոլորը մեռած էին. չկային Եգորը, Իսաջանը, Սաչիկը, Թումանը, Վաղօն, Վաղարշակը, Երկաթը, Յովհաննէսը, Ռուս-Գէորգը: Միւսները ձերբակալուած կամ փախած էին: Մնացեր էինք թոյլերը. լաւերը բոլորը կորսուած էին: Սերգէյը մանրամասն պատմեց Կարսի անցուդարձը, անձնական եւ կուսակցական հարիւրաւոր ընկերներու կորուստը, մեր խումբերու նահատակութիւնը: Յնցող էին անոր պատմածները:

Նախ կ'երթայ Մշեցի Վաղարշակի խումբը:

«Դժոխք» խումբը.— Մինչ Երկաթ-Թոխմախի խումբը այսպէս կը նահատակուէր Ախլաթի ճամբուն վրայ, Կարսի Բասենի շրջանին մէջ կը պատրաստուէր Սասուն անցնելու ուրիշ խումբ մը, Վաղարշակի (Կայծակ) գլխաւորութեամբ:

Վաղարշակին մենք նոյնպէս ծանօթ ենք արդէն, զինքը տեսանք Մշոյ մէջ եւ Առաքելոց Վանքի կռիւներու ատեն: Սասնոյ աչքառու Փէտայիներէն էր որ ունէր նաեւ կազմակերպական խոշոր կարողութիւն: Ան եւս դացած էր Սօֆիայի Ընդհ. Ժողովին իբր պատգամաւոր Դուրան-Բարձր-րաւանդակի կողմէ: Կը փութար Սասուն նորէն 29 ձիաւորներով, որոնց մէջն էին քանի մը համալսարանական դործիչներ, Բժիշկ Խաչիկը, Ռուս-Գէորգը (Դերպէնացի), որ թէեւ կիսահայախօս էր, բայց ուխտած էր մեռնիլ Հայաստանի համար: Վաղարշակի հետն էին նաեւ շատ մը ընտիր զինուորներ, ինչպէս Առվարինջցի Սէյտօ Պօղոսի ընկեր Վարդանը, Մշեցի Պաղտասարը, Գէորգը, Նատօն եւ ուրիշներ:

Գիշերուայ մութին՝ լաւ պարենաւորուած՝ Վաղարշակի խումբը սահմանը կ'անցնի. կը նկատուի թշնամիէն. փոքրիկ կռիւ մը կ'ունենայ անոր հետ, բայց կը յաջողի սահմանէն ներս մտնել եւ Խորումի ու Զեւինի հին բերդին մէջ, բլուրի մը վրայ, հանդիստ առնել: Վաղարշալոյսին խումբը կը պաշարուի սահմանապահ զօրքերու եւ քիւրտ աշիրէթներու կողմէ: Ռուս զինուորները ուսական սահմանէն կը դիտեն հայ Փէտայիներու հետ սկսուած այդ կռիւը, որ մինչեւ կէսօր յաջող կ'անցնի, եւ թշնամին կորուստներ տալով չի յաջողիր մօտենալ Փէտայիներու դիրքերուն: Կէսօրէ վերջ թշնամին նոր օգնական ուժեր կը ստանայ եւ աւելի բուռն յարձակումներ կը սկսի Փէտայիներու վրայ: Վաղարշակ ձիու վրայ նստած կը շրջի դիրքերը եւ սիրտ կուտայ իր զինուորներուն դիմադրելու մինչեւ վերջ. բայց Փէտայիները անդօր են առաջին առնելու թշնամիի հազարաւոր կռուողներու գրոհին: Վաղարշակ կը վիրաւորուի մահացու կերպով. անոր ետեւէն զնդակահար կ'իյնան շարք մը ուրիշ Փէտայիներ: Վերելի դիրքերը կը գրաւուին, իսկ ներքեւը դիմադրութիւնը դեռ կը շարունակուի: Ի վերջոյ ողջ մնացածները կ'ուղղուին դէպի ուսական սահմանը:

Բլուրի վրայ հաւաքուած թուրք եւ քիւրդ բազմութիւնը կը շարժի առաջ, ողջ մնացած Փէտայիները եւս սպան-

ներու համար: Թուփերու մէջ կան վիրաւորներ Փէտայի-
ներէն, որոնց մէջն է նաեւ Արվարինջի Վարդանը: Վեր-
ջինս կը թաղէ ումբերն ու տինամիթը թուրքերու եւ քրդե-
րու ճամբուն վրայ եւ կը վառէ պատրոյզը: Ռումբերը կը
պայթին եւ անոնց կտորները երկինք կը հանեն տասնեակ-
ներով թշնամիներ: Ինքը՝ Վարդանը, սողոսկելով թու-
փերու մէջէն, քարերու արանքով, երկու օր վերջ կը հասնի
ուսական սահմանը մեն-մինակ:

Փէտայիներու մնացորդները Ռուս-Գէորգի առաջնոր-
դութեամբ ատկէ առաջ արդէն հասած կ'ըլլան ուսական
սահմանը, ուր կանգնած էին ուս սահմանապահ զօրքերը:
Ռուսախօս Գէորգը վստահ ըլլալով, թէ ուսները ձեռք
չպիտի տան իրեն եւ իր ընկերներուն, առաջ կ'անցնի. բայց
խեղճը դաժանօրէն սխալուած էր. ուս զինուորներու հա-
մազարկերը կը դիմաւորեն զինքն ու իր խումբը. եւ երկու
կրակի մէջտեղ իյնալով Գէորգն ու իր ընկերները բոլորն ալ
դնդակահար կ'ըլլան: 29 հոգիէն միայն երկու վիրաւորներ
կ'ազատին: Սակայն, ինչպէս ոմանք կը պնդեն, Փէտայի-
ներու այս խումբը ոչնչացաւ իրեն հետ ոչնչացնելով 300
թշնամիներ: Եթէ այս թիւը չափազանցուած ալ ըլլայ, ա-
մէն պարագայի տակ կատարեալ վստահութեամբ կարելի
է ըսել թէ թշնամիի կորուստը 90-էն աւելի էր, որովհետեւ
այդպէս կը վկայեն թուրք պաշտօնեաները, որոնք մաս-
նակցած են այդ կռիւներուն: Իսկ ուսներու վկայութեամբ
թուրքերու կորուստը 250-ի մօտ էր:

Ահա այդ խումբը իր ամբողջ կազմով կ'ոչնչանայ, իր հետ
տանելով թանկագին ոյժեր, եւ այդ բոլորը Սերգէյի աչքին առ-
ջեւ: Մերոնք թշնամիէն իրենց թիւէն աւելի սպաննած էին՝
զօրքեր եւ քրդեր, բայց ի՞նչ օգուտ, քանի որ մեր կորուստը
աւելի զգալի էր, քանի որ խումբը չէր հասած իր նպատակին:
Եւ որ գլխաւորն է, կորցրած էինք ապաղայ խոստացող մի քա-
նի կարեւոր ընկերներ:

Յետոյ կ'երթայ Թումանը:

Թումանի խումբը. — Թուման (Թորգոմ), երբ կը վե-
րադառնայ Ընդհ. Ժողովէն, Որսորդ Գէորգի հետ կը կազ-

մէ 61 հոգինոց «Որսկան» խումբը: Այս անգամ, սակայն, թուժան պիտի չկրնար կրկնել իր «Մրրիկ» ձիաւոր խմբին յաջող փորձը:

Սասունն արդէն ինկած էր. թուժան չէր ուզեր ետ մնալ իր ընկերներէն եւ կը մտածէր որ եթէ յարձակի թրքական սահմաններու վրայ, թերեւս թրքական զօրքերու մէկ մասը քաշէ դէպի սահմանը, եւ այսպիսով թեթեւցնէ Սասունի վիճակը:

Սումբին մէջ կը մտնեն բաւականին մեծ թիւով մտաւորականներ՝ ուսանող, բժիշկ, քահանայ: Կային նաեւ հարուստ ընտանիքներու դաւակներ, ինչպէս, օրինակ, Լեւոն Քալանթարեանը, որ Պաքուի նաւթահորերը թողած եկած էր Հայաստանի համար կռուելու: Սումբին մէջն էր Վաղօն, կառավարական մեծ պահեստը դատարկողը: Հոն էին նաեւ Անուշաւանը եւ անոր պէս բազմաթիւ անձնուրացներ:

Ինչպէս ընդունուած սովորութիւն էր, խումբի ղրօշակը կ'օծուի դիշերը, եկեղեցիի մոմերու աղօտ լոյսին տակ, բոլորը կ'երդնուն եւ կը հաղորդուին: Միւս դիշերը ճամբայ կ'ելլեն Օլթիի շրջանէն: Թիւ 68 սիւնէն մէկուկէս վերստ հեռու, անոնք սահմանը կ'անցնին աննկատ, աղբիւրի մը վերեւ լեռ կը բարձրանան եւ դիրքեր կը բռնեն: Չորս ուս զինուորներ կուզան այդ աղբիւրը ջուր խմելու, եւ հոն կը տեսնեն երկու շալակաւորներ՝ քնացած: Կը գողնան մէկուն շալակը եւ կը տանին պահակատուն: Երբ շալակաւորները կ'արթննան ու կը տեսնեն որ թալանուած են, անմիջապէս կը բարձրանան լեռը՝ տեղեկութիւն տալու թուժանին: Թաղնուած ուս զինուորները կը հետեւին միամիտ շալակաւորներուն եւ կը հասկնան Փէտայիներու տեղը: 150-ի չափ սահմանապահ զօրքեր կը շրջապատեն անոնց դիրքերը, միաժամանակ լուր տալով տաճիկ ուժերուն: Օլթիի կողմն ալ, ուս սահմանապահ հրամանատար Բիկովը կը հասնի օգնական ուժերով:

Առաջին յարձակումը կը դործեն ուսները, եւ կը ստիպեն Փէտայիները քաշուիլ դէպի տաճկական սահմանը:

Որպէսզի թիւրիմացութիւն չծագի, թուամանը կը հրահան-
դէ որեւէ զնդակ չարձակել ուսաներու վրայ, այլ կոուրիւ
միմիայն տաճիկներուն դէմ: Միաժամանակ, պատգամա-
ւոր մը կ'ուղարկէ ուս հրամանատարին մօտ, բացատրե-
լու համար իրենց նպատակը եւ հասկցնելու թէ իրենց դոր-
ծը միայն թուրքերուն հետ է: Ռուսերը վար կը դնեն պատ-
գամաւորը (Անուշաւան): Անուշաւանի ետեւէն կ'երթայ
լեւոն Քալանթարեանը, բայց ան ալ բանտ կ'առաջնորդուի:

Բիկովի հրամանով, ուս զօրքերը երեք կողմէ կը պա-
շարեն մեր տղաքը, իսկ չորրորդ կողմէն տաճիկ զօրքերն
են: Պաշաճեւ կրակի տակ բռնուած, խումբը չի դիտեր թէ
որու վրայ կրակէ: Ռուսները, որեւէ վնաս չկրելով, աւելի
կ'ողեւորուին եւ կատաղի կրակ կը բռնան: Միայն թուր-
քերն են որ կը տուժեն, 10-ի չափ ասկեարներ կորսնցնելով:

Կռիւր կը տեւէ մինչեւ ժամը չորսը: Այլեւս Փէտայի-
ները անիմաստ կը սեպեն դիմադրութիւնը եւ կ'որոշեն անձ-
նատուր ըլլալ ուսաներուն: Սումբի քահանան, խաչը ձեռ-
քին, ընդառաջ կ'երթայ, բայց կը զնդակահարուի: Կը
սպաննուի նաեւ թուամանը, 10 ընկերներու հետ: Որսորդ
Գէորգը կը վիրաւորուի եւ իր վերջին շունչը կ'աւանդէ ուս
զինուորի մը սուրնի հարուածին տակ: Այսպէս ամբողջ
խումբը կը փճանայ կամ ցիրուցան կ'ըլլայ: Փէտայիներէն
կը սպաննուին 27 հոգի, 6 հոգի կը վիրաւորուին եւ 14
հոգի դերի կ'իյնան. մնացածները կը փախչին անտառնե-
րու միջով:

Բիկովը հաւաքելով նրանց դիակները, իր զինուորնե-
րով կը նկարուի, իբրեւ պարծանք ու կ'արժանանայ թէ'
ուս եւ թէ տաճիկ կառավարութեանց շնորհակալութիւն-
ներուն:

Այս դէպքը նշանակալից էր անով, որ ուս եւ թուրք
զօրքերը միասին կոուեցան հայ Փէտայիներուն դէմ, ցոյց
տալով թէ երկու կառավարութիւններն ալ թշնամաբար կը
վերաբերուէին հայ ազատապրական շարժման: Լոպանովի
քաղաքականութեան արտայայտութիւնն էր այդ, որ յետոյ
պիտի շարունակուէր Լենիններու եւ Լեզրաններու օրով:

Սերգէյ յուսալքուած կը պատմէր մանրամասնութիւնները մահուան այն ընկերներուն, զորս զուրգուրանքով ճամբած էր Երկիր եւ որոնք բոլորը համարեա սպաննուած էին, եւ ինքը միայն դժբախտութիւնն ունէր ապրելու անոնցմէ յետոյ:

— Անոնց մահը ինծի հանդիստ չի տար, կ'ըսէր ան, եւ ես կ'ուզեմ երթալ Երկիր ու իմ դիակս աւելացնել անոնց դիակներու վրայ: Այդքան զոհերէն յետոյ, ապրելը ամօթ է մեզի համար:

Եւ երբ յայտնեցի անոր իմ յուսալքումը, որ հակառակ ելլալիս զայն ճանաչուած էր բերած զիս, ան չառարկեց եւ չըսաւ, որ ես սխալ եմ:

— Ըրէ՛ այնպէս, ինչպէս կը դատես, իսկ ես վճռած եմ, ինչ դնով ալ լինի, գնալ Իշխանի ճամբով Վասպուրական եւ այն ճանապարհը, որմէ դու ետ ես դարձեր, ես պիտի շարունակեմ: Դու արդէն մկրտուեցար կռուի մէջ, ես ալ նոյնը պիտի փորձեմ Երկրի մէջ:

Մենք նոյն վիշտն ունէինք, բայց այդ վիշտը բաժանած էր մեզ եւ մեր ճանապարհները: Ձիս դէպի յուսալքում տարած էր, իսկ Սերգէյին մղած էր ծայրաստիճան յամառութեան: Ես տուի Սերգէյին մանրամասնութիւնները ճանապարհներու մասին եւ ըսի որ ամենայարմարն է եւ ամենադիւրինը Երկիր անցնիլ Թաղէոս Առաքեալով, ուրտեղէն ես կարող էի անցնիլ, եթէ ցանկանայի:

* * *

Սերգէյ Ալեքսանդրապօլէն դնաց Թիֆլիս, յանձնարարութիւններ ստանալու Երկրի համար եւ այնտեղէն ուղիղ մեկնեց դէպի Վասպուրական: Իսկ ես եղբորս՝ Երուանդի հետ միասին գացի Կարս: Ճանապարհին ան ինծի յայտնեց, որ նա Կարսի Կ. Կոմիտէին անդամ է ընտրուած:

Կարսի հին կազմը փոփոխութեան էր ենթարկուած եւ այժմս Կ. Կոմիտէի մէջն էին՝ Նորհատեանը, Սեւ-Կարօն, Ղաղանձեան Կարօն եւ, կարծեմ, նաեւ Բզնունին:

Մերինները, ինչպէս ըսի, կը կարծէին թէ ես սպաննուած եմ եւ նոյն իսկ հողեհանդիստ կատարած էին: Դժբախտ մայրս արդէն հաշտուեր էր իմ մահուան մտքի հետ, մանաւանդ որ

հարիւրաւոր մարդիկ, քանի մը ամսուան մէջ, զոհուած էին հայրենիքի զոհարանին առջեւ: Իսկ այդ կիներ տարօրինակ հայրենասիրութիւն ունէր եւ մոլեռանդ էր իր հաւատին մէջ: Ծանօթ լինելով անձամբ բոլոր սպաննուածներուն, իմ մահը նրանց կողքին թեթեւ կը թուար անոր եւ ան մասամբ մխիթարուած էր, որ ես սպաննուած եմ հայրենիքի համար: Եղբայրս կը դժուշացնէ մօրս, ըսելով որ ես մեռած չեմ, այլ ծանր վիրաւոր եւ տուն պիտի հասնիմ ողջ: Այդ նախապատրաստութիւնը նրան չի վնասեր: Մի երկու ժամ դայն յուզմունքներու ենթարկելէ յետոյ, կ'ըսեն, որ իմ վէրքը շատ ծանր չէ եւ ես առողջ եմ ու վաղը տունը կը լինիմ: Վաղը կը դառնայ այնուհետեւ երկու ժամ, որմէ յետոյ դիւ կը ներկայացնեն անոր:

Երբ ան տեսաւ դիւ, քարացաւ. անշարժ կեցած իր տեղը չէր կրնար ոչ խօսիլ, ոչ ուրախանալ եւ ոչ ալ լաց լինել: Եւ երկար ըրպէսն անցան քաղցր լուսեան մէջ: Վերջապէս ան ըսաւ.

— Տղաս, քու բոլոր ընկերները դացին եւ սպաննուեցան, Աստուած հողիները թող լուսաւորէ, բայց երբ մէկը ճամբայ մը կը բռնէ, պիտի շարունակէ. ես չեմ անիծեր զանոնք որոնք ողջ մնացեր են, բայց ով որ մեռածի ճամբան չի շարունակեր՝ ան անարժան է մեռածներուն: Գիտես, օղուլ, Ռուս-Գէորդն ալ սպաննուեցաւ, շորերն ալ մօտս են, մօրը պիտի դրկեմ, թող մխիթարուի...

Ու սկսաւ լաց լինել:

Ես կը պատմեմ մեր ընտանիքի մէջ պատահած այս դէպքը, որովհետեւ մօրս այդ օրուայ խօսքերը դարձան իմ կեանքի միակ պատուիրանը: Ես սկսայ ամչնալ իմ մտքերէն: Մայրս չգիտէր որ ես յուսալքուած էի: Ես այդ վայրկեանէն բոլորովին փոխուեցայ եւ համոզուեցայ որ Սերգէյը աւելի ճիշտ ճամբու վրայ էր կանգնած:

Քանի մը օր միայն անցած էր, ինչ տուն էի դարձած, երբ նկատեցի, որ դիւ կը հետապնդեն, որպէսզի ձերբակալեն: Թէեւ դործերը առաջուայ նման կը քալէին, բայց առաջուան նման ազատ համարձակ չէինք կարող ման դալ: Անցեր էին այն օրերը, երբ Սերգէյը նահանգապետէն ա'լ աւելի ուժեղ էր եւ ոչ ոք կը համարձակէր ձեռք տալ յեղափոխականի մը:

Սուսանի տղան համար ձերբակալումէն, ես ստիպուեցայ նորէն փախչիլ մեր տունէն: Ասլաստանեցայ նախ Քոսի-Մահլէն, ու յետոյ՝ Բերդի-Թաղ տունի մը մէջ, ուր Սեւ-Քարեցի Սաքօն էր թաղնուած:

Քիչ կային իմ նախկին ընկերներէն Կարսի նահանգը: Մեծ մասը իմ ծանօթներէն սպաննուած էին կամ ձերբակալուած ու փախած: Դուրսեցիներ քիչ կ'երեւային քաղաքի մէջ: Մնացեր էր Չիլինկարեան Յակոբը, բայց ան ալ հեռացաւ, որովհետեւ դայն եւս կ'ուղէին բռնել: Նոր ոյժերն էին դործի վրայ: Բոլորն ալ կ'աշխատէին ծածուկ, միայն Պլօ թաղաւորն էր որ առաջուայ նման շամաթայով ու դալմաղալով իր խանութներուն մէջ շօնիկ կը կարէր եւ ազատ համարձակ կը խօսէր: Նրան կարծես թէ կը ներէին ազատ խօսիլ եւ երբեմն ալ դործել. առանձին կարեւորութիւն չէին տար եւ ձերբակալել չէին ուղեր:

Թէեւ արտաքուստ այս տարբեր ձեւին տակ, բայց ներքուստ դործը կը շարունակուէր նոյն թափով: Կ. Կոմիտէն կը ծրագրէր Թումանի եւ իր խմբի վրէժը առնել թէ ուսներէն եւ թէ տաճիկներէն: Այդ նպատակով եկած էր եւ Սեւ-Քարեցի Սաքօն: Կ'որոշուի կազմել խումբ մը, բաղկացած եօթ հոգիէ, որոնք միայն տասնոց ատրճանակներով եւ ուսմբերով ղինուած, պիտի դնային եւ ծածուկէն մօտենային տաճիկական զօրանոցներուն եւ մութ դիշերով սլատուհաններէն ներս պիտի նետէին ուսմբերը: Այս ծրագիրը կ'առաջարկուի նախ Տուրբախին, բայց յետոյ դայն յանձն կ'առնէ իրադործել Ամերիկայէն եկած Յարութիւնը, որ դժոխային մեքենաներ եւ ուսմբեր սլատրաստելու եւ դործածելու մասնագէտ էր:

Անոնք կ'երթան սահմանադրուիս, կ'անցնին սահմանը, կը յարձակին զօրանոցներու վրայ ուսմբերով ու վնասներ կը պատճառեն, բայց ոչ ակնկալուածին չափ: Որոշուած ծրագիրը՝ հիմնայապառկ ընել եւ բոլորովին ոչնչացնել զօրանոցները՝ լիովին չիրագործուիր: Բայց այդ ալ պատիժ մըն էր, եւ վրէժը մասամբ առնուած էր տաճիկներէն:

Մինչ այդ դործողութիւնը կը կատարուէր, կը մտածուէր նաեւ Բիկովի մասին:

Մի օր եկաւ ինձ մօտ երիտասարդ մը, իւղոտած եւ ներկո-

ՍԵՒ-ՔԱՐԵՑԻ ՍԱՔՕ

տած շորեր հագած, ինքն ամբողջովին ներկերու մէջ: Հազիւ ճանչցայ որ այդ «ներկարարը» Համօն է (Չանփոլատեան): Մենք համբուրուեցանք եւ շատ ուրախացանք որ նորէն միմեանց հետ տեսնուեցանք: Բայց Սաքօն մեղ հանդիստ չձգեց: Քաշելով Համօն անկիւնը, սկսաւ ինչ որ բան փսփսալ անոր հետ, որմէ յետոյ այդ ներկոտած երիտասարդը, մի «ցը» կանչելով դուրս ելաւ: Ես նախ կարծեցի թէ երեւի դուրս գնաց կարճ ժամանակով եւ շուտով պիտի կրկին վերադառնայ: Յետոյ հասկցանք, որ նա կ'երթար դէպի մահ: Ինչպէս որ ես զայն խաբած էի, սպասեցնելով Երեւանի կայարանը, այնպէս ալ ան դիւ սպասեցրեց Սաքօի կողքին: Սաքօն ինծի բան մը չըսաւ: Միայն հինգ օր ետքը նա յայտնեց որ մենք պիտի հեռանանք Կարսէն միաժամանակ: Եւ հաղորդեց նաեւ ուրախալի լուրը, որ Համօն սպաննած էր Բիկովը ու առած մեր ընկերներուն վրէժը:

Այստեղ մի քանի խօսք Համօի եւ այդ տեւօրի մասին: Համօն ամենէն փոքրն էր եւ, ինչպէս ըսի, ան կ'արհամարհուէր որպէս Փրանտ (պճնամոլ): Ան չյաջողեցաւ Երեւան մտնել խմբի մէջ եւ գնալ նահատակուելու: Չայն չէր ընդունած նմանապէս ոչ Վաղարշակը եւ ոչ ալ Թումանը: Նա լաց էր եղած Թումանի մօտ ու դանդաւտած թէ ինչու դիմքը չառին խմբի մէջ, ըսած էր որ ինքը նոյնպէս քաջ է եւ պատրաստ է մեռնելու: Բայց ինչպէս Թումանը, նոյնպէս Որսորդ-Քէօրդը այդ երիտասարդը վիրաւորած էին: «Սպասիր, մի քիչ մեծացիր, եւ երբ լաց լինելը թողնես, այն ժամանակ կը լինես ոչ թէ զինուոր այլ խմբապետ»: Ան այդ ատենը կարծես թէ մարդարէացած, յայտարարած էր որ յեղափոխականներու վրէժը առնողը Համօն պիտի լինի: Եւ երբ Թումանի սպաննուիլը կը լսէ, Թիֆլիսէն կը վազէ Կարս Սաքօի մօտ եւ անոր կը սլատմէ իր ցաւը, Յակոբի հակառակութիւնը իր «նահատակութեան», կը խնդրէ իրեն ճամբել գործի մը եւ կ'առաջարկէ Բիկովի սպանութիւնը կատարել: Սաքօն, առանց Կ. Կոմիտէին յայտնելու, կը համաձայնի, կ'աջակցի, կը դիմէ զայն: Եւ Համօն՝ երեսը մրոտած՝ մազերը գղզղած, ոտքերին եամանի հագած, պատռուած հագուստներով, ծխնելոյց մաքրողի կեր-

պարանքով մեն-մինակ կը հասնի Օլթի: Հասնելով Օլթի, ան հետամուտ կը լինի եւ կը հասկնայ որ Բիկովը շատ զգոյշ կը պահէ ինքզինքը: Երեւի տաճկական զօրանոցներու դէմ կատարուած յարձակումէն յետոյ կասկածած էր որ ինքն ալ կրնայ ենթարկուիլ տեռօրի: Այդ պատճառով ալ հսկողութիւնը կ'ուժեղացնէ զօրանոցի վրայ եւ ինքն ալ միայն ղինուորական ակումբը կը յաճախէ, որ քանի մը քայլ հեռաւորութեան վրայ կը դռնուէր զօրանոցէն: Համօն կ'ուսումնասիրէ Բիկովի երթեւեկը եւ անգամ մըն ալ երբ ան դուրս կուգայ զօրանոցէն ակումբ երթալու համար, որսորդական հրացանով կը խփէ դայն եւ դետին կը տապալէ: Ատով ալ չզուհանալով՝ կը մօտենայ անոր եւ ատրճանակի քանի մը դնդակով կը դոցէ անոր հաշիւը:

Այնուհետեւ կը փախչի եւ կը մտնէ մի տուն ու կը թաղնուի ծխնելոյզին մէջ: Երբ մուտքը կը կոխէ, դուրս կուգայ իր թագստոցէն եւ երեք օր անտառներու ու լեռներու մէջ թափառելէն վերջը, կը հասնի Կարս ու անձամբ կը դեկուցէ Սաքոյին, որ լուծած է Թումանի վրէժը: Սաքոյէն հրահանգ ստանալով, Կարսէն կ'անցնի Թիֆլիս: Ասկէ դժգոհ մնացին թէ՛ Յակոբը, թէ՛ Կ. Կոմիտէն, որովհետեւ թէեւ եղածը պէտք էր, բայց անկանոն լինելուն համար դատապարտելի էր:

Համօն ատկէ ետքը այլեւս մատ մը տղայ չէր եւ ոչ ալ ապագան «բայլըսըզ»: Անոր կը վստահուի Անդրկովկասի պատասխանատու անարեկումներու իրագործումը. շարք մը մարդիկ կ'իյնան անոր դնդակներէն, եւ ան կը դառնայ վազը մը: Եւ, ինչպէս որ կուժը կը կոտորուի ջրի ճամբուն, այդպէս ալ փշրուեցաւ Համոյի կուժը ջուրի ճամբուն վրայ: Յակոբն ու Համօն, արդէն հաւասար ընկերներ դարձած, երկուսն ալ նոյն թուականին վաստակեցին նահատակութեան պսակը:

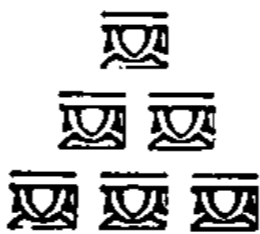

Կամաց կամաց Կարսի թէ նահանգապետը եւ թէ կառավարիչը կը զգուշանան եւ կը մեղմեն իրենց սանձարձակութիւնները:

րը: Կարսը նորէն կը վերագտնէ իր նախկին համարձակ վիճակը, ինչ էր Սերգէյի ժամանակ: Շուտով Բիկովի ձեռքով ձերբակալուած ղինուորներն ալ մէկիկ մէկիկ կ'ազատուին:

Կ. Կոմիտէն կը շարունակէր նոյն դործունէութիւնը զոր ներկայացուցինք սկիզբները: Այժմս, Թումանի խմբի սպանութենէն յետոյ եւ մանաւանդ որ Կովկասեան Նախագիծը հաւանութիւն էր ստացեր 1904-ի Ընդհ. Ժողովի կողմէ, ան աւելի ծաւալած էր իր դործունէութիւնը եւ աւելի խորն էր դարձած այն դադափարը, թէ ուսն ու տաճիկը խլած են մեր երկիրը եւ բռնադրուած մեր ազատութիւնը: 1904-ին աւելի ցայտուն կը դառնայ Կովկասի մէջ դործելու անհրաժեշտութիւնը, առանց մոռնալու, անշուշտ, Երկրին շահերը: Նոր Կ. Կոմիտէն կը շարունակէր իր դործունէութիւնը, հետեւելով նախկինի դործելակերպին, միայն այն բացառութեամբ, որ այժմս սլակաս հանդուրժող էին դարձած Հնչակեան ցանուցրիւ ղինուորներու եւ այդ կուսակցութեան համակիրներու հանդէպ: Ասոնք թէեւ առանձին ոյժ մը չէին ներկայացներ, բայց ձգտում կար, բոլորովին հաշուեյարդարի ենթարկել այդ կուսակցութիւնը Կարսի նահանգին մէջ: Ասոր իբրեւ հետեւանք որոշ ծայրայեղութիւններ դործուեցան եւ սլայքարը Հնչակեաններու դէմ տեղի տուաւ նոյն իսկ սպանութիւններու:

Համոյի ետեւէն Սաքօն ալ դնաց Կարսէն, իսկ Սաքոյէն յետոյ քանի մը օր անց ես ալ մեկնեցայ Կարսէն Թիֆլիս:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՊԱԹՈՒՄ .

ԱՌԱՋԻՆ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆՍ ՊԱԹՈՒՄ , 1902 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ-ԱԼԵՕՇԱՆ .

ԱԿՆԱՐԿ ՊԱԹՈՒՄԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ , ՏԻՐՈՂ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐՈՒ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ .

ՊԱԹՈՒՄ 1904-ԻՆ . ՏԵՌՕՐԻ ՄԸ ԻՄ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ .

ԶՄՏԱԾՈՒԱԾ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԵՒ ԱՆՅԱՐՄԱՐ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ ԻՆԾԻ ՀԱՄԱՐ .

Թիֆլիս հասնելով ներկայացայ Բիւրոյին , որ որոշեց զիս ուղարկել Պաթում , իբրեւ զործիչ :

Երկրորդ անգամն էր որ ես կ'երթայի այդ քաղաքը զործելու : Առաջին անգամ ես հոն դացի 1902 թուի վերջերը , երբ մէկ ոտքս Դաշնակցութեան մէջ էր , իսկ միւսը՝ կը խարխափէր անորոշութեան մէջ (*) :

Կը յիշեմ , այդ թուականներուն (1902) որ մը ներկայացայ Թիֆլիս Համոյին (Օհանջանեան) , որ Դաշնակցութեան մէջ կեդրոնական անձ մըն էր , ամենէն երիտասարդն ու ամենէն

(*) Հետագայ էջերը , որ կը նկարագրեն Ռուբէնի առաջին նամբորդութիւնը Պաթում (1902 թուին) , գրուած են 1948-ին , Հայրենիքի համար , բայց չեն նամբուած : Գլուխ ԺԲ-ի երկրորդ մասը (1904) առնուած է նօթերէն (Ա . Խ .)

սիրուածը: Ան կը ճանչնար զիս մանկութենէ, երբ կուզար մեր տունը՝ մեծ եղբայրներու հետ խաղալու համար: Համօն երբ զիս տեսաւ շատ ուրախացաւ: Առաջարկեց երթալ Պաթում: «Քեզի պէս երիտասարդներու համար, ըսաւ ան, սքաժ ընելու յարմար վայրը Պաթումն է, ուր յեղափոխական խմորումները սաստիկ են: Յեղափոխական երկու հնոցներ կան, մէկը Սասունն է՝ Թուրքիոյ մէջ, իսկ միւսը՝ Պաթումն ու Գուրիան՝ Անդրկովկասի դուցէ եւ ամբողջ Ռուսիոյ մէջ: Մենք ուժեղ Մարմին ունինք Պաթում, բայց ան խորը չի դիտակցիր իր վայրի կարեւորութեան. թարմ ոյժեր անհրաժեշտ են հոն: Անցեալները ուղարկեցի Ալեօշան, դուն ալ դնա Մարմնի տրամադրութեան տակ եւ դործէ անոր ցուցմունքներուն համաձայն»:

Թէեւ ՉԱ տարիքը լմնցուցած եւ արդէն բազմաթիւ փորձերէ անցած էի, բայց այս փորձութեան մէջ բնաւ չէի ընկած: Պիտի դնայի ու դործէի յանուն մի կուսակցութեան, որ թէեւ ամենէն դրաւիչն էր պատանեկան իմ խարխափումներու մէջ, բայց որու էութիւնը ինծի անժանօթ էր: Հասուն էի, բայց կը գիտակցէի որ տրուած յանձնարարութեան ես պատրաստ չէի: Այսուհանդերձ ընդունեցի Համոյի առաջարկը:

Պաթում հասնելով, տեղաւորուեցայ այն պանդոկը, ուր կ'իջեւանէին ինձ նման մարդիկ: Դիւրութեամբ ծանօթացայ Ալեօշային, որ ինձմէ աւելի պատրաստուած եւ ինձմէ աւելի փորձառու էր դործերու մէջ: Ան ուսական համալսարանէն էր եւ ինծի տարեկից: Երբեմն ուսանողական դիւսարկ կը կրէր, երբ բանուորական թաղերը կ'երթար, երբեմն ալ լայնանիստ դիւսարկ, պոէզներու նման: Ակնոցները անբաժան էին քթէն, անոր երեսին մէկ մասը կը կաղմէին, իսկ ձեռին ունէր մի հաստ դաւաղան: Միամիտ մանկական երազուն դիմադժէն բարութիւնը եւ զոհաբերութիւնը կը թափէին: Ան միշտ ժպտուն էր, բարկութեան ու ցասումի ժամանակ իսկ կը ժպտէր: Հաճելի էր այս ընկերը: Առաջին իսկ վայրկեանին ես բացուեցայ անոր իբրեւ վաղեմի ու մտերիմ բարեկամի մը:

— Ալեօշա, դու ինձմէ տեղեկութիւններ կ'ուզես մեր ընկերներու մասին, բայց ես քեզի պիտի ըսեմ որ ոչ ոք կը ճանչնամ, որովհետեւ նորեկ մըն եմ կուսակցական ընտանիքին մէջը:

Բանականութեամբ եւ տեսականօրէն ես ինկայ Դաշնակցութեան մէջը: Համոյէն ուղեցի շարքերը մտնելու ճամբան հասկնալ, ան մէկէն ու մէկ ըսաւ.— «Գնա՛ ընկիր հնոցը, հոն Ալեօշան կայ, ան քեզ ընկեր կը լինի»: Այժմս հոս եկած եմ իբրեւ գործիչ, բայց գաղափար չունիմ ո՛չ կուսակցութեան կանոնադրի եւ ոչ ալ ծրարի մասին: Թէ ի՞նչ կրնամ ընել՝ ես ալ չգիտեմ. թէ ի՞նչ է Պաթումը՝ ես խաբար (տեղեկութիւն) չունիմ: Դուն առաջին մարդն ես որ կը տեսնեմ: Ըսէ ինծի, ի՞նչ պիտի ընել որ ես սեւ երես չդարձնեմ Համոյին եւ քեզ:

Ալեօշան բարութեամբ կը ժպտէր: Ան երջանիկ մարդու տեսք առած էր եւ կարծես անոր վրայ մեծապէս ազդած էր Համոյի համարումը իր վրայ:

— Մի՛ յուսահատիր, Համօն լաւ ըրած է որ քեզ այս «հնոցը» ուղարկած է: Զիս ալ այդպէս ճամբեց, այն տարբերութեամբ, սակայն, որ այստեղ չկար մի երկրորդ Ալեօշա, որուն ես կարողանայի քեզ նման անվերապահ խոստովանութիւններ ընել: Քեզ բան մը պիտի ըսեմ եւ նկատի առ.— անկեղծութիւնը, ինքնադժգոհութիւնը հայերու մէջ թուլութեան եւ ոչնչութեան հոմանիչ են, իսկ ռուսներու մէջ՝ ընդհակառակը, ուժովութեան եւ յառաջդիմութեան նշաններ են: Ես կարօտ ունիմ ռուս ընկերներու: Այդ անկեղծութիւնը այլեւս չընես ուրիշին, վարկդ կը կորսնցնես:

Ալեօշան դժուարաւ հայերէն կը խօսէր, մէջընդմէջ ռուսերէն կը խառնէր: Այս ինտելիկէնտը փաստօրէն ռուսացած էր հողիով, թէեւ իր մէջ դտարիւն հայը կը խօսէր: Ան շարունակեց.

— Թէ որ այդպէս է, ես քեզ բացատրեմ: Պաթումը 40,000-էն անց նոր քաղաք մըն է, ուր կը փչեն մէկ կողմէ Եւրոպայի, միւս կողմէ Անդրկովկասի ու Ասիոյ, եւ երրորդ կողմէ Ռուսիոյ քամիները: Երեք մտայնութեան կեդրոն է: Ան Անդրկովկասի միակ արտածման ու ներածման բերանն է: Հոս կը վարդանայ նորաստեղծ ճարտարարուեստը: Առանց Պաթումի Բազուն անարժէք հարստութիւն մըն է: Ուրեմն վայրի մասին գաղափար տուի: Գանք հիմա բնակչութեան:

«Քաղաքի կէսէն աւելին հայեր են. անոնցմէ յետոյ կուզան

վրացական ցեղերը՝ Գուրխացիք, Մինգրելներ, Աջարացիք եւ միւսները, յետոյ՝ Յոյները եւ ամենէն վերջը Ռուսները: Ուրեմն ձեւով ուստական, խօսքով վրացական եւ ըստ էութեան հայկական քաղաք մըն է: Մի «աջար սանդալ», ուր տիրապետողը հայն է:

«Ռուսները ամենէն քիչն են քանակով, բայց վարչական ղեկը անոնց ձեռքն է: Ոստիկան, սպայ, կառավարիչ անոնք են եւ անոնք կը դրաւեն նաեւ զրեթէ բոլոր պետական պաշտօնները: Փոքր մաս մըն ալ ուսաներէ աղատ ասպարէզի վրայ են կամ որակեալ բանուորներ են: Ասոնք բոլորն ալ համարեա «չեռնօստէնցիներ» են (սեւ հարիւրակայիններ, աղղայնամոլ ուսաներ): Քանի մը ուսանող եւ բանուորներ կան այդ շարքերէն դուրս, որոնք ոսկի են: Ասոնք կ'ատեն կառավարութիւնը:

«Յոյները ընդհանրապէս առեւտրականներ են: Աղղային տեսակէտէ, ինքզինքնին հիւր կը համարեն Պաթումի մէջ եւ կը դղան իբրեւ մէկ մասը մեծ Յունաստանին: Ընկերային տեսակէտէ՝ հակառակ են յեղափոխութեան եւ դաւանանքով ալ կասկած են Ռուսիոյ, որով դանոնք դատելու է սեւ հարիւրակայիններու շարքը: Անոնք հակայեղափոխականներ են եւ յենարան կը հանդիսանան ոստիկանութեան:

«Գանք այժմ Վրացիներուն: Ասոնք բաժնուած են զանազան ցեղերու, որոնք այնքան հեռու են իրարմէ, որ կարելի է տարբեր ազգեր համարել: Բայց այժմս, այդ տարբեր ազգերը միաձուլուելու եւ մի ազգ կազմելու ճամբու վրայ են, շնորհիւ վրացական կուսակցութեանց եւ մասնաւորապէս Սոցիալ-Դեմոկրատներու: Աջարացիները, որ կը շրջապատեն Պաթումը, որ իրականին մէջ աջարական քաղաք համարուելու է, կրօնքով իսլամ են եւ ասոր համար ալ անոնք կասկած են թուրքիոյ: Անոնք դէմ են ուսաներուն, դէմ են նաեւ հայերուն, որովհետեւ մենք թուրքին դէմ ենք, բայց դէմ չեն վրացիներուն ու քրիստոնեաներուն, եւ ատիկա շնորհիւ Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութեան գործելակերպին ու աշխատանքներուն:

«Գուրխացիներ Պաթում շատ կան եւ անոնց երկիրն ալ մօտիկ է այս քաղաքին: Ասոնք վրացական ցեղերու եւ ընկերային պայքարներու առանցքն են դարձած: «Մէկ ազգ (վրացա-

կան) մէկ կուլտուրա» նշանաբանն ունին: Ուսում, տնտեսական ազատութիւն, վարչական ինքնավարութիւն, բռնակալութեան վերացում եւ այս տեսակի այլ պահանջներ կը դնեն եւ իրենց երկիրը պատած են սպառողական եւ մասամբ արտադրական կօօպերատիւներով (համագործակցականներով): Այս տարրը, որ շարունակ կը հոլովէ Մարքս եւ Էնգէլս, չի ծառայեր Մարքսին, այլ Մարքսը կը ծառայեցնէ իր նպատակներուն:

«Մինդրէլները եւ Իմերէթները, որոնք դեռեւս շատ կապուած են իրենց աղնուականութեան հետ, կ'արթննան, Գուրիացիներու օրինակը տեսնելով: Անոնց մէջ կազմուած ազգային հոսանքները ստորին խաւերու սրտէն չեն խօսիր եւ կը սահմանափակուին միայն աղնուականութեան շրջազծով՝ ցածէն եղած ճնշումի հետեւանքով: Ֆէդէռալիստ հոսանք մըն ալ կայ, որ կը ջանայ համախմբել վրացական ցեղերը մի յարկի տակ, բայց ան դուրկ է տնտեսական եւ ընկերային հիմքերէ եւ այդ՝ անոր թուլութեան պատճառը կը դառնայ: Ֆէդէռալիստ հոսանքը խոնարհ խաւերու համար միայն հրապուրիչ է՝ իր ազգային ձգտումներուն պատճառով, սակայն, բաւական չէ դանդուածները իրեն կապելու համար: Այս վիճակի մէջ, քանի որ ան Սոցիալ-Դէմոկրատներու ներքին ձգտումներուն կը ծառայէ, հարթելով ցեղերու հակամարտութիւնը, ասոնք չեն խանդարեր Ֆէդէռալիստներու աշխատանքը, բայց միեւնոյն ատեն ընկերային եւ տնտեսական ազդակները շեշտելով՝ կը դարձնեն այդ հոսանքը իրենց մէկ ճիւղը:

«Հիացած եմ Գուրիական խմբակին վրայ: Ժորդանիա եւ իր ընկերները դտած են ճամբան միջազգային ընկերվարութեան պիտակին տակ ընելու նոյն այն գործը զոր կ'ընէ Դաշնակցութիւնը, այն տարբերութեամբ սակայն, որ անոնք արտաքնասպէս ընկերվարական են, իսկ ըստ էութեան ազգայնական, իսկ մենք արտաքնասպէս ազգայնական ենք, բայց ներքուստ՝ ընկերվարական»:

Ալեօշան, սուրճի դաւաթը վերջացնելէ յետոյ, շարունակեց:

— Այժմս դանք մեր ժողովուրդին: Մինչ այժմս անոր շրջապատի մասին դադափար տուի:

«Հայութիւնը Պաթումի մէջ այնքան հին է, որքան հին է

ինքը՝ Պաթումը: Ան կը ծորայ Պաթումի վրայ Ճորոխ գետին հետ՝ Արտուին, Արտանուշ, Խօփայ, Բորչխայ եւայլն: Ատոր վրայ աւելցած են Անդրկովկասէն, մասնաւորապէս Ախալքալա-կէն եւ Ախալցխայէն եկածները: Պիտի հաշուել նաեւ Լազիս-տանէն եւ Տրապիզոնի շրջաններէն փախած հայերը, ինչպէս նաեւ Տաճկահայաստանի միւս մասերէն, գլխաւորապէս Ախլա-թէն եւ Բարերդէն եկած փախստականները եւ կը ստանանք Պա-թումի եւ շրջակայքի հայութեան խառնարանը:

«Հայութիւնը մի կրօնի չէ. ան թուրք, Փոանկ եւ հայ է, այլ խօսքով՝ իսլամ, կաթոլիկ եւ լուսաւորչական: Ասոնք ի-րարմէ այնքան հեռու են, որքան մենք եւ թուրքերը, որքան մենք եւ ռուսները, առանց չափազանցութեան: Թէեւ այս ե-րեքն ալ դտարիւն հայ են, բայց ցաւօք սրտի՝ մեր իսլամ եւ քրիստոնեայ եկեղեցիները կը ջանան աւելի հեռացնել զանոնք իրարմէ. եւ անջրպետները վերացնելու կոչուած մեր կուսակ-ցութիւնն ալ, մեծ մեծ դործերու ետեւէ ինկած, այս առօրեայ խնդիրները անտեսած է: Եթէ մենք ըմբռնէինք էութիւնը մեր ծրագրի, որու համաձայն «կրօնքը անհատական խղճի դործ է», եթէ ազատագրուէինք դաւանական աւանդութիւններէն, կաթո-ղիկոսներու եւ տէրտէրներու Ֆարաջաներու ազդեցութենէն, դաւանանքները պիտի չկարողանային խոչընդոտ լինել մեր ազ-գային հատուածները ի մի հաւաքելուն եւ մի ազդութիւն կազ-մելուն: Մենք վրացիներէն պիտի օրինակ առնենք: Ազարիկն ու Սիմոնը ինծի կը հաւաստիացնէին որ իսլամ հայերու թիւը աւելի շատ է Ճորոխի ափերուն եւ Պոնտոսի փէշերուն վրայ, քան հայ համարուածներունը: Հարցը ուրեմն Խօփացիներուն եւ Բորչխացիներուն չի վերաբերիր, որոնք կրնան կորիզ դառ-նալ, հարցը աւելի ընդարձակ եւ լուրջ է: Ահա մեզի ասպարէզ մը՝ ցանկելու եւ հնձելու համար:

«Հայերը միալեզու չեն, թէեւ մեծամասնութիւնը հայախօս է: Միայն այս փոքր քաղաքին մէջ կը տեսնես վրացախօս, ռու-սախօս հայեր, որոնց թիւը անտեսելի քանակ մը չէ: Իմ մամս հայախօս էր, մայրս՝ վրացախօս, հայրս չէրքէղախօս, ես՝ ռու-սախօս: Հայերէնը ես հետադային սորված եմ, եւ այն ալ որ-չա՛փ անկատար, բայց աւելի պակաս հայ չեմ քան անոնք որ

րացի հայերէնէ ուրիշ լեզու չեն դիտեր: Ի հարկէ լրիւ հայ լինելու համար մեր լեզուն դիտնալը անհրաժեշտութիւն է, բայց ատկէ եզրակացնել, թէ ով հայերէն չգիտէ՝ հայ չէ, ամենամեծ եւ ամենավտանգաւոր սխալը կը կաղմէ: Այդ ես զգացած եմ, մանաւանդ երբ տղէտ, հայութենէն բան չհասկցող վաշխառու կամ տիրացու մարդիկ կը ծաղրէին իմ առողանութիւնը, կը խնդային իմ սխալներուն վրայ եւ դիտ կը համարէին աւելի վաս հայ, քան իրենք են: Վերջապէս, լեզուն մարդու համար զէնք մըն է միայն փոխանցելու իր մտքերը շրջապատին եւ շրջապատի մտքերը ստանալու համար: Ինչո՞ւ նուազ հայ համարել զանոնք, որ խուսափած են մեռնելէն եւ կամ անբան անասուն լինելէն: Չէրքէզախօս, թրքախօս, ռուսախօս, վրացախօս եւ այլ ու այլ լեզուներով խօսող հայերը այդպիսիք եղած են, որովհետեւ համախումբ ապրելու հնարաւորութիւն չեն ունեցած, որովհետեւ իրենց հայրենիքը ազատ եղած չէ եւ դուրս են քշուեր հայրենի բունէն, որովհետեւ հայութիւնը, զանոնք կորած, ուծացած համարելով, անտեսած է անոնց հայեցի դաստիարակութիւնը: Ասկէ կարելի է եզրակացնել որ լեզուի կենդանացման համար երեք միջոց կայ.— Հայութեան համախումբ ապրիլը, Հայրենիքի ազատութիւնը եւ լեզուն կորցրածներու ուսման եւ դպրոցական դործի կազմակերպումը: Եթէ առաջին երկուքը այսօր կրնան լսի առաջնորդող դադափարներ լինել, երրորդը իրադործելը մեր կարողութեան մէջն է: Մենք չունինք, սակայն, օտարախօս հայութեան համար օտար լեզուներով հայ դրականութիւն, պատմութիւն եւ դպրոց, որպէսզի ծաղումով հայը հայ պահէինք եւ քաջէինք զանոնք հայութեան փարախը: Ահա ընդարձակ ասպարէզ մը դործելու: Պիտի բարեփոխել հայ դպրոցներու նպատակայարմար բաշխումը եւ պիտի զարգացնել ու տարածել բազմալեզու հայ մշակոյթ մը: Այդ ձեւով մենք կը փրկէինք հայութեան մէկ երրորդը կորուստէ» :

Ալեօշան կը շարունակէր իր դասատուութիւնը.

«Հայերը Պաթումի մէջ երկու դասի կը բաժնուին՝ բուրժուական եւ կէս-բուրժուական մէկ կողմէ, եւ միւս կողմէ՝ պրոլէտարական ու աղքատ դաս: Իբրեւ դասակարգ, ասոնք հակառակ են իրարու, բայց միւս կողմէ, միմեանց կապուած կը

մնան իրենց հայրենասիրութեամբ եւ իրենց հայրենակցական միութիւններով: Տարօրինակ երեւոյթ մը, որ յատուկ է միայն Հայուն: Հայ պրօլէտարին համար Մանթաշեւ մը, Մատուրով մը հակառակօրդներ չեն, այլ ազգային հպարտանք, որովհետեւ հարուստ են եւ հայ լուսաւորչական են, ինչպէս եւ ասոնց համար հայ պրօլէտարը թշնամի չէ, որովհետեւ ան իր հայրենակիցն է: Հայութեան մէջ դասակարգային հակամարտութիւն չկայ, հայերը միասնաբար դէմ են թէ օտար դասակարգերուն եւ թէ անոնց դոյութեան: Այդպէս չէ, սակայն, վրացիներու եւ ռուսներու մօտ, որոնք իրարմէ բաժնուած են աղնուական, բուրժուական եւ պրօլէտարական պատնէշներով: Պաթումի հայութիւնը բաժնուած է ըստ սրճարաններու: Իւրաքանչիւր դաւառ կամ նահանգ ունի իր սրճարանը: Ախլաթցին, Մշեցին, Վանեցին, Տրապիզոնցին, Ախալքալակցին, Ախալցխացին, Խոտըրջուրցին ունի իր դատ անկիւնը, ուր կը հաւաքուին հայրենակիցները, առանց դասակարգի խտրութեան եւ ուր ամէնքը հաւասար են. յաճախ ամենաաղքատը հոն աւելի հեղինակաւոր է քան հարուստը կամ այլ ասպարէզներու մէջ աչքի ընկնողը: Այս ըսածներէս երկու հետեւութիւն պիտի հանել զոր իմ փորձառութեամբ ձեռք բերած եմ.

«Առաջինն այն է՝ որ շատ դժուարութեամբ կարելի է հայ պրօլէտարական դասը հանել հայ բուրժուա դասին դէմ, բայց ան միաձայնութեամբ եւ ամէն դոհաբերութիւն յանձն առնելով դուրս կուգայ ռուս, թուրք եւ կամ վրացի շահագործող դասին դէմ, ունենալով իր հետ նաեւ հայ կէս բուրժուական եւ նոյն իսկ բուրժուական խաւերը:

«Երկրորդը այն է՝ որ հայրենակցական խմբաւորումները չեն տանիր աշխրէթապետութեան եւ ազգութեան ամբողջականութեան քայքայման: Երեւութապէս կարծես թէ այդպէս է, բայց ըստ էութեան ատիկա այդպէս չէ: Գաւառական խմբաւորումները սանդուխի աստիճաններ են, որ կազմուած են ինքնաբուղի կերպով եւ այդ աստիճանները կը տանին հայութիւնը ընդհանուր հայրենիքի ամբողջացման դադափարին: Միայն թէ այդ խմբաւորումները դիտակցական դարձնել, որպէսզի հետագային չդառնան աւատապետութիւններ:

«Այս երկու փաստային դրութիւնները մեզ կը դնեն շատ փափուկ կացութեան մը մէջ: Մէկ կողմէ, այնքան հստակ է Հայը իր ծագումով եւ անցեալով, որ կ'ուզէ ինքնիշխան լինել եւ իր ազգային անկախութիւնն ունենալ, մանաւանդ Տաճկահայաստան, որու համար ան պատրաստ է ամէն դժոխութեան: Միւս կողմէ՝ ան այնքան դիտակից է իր անձնական եւ ընկերային շահերուն, այնքան նախաձեռնող է ու լի յեղափոխական թռիչքով, որ անկարող է տանիլ բռնակալական ուժիմը, կապիտալիստական կարգերը: Չախ ոտքով մտած է ընկերվարութեան ասպարէզը եւ ձախ ձեռքով կառչած է անոր, իբր փրկութեան խարիսխի: Այդպէսով, Հայը թէ ընկերվարական է, թէ ազգային, եւ անոր այդ յատկութիւնը, ըստ երեւոյթին, հակասական, բոլորովին տարբեր բովանդակութիւն ունի քան, օրինակ, Ռուսիոյ կամ Թուրքիոյ մէջ: Հայը անհատականութիւն է, ինչպէս լեռներէն ցած իջած ջէյրանը կամ անտառի արջը, մինչդեռ Թուրքը, Ռուսը նման են մեղուանոցի մեղուին, որու անհատականութիւնը ամբողջութեան մէջն է, որուն եթէ մէկ մասնիկը պոկուի՝ ենթակայ է ձուլման ու ոչնչացման:

«Ազատութիւնը հայ անհատին համար անհրաժեշտ պայման մըն է դարդանալու համար, այն ինչ Թուրքին եւ Ռուսին համար, ան խօսք մըն է որ անհասկնալի է անհատին համար: Հայը դէմոկրատիայի միջոցով միայն կարող է հաւաքականութիւն կազմել եւ իբր ազգ հանդիսանալ, ան անհանդուրժող է թէ աստուածապետութեան, թէ ազնուականապետութեան եւ թէ ամէն տեսակի բռնապետութեան: Թուրքի եւ Ռուսի համար, ընդհակառակը, իսկական դեմոկրատիզմը իր կայսեր, իր պետի, իր առաջնորդի կամքին, եւ ասոնց հստակներու անմոռնչ հնազանդ կարգապահութեան մէջն է: Մի խօսքով՝ մեր ժողովուրդը անկախ միաւորներու դումարն է, իսկ անոնք անկախ դումարի մը անբովանդակ մասնիկներն են՝ դէրօներու նման: Այս հակասութենէն առաջ կուղայ այն, որ եթէ Նիկոլայի մը, Մարքսի մը կամ Պլեխանովի մը ետեւէն շարեւ ղէրօներ, կը ստացուի մի հսկայ դումար, մի անխորտակելի ոյժ: Իսկ մեզ մօտ, որքան ղէրօ շարեւ, կը ստացուի միայն ղէրօ, քանի որ անհատէն կամ դադափարէն չէ մեր ծնունդը, այլ

մեր արժեքէն: Չնչէ թուրքի կամ Ռուսի մէջէն անոր առաջ-
նորդը կամ առաջնորդող գաղափարը, տեղը ոչինչ կը մնայ:
Սհա այստեղ է գաղտնիքը, որ անոնք յարատեւելու եւ աշխար-
հածաւալ հօտ կազմելու հնարաւորութիւն չունին, միքրորնե-
րու նման, մինչդեռ մենք, ինչպէս եւ բոլոր հին եւ բիւրեղա-
ցած ժողովուրդները՝ Հրեաները, Յոյները, նման են ցորենի
հատիկներու, որոնք առանձին առանձին վերցուցած անհատա-
կանութիւններ են, խառնէ, սակայն, մի հատիկը այլ սերմե-
րու հետ եւ դեռնի տակ թաղիր, անկէ, թէեւ վտիտ, բայց
նորէն ցորեն կը ստանաս: Եթէ չխառնես այլ սերմերու հետ
եւ ցանես անոր սիրած հողին մէջ, կը ստանաս Յորեմստան,
յար եւ նման սերմերուն: Այդ ցորենը կարելի է վառել, կա-
րելի է ուտել եւ փճացնել, բայց բնաւ չի կարելի ոչնչացնել:
Կը բաւէ որ դերժ մնան մի քանի հատիկներ, անոնք նորէն կը
բազմանան եւ կը յարատեւեն: Հայութեան ոյժը ժամանակի
ընդարձակութեան տիրապետութիւնն է, միւսներուն ոյժը տա-
րածութեան եւ ոյժի տիրապետութիւնն է: Ինչո՞ւ աստուա-
ծացեալ Օդոստոսի եւ Կեսարի Հռոմէացին չկայ, ինչո՞ւ չկան
Աստուր-Նազիրարալի եւ Նարուզոդոնոսորի Ասորեստանը եւ
Բաբելոնը, ինչո՞ւ չկան Չինդիդի, Լէնկիթիմուրի, Հոներու, Ա-
լանաց, Քուչանաց եւ ուրիշներու հզօր կայսրութիւնները, զորս
մենք ճաշակած ենք, եւ ինչո՞ւ կանք մենք: Պարզ է. անոնց
մեծութիւնը դէրօներու շարան մըն էր, իսկ մենք անհատակա-
նութիւն ենք եւ կը մնանք ընդմիշտ:

«Այս ամէնը իբրեւ նախարան՝ հասկնալու համար Դաշնակ-
ցութիւնը:

«Դաշնակցութիւնը վարդապետութիւնն է, միայն հարազատ
հողերանական արդիւնք մը՝ հայութեան ձգտումներու: Հա-
յութիւնն ունի երկու տարբեր ձգտումներ եւ Դաշնակցութիւնն
ալ, իր խորքին մէջ, ունի երկուութիւն, որուն կ'ուզէ վերջ տալ:

Հայ ժողովուրդին համար, անհատը հիմքն է մարդկու-
թեան եւ յառաջդիմութեան, ատոր համար ալ Դաշնակցութիւ-
նը դէմ է ոչ միայն բոլոր բռնակալ իշխանութեանց, այլ նաեւ

բոլոր այն կուսակցութիւններուն, որոնք, ինչպէս օրինակ, օրթոտոքս մարքսիստները, կը ժխտեն անհատի արժէքը եւ կ'ուզեն կաղապարել ամէնքը մէկ կաղապարի մէջ:

Հայ ժողովուրդին համար, ընտանիքը սուրբ տաճար մըն է, կռուան մը անհատներու համախմբման եւ ընկերային ու ազգային միութեան: Ատոր համար ալ Դաշնակցութիւնը ոչ միայն նահապետական հայ ընտանիքի աւանդութեանց սլահապանողն է, այլ եւ ինքը մի կուսակցական ընտանիք է՝ կաղմուած նոյն նահապետական կարգերով:

Ընտանիքներու հաւաքածոն ազդութիւնն է, ազդութեան բնագաւառը՝ հայրենիքը: Հակառակ բռնատէր պետութեանց այն դադափարին, թէ պետութեան հպատակութեան սահմաններէն դուրս չկայ ոչ ազգային եւ ոչ ալ հայրենիքի դադափար, հակառակ ներկայ ընկերավար հոսանքներու այն տեսակէտին, թէ ազգային դադափարը կրօնքներու նման հակայեղափոխական, հակայառաջդիմական նախապաշարում մըն է եւ միայն դասակարգային դիտակցութիւնն է իրականը, Դաշնակցութիւնը իրական կը համարէ ազդութիւնը եւ հայրենիքը, ինչպէս որ իրական՝ կենդանիներու եւ բոյսերու տարբեր սեռերը, որոնց ներդաշնակ եւ համընթաց զարգացման մէջ կը դանկտնան յառաջդիմութեան եւ պէսպիսութեան դրուականը: Ատիկա անխուսափելի բարիք մըն է մարդկութեան խաղաղութեան եւ յառաջդիմութեան համար: Հիմքին մէջ, Դաշնակցութիւնը կը տանի դէպի ազդերու անկախութիւնը, «բարենորոգումներու եւ Ֆէդերասիոնի» նշանաբաններու տակ: Ան կ'ուզէ մեղմել թուրք, ռուս հարուածը, բայց աւելի ինքն իրան կը խաբէ: Թշնամին ատիկա կը տեսնէ, եւ ատոր համար ալ իր հարուածը կը կեդրոնացնէ Դաշնակցութեան դէմ, իբր անջատականի: Այդպէս կը տեսնեն եւ սոցիալիստ մարքսիստները եւ ատոր համար ալ անոնք եւս դէմ են մեզ, եթէ անգամ մենք լինինք ընկերվարական: Չախ եւ աջ խմբակցութիւններու այդ միացումը մեր դէմ իր արդարացուցիչ պատճառներն ունի, տրուած լինելով որ մեր ձգտումն է անկախ ազդերու դաշնակցութեամբ երթալ դէպի համամարդկային ներդաշնակութիւն, իսկ անոնց ձգտումն է, ընդհակառակը, անկախ ազդերու սահ-

մաններու բռնաբարումով եւ կամ ազգային իղձերու ոչնչացումով ստեղծել միատարր դանդուած մը եւ այդ ձեւով հասնիլ ներդաշնակութեան» :

Ալեօշան կը դգար ինքզինքն տիրապետող, քանի որ ես կը լափէի անոր մտքերը, որոնք ինձ համար, մեծ մասամբ, նորութիւններ էին :

«Հիմնական հարց մը եւս եւ ամէն ինչ պարզ կը լինի : Վաղը երբ շփում ունենաս դուրսի կամ մեր շրջանակին հետ, անմիջապէս հարցում մը կը դրուի քու առջեւ . «Մենք ընկերվարական ենք թէ ոչ» : Ատոր պատասխանը դրական է, քանի որ հայ ժողովուրդի 70 առ հարիւրը կամ ընչազուրկ բանուոր կամ հողազուրկ գիւղացի է, իսկ մնացածն ալ բռնի հալածուած դաղթականներ են, որոնք, կեանքի պայքարին մէջ չպարտուելու համար, դարձած են մանր եւ խոշոր առեւտրականներ, արհեստաւորներ ու ազատ ասպարէզի մարդիկ : Բայց մենք իւրատեսակ ընկերվարականներ ենք, ինչպէս կրօնական տեսակէտէ իւրատեսակ դաւանանք ունինք : Ռուս ընկերվարականներու չափ կրնանք դէմ լինել բռնակալ ուժիմին, որ կը ճնշէ մեծամասնութիւն կազմող դասը, բայց մենք, եթէ կ'ուզես, անոնցմէ աւելի հակառակ ենք այդ ուժիմին, որովհետեւ մենք հալածուած ենք նաեւ իբր հայ, որովհետեւ այդ ուժիմը դէմ է մեր ազգային դոյութեան : Ռուս ընկերվար հոսանքները, ելակէտ ունենալով Մարքսի թէօրիան, իրենց նպատակ չեն ըրած ազգերու ազատազրումը : Ընդհակառակը, ազգային ձգտումը անոնք կը համարեն յետադիմական նախապաշարում մը : Արդ, խորքին մէջ նման ընկերվարութիւն մը տարբերութիւն չունի ցարական ուժիմէն : Ըստ էութեան, անիկա կուզայ բարեփոխելու ցարական ուժիմը, անոր նոր կենսունակութիւն եւ նոր ոյժ տալու, որպէսզի յենուելով մեծամասնութեան եւ ոչ թէ փոքրամասնութեան վրայ, իր աշխարհածաւալութիւնը աւելի ներգործօն դարձնէ, որպէսզի բոլոր ազգերը կարողանայ լուծել ռուսական ծովին մէջ եւ որպէսզի հաստատէ գերակայութիւնը ստորին դասի, փոխանակ վերին դասի : Ասիկա ոչ բարեշրջում է, ոչ ալ յեղափոխութիւն, այլ լոկ իշխանութեան փոփոխութիւն : Մենք նման ընկերվարականներու հետ կրնանք ուղեկից լինել

մինչեւ ցարական ռէժիմի տապալումը, բայց բնաւ ցանկալի չէ անոնց հետադայի տիրապետութիւնը, տրուած լինելով որ ռէժիմը կը մնայ նոյնը, միայն իր հազուատը փոխած: Անոնք դիտակից կամ անդիտակից աջակիցներ են անհատի ազատութեան, ժողովրդապետութեան, ազգերու ոչնչացման, դահիճներու մեղատիրութեան եւ յառաջապահները՝ աշխարհածաւալութեան: Մենք անձի եւ ազգի անհատականութեան հետ կը կապենք ընկերվար կարգերու հաստատումը. մեզ համար, առանց անհատի եւ անոր հայրենիքի ազատութեան՝ չի կարող լինել ոչ ընկերվարութիւն եւ ոչ ալ մարդկութիւն, մինչդեռ անոնց համար անբան դրաստ լինելն է նախապայման, որ մարդկութիւնը դառնայ մեղուանման կամ մրջիւնանման աշխատանոց մը: Մենք կ'ուզենք որ աշխատանոցը մեղի ծառայէ, անոնք կ'ուզեն որ մենք ծառայենք աշխատանոցին: Ահա ասոնք են այն հիմնական դիժերը, որոնք, սակայն, շատերու համար անհասկնալի են, եւ այդ պատճառով ալ մենք կանդնած ենք ներկայիս շատ ծանր ու փափուկ կայութեան մը առջեւ: Ատիկա պիտի տեսնես այս փոքրիկ քաղաքին մէջ, եւ դուն ալ պիտի հարկադրուիս փորձութեան ենթարկուիլ, ինչպէս ես ենթարկուեցի քանիցս: Այստեղի փորձութիւնները սաղմնային են, բայց կրնան տարածուիլ եւ պատճառ դառնալ մեր կուսակցութեան մէջ ճեղքուածքներ առաջացնելուն ու դայն չափով մը քայքայելուն, եթէ չբարձրացուի մեր կուսակցութեան դիտակցութիւնը:

«Պատժում դործարաններ շատ կան, գլխաւորապէս նաւթի արդիւնաբերութեան հետ կապուած: Կարծեմ 8,000 բանուոր կ'աշխատի այդ դործարաններուն մէջ, որոնց կարգին հայեր ալ կան, դորօրինակ՝ Մանթաշեւ, Ծատուրով, Միրզոբեւ եւայլն, որոնք հայ կառավարիչներ եւ հայ բանուոր կը պահեն մեծ մասով: Տարբեր ազգութեան ուրիշ դործարանատէրեր ալ կան, որոնցմէ գլխաւորներն են՝ Ռոչչիլտ, Նոբէլ, Շիրաբեւ եւայլն: Ասոնց բանուորներու փոքր մասը միայն հայեր են, իսկ մեծ մասը՝ ուրիշ ազգերէ են, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը կը զբաւեն վրացիները: Հայ բանուորները եւ նոյն իսկ անոնց կառավարիչները, մեծ մասով կազմակերպուած են եւ կը մտնեն Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ: Կազմակերպուած օտար բանուոր-

ներէ փոքրամասնութիւն մը կը մտնեն Սոց.—Դեմոկրատ կուսակցութեան մէջ: Այս երկու կուսակցութիւններու հնութիւնը կուգայ 1894-95 թուականներէն: Երբ տեղի կ'ունենան հայ դպրոցներու փակումը եւ եկեղեցական կալուածներու գրաւումը, Կ. Կոմիտէի գործավար Սմբատը, որ միաժամանակ տնօրէնն էր Մանթաշեւի գործարանին, կ'առաջարկէ որ ընդհանուր գործադուլ լինի Պաթումի մէջ: Ջաբարիձէն եւ Պաթումի տեղական վրացի Սոց.—Դեմոկրատներու առաջնորդները կը մերժեն զայն, պատճառաբանելով թէ՛ ատիկա ձեր հայկական ներքին հարցն է, ձեր ազգային իրաւունքներու պաշտպանութիւնը: Նոյն առաջարկը կարծեմ եղած էր նաեւ Թիֆլիս, բայց առանց արդիւնքի: Հայերը կը պայքարէին, իսկ Սոցիալ—Դեմոկրատները եւ վրացիները կը դիտէին միայն:

«Այս տարուայ սկիզբը նկատելի կերպով՝ բանուորներու եւ ի մասնաւորի վրացիներու մէջ եռանդուն աշխատանք մը սկըռուաւ: Գաղտնի տպարան, թուղցիկներ, բանուորական կոչեր՝ միութեան եւայլն: Քարոզիչներու մէջ հայեր ալ կային: Պետրոսեանը, որ Թիֆլիսէն եկած էր, կ'ուզէր որ համագործակցութիւն ըլլայ Դաշնակցութեան եւ Սոց.—Դեմոկրատներու միջեւ: Հակառակ չէինք այդ առաջարկին, պայմանով որ նախ՝ անոնք աջակցէին, որպէսզի բոլոր գործարաններու մէջ ցրուած հայերը մտնէին Դաշնակցութեան մէջ, իսկ մենք ալ ոչ—հայերը մղէինք դէպի իրենց շարքերը: Երկրորդ՝ ամէն մի գործնական քայլ պիտի կատարուէր երկու կուսակցութեանց համամտութեամբ եւ որոշումով, եւ երրորդ՝ այն վայրերու եւ այն գործարաններու մէջ, ուր մէկ կամ միւս կողմը չնչին տոկոս կը կազմէր, ազատ պիտի լինէին իրենց ձեռնարկներն ընել առանց համաձայնութեան: Պետրոսեան ուրախ հեռացաւ Թիֆլիս՝ դեկուցանելով տեղական մարմնին իր առաքելութեան յաջողութեան մասին: Գողաշվիլի անունով մէկը եկաւ իր շնորհակալութիւնները յայտնելու մեր բռնած ուղղութեան համար եւ յայտարարեց Սմբատին եւ Սարիբէկին (Յարութիւնեան), որ իրենք հաւատարմօրէն պիտի յարդեն կնքուած համաձայնութիւնը:

«Բանի մը շաբաթ յետոյ Գողաշվիլի կը յայտնէ Կ. Կոմիտէին, որ Ռոզիլտի բանուորական միութիւնը եւ իրենք մտադիր

են պահանջներ ներկայացնել ժամերու կրճատման եւ օրավար-
 ձերու յաւելման մասին: Եւ կը խնդրէ մեր աջակցութիւնը:
 Կը պատասխանուի իրեն, որ նման պահանջի մը իրագործումը
 կարող էր լինել համառուսական մաշտապով (կշռաչափով), որ
 գոյութիւն չունի: Մենք առաջարկած էինք անցեալները համա-
 կովկասեան մաշտապով շարժումներ ընել դպրոցական, եկեղե-
 ցական ճնշումներու առթիւ, կցելով անոնց նաեւ բանուորական
 պահանջներ, բայց ատիկա չընդունուեցաւ: Արդ, քանի որ
 Ռոզիլդի բանուորներու մէջ համարեա հայ չկայ, եւ մեծամաս-
 նութիւնը դուք էք, ըրէք ձեր դիտցածի նման. մենք եւ մեր
 բանուորները կը մնանք դիտողի դերին մէջ եւ ձեր սխալի պա-
 րազային՝ մեր փոքրութիւ հայ բանուորներուն միայն տէր կը
 կանդնինք: Եթէ պատահի որ մեր մեծամասնութիւն կազմող
 դործարաններու մէջ խառնակութիւններ տարածուին ձեր փոք-
 րամասնութեանց կատարած քայլերուն շնորհիւ, մենք չենք
 երաշխաւորեր անոնց պաշտպանութիւնը:

«Գարնան սկիզբը, Ռոզիլդի բանուորները խռովութեան մէջ
 են: Վարչութիւնը մի անգամէն կ'արտաքսէ 400 բանուորներ,
 առանց հատուցումի: Սով, անդործութիւն, թշուառութիւն:
 Խնդրանք կը լինի, որ յետ ընդունուին բանուորները, բայց կը
 մերժուի: 15 հայ բանուորներ որ այդ թշուառներու մէջ էին,
 կ'ազատուին, ընդունուելով Մանթաշէլի դործարանի մէջ:
 Մնացածները հարկադրուած՝ ցոյցերու կը դիմեն եւ կ'ուզեն յետ
 ընդունուիլ դործարան: Ինծի մօտ կուզայ Գողոշվիլին եւ կը
 խնդրէ, որ մեր ազդեցութեան տակ եղած դործարաններու
 բանուորներուն թելադրենք դործադուլ ընել եւ պահանջել որ
 յետ առնեն արտաքսուած բանուորները: Կը մերժեմ անոր ա-
 ռաջարկը: — Դուք, կ'ըսեմ անոր, չընդունեցիք մեր դիմումը
 ընդհանուր դործադուլի եւ բանուորական հարցը ազդային
 կրթական հարցին կցելու մասին, ըսելով որ դպրոցներու դէմ
 յարուցուած հալածանքը ձեր ներքին գործն է: Դուք, առանց
 նկատի առնելու ընդհանուր բանուորական հարցը, առանց մեր
 համաձայնութեան, ձեռնարկեցիք մի դործարանի մէջ միայն
 դործադուլ ընելու, որ համազօր է այդ դործարանի բանուոր-
 ներու դժբախտացման, եւ այժմս ալ ելեր, տիրացուի պէս,

կ'ուզէք ձեր զղջումով բարելաւել բանուորներու անել կացութիւնը: Ատիկա յեղափոխական կեցուածք չէ: Դուք պատասխանատու լինելով այս դժբախտութեան, պէտք է որ կամ բանուորները ապահովէք, կամ մտնիք գործարան եւ պահանջէք անոնց տեղաւորումը, կամ պէտք է որ այդ գործարանը փակ մնայ եւ թոյլ չտաք որ որեւէ բանուոր հոն մտնէ ու աշխատի: Երբ այս երեք դրութիւններէն մէկը գործադրէք, այն ժամանակ կարելի է ձեզ հաշուի առնել: Մենք մեր կողմէ կրնանք հայերուն արդիւնել Ռոջիլդի գործարանը մտնել եւ հոն դտնուածներն ալ կրնանք տեղաւորել եւ ապահովել: Դուք ալ մնացածներու մասին մտածեցէք:

Այս խօսակցութեան ներկայ էր Սմբատի հետ միասին նաեւ մեր լաւ ընկերներէն Քէմիրեանը: Ողեւորուած ան դիմեց վրացիներուն, ըսելով.

— Յեղափոխականը այսպէս կ'ընէ, ինչպէս կը թելադրէ ընկեր Ալեօշան, իսկ ձեզ կը մնայ կամ ասպարէզէն քաշուիլ եւ կամ յեղափոխականի վայել ճանապարհ բռնել: Մեզ արդիւնուած է կուսակցականօրէն ձեզի հետ ըլլալ, բայց անձնապէս ես ձեզի հետ կ'ըլլամ, եթէ յեղափոխական ճանապարհը բռնէք, Ալեօշայի թելադրութեանց համաձայն»:

«Գողաշվիլին, Ջապարիձէի անունով, անցած է արտաքսուած բանուորներու գլուխը: Կամ ներս պիտի մտնեն գործարան, կ'ըսէ ան, աշխատելու, կամ գործարանը պիտի կանդ առնէ եւ փճանայ: Շուրջ 500 բանուորներու ամբօխ մը՝ դինուած քարերով եւ փայտերով սլաշարեր են գործարանը: Գործարանը օդնական զօրք կ'ուզէ, որ երբ վրայ կը հասնի, կը քարկոծուի բանուորներու կողմէ: Մեր Քէմիրեանը կը մասնակցի ցոյցին եւ իր կողքին կանդնած Գողոյի յարձակումը կը սաստկացնէ: Զօրքը կրակ կը բանայ եւ 40 հոգի դետին կը տապալին: Ամբօխը կը ցրուի, շատերը կը ձերբակալուին, սրոնց կարգին մեր Քէմիրեանը եւ Գողոն:

«Այս դէպքը, որուն ախանափես եղայ, կ'ըսէր Ալեօշան, խորտակեց ոչ միայն բանուորներու կեանքը այլ նաեւ տակն ու վրայ ըրաւ իմ միտքերն ու հողիւս ամբողջականութիւնը: Ես եկայ այն համոզման, որ ժողովուրդ մը, եթէ ազգային անհա-

տականութիւն ունի, բայց չունի իր անկախութիւնը, չի կրնար համամարդկային ընկերվարութիւնը իրեն իբրեւ իտէալ ունենալ: Պաթումի մէջ ձեռք բերած փորձառութիւնս ցոյց կուտայ որ առանց անկախ, ազատ լինելու չենք կարող լրիւ ոյժերով ծառայել ընկերվարութեան: Ուրեմն աստիճանաւորման կարիքը կայ ազգային եւ ընկերվարական իտէալներու մէջ: Նախ՝ ազգային հարցին լուծումը եւ յետոյ միայն ընկերվարութիւնը: Երբ բռնակալութեան տակ դանուող ազգի մը հոգին վերաւորուած է, անոր սրտէն չի խօսիր իր մարմնի կամ դրսւանի վերաւորումը: Ազգերու ազատութեան միջոցով միայն կարելի կ'ըլլայ հասնիլ ընկերվարութեան, իսկ ճնշուած եւ անազատ ազգերը չպիտի ընթանան իրենց լրիւ ոյժով ընկերվարութեան ճամբով, եթէ չեն ուզեր ձախողիլ կամ այլասերման ենթարկուիլ: Կամոյի օրինակը՝ ատոր ապացոյց: Կամօն պարզ եւ բիւրեղ մարդ մըն էր եւ չես դիտեր թէ որքա՞ն կապուած էր մեր ջան Փէտայիներուն հետ: Քանի մը տարի առաջ ան կ'ուզէր Ասլանի, Սէչոյի եւ միւսներու հետ Երկիր անցնիլ: Վերջը ինկաւ Սոց.—Դեմոկրատներու ճանկը, տարուեց ընկերվարական դադափարներով եւ այժմ ան կորած է մեզի համար: Կամ մեր Քէմիլեանը որ Պաթումի բանուորութեան հերոսը դարձաւ, պարզ թիւրիմացութեամբ եւ իր դաշնակցականի թասիրը Գոդաշվիլի առջեւ պահելու համար, դիտե՞ս ի՞նչ պատահեցաւ անոր: Յոյցէն(*) յետոյ զայն բանտարկեցին Գոդաշվիլի հետ միասին եւ միայն Սմբատի դիմումներուն շնորհիւ կրցաւ ազատիլ աքսորէն ու բանտէն: Բայց երբ մեր այդ ընկերը դուրս եկաւ բանտէն, բոլորովին փոխուած էր: Անցեալները, ես, Ազարիկը եւ Թիֆլիսէն եկած ուսանող մը կը խօսէինք Քէմիլեանի հետ: Ան կ'ըսէր. «Անկեղծ ըսած, մենք կը նմանինք այն որսորդին, որ հրացանը ձեռին, վայրի բազերու վրայ չի կրակեր եւ կը սպասէ սազերու գալուն: Սազերը, սակայն, չեն դար եւ ան տուն կը դառնայ ձեռնունայն: Հոս աշխատաւոր դասը կը տառապի, կապիտալիստը, ցարը մեր դիմացն է, չենք դարներ եւ «Երկիր, Երկիր» կ'ըսենք ու պարասլ կը մնանք:

(*) Պոլշեւիկները ներկայիս կը պարծին որ Ստալինը կազ-

Ուսանողը տուաւ անոր պատասխանը .

— Չէ՛, մենք պարապ չենք մնար, բայց խնդիրն այն է, որ մենք մէկ ենք, իսկ մեր ցաւը՝ երկուք: Ես իմ ճամբան գտած եմ, Երկրի մէջ ես Դաշնակցական եմ եւ անոր համար պատրաստ եմ մեռնելու, իսկ այստեղ եւ մանաւանդ Ռուսիոյ մէջ՝ մենք պիտի լինինք ոռւս յեղափոխութեան հետ:

«Երբ ես սկսայ վիճիլ անոնց հետ, ինծի օգնութեան եկաւ Աղարիկը .

— Ծօ, ի՛նչ էք ջուրք լեցրել սանտի մէջ եւ կը ծեծէք: Ջուրը, ինչպէս կը տեսնեմ, չի պնդցել, բայց դուք, մանաւանդ Քէմիրեանը բանտը նստելէն ետքը ինքը ջրցել է: Ըսենք թէ ձմեռ է, տան պատուհանները, դռները ջարդած են, տանիքը փլած, քամին կը փչէ եւ ձիւնը ներս կուղայ, երեխաները ցուրտէն կը սառին, ծնողները ձեռնոց եւ դուլպայ դնելու մասի՞ն պիտի մտածեն, թէ առաջին հերթին պիտի վաղեն դռները շինելու եւ տանիքը ծածկելու: Մեր տունը՝ հայրենիքը փլած է եւ պիտի նախ տուն մը շինենք: Այդ ալ խօսք է, որ կ'ըսեն թէ՛ բանուորական դործը մեզի չի հետաքրքրեր: Շատ կը հետաքրքրէ, բայց ամէն բան իր կարգին: Տունը շինելն է ամենէն առաջինը եւ տան մէջն ալ պորտաբոյծ պիտի չլինի: Ոջիւր թոնրան մէջ կը թոթուենք որ աղատինք: Այդ պորտաբոյծներն ալ ոջիլի կը նմանին, որ պիտի թոթուենք թոնրի մէջ: Ատոր համար, սակայն, նախ եւ առաջ մեր թոնիրը պիտի ունենանք եւ ոչ թէ Ռուսի, կամ Վրացու: Հասկացա՞ք ըսածս:

«Երբ Աղարիկը իր գիւղացիի դատողութեամբ վերջ տուած էր տարակարծութեանց, ներս մտաւ կապուտաչեայ Բաբերդցի Սիմոնը, մէկը մեր ընկերներէն որ դաժան էր եւ կոպիտ, գռեհկութեան աստիճան, որովհետեւ ան չափէն աւելի անկեղծ էր: Անոր աշխարհահայեացքը նեղ էր եւ ատոր համար ալ ան մոլեռանդ էր: Ես դայն չափած էի, բայց մեր խօսակիցները դայն կը դատէին իր խօսքերէն, չկռահելով, որ անոր խօսքը իրը չէր,

---

մակերպեր է այս գործադուլը եւ ամէն տարի կը տօնեն անոր տարեդարձը: Ա. Խ .

այլ իր համաքաղաքացիի Միհրանինը, զոր կը սիրէր եւ կը յարգէր: Ներս մտնելուն պէս, ան դիմեց Ազարիկին:

— Ազարի'կ, էս բիջերուն հետ ի՞նչ գործ ունիս: Լակոտները ելեր «սօցիա՞լ» կը խաղցնեն: Ծօ՛, շան լակոտ Քէմիրեան, եթէ դուն բիջ չես, եթէ քու արիւնը հայու արիւն է, ինչո՞ւ չես թափեր Երկրին համար եւ կ'երթաս թափելու Ռոչիլդի Քամբալ (ծոյլ) բանուորներու համար:

«Այս ծանր խօսքերը սառն ջուր էր, որ շմեցուց ամէնքը: Քէմիրեանը դեփ-դեղին եղաւ, եւ կը դգայինք, որ պիտի պայթէր. արեան հոտ կուզար: Ազարիկը իր տեղէն ելաւ.

— Դուք սուս կացէք, խօսքը՛ ինծի է ուղղուած: Սիմոն, եթէ այստեղ բիջ մը կայ, ան ալ դուն ես: Եթէ այստեղ մի շան լակոտ կայ, ան ալ քու վարժապետն է, որ քեզ տիկ դարձուցեր է եւ կը փչէ քու բերնով: Քու լեզուն քաշէ՛, խելքդ դլուխդ բե՛ր, թէ չէ դանակը ոսկորին հասցուցիր:

«Սիմոնը քարացած մնաց: Ազարիկը դիմեց սրճարանի ծառայողին.

— Հայվանի նման ինչ ես կանգներ ու մտիկ կ'ընես, շուտ չորս բաժակ եւ մի շիշ կոնեակ տուր մեզի:

«Ազարիկի այլանդակուած դէմքը նորէն պայծառացաւ: Աթոռը քաշեց եւ իր մէջքը քար կտրած Սիմոնին դարձուց: Ապա մեղմօրէն խօսքը ուղղեց մեզի.

— Տղէք ջան, ձեր հողուն մատաղ, էվէլ պակասը ինծի հալալ արէք: Հա, իմ խօսքը կտրեց Սիմոնը: Ըսենք թէ ես Տրապիզոնցի կամ Բաբերդցի եմ, տուն ու տեղ, վար ու ցանք թողած՝ փախած եմ Երկրէն եւ ինկած Պաթում: Ըսենք թէ ես ծեր եմ եւ անկարող ու աշխատանք չունիմ, ըսենք թէ դուք ալ իմ դաւակներն էք: Չեզմէ մէկը փոքր է, ուսումի կ'երթայ (նայեց ուսանողին), մէկը գործ կ'ընէ եւ հաղիւ իր մօրը ցամաք հացը կը բերէ (եւ նայեց ինծի), մէկը հրացան առաւ գնաց մինչեւ Խասթուր, կռիւ ըրաւ եւ պարտուելով յետ եկաւ, առանց կարողանալու մեր արտերը աղատել (յետ դարձաւ եւ նայեց իր դլխուն կանգնած Սիմոնին), մէկն ալ, որ ամէնքէդ սրտոտն է եւ լաւը, տեսնելով որ իր փորը անօթի է, տեսնելով որ տունը քաղցած են, իր դլխուն հաւաքեց բոլոր անօթիները եւ ընկաւ այն մարդկանց

վրայ, որոնք իր եւ իր տան անօթութեան պատճառ եղած են: ըսենք թէ իր արիւնը տաքցաւ եւ Պաթումի բոլոր խանութները աւաղակի պէս ցրիւ տուաւ ու թալլեց, ըսենք թէ այս աւաղակն ալ մեր Քէմիրն է: Հիմա դուք ըսէք, մեր Քէմիրը բի՞ջ է, թէ հարազատ դաւակն է իր ընտանիքին:

«Նախքան պատասխանելը, լեցուց իր, ինչպէս նաեւ միւսներուն բաժակները, բացի Սիմոնէն, որ արդէն բաժակ չունէր եւ ապա դարձաւ Քէմիրեանին.

— Քէմիր ջան, դու ոչ թէ բիջ չե՛ս, այլ մեր տան ամենէն հարազատ դաւակն ես: Բարով դէպի մահ դնացիր, բարով պատուեցար մահուանէն: Ես քեզմէ մեծ եմ, ուստի քու ահանջի օղ դարձրու իմ խօսքերը: Ըրածդ լաւ է, բայց մի բան մի մոռնար, որ մինչեւ մեր Երկիրը չաղատի, մինչեւ մենք տուն ու տեղ չունենանք, քու ջանքերը քամուն հետ կ'երթան: Քու կենա՛ցը, ես քու հողուն մեռնիմ:

«Երբ մենք չորսս բաժակներ կը դատարկէինք Քէմիրի կենացը, Սիմոնը կռացաւ եւ համբուրեց Աղարիկը:

— Անաստուած, ապա ինձի ինչո՞ւ բաժակ չկայ:

— Որ Քէմիրի ճակատը պաղնես, դու թէ բաժակ կ'ունենաս, թէ աթոռ՝ մեզ հետ նստելու համար:

Սիմոնը մօտեցաւ եւ համբուրեց Քէմիրի ճակատը»:

Ալեօշան, որ շատ պատկերաւոր կը պատմէր իր տեսածները՝ եզրակացուց.

«Այստեղի խառնարանի մասին իմ տեսածները տակէն վրայէն քեզի բացատրեցի: Ես այդ բոլորի մասին անկեղծօրէն պատմած եմ եւ Համոյին եւ մի ճար խնդրած: Վաղը, քանի մը օրէն յետոյ անձամբ կը տեսնես այս հակադիր տարրերը: Ամբողջականութիւնը, միութիւնը կը պահուի ոչ ինձմով, ոչ քեզմով, ոչ Կ. Կոմիտէով եւ, աւելին ըսեմ, ոչ ալ Բիւրոյով: Պատմածէս տեսար, որ միութեան օղակը Աղարիկներն են, որոնք առողջ են հողիով եւ կանգնած են հաստատուն կերպով՝ երկու ոտքերով եւ ձեռնափայտով: Բայց կրնա՞ն Աղարիկները ընդմիշտ կապել Սիմոնները, որոնք կը սահին լպրծուն ճամ-

բով դէպի նեղ հատուածականութիւն : Կրնա՞ն պահել Քէմիրը , ղիս , քեզ , որ կը ղզանք թէ՛ աղղային եւ թէ՛ ընկերային հարցերու կարեւորութիւնը : Շատերը արդէն կը սահին դէպի սպաղղայնութիւն : Այս մտահոգութիւններն ալ պիտի ունենալ եւ պիտի առայժմս ոյժ տալ Աղարիկներու տեսութեանը , մինչեւ որ ան բիւրեղանայ եւ համոզում դառնայ թէ աջին եւ թէ ձախին :

«Շատ խօսեցայ , դու ամբողջ ժամանակ մտիկ կ'ընես : Կարծեմ թէ Համոյի բաղձանքը կատարեցի : Ըսածներս նկատի առ , եւ ըստ այնմ քու ճամբան դտիր» :

Ալեօշան իմ առաջին լուրջ դասատուն եղաւ : Կարծեմ այդ երեք ժամը ինձ երեք տարուան հասունութիւն տուաւ եւ նոր հորիզոններ բացաւ իմ առջեւ :

Հանդիպումներ , խօսակցութիւններ կան , որոնք սկիզբը միայն խառն հետաքրքրութիւն կը պատճառեն եւ անցողակի կը թուին մեզի , բայց ժամանակի ընթացքին՝ կը բիւրեղանան եւ կը կազմաւորեն մեր միտքերը , ինչպէս վճիտ աղբիւրը որ կը հոսի ժայռի վրայով , ճեղքուածքներ կը բանայ անոր մէջ եւ ի վերջոյ դայն կը քայքայէ ու նոր կերպարանք մը կուտայ : Ալեօշայի դասը , զոր տուաւ ինձի , եղաւ իմ ամբողջ կեանքին մէջ այն աղբիւրը , որ քայքայեց եղածը եւ կազմաւորեց նորը :

Ո՞վ էի ես Ալեօշայի համար , որ իր դադափարներու սերմերը ցանեց իմ հողի մէջ : Անձանօթ մը միայն , որովհետեւ ան չհարցուց նոյն իսկ իմ ով ըլլալը (ես կեղծ անունով կ'ապրէի Պաթումի մէջ . անունս Վարդան էր , իսկ աղղանունս մոռցած եմ) : Իմ մասին այն միայն դիտէր , որ Համոյի ուղարկածն եմ եւ ատիկա կը բաւէր , որպէսզի անվերապահ լինէր ինձ հանդէպ :

Իսկ ո՞վ էր ինքը՝ Ալեօշան : Ես մինչեւ օրս ալ չգիտեմ : Գուցէ ան ալ կեղծ անունով էր , այդ ակնոցաւոր , դեղեցիկ երիտասարդը , որու դէմքի եւ աչքերու վրայ կը կարդացուէր իր ամբողջ հողին : Ըստ երեւոյթին , ան պիտի լինէր Հիւսիսային Կովկասէն . ունէր համալսարանական նշան կրծքին :

Ո՞ւր ես , Ալեօշա , որ իմ արշալոյսին հանդիպեցար եւ իմ վերջալոյսին քեզ կը փնտռեմ : Կա՞ս թէ չկաս , ես լուր չունիմ : Գուցէ դու Բաբերդցի Սիմոնի եւ Քէմիրի հակադրութիւններէն յոգնած՝ քաշուեցար ասպարէզէն՝ հանդէսը համար ընտա-

նիքիդ մէջը: Գուցէ, ինչպէս կը նախատեսէիր, դուն ալ բաժնուեցար մեզմէ եւ հոսանքը դցեց քեզ ոռւսական յեղափոխութեան մէջ եւ ձուլուեցար այնտեղ քեզ պէս միլիոնաւոր երիտասարդներու հետ: Գուցէ եւ այժմս դու կաս եւ ինծի թշնամի ես: Ինչ որ ալ ըլլայ, քու ցանած սերմերը ես կը պահպանեմ իմ մէջ:

Վերջ ի վերջոյ, մեր կերած հացի սերմն է կարեւորը եւ ոչ թէ անոր սերմանացանը:

Ալեօջան շուրջ կէս դար առաջ ըսաւ ու չքացաւ առանց որ մէկ ուրիշը անոր մտքերը ընդհանրացնէր, բայց կեանքը եկաւ հաստատելու, որ անոր մտքերը մարդարէական էին: Եւ մարդիկ մինչեւ այսօր ալ կը վիճին այն մասին թէ՛ ազգային հարցի լուծման ճամբո՞վ պիտի դնալ դէպի ընկերվարութիւն, թէ՛ ընկերվարութեան հաստատումով պիտի լուծուի ազգային հարցը: Եւ այսօր դերակշռողը առաջին կարծիքն է, որ կարծիքն էր Ալեօջայի: Անիկա կ'ըսէր, որ Դաշնակցութեան աջ ու ձախ թեւերը պիտի դոսանան եւ թափին: Եւ քանի մը տարի չանցած՝ աջէն ծաղեցաւ Միհրանական շարժումը եւ Խաստուրի մարտիկները դարձան Դաշնակցութեան թշնամի, իսկ ձախէն բուսաւ Անջատականութիւնը եւ Լեւոն Աթաբէկեանները դացին օտարի շարքերը խտացնելու:

Ալեօջան կ'ըսէր որ միութիւնը բարձր պիտի լինի դաւանական, կրօնական եւայլն խտրութիւններէն: Եւ, իրօք, այդ ճամբով դնաց Դաշնակցութիւնը, տրուած լինելով որ Ճիւղները եւ Հասան Չաւուշները անոր սիւները դարձան: Այդ ուղղութեամբ սակայն, դեռ շատ աշխատանք կայ ընելու, որպէսզի վերացուին այն նեղմիտ նախապաշարումները, որոնք դեռ կը թուլացնեն կատարուած ջանքերը:

Ալեօջան կ'ըսէր թէ լեզուներու տարբերութիւնն ալ պատճառ պիտի չդառնայ ազգային միութեան քայքայման: Եւ իրօք Չաւրիեւներու (ռուսախօս) եւ Խաներու (թրքախօս) դերը Դաշնակցութեան մէջ ա'յդ կ'ապացուցանեն: Ո՞րն է սակայն, միջոցը կապելու օտարախօս հայերը ազգութեան հետ: Այդ միջոցը շարունակ կ'որոնուի, բայց հաստատուն ճամբան դեռ եւս չէ գտնուած:

Ալեօշան կ'ըսէր որ առանց հայրենի հողի՝ աղղութիւն չկայ: Եւ իրօք, Դաշնակցութիւնը գնաց հայրենի հողի ազատման ուղղութեամբ եւ շատ սուղ զոհերով կարողացաւ հայրենի հողը մասամբ ազատել եւ աղղութիւնը ամրացնել: Բայց աղղութեան եւ հայրենիքի ամրութիւնը թէական կը դառնայ, եթէ աղղութիւնը միակ եւ գերադաս տէրը չէ իր հայրենիքին, որովհետեւ հայրենիքի ու աղղութեան ամբողջականութիւնը նախասլայման է անոր ամրութեան:

Ալեօշան կ'ըսէր որ անկախութեան տիրացած աղղերու դաշնակցութիւնն է խաղաղութեան նախասլայմանը եւ անիկա է որ կը տանի դէպի ընկերվարութիւն: Թէեւ հակառակ եղած փաստերուն, դեռ վաղաժամ է անտեսել Ալեօշի այդ տեսութիւնը, բայց չէ կարելի անտեսել այն իրականութիւնը, որ Ռոստոմ-Եփրեմի ջանքերը Իրանի մէջ, Ակնունիի, Ռոստոմի եւ Երկրի գործիչներու ջանքերը Օսմանեան կայսրութեան մէջ՝ տուին այդ ուղղութեամբ վտիտ արդիւնքներ եւ անսահման վնաս: Միւս կողմէ, ընկերվար եւ անկախ անուան տակ Ռուսիան, կամ Գերմանիան դացին Ստալինի ու Հիթլերի բռնակալ եւ աղղաջինջ ու ընկերվարաջինջ ուղղութեամբ, դառնալով գերեզման ե՛ւ ազատութեան ե՛ւ տարրական իրաւունքներու: Ո՞ւր է ճամբան, այդ կարող է ասել փորձառութիւնը, իսկ Ալեօշայի դասատուութիւնը անհրաժեշտ եղած է ինձ այդ փորձառութեան հասնելու համար:

* * *

1904 թ. երբ Բիւրոյի յանձնարարութեամբ երկրորդ անգամ Պաթում եկայ, ամէն ինչ փոխուած դտայ: Այդ թուականին Կ. Կոմիտէի անգամ էին Քրիստափորը, Սարիբէդ Յարութիւնեանը եւ ուրիշները: Ասոնք իմ մինչ այդ տեսածներու նման դարաչուխալի մարդիկ չէին: Անոնք կը պատկանէին բարձր ինտելիգենցիայի կամ գործարաններու կառավարիչներու դասին: Իբրեւ ազատ գործիչ ընկերներ կ'աշխատէին Պաթումի մէջ Պոլսեցի Տիրանը, որ Փրանտ երիտասարդ մը եւ քաղցրաբարոյ գործիչ մըն էր եւ ուսանող Կրպօն: Այստեղ մեր կուսակցական շարքերը գլխաւորապէս բանուորներ էին, որոնց մեծ

մասը տաճկահայեր, հաւաքուած ամէն կողմէ: Երկու հակա-
դիր հոսանքներ կային այս քաղաքին մէջ: Տաճկահայերը եւ
ղինուորները կ'ապրէին դատ Տաճկահայաստանի ու Երկրի
կեանքով, եւ սրճարանները կըլուր դարձուցած՝ շարունակ ժո-
ղովներ կ'ընէին եւ Երկրի մասին յուզումնալից խօսակցութիւն-
ներ կ'ունենային: «Ամէն ինչ յօգուտ Երկրի», այս էր անոնց
նշանաբանը: Եւ սրճարաններու մէջ նստած, նարտ խաղալու
ստեն սուրք կուտային յօգուտ Երկրի եւ սուրճի Փինջաններու
(գաւաթներու) շուրջը հաւաքուած՝ նուէրներ կը հաւաքէին
յօգուտ զինուորներու: Ամէն մի շարժում, ամէն մի խօսք
կռիւներու եւ Երկրի շուրջ կը դառնար: Այդ տրամադրութիւն-
ներու հետեւանք էր անոնց կաղմակերպած զինուորական խում-
բերը, որոնք Արդուին-Արդանուչի վրայով կ'արշաւէին Միհ-
րանի եւ Թոռուցիկ-Գէորգի առաջնորդութեամբ դէպի սահմա-
նամերձ շրջանները, եւ, կռիւներ տալով ու սպաննելով շատերը
զօրքերէն ու դիմադրող ազդարնակութենէն, կը վերադառնային
ոռւսական սահմանը: Այս ողին, որ շատ ուժեղ էր, կը տիրա-
պետէր այդ շրջանակին մէջ: Բայց ասոր կողքին կար նաեւ
բանուորութիւնը, որ կը հետաքրքրուէր բանուորական շար-
ժումով: Ասոնց համար դասախօսութիւններ կը կարդային ա-
նոնց կաղարմաներու (հանրակացարաններու) մէջ Կրպօն եւ ու-
րիշ ընկերներ:

Ես ալ որպէս շրջիկ եւ այդ շրջանի դործիչ պէտք է որ դա-
սախօսութիւններ տայի, զլիսաւորապէս երկու նիւթերու շուրջ՝
Տաճկահայաստանի հարց եւ բանուորական իրաւունքներու
պաշտպանութիւն՝ ընդդէմ բուրժուազիայի շահատակութեանց:
Բանուորութիւնը, ինչպէս ըսի, կ'ապրէր զլիսաւորապէս տաճ-
կահայ կեանքով եւ այդ երկրի ազատագրումը անոր համար ցան-
կալի իտէալ մըն էր: Այդ նպատակի համար ան չէր զլանար
բերելու իր նիւթական օժանդակութիւնը, որ կը կատարուէր
ամսավճարներու եւ նուէրներու ձեւով: Ինչպէս որ աղքատ
որբեւայրի մը չէր խնայեր իր վերջին կոպէկը դցել դանձանակը
Եօթվէրքի պատկերի առջեւ (Ալեքսանդրապոլ), այնպէս ալ ա-
սոնք չէին զլանար իրենց բերանի պատառէն բաժին հանել Տաճ-
կահայաստանի համար: Այդ բաժինը, պիտի ըսել, այնպէս

լիառատ չէր, ինչպէս տաճկահայ շրջանակներունը: Բայց մեր կուսակցութեան մէջ կաղմակերպուած այդ բանուոր դասակարգը չէր մոռնար նաեւ իր շահերը եւ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր բանուորական իրաւունքներու մասին կարգացուած դասախօսութիւններուն եւ պատրաստ էր քայլեր առնել իր շահերը պաշտպանելու եւ իր իրաւունքներուն տիրանալու համար:

Տաճկահայութեան մի խոշոր մասը, երբ դեռ չկար Միհրանական շարժումը, կը բողոքէր բանուորութեան մէջ վերոյիշեալ ուղղութեամբ մեր կողմէ տարուող աշխատանքներու եւ կովկասեան Նախադժի դէմ, ըսելով որ այդպէսով կը ջլատուին մեր ուժերը, կը թուլնայ թափը օղնելու տաճկահայերուն: Անոնք կը պնդէին որ պիտի սեւեռել մեր ուժերը միմիայն Տաճկահայաստանի խնդրի վրայ: Հոսանքին դըռնի անցած էին Բաբերդցի Սիմոնը, Առաքելը եւ Մշեցի մի հարուստ, որ նոյն իսկ երկյարկանի տուն ունէր: Միւս հոսանքի մէջ, սակայն, չկար շեշտուած հակառակ կարծիք թէ պէտք է սեւեռել մեր ուշադրութիւնը միայն բանուորական խնդրի վրայ եւ երկրորդ կարգի վրայ դնել տաճկահայ դատը: Ատիկա այդպէս ըլլալով հանդերձ, վերը մատնանշած առաջին հոսանքի մարդիկ խորթ աչքով կը նայէին այն դործիչներուն, որոնք կը դբաղուէին բանուորական հարցով եւ այս վերջինները իրենց դասախօսութիւններու մէջ հաւասարապէս կանդ կ'առնէին երկու նիւթերու վրայ ալ: Տաճկահայերի յիշեալ հատուածը անկեղծ չէր դառնար ատիկա եւ չէր ուղեր լսել մեր դասախօսները: Ինծի հանդէպ, սակայն, աւելի ներողամիտ էին եւ արժէք կուտային իմ մտքերուն, որովհետեւ դիտէին, որ ես նոր եկած եմ սահմանէն, որ ես Տաճկահայաստան դնալու թեկնածուներէն եմ եւ, որ դըխաւորն է, դիտէին որ այդ նպատակով կռուի մէջ ալ ինկած էի: Ինծի կը յաջողուէր այս վերջին փաստարկութեամբ համոզել ամենայամառները եւ զսպել անոնց գրգռումները:

Պաթումի շրջանը հարուստ էր եւ մեր կուսակցութեան դրամական եկամուտները առատ էին: Թէ՛ հարուստները, թէ՛ բանուորները եւ թէ՛ տաճկահայկական հատուածին պատկանողները իրենց բաժին տուրքը եւ նուէրները կանոնաւոր կը վճարէին: Ընդհանուր ոգեւորութիւն կը տիրէր: Զոհաբերութեան

պատրաստ էին նոյն իսկ տիկիներն ու օրիորդները, որոնք յա-
ճախ երեկոյթներ ու ցորեկոյթներ կը կազմակերպէին եւ շօ-
շափելի գումարներ կ'ապահովէին կուսակցութեան համար:
Պէտք է ի նկատի ունենալ նաեւ այն, որ այդ շրջանը բաւական
մեծ էր, առնելով իր մէջ Սեւ Մովի ասիերը: Թէեւ շրջանը
հեռու էր մայր երկրէն, բայց շնորհիւ Գաշակցութեան համա-
տարած կազմակերպութեան՝ ան աւելի էր կապուած կեդրո-
նին, քան թէ աւելի մօտիկ շրջանները:

Պաթումի Կ. Կոմիտէն մօտէն կը դրադէր Երկրի վերաբերեալ
գործերով, որոնց վրայ ան կեդրոնացուցած էր իր դիւանոր ու-
շադրութիւնը: Կ. Կոմիտէի միջոցով կապ կը պահպանուէր
Տրապիզոնի եւ Պոլսոյ հետ: Պաթումի կազմակերպութիւնը
աչալուրջ կը հսկէր, որ ահաբեկուին հայկական կոտորածներու
այն բոլոր հեղինակները, որոնք կ'անցնէին Պաթումէն կամ կ'ե-
րեւային Կոմիտէութեան շրջանին մէջ: Այդպիսիներէն էր Ք-ը,
որու ետեւէն Պաթումէն կ'ուղարկուի տեւորիստ մը, որ սակայն,
Սիմֆիրապոլի մէջ ինքզինքը կը սպաննէ:

Տեւորի դէպք մը եւս տեղի ունեցաւ Պաթում, իմ հոն եղած
ատեն: Օր մը Մարտիրոս Մարգարեանը (Սաֆօն) եկաւ Պա-
թում անձանօթ մարդու մը հետ, որ լրտես էր ռուս կառավարու-
թեան: Մարտիրոսը Պոլիս անցնելով, կը ձգէ Կ. Կոմիտէին
տոմս մը, որով կը յանձնարարէ սպաննել այդ մարդը: Անձա-
նօթը իջեւանած էր հիւրանոց մը, ուրկէ մտադիր էր քանի մը
օրէն մեկնիլ: Ես դացի նոյն հիւրանոցը, սենեակ մը վարձե-
ցի եւ ճաշի ատենը ծանօթացայ անոր հետ: Խոստացայ զինքը
քաղաքը ման ածել եւ միաժամանակ Ախլաթցի Սարգսին ըսի,
որ հետեւի մեղ, եւ, երբ նշան կ'ընեմ, սպաննէ իմ հետի մարդը:

Գացինք միասին ծովափի բուլվարը: Հոն նուազ կար եւ
խուռն բազմութիւն մը կը դրօսնուր: Մենք խառնուեցանք այդ
բազմութեան եւ սկսանք նոյնպէս դրօսնուլ: Յետ դարձայ եւ
տեսայ, որ Սարգիսը մեզի կը հետեւի: Ես ուղեցի անոր նշա-
նով մը հասկցնել որ ա'յս է այն մարդը, զոր պիտի տեւորի են-
թարկել: Բայց անպիտան Սարգիսը անմիջապէս մօտեցաւ մեզի
եւ բազմութեան մէջ ատրճանակը դրաւ մարդուն ծոծրակին,
մէկ հարուածով գետին փռեց զայն ու ինքն ալ, փախչող ժողո-

վուրդի հետ խառնուելով, կորսուեցաւ: Ես նախ շուարեցայ
այդ անսպասելի հարուածէն: Մի րոպէի չափ դամուած մնացի
տեղս, բայց շուտով ուշքի գալով, ինքս ալ սկսայ փախչիլ:
Ոստիկանները բոլոր անկիւններէն կը սուլէին եւ դնդակ կ'արձա-
կէին, չեմ դիտեր որո՞ւ վրայ: Այդ դնդակներէն մէկուն վրդ-
դոցը կը լսեմ գլխիս վերը, բայց խառնուելով շուարած ամբո-
խին, կը ծլկիմ փողոցի անկիւնները ու կը մտնեմ սրճարան մը,
ուրտեղ կը տեսնեմ որ Սարգիսը հանդիստ նստած, սուրճ կը
խմէ, կարծես ոչինչ պատահած չէ: Ես անոր ծանօթութիւն
չեմ տար, ոչ մէկ խօսք կը խօսիմ հետը եւ լուռ դուրս կուգամ
միւս դռնէն ու կ'երթամ ծանօթ մշեցիի մը տունը, եւ անոր ալ
առանց որեւէ խօսք ըսելու կը պառկիմ հանգստանալու եւ իմ
յուզումները ծածկելու: Սուտ հիւանդ կը ձեւանամ այդտեղ
մինչեւ միւս օրուան կէսօրէ ետքը, երբ հաստատ լուր կ'առնեմ
որ երկու վրացիներ ձերբակալուած են որպէս տեռօրիստներ:
Անոնց վրայ ատրճանակներ ալ բռնուած էին: Այդ լուրին վրայ
կը յայտնեմ իմ տանտիրոջս իմ սուտ հիւանդ լինելուս պատ-
ճառը, (արդէն սկսած էր կասկածիլ որ ես անմասն չեմ այդ
դործէն): Ամէն վտանդ անցած ըլլալով, միւս օրը ես կրկին
կ'անցնիմ իմ դործին:

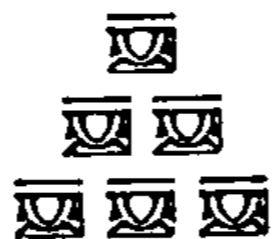
Վերն ըսի, որ ինձ կը յաջողուէր հաշտեցնել Պաթումի կաղ-
մակերպութեան մէջ եղած երկու հոսանքները: Պատահեցաւ,
սակայն, դէպք մը, որ ծանր վիճակ ստեղծեց ինձ համար եւ
այլեւս անկարելի դարձուց իմ հաշտարար դերը: Դէպքը հե-
տեւեալն է: Ես դացի Քուլթայիս անդամավճարները հաւաքե-
լու եւ քանի մը հարուստներ ոգեւորելով՝ յաջողեցայ 8,000
ռուբլի գանձել ու բերել հետս Պաթում: Վերադարձիս կաղ-
մակերպեցի Մանթաշելի դործարանի բանուորները եւ համո-
ղեցի դործադուլ յայտարարել ու յաւելումներ պահանջել: Այդ
խնդրի համար վրացիներու հետ եւս համաձայնութեան եկանք:
Գործադուլը տեւեց ժամանակ մը եւ բանուորական դրամները
սպառեցան: Բանուորները ինձմէ խնդրեցին, փոխառութիւն տալ
մինչեւ դործի վախճանը, այսինքն մինչեւ որ յաջողէին ստիպել

դործարանատէրը զիջելու եւ յաւելումներ ընելու: Ես առանց երկար բարակ մտածելու տուի անոնց 5,000 ռուբլի, իբրեւ փոխառութիւն Քութայիսէն բերած դրամներէն, որ պարտաւոր էի մուծել Կ. Կոմիտէի դրամարկղը եւ որ միայն Կոմիտէի որոշումով կարելի էր դուրս հանել: Ես այդ մասին բաւականացայ միայն Տիրանին ըսելով, եւ համաձայնեցանք որ հարցը չանցնի Կ. Կոմիտէի ժողովին, մանաւանդ որ անոր անդամներէն մէկը դործարանի կառավարիչներէն էր: Պիտի ըսեմ, որ առանց այդ ալ իմ դէմ արդէն դժգոհութիւն կար Կ. Կոմիտէի մէջ:

Չգիտեմ ինչպէս, բայց պրովոկացիա տարածուեց, որ Սասունի համար հաւաքուած դրամը կը բաժանեն բանուորներուն, եւ երբ, ըստ սովորութեան, ես կ'այցելեմ յետ ընկած սրճարանները, ինծի այդ օրը խոժոռ աչքով կը նային, իսկ Սիմոնը (Բաբերդցի) բոլորի ներկայութեան կը դիմէ ինձ ու կ'ըսէ որ Սասունը ինկած է, դրամ ու փամփուշտ չլինելու պատճառով, իսկ դու այստեղ դրամները ասոր-անոր կը բաժանես: Գրգռուած ինծի բռունցքներ ցոյց կուտան եւ կը սպառնան քիֆա-քիֆա (պատառ-պատառ) ընել:

Այդ ամենէն ես շատ կ'աղղուիմ, եւ յուսահատուած թէ' Կ. Կոմիտէէն եւ թէ իմ այդ անյաջողութենէն, կը ձգեմ ամէն ինչ ու կ'երթամ կայարան եւ, դնացք նստելով, ճամբայ կ'իյնամ ուղիղ դէպի Թիֆլիս: Այլեւս չգիտցայ թէ ի՞նչ եղաւ 5,000 ռուբլիի խնդիրը: Երեւի Կրպօն ու Տիրանը հաշիւները փակեցին, յետ դանձելով բանուորներէն, որոնք կարծեմ յաջողութիւն ունեցան:

Գալով Թիֆլիս, յայտնեցի Մարմնին, որ Պաթումէն եկած եմ առանց իրաւունքի, առանց ոչ ոքի խօսք մը ըսելու, ստեղծուած անյարմար կացութեան հարկադրանքէն ստիպուած եւ կը խնդրեմ զիս ազատել Պաթումէն, տրուած ըլլալով որ վճռած եմ Երկիր անցնիլ:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՍՈՒԽՈՒՄ-ՍՈԶԻԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑՈՎ ԿԸ ՄԵԿՆԻՄ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՄԵԹՈՏՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ. ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄ.

ՀԱՅ-ԱՍՈՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ. ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ. ՄՈՍԻՆ ՀՐԱՑԱՆԸ.

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԵՆԻԹԻՒՆԸ. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ, ԶԻՆԱԿԱՆ ԵՒ ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ.

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ԵՒ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ԱՆՑԵԱԼԷՆ.

ԴԵՐԻԿ ՎԱՆՔԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ. ՅԱԶՈՐԴԱԿԱՆ ԶԻՆԱՏԱՐ — ՎԱՐԴԱՆ, ՆԻԿՈԼԻ ԴԵՐԻԿԻ ԿՈՒԻԸ, ՊԵՏՈՅԻ, ԱԻԵՏԻՍԵԱՆԻ ԵՒ ՄԱՐՏԻԿԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ, ԱՆՈՐ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ. ՇԱՐՕՆ. ՄԱՀԼԱՄ ԳԻՒՂԻ ԴԷՊՔԸ. ԳՈՐԾՈՒՆԷՆԻԹԻՒՆԸ 1899-ԷՆ 1904.

Դեռեւս իմ Պաթում եղած ժամանակ, Սուխում-Սոչիի մտաւորապէս 30,000-40,000 հայ գաղթականներու հարցն էր բարձրացած: Անոնք կամ պիտի ընդունէին վերջնականօրէն ռուսահայատակութիւն եւ այդ շրջաններու մէջ հաստատուէին եւ կամ պիտի թողնէին ու հեռանային Ռուսաստանէն եւ երթային հաստատուիլ ուր որ կ'ուզէին: Գաղթականները երեք պատճառներ

րով չէին ուզեր ընդունիլ ոուսերու առաջարկը: Նախ, կապուած էին իրենց հայրենիք Տրապիզոնի նահանգին հետ եւ օր աւուր կը սպասէին վերադառնալ երկիր, մինչդեռ ոուսահպատակութիւն ընդունելով, կը կարծէին, որ ատիկա այլեւս անկարելի պիտի ըլլայ: Երկրորդ, չէին ուզեր զինուորական եւ այլ պարտականութիւններ կատարել: Վերջապէս, ուժեղ պրոպականդ մը կար մեր կողմէ, եւ ես ալ ջերմ կողմնակից էի այն տեսակէտին որ մեր ժողովուրդը պէտք չէ որ վերջնականապէս կապուէր Հայաստանէն կտրուած այս հեռաւոր նահանգներուն: Եւ ժողովուրդը պատրաստ էր թողուլ այդ շրջանները եւ անցնիլ Տաճկահայաստան կամ Պարսկաստան: Ահա այդ դադարեցողութեանները, նոր հայրենիք փնտռելու համար, ընտրած էին զիս եւ ծխախոտի եւ հողի եօթ մասնագէտներ՝ Ճանիկ Էֆէնտիի գլխաւորութեամբ, որպէսզի կարգադրենք այդ հարցը:

Ես, որպէս Պարսկաստան գտնուած մէկը, ամենէն շատ կը պնդէի որ անոնք դնան հաստատուիլ Պարսկաստան:

Արդէն հոն եղած ժամանակ, շարունակ կը մտածէի թէ՛ որքա՛ն լաւ պիտի լինէր եւ որքա՛ն ղիւրութեամբ պիտի լուծուէր մեր խնդիրը, եթէ Հեր եւ Զարեանդ գաւառները հայերէ դատարկուած չլինէին: Մենք հոն պիտի ամուր քաղա մը ունենայինք Վասպուրականի հետ կապուելու: Այդ կարգի ծրարիրները նոր չէին, դեռեւս 90-ական թուականներուն անոնք գոյութիւն ունէին: Մեր կարգ մը գործիչներ երազած էին Դերիկ վանքի ամբողջ շրջակայքը (ուղիղ սահմանը) եւ այնտեղէն ալ դէպի Կոթուր ու մինչեւ Մակու 40,000 ժողովուրդ լեցնել: Իմ տեսակէտները, ուրեմն, պատմութիւն ունէին, եւ կը բաժանուէին մեր այն ժամանակուայ թէ՛ կուսակցական ու հասարակական գործիչներու եւ թէ Բիւրոյի կողմէ:

Թիֆլիս ժողով մը տեղի ունեցաւ «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելեանի մօտ: Ժողովին հրաւիրուած էին հասարակական ամէն կարգի գործիչներ: Որոշում տրուեցաւ որ ես առաջնորդեմ պատգամաւորութիւնը դէպի Պարսկաստան: Ճանապարհի դժուարութիւններ կային եւ Ճանիկ Էֆէնտին, որ փափկասուն մարդ մըն էր, ամբողջ գործը ձգեց ինձ վրայ եւ ինքը դանազան պատրուակներով յետ վերադարձաւ:

Ես կը զինուիմ զանազան վկայականներով, զորս կ'առնեմ Համբարձում Առաքելեանէն, Կուսակցութենէն, Կաթողիկոսէն, Առաջնորդարանէն, Պարսկաստանի ազգային հիմնարկութենէն, նաեւ կառավարութենէն: Միեւնոյն ատեն կը յայտնեմ Բիրոյին, որ եթէ այս դործը չյաջողեցաւ, Երկիր պիտի անցնիմ եւ կ'առնեմ յանձնարարական նաեւ Երկրի ընկերներու վրայ: Ստանալով Խրիմեան Հայրիկի օրհնութիւններն ու յանձնարարականները, աչնան դէմ ճամբայ կ'ելլեմ դէպի Զուլֆա եւ կը հասնիմ Նախավկայի Վանքը, որ Զուլֆային շատ մօտ է:

Նախավկայի Վանքը ինկած է Արաքսի ափին մին-մինակ, շրջապատուած թուրք դիւղերով. իր կողքին ունի հայաբնակ դիւղ մը՝ Դարաշամբը: Դեռ 90-ական թուականներէն սկսած այդ հինաւուրց վանքը եւ դիւղը կ'օգտագործուէր յեղափոխական նպատակներով, տրուած ըլլալով որ այդտեղէն փոխադրական ճանապարհ կը բացուէր Անդրկովկասէն դէպի Թաւրիզ, Խոյ, Սալմաստ եւ Թաղէոս Առաքեալի վանքը:

Իմ ցանկութիւնս այն էր որ դաղթողներու ներկայացուցիչները համաձայնէին որ ժողովուրդը բնակէր Նախավկայ-Խոյ եւ Խոյ-Թաղէոս Առաքեալ ճանապարհներու վրայ դտնուող դիւղերը, որոնցմէ շատերուն խաները (տէրերը) մեծ ուրախութեամբ պիտի դիւրացնէին այդ վերաբնակութիւնը: Դժբախտաբար, ներկայացուցիչները կլիմայական պայմանները եւ հողի տեսակը չհաւնեցան, ըսելով որ ծխախոտի պլանտացիաներու համար անյարմար է այդ շրջանը:

Այնուհետեւ մենք կ'անցնինք Թաւրիզ, ուր ես կը ներկայանամ իմ յանձնարարականներով Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէին, Համբարձում Առաքելեանի նամակով՝ Նազարբէկին, որ Թաշիր-բաշի (վաճառականներու պետ) էր եւ այս վերջինիս միջոցաւ վալիադին, այսինքն Թաղաժառանգին որ այդ ատենը Մէհմէտ Ալին էր: Ամէնքն ալ շահագրգռուած են դաղթականութեան Պարսկաստան դալու խնդրով, թէեւ իւրաքանչիւրը տարբեր տեսակէտներով: Կ. Կոմիտէին դրդապատճառը պարզ էր: Վալիադը, որ հաստափոր, մսագործի արտաքինով մարդ մըն էր (եւ հիասթափուած էի, որ Շահերը այդպիսի մարդիկ կարող են լինել) շահագրգռուած էր ունենալ աշխատա-

սէր ժողովուրդ մը որ հակակշիռ ըլլար քիւրտերու դէմ, սրոնք շարունակ կ'անհանգստացնէին զինքը: Ան ուրախութեամբ ընդառաջ գնաց իմ առաջարկին եւ տուաւ յանձնարարականներ Խոյի, Ուրմիոյ եւ Սալմաստի կառավարիչներու վրայ, հրամայելով ամէն կարգի օժանդակութիւն ցոյց տալ ինծի: Իսկ Նազարբէկը կը յուսար իր սեփականութիւնը կաղմող գիւղերը բնակեցնել հայերով եւ իր հողերէն բաւարար շահ մը ստանալ: Քիւրտերը եւ թուրքերը, որոնք կը բնակէին անոր գիւղերուն մէջ, այնքան ալ ձեռնտու չէին:

Այսպէսով, ընտրութեան համար ասպարէզը բաց էր մեր առջեւ: Բայց, անշուշտ, միտք չունէր բնակեցնել մեր ժողովուրդը ոչ Սոչգաղ եւ ոչ ալ նոյնիսկ Ուրմիա: Այդ վայրերը որեւէ առաւելութիւն չէին ներկայացներ Սուխումի եւ Սոչիի նկատմամբ, տրուած ըլլալով որ անոնք նոյնպէս հեռու էին հայկական կեդրոններէն եւ այդ գաղթականները նոյնպէս պիտի մատնուէին կորստեան: Կը մնար, ուրեմն, Սալմաստը, որ ամէն բանով յարմար էր եթէ արդելառիթ այլ հանգամանքներ չլինէին:

Զինուած նոյն յանձնարարականներով, կ'երթանք Սալմաստ: Գաղթել ցանկացողներու ներկայացուցիչները կը հաւնին Սալմաստի հողին ու ջրին: Այդտեղէն կ'երթանք դէպի Դերիկի, Ճատալի, Սալանի սահմանները, եւ այդ տեղերն ալ ամէն բան լաւ կը գտնեն: Անոնք կանգ չեն առներ նաեւ քիւրտերու դէմ պայքարելու դժուարութեան առջեւ, որովհետեւ վստահութիւն ունին իրենց ժողովրդի ռազմունակութեան վրայ: Բայց յանկարծ մէջտեղ կուգայ անակնկալ արդելք մը: Օսմանեան հիւպատոսը արդէն հոտն առած է մեր ձեռնարկին: Ան հարցումներ կ'ընէ պարսիկ կառավարութեան եւ միւս կողմէ լուրեր կը տարածայնէ ամենուրեք, թէ հայերը եկած են որպէսզի բոլոր քիւրտերը դուրս քշեն իրենց տեղերէն եւ իրենք նստին այդտեղ: Շուտով մեզի համար սլարդուեցաւ որ սխալած էինք մեր հաշիւներուն մէջ, որ պարսիկ կառավարութիւնը այնքան թոյլ է որ պիտի չկարողանայ ուրեւէ դրական օժանդակութիւն ցոյց տալ մեզի եւ անկարող է դիմադրել տաճկական միջամտութեանց ու լարած էնտրիզներուն: Եթէ անգամ գաղթականները հող

բերէինք ու բնակեցնէինք, հակառակ տաճիկներու, անոնք այդ տեղը շարունակական պատերազմի վայր պիտի դարձնէին եւ եթէ չյաջողէին քիւրտերու միջոցով, միջամտութիւնը պիտի կատարէին իրենց ուժերով: Ստիպուած կը հրաժարինք բազաստեղծելու ծրագրէն: Իմ ընկեր ներկայացուցիչները կը վերադառնան Կովկաս, իսկ ես կը մնամ Սալմաստ, իրագործելու Երկիր անցնելու իմ ծրագիրը:

Սալմաստ մնացի մէկ երկու ամիս իբրեւ շրջիկ: Պատեցայ գիւղերը եւ ծանօթացայ ժողովուրդին ու կուսակցական կազմակերպութեան: Այդտեղէն անցայ Թաւրիզ, ուր նոյնպէս մի երկու ամիս աշխատեցայ, որպէս Կ. Կոմիտէի գործավար: Բայց ինձ չէր ոգեւորեր այդ շրջանի միապաղաղ եւ տաղտուկ գործունէութիւնը, ուստի կը վճռեմ ձգել ամէն ինչ եւ անցնիլ Երկիր:

* * *

Բայց նախքան իմ Երկիր անցնելու պատմութիւնն ընելը, ծանօթացնենք Պարսկաստանի մէջ կիրարկուող կազմակերպութեան մեթոտին եւ այնտեղ տարուող կուսակցական գործունէութեան(*):

Օր մը Խոյի մէջ, 1904-ին, Նիկոլ զիս կը խրատէր.

— Յեղափոխութիւն չկայ, երբ նրա համար պատճառ ու նպատակ չկայ: Պատճառն ու նպատակը անարժէք բաներ են, երբ նրանք իրագործելու համար ոյժ եւ կազմակերպութիւն չկայ: Ոյժն ու կազմակերպութիւնը վճռական են, եթէ նրանք հարազատ պատկերն են յեղափոխութեան նպատակներու եւ ժողովրդի շահերու: Այս մասին ես հաւառ (փափաք) չունիմ քեզ բացատրելու. երբ դու պատահիս Յովնանին, Քոթոթին (Ռոստոմ), նրանք քեզի կ'ըսեն:

Կարիք չկար վանոնք տեսնելու, քանի որ անոնց գործերու հետքերը նշմարելի էին:

1904 թուէն շատ առաջները, Վանի մէջ ծնուած Արմենական

(*) Այստեղէն կը սկսի Ռուբէնի կողմէ վերամշակուած հատուած մը: Ա. Խ.

կուսակցութիւնը, ուռճացած եւ իր սահմաններէն ելած, տարածուեր էր Պարսկաստանի մէջ: Անոր վրայ աւելցեր էր ե՛ւ Հնչակեան կուսակցութիւնը: Այս կուսակցութեանց աչքառու դէմքեր՝ Սան-Աղատ, Ներսէս, Աւետիսեան, Փարամազ եւ այլք իրենց այցելութիւններով դրաւած էին հրապարակը եւ ժողովուրդին հարազատ դարձած: Ըստ երեւոյթին, նորածին Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար գործելու եւ տեղ դտնելու ասպարէզ պիտի չդտնուէր: Սակայն, ասպարէզը դտնուեցաւ: Շատ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ, ողջ Պարսկաստանի մէջ մենատիրութեան հասնող գերակայութիւն ձեռք բերեց Դաշնակցութիւնը շնորհիւ Ռոստոմի, որ Գողթնեցի լինելով՝ ծանօթ էր այդ երկրին եւ շնորհիւ Յովնան Դաւթեանին, որ Ղարաղաղցի (Պարսկաստան) էր, Շուշի կրթուած:

Դաշնակցութեան այս երկու հիմնադիրներու մասին շատ քիչ բան գիտենք եւ մեր գիտցածն ալ ընդհանուր խօսքեր են: Յովնանին հաղիւ անունը գիտենք, թէեւ անոր եւ Ռոստոմի կազմած ծրագիրն ու կանոնադիրը աւետարանի պէս անգիր գիտենք: Այս տարօրինակ հիմնադիրները ուրուականների պէս կ'երեւային Պարսկաստանի տարբեր վայրերու մէջ եւ յետոյ կը կորսուէին: Հրապարակ չէին ելլեր եւ ոչ կը քարոզէին, ոչ կը վիճէին եւ ոչ ալ կը գրէին: Միայն թէ՛ ուր որ անոնք կ'այցեւէին, իրենց ետեւէն կեանքը կ'եռար, Դաշնակցութեան նորաստեղծ կազմակերպութիւն մը առաջ կուզար եւ Արմենական ու Հնչակեան կուսակցութիւնները կը հալուէին, կը չքանային դարնան ձիւներու նման: Պատճառը այդ արագ եւ շճեցուցիչ յաջողութեան, այդ տարօրինակ վարպետներու գործին եւ մեր նպատակներուն մօտենալու ձեւին մէջն էր:

«Մենք կաթողիկոս չենք, որ քարոզիչ, վարդապետ, տէրտէր ունենանք: Մենք կառավարութիւն չունինք, որ պարտադիր օրէնքներ տանք: Մեր մէջ ոչ աղայ, ոչ ծառայ կայ, որ հրաման եւ պարտադրութիւն սպասենք: Մենք՝ բոլորս հաւասար ենք, առանց սեռի, տարիքի, դաւանանքի, դասի, ծառայութեանց եւ զոհողութեանց խտրութեան: Մենք այս Դաշնակցութեան ծրագիրը, որ քանի մը էջ է, կարդացինք եւ հաւատացեալ դարձանք: Դուք մեղմէ ուսումով եւ խելացի, կը խնդրենք

կարողաք եւ, եթէ սխալ է, մեզ տարհամողեցէք, իսկ եթէ ճիշտ է, դարձէք մեզ պէս հաւատացեալ ու մեզ այդ մասին տեղեկացուցէք: Այս ալ կանոնադիրն է, որ ցրուած է հաւատացեալներուն՝ եղբայրութիւն մը, ոյժ մը, կազմելու համար: Արդ՝ մենք կեդրոն չունինք, դուք էք բուն ղեկավարը: Մենք չունինք ոչ թագաւոր, ոչ իշխանութիւն, ոչ հեղինակութիւն, ոչ միջամտութիւն: Այդ բոլորի դերը ձեզի կը պատկանի: Մենք չունինք իւրաքանչիւր վայրի համար գործունէութեան պարտադիր նախագիծ: Այդ կախուած է ձեզմէ եւ ձեր նախաձեռնութենէն: Դո՛ւք պէտք է որոշէք ձեր ընելիքները տեղի պայմաններուն համաձայն: Մենք չունինք նիւթական, ֆիզիքական եւ այլ պարտադիր ձեւեր: Այդ որոշողը ձեր եղբայրութիւնը պէտք է լինի: Քանի որ այս բոլորը ձեզ կը վերաբերի եւ դուք անկախ էք, ձեր տուած որոշումները ձեզի համար պարտադիր պէտք է լինեն, իսկ մեզի համար՝ անխախտելի օրէնք: Միայն մէկ բան պարտադիր է՝ ընդունիլ յեղափոխականներու ծրագիրը եւ կանոնադիրը անփոփոխ, ընդունիլ կամովին եւ ուխտել անոնց հաւատարիմ մնալ»...

Այս անվերապահ վստահութիւնը հանդէպ ուխտեալներուն, այս ապակեդրոնի ձեւը սոյաննիչ էին հեղինակութեանց հմայքի վրայ յենուած կեդրոնաձիգ կուսակցութեանց համար, ինչպէս էին Արմենականութիւնը եւ Հնչակեանութիւնը: Դաշնակցութիւնը իր կազմի անդամներուն բոլոր մասերով կը շնչէր ու կը մտածէր, եւ իբր հետեւանք ատոր, սունկի պէս կը բուսնէին Դաշնակցական կորիզները ինքնաբերաբար, իրենց բաղմատեսակ ձեռնարկներով, դպրոցներով, դիմական գործարաններով եւն.: Փաստօրէն Բիւրօն մէկ գործ ունէր ընելիք միայն, այն է՝ կապել տարբեր վայրերու կորիզները իրարու հետ եւ անոնց նախաձեռնութիւնները մէկ հունի մէջ բերել:

Այդ ձեւի կազմակերպութիւնը պարտական ենք ամենէն առաջ Յովնանին եւ յետոյ Ռոստոմին: Եւ ասիկա կը տանէր նախաձեռնութեան, յաղթութեան եւ դադափարների տարածման:

Կազմակերպական այս ձեւը չէր տաներ անիշխանութեան, այլ իշխանութեան ապակեդրոնացման: Այդ ապակեդրոն մար-

մինները «Մասնաճիւղեր» չէին, այլ փաստօրէն անկախ միա-
ւորներ՝ իրարու միացած Դաշնակցութեամբ եւ անոր ընդհա-
նուր նպատակներով: Եւ ասիկա սպաննիչ եղաւ միւս կաղմա-
կերպութեանց համար եւ պատճառ եղաւ նոր կուսակցութեան
հղօրացման ու ծաւալման:

Կեդրոնաձիգ Հնչակեան կուսակցութիւնը արագօրէն տեղի
կուտար ապակեդրոն նորածին Դաշնակցութեան առջեւ: Ար-
մենական կուսակցութիւնը, Դաշնակցութեան երեւնալուն պէս,
հալուեցաւ անոր մէջ: «Մարդասիրական» հրացանները, որոնք
արդէն Վանի փոքրաթիւ Դաշնակցականներու դործածութեան
առարկայ էին դարձած, իրենց վրայ դրոշմուած Դաշնակցական
գինանշանով, դայն կը դարձնէին խորհրդաւոր եւ առասպելա-
կան:

Թաղէոս Առաքեալի փոխադրական դիժը եւ մանաւանդ Դե-
րիկը, որ այնքա՛ն մօտ էր սահմանին, Դաշնակցականներու
կռուի առասպելական պատմութիւնները բերնէ բերան կը տա-
րածուէին եւ սքանչանք կը պատճառէին: Արդէն Սեւքարեցի
Սաքոյի սաղի ձայնը կը լսէին Վասպուրականի մէջ, որ ապա-
հոված էր Վանի ճամբաները: Վանը այնքա՛ն մօտիկ էր դար-
ձած Պարսկաստանին, որ Չուխի կամ Բողազ-Քեասանի վրայով
մէկ գիշերուայ մէջ կարելի էր հասնիլ Հայոց Չոր կամ Արչակի
չրջանները, ուրկէ Վան հասնիլը ջրի ճամբայ է:

Տարիներ յետոյ, 1909-ին, երբ ժընեւի մէջ ծանօթացայ
Յովնան Դաւթեանին, ան եւ իր հայացած կիւնը՝ Հորտանս,
կը տառապէին թոքախտէ: Յիշեցի Նիկոլի պատուէրը եւ
հարցուցի Յովնանին մեր նպատակներու եւ կանոնադրի
մասին:

— Ի՞նչ ասեմ քեզ: Մէկ խօսքով ասեմ, որ առանց
Ֆեդեռասիոնի ոչ մեր երկիրը եւ ոչ մեր ժողովուրդը կը
փրկուին: Ես բան չեմ արել, միայն տեսածս եմ ըմբռնել:
Մեր կանոնադիրը պատկերն է Ֆեդեռասիոնի իրականաց-
ման: Եթէ աւելի ուզում ես հասկանալ, եկած ես Չուխ-
ցերիա, շուրջդ նայէ եւ դու կը համոզուես: Խաժակը
եկաւ եւ համոզուեցաւ:

Նիկոլի ըսածին համաձայն, այս հիւանդ մարդը եւ Քոթոթը (Ռոստոմը), 1890 թուականներէն սկսած, ներշնչում կ'ընէին եւ ոչ թէ ճառ կը խօսէին: «Մենք հայ ենք, բայց մեր հայութիւնը չպիտի պարտադրենք: Բոլոր ազգերու ազատութեան, անկախութեան կողմնակից ենք: Թշնամի ենք բոլոր անոնց որոնք կը բռնաբարեն ազգերու իրաւունքները: Ռուսիան եւ Թուրքիան մանր ազգերու սպանդանոց են եւ կամ բանտ, ատոր համար այդ երկուսի թշնամին պէտք է լինենք: Բոլոր ճնշուած ազգերը մեր եղբայրներն են, լինին անոնք հայ, եղիտի, ասորի, հրեայ, քիւրտ կամ արաբ: Անոնց ազատութիւնը քաղաքակրթութեան, խաղաղութեան ազդակ է: Անոնց եղբայրութիւնը եւ իրարու հետ դաշնակցութիւնը՝ բռնակալութեան կործանման ազդակ»:

Այս ներշնչումները, զոր կ'ընէին Ռոստոմն ու Յովնանը, օղի մէջ պարապի խօսքեր չէին մնար: Անոնք արձագանդ կը դռնէին առաջին սերունդի հողիներուն մէջ: Ատոր համար էր որ մեր առաջին մարտական խմբի ղեկավարը դարձաւ Ուտիացի Կուկունեանը, իսկ անոր իբր ղինուոր՝ Ուրմիացի հրեայ մը, որուն անունը մոռցած եմ: Ատոր համար էր որ դէպի Երկիր զնացողներուն եւ իրենց արիւնը չխնայողներուն մէջ կային քիւրտեր Մստոյի եւ Աւդոյի նման եւ կային ասորիներ Գրէի եւ Սահակի նման: Այդ ներշնչման արդիւնքն էր, որ թաթար Բաղըր եւ Սաթթար խաներ դաշնակցեցան Նիկոլ-Ռոստոմին եւ Քեռիին հետ, իսկ Բախտիար պարսիկները՝ Եփրեմին հետը: Ատոր համար էր որ բոլոր մը հայեր Ռոստոմի շունչին տակը նոր ըէժիմի թթխմոր դարձան Պարսկաստանի մէջ, հակառակ ուս կայսրութեան, հակառակ իշխող տարրերուն եւ, ուրախութիւն պատճառելով անոնց որոնք ազատ ժողովրդավար կարգեր կ'ուղէին եւ կողմնակից էին Պարսկաստանի ազատութեան եւ յառաջըլմութեան:

Անոնք կ'ըսէին. «Մենք Լուսաւորչական ենք եւ մեր աւանդութիւններն ունինք: Այդ՝ մեր խղճի գործն է, եւ չենք ուղեր, որ մէկը միջամտէ մեր խղճի գործին: Բայց մենք ալ խառնուելու չենք ուրիշներու խղճի գործին: Բոլոր կրօնները, դաւանանքները, մէջն առնելով եւ անկրօնութիւնը, խղճի մխիթա-

քութիւններ են, ուրեմն այդ սփոփանքի մէջ թող ազատ լինին : Մենք շահագործուած ազգ եւ դասակարգ ենք : Մեր շահն է լինել շահագործողներու հետ եւ հակառակ լինել շահագործողներուն» :

Այս մթնոլորտին մէջ էր, որ Նիկոլ-Դումանը եւ Վարդանը, երբ ինկան Սալմաստ եւ հոն դտան բժիշկներ, ինչպէս ե՛լ այլ կրթութեամբ մարդիկ, նոյնիսկ ճարտարապետ Տիգրան Բէգլարիչը, դարձացած կ'ըսէին .

— Այս ի՞նչ էք դարձուցել «համշարիների» երկիրը : Ամէն բան արել, վերջացուցել էք այստեղ :

Իսկ ես ակամայ կը բացականչեմ . — «60 տարիներ անցած են այդ հին օրերէն : Փոխանակ 60 քայլ առաջ գնալու, արդեօ՞ք 60 քայլ յետ չենք դնացել Յովնանէն ու Ռոստոմէն եւ այդ օրերէն» :

Սալմաստի եւ Ուրմիի դաւառները՝ Ուրմիոյ լճի եւ Զադուշ շղթայի մէջ, սլարսկական սահմանակից դաւառներն են Օսմանցոց սլետութեան հետ : Գեղեցիկ, սլտղաբեր ջրառատ դաւառներ են : Անոնց՝ Թարդաւար եւ Մարդաւար դաւառակներէն անցնելով սահմանն՝ ուղիղ կարելի է դնալ Զաբի հովիտը, ասորիներու կեդրոնը՝ Քոչանիս, Տիար-Տխուբ : Իսկ Սալմաստի ճարա եւ Կոթուր դաւառակներէն անցնելով սահմանը՝ կարելի է դնալ հայոց կեդրոնը՝ Վան :

Այսպէսով, այդ դաւառները Հայաստանի դուռը կարելի է հաշուել : Այդ դրան վրայ շուրջ 40,000 քրիստոնեաներ կ'ապրէին, հայ եւ ասորի միասին առած : Անոնց յարաբերութիւնները այնքա՛ն սերտ էին իրարու հետ, որ կարծես տարբեր դաւանանքի եւ բարբառի սլատկանող մէկ ազգ լինէին, իրար հասկացող, իրարու լեզուն ու մշակոյթը ըմբռնող :

Այս սերտութիւնը, սակայն, կը թունաւորէին մէկ կողմէն ռուս հիւպատոսը եւ անոր բերած օրթոտոքս եկեղեցականները, իսկ միւս կողմէն ալ՝ եւրոպական քրիստոնէական միսիոնարները, որոնք քայքայեցին Մար-Շիմոնի միահեծան հեղինակութիւնը այն աստիճան, որ դրամի ոյժով ասորի ընտանիքներու

մէջ առաջ բերին երեք կրօնական դաւանանքներ, մէկ կողմին համար իբր եկամուտի աղբիւր, միւս կողմին համար՝ իբր աղ- դեցութեան յենարան:

Նոյն այլասերումը նուազ յաջողութիւն կ'ունենար Լուսա- ւորչական համայնքին մէջ: Կարճատես միսիոնարութիւնները դարձած էին երկպառակութեանց եւ ոչ թէ միութեան սերմա- նիչներ:

Այս ցաւին առաջը կ'առնէր Դաշնակցութիւնը իր առաջադ- րած սկզբունքներով: «Կրօնքը, դաւանանքը անհատի եւ հա- մայնքի խղճի գործ է: Չենք հետաքրքրուիր, բայց պախարա- կելի կը դտնենք որ խիղճը առեւտուրի, շահի առարկայ կ'ուզեն դարձնել: Ասոր կը հակադրենք բոլոր ճնշուած ժողովուրդ- ներու ազատութիւնը եւ անոնց եղբայրութիւնը Հ. Յ. Դ.—եան սկզբունքներուն համաձայն»:

Այս սկզբունքները սպեղանի դարձան այդ դաւառներուն: Ասորի բժ. Աբրահամը, որ սնուած եւ ուսում առած էր միսիո- նարներու շնորհիւ եւ պաշտօնապէս բողոքականութիւն էր ըն- դունած, դարձած էր նոյնպէս թունդ աղգայնական ասորի եւ նեստորականութեան պաշտպան: Ան յարած էր Դաշնակցու- թեան եւ հայ-ասորի-քիւրտ դաշնակցութեան կողմնակից էր: Եւ, ինչ որ էական էր, ան այդ շրջաններու կոմիտէի անդամ էր եւ Երկիրը ազատողներու ջանակիցը եւ կազմակերպողը: Ան մենակը չէր, ունէր իր ասորի ընկերները, որոնց լուսաւոր դէմ- քերը աչքիս առաջն են այժմ, թէեւ անունները մոռցած եմ:

1904-ին, երբ Նիկոլ Դումանի հետ Դաւալուէն Արաբլու կ'երթայինք՝ Պարսկաստան անցնելու համար, հարցում ըրի անոր.

— Ի՞նչ երկիր է Խոյը, Սալմաստը: Որ հասնիմ այն- տեղ, ի՞նչ աշխատանքներ պիտի կատարեմ:

Նիկոլը ծիծաղեց եւ ըսաւ.

— Սրանից տասը տարի առաջ, երբ առաջին անգամ կ'երթայի Պարսկաստան, նոյն այդ քու հարցումը ըրի Յով- նանին: Եւ նա էլ ելլէ եւ ի՞նչ պատասխանէ իմ լուրջ կար- ծածս հարցումին. «Մենք քիչ ծանօթ ենք այդ երկրին: Մի բուռ սերմ ցանած եւ անցած ենք: Չգիտենք թէ ո՞ր

սերմը բուսած եւ տարածուած է, ո՞րը արմատ չէ բռնած :
Երկու աչք ունիս, կոյր չես . քթի ծակ ունիս, հոտ կ'առ-
նես . ազանջ ունիս, կը լսես : Եթէ սերմերը արմատ ձգած
են, նոր սերմեր եղածի վրայ չցանես . եթէ ջրի կարիք ու-
նին, կը ջրես, եթէ հասակ նետած են, կը քաղհանես : Դրա-
նից աւելի ի՞նչ ասեմ» : Ռոստոմը ներկայ էր, որին հէջ
բանի տեղ չէի դնում . քիթն էր պճոռում : Բայց նա աւելի
առատաձեռն եղաւ, հանեց ծոցատետրը ու մի երկու հայի,
մի երկու ասորիի, մի երկու թաթարի եւ ուրիշների անուն-
ներ տուեց եւ ասաց . «Գրել, կարդալ դիտես : Իսկ եթէ
բան չկայ դրելիք, անելիք, այնտեղին ծանօթանալով՝ մեզ
կը գրես : Վարժապետ կը լինիս դիւղում եւ վիճակիդ մա-
սին կը գրես» :

— Գիտե՞ս ինչու խնդուքս կը դայ, հարցուց :

— Ոչ, պատասխանեցի :

Եւ ան, առանց սպասելու, սկսաւ բացատրել .

— Յովնանից ես տպաւորուած էի, թէ իսկական չորբան
է, Ռոստոմից՝ աւելի դէշ, որ խեղճ ու կրակ եւ անխօս մէկն
է : Ծուշի մէջ մեր երիտասարդութիւնը երկուսի էր բա-
ժանուած : Իրար հետ ծեծվառուկի ելանք : Մենք քչուոր
էինք, նրանք շատուոր եւ մեզ նեղն էին ձգած : Ռոստոմը
եւ Յովնանը հանդիստ նայում էին եւ կռուին չէին մասնակ-
ցում : Յանկարծ բորբոքուեց Յովնանը եւ, մի մահակ ձեռ-
քը ձգած, մեզ կանչեց՝ հեռուն քաշուիլ : Ոչ մի կողմից
անոր մօտենալ չէր լինի, այնպէ՛ս արագ էր դարձնում
մահակը իր դլխի շուրջ : Այդպէս մեն-մենակ յառաջացաւ
դէպի հակառակորդները, որոնք խմբուած էին : Մահակի
ծայրը կպաւ մէկի մէջքին, եւ նա դետին փուռեց, միւսի
թեւին, եւ նրա թեւը կտորուեց : Նրանք ցրուեցին, բայց
Յովնանը կանչում էր . Մի՛ք ցրուի, հիմա արիք, հա-
ւաքուեցէ՛ք եւ մարդավարի ժողովը շարունակեցէ՛ք» : Այդ
մահակի հերոսից ես այլ շնորհք չէի սպասում, — կը պատ-
մէր Նիկոլը եւ մանուկի պէս կը ծիծաղէր :

Անոր ծիծաղին այժմ ես ալ կրնայի ընկերանալ :

— Գիտե՞ս, կը շարունակէր Նիկոլ, երբ իմ հարցումին Յովնանը եւ Ռոստոմ այդքան անորոշ պատասխան էին տալիս եւ, առանց դործնական ցուցմունքների, ընդհանուր խօսքերով ճանապարհ էին դնում ինձ, ես չէի հասկանում դրա իմաստը եւ այլ կերպ էի բացատրում: Ես մտածում էի. «Սրանք անորոշը անորոշով են լուծում. արդէն յիմարն ես եմ, որ այս չորաններից սպասում եմ մտածուած, ծրագրուած հրահանգներ, ցուցմունքներ»: Անցայ Սալմաստ: Եւ ի՞նչ տեսնեմ այնտեղ: Արդէն նոր սկսուող Դաշնակցութիւնը տարածուել, կազմակերպուել էր այնտեղ: Արմենական եւ Հնչակեան կուսակցութիւնները կարծես աղի քար կամ շաքարի դանդ (գլուխ) լինէին, իսկ Դաշնակցութիւնը՝ ջուր որ հալեցնում էր նրանց իր մէջ: Այնտեղ տեսայ մարդիկ, որոնք ողջ Ռուսաստանը եւ այլ երկիրներ չափչփած էին առեւտրական ու այլ գործերով: Տեսայ դրսից եւ ներսից մտաւորականներ, որոնց հաւասարը չկար Շուշիի մէջ: Այնտեղ էին Արդութեանը, Վարդանը, Սաքօն, որոնց հետ խօսիլ կարելի էր: Ինձ դարմացրեց ասորի բժ. Աբրահամի հետ ունեցած խօսակցութիւնս: Նա ինձ բացատրեց Դաշնակցութեան սկզբունքները եւ նրա ձեռք բերած արդիւնքները: Նա ասաց ինձ. «Ի հարկէ, Պարսկաստանը թոյլ է, յետամնաց, աւատապետական: Այս երկիրը ուժեղ կը լինէր, եթէ այդ բոլորը չլինէին: Բայց նա թոյլ լինի թէ ուժեղ, մի բան պարզ պէտք է լինի եւ այդ այն է, որ նա վտանդի տակ է Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի կողմից, որոնք մեր բոլորիս դահիճներն են: Եւ դրա համար էլ Պարսկաստանը մեր բնական բարեկամը պէտք է համարենք: Մեր փրկութիւնը բոլոր ճնշուած ազգերի եղբայրութեան մէջն է: Այդ իրագործուած պէտք է համարել ասորիների եւ հայերի համար: Սահմանի միւս կողմն էլ Մար-Շիմոնը դրան համակիր է: Դժուար չէ եղիտներին եւս բերել այդ եղբայրութեան մէջ: Մինչեւ Սինջար Մար-Շիմոնը կապեր եւ աղդեցութիւններ ունի: Արդէն մերոնք (Դաշնակցութիւնը) բարեկամ են դէպի Վան տանող ճամբու վրայ եղած եղիտիներին: Մնում են թաթար-թուրքե-

ըր, որոնք թէ՛ թիւ եւ թէ՛ որակ են. նրանք բարեբախտաբար շիա են, իբր այդպիսին, նրանք կարող են նկատուել մեր բնական դաշնակիցները, քանի որ նրանք դէմ են թուրքիային, որ սիւննիների պետութիւն է: Մուշղէիդներին մենք պէտք է նկատենք նոյնքան օգտակար, որքան որ մեր հոգեւորականներին: Մեր անլուծելի եւ դժուար խնդիրը սիւննի քիւրտերն են, որոնք բռնել են լեռները, ճամբաները եւ մեզ բաժանում են Երկրի մեր զանդուածներից: Նրանց մեզ հետ ունենալ եւ թուրքիայից բաժանել՝ համազօր էր մեր զաղափարների եւ յաղթութեան թուրքիայի վրայ եւ մեզ հետ ունենալ եւ թուրքիայից բաժանել՝ համազօր է թշնամի ունենալ՝ համազօր է մեր ձախողութեան: Ահա մեր անելիքը»:

Երբ ես դարձաւոր կը նայէի ասորի բժ. Աբրահամին որ այս յետամնաց դաւառի մէջ նման մտքեր կ'արտայայտէր, ահամայ հարցրի.

— Ո՞րտեղից են այդ ծրագիրները: Անձնակա՞ն են, թէ՞ ընդհանուրի տեսակէտներ:

Բժ. Աբրահամը, իր ձայնը ցածրացնելով, ըսաւ.

— Մի՞թէ տեսած չես Յովնանին եւ Ռոստոմին:

— Տեսայ, բայց ասացին. «Գնա՛, տես եւ դրէ տեսածիդ մասին»: Ես բան չհասկացայ նրանցից:

— Նրանք քեզ շատ բան են ասել: Այդ է նրանց մարդ շինելու ձեւը: Բրինձը տալիս են, փիլաւ շինելը քեզ են թողնում: Հացը տալիս են, ծամելը քեզ են թողնում: Իմ էլ կարծիքն այն է, որ կ'ուզես ասորի՝ Սոսրովայ գիւղում, կ'ուզես հայ՝ Հաւթվանում կամ Ղալասարում առայժմ վարժապետ եղիր: Իսկ եթէ գիտես քրտերէն, թուրքերէն, նրանց գիւղերը կը ճամբենք քեզ, մինչեւ որ քո ջուրը քո առուն ընկնի:

Շատ դժուար էր երկնքից իջնել եւ գետնի վրայ քալել: Բայց այդպէս էլ արեցի. ես վարժապետ դարձայ եւ դրեցի Ռոստոմին, որ իմ աչքին ուրիշ մարդ էր դարձած: Գրեցի նոյնպէս որ այստեղ անելիք չունիմ, քանի որ ասորին նոյն իսկ ինձնից աւելի Դաշնակցական է: Պատասխան չստա-

ցայ, որովհետեւ, ինչպէս յետոյ իմացայ, նա Երկիր էր անցել:

Նիկոլը, առանց իմ տուած հարցումին պատասխանելու, կարծես առիթը դտած էր իր ապրումներուն մէջ թաղուելու եւ երեսս ջնայելու: Ես ալ անոր պատմութեան իմաստը կ'որոնէի եւ ինքս ինձ կը մտածէի. «Այդ ի՞նչ մարդիկ են Յովնանը եւ Ռոստոմը, որոնց անունները միայն լսած էի: Ինչո՞ւ իրենց մօտիկ ընկերոջ խորհուրդ, ցուցմունք զլացած են: Ինչո՞ւ Նիկոլը, փոխանակ հարցիս պատասխանելու, իր գլխուն եկած այս 10 տարուան հնութիւն ունեցող պատմութիւնը արեց եւ մռայլուած լռեց: Չլինի՞ թէ այս մարդը, որ առասպել է բոլորիս համար, վճռած է անցնիլ Երկիր, ուր դնալ կայ եւ վերադարձ չկայ, եւ կ'ուզէ իմ «տարան» (կշիռը) իմանալ եւ ճամբել իր ասորի բժ. Աբրահամի մօտը»:

Ես սխալած չէի: Ան զիս փորձութեան ենթարկեց մինչեւ Կոթուրի, Ռադիի կռիւը, որուն պատմութիւնը արդէն ըրած եմ:

Էականը Նիկոլի պատմածէն դիտնալն է այն մթնոլորտն ու դործերը, որ 1890-էն դոնէ մինչեւ 1897 կը կատարուէին Սալմաստի եւ Ուրմիոյ մէջ: Սալմաստ եկած էին Կովկասեան Հայաստանէն, անոր բոլոր անկիւններէն հատ հատ, մտաւորական եւ կռուող ուխտեալներ: Անոնք կայտառ էին, դուարթ եւ Սբ. Կարապետի զոհարան տարուող ցուլերուն կը նմանէին: Սեւ Քարեցի Սաքօն, իր հրացանէն անբաժան, «չոնդուռ» կը դարնէր: Բամբառակ Յովսէփներն ու Խէչօները առակներ ու երգեր կ'ըսէին: Վարդանը, իր բարի ժպիտով, կը խրախուսէր, իսկ մռայլ Նիկոլը իր խորունկ ընկած սեւ աչքերով, չես դիտեր, կը խնդա՞ր, թէ՞ կը բարկանար: Այս խմբակցութեան միացած էր Թուրքաց Հայաստանէն եկած այլ խմբակ մը, որ բոլորովին հակապատկերն էր առաջինին, — գլուխնին քաշ, տխուր, կարծես Սբ. Կարապետի բռնակիր յողնած ձիերը լինէին: Ասոնք գլխաւորաբար Տաւրոսի վռչիկներն էին, անդրադէտ, յամառ, խոհուն եւ կը խօսէին լեզու մը, որու խոխոոցի մէջէն հաղիւ կը նշմարէիր թէ հայերէն էր: Անոնց մէջն էին Չաթօն ու Շէ-

րօն, Դարմօն ու Փոխիկը, Աւդօն ու Ախպէրը եւ ուրիշ շատեր, որոնք գլուխները կը շարժէին եւ կ'ըսէին. «Այս զարիբականներու (այսինքն կովկասցիների) ամէն ինչ տեղն է, մի բան միայն պակաս է՝ մեր լեզուն չեն խօսիր»:

Այս երկու խմբակցութեան կողքին կար ե՛լ մէկ այլ փոքր խումբ: Ասոնք հայեր չէին, ասորի էին Գրէի եւ Սահակի նման, եւ քիւրտեր՝ Մստոյի նման: Ասոնք ինքզինքնին հարազատ կը զգային ամէնքին, բայց կը դերադասէին վաշիկները, կարծես իրենց արիւնէն լինէին:

Ի տես այս երեք տարբեր խումբերու, որոնք իրարու միացած եւ մէկ մարմին դարձած էին, Վարդանը, ծիծաղը դէմքին, ոտ ու ձեռ ինկած՝ կ'ուղէր իր երջանկութիւնը հասկցնել ամէնուն, իսկ Նիկոլը, ողնու պէս իր փշերը տնկած, կը դիտէր ու մտածկոտ՝ իր մէջ հաշիւներ կ'ընէր:

Այս տարբեր լեզուի, ծագումի անձերը կը զգային թէ ինչ էր իրենց նպատակը, բայց անոնց շատ ալ պարզ չէր թէ ինչպէս պէտք էր հասնիլ այդ նպատակներուն: Անոնք կը մտածէին. — «Հասկցանք, ամէն տուն իր օջախն ու բուխերիկն ունի, եւ մենք բոլորս ալ հաւասար ենք: Բայց ամէն երամ, երբ ճամբայ կ'ելնէ, անպայմանօրէն մի «քեօշ» (առաջնորդ այժ) պէտք է ունենայ: Ո՞րն է մեր գլուխը, մեր առաջնորդը»:

Երբ հարցը կուզար այս դժուարին կէտին, բոլորի աչքեր կ'ուղղուէին դէպի Վարդանը եւ Նիկոլը, որ յետոյ Դուման անունը վաստակեց: Այս երկուսի վրայ կ'ուղղուէին հայեացքները ոչ անոր համար, որ այդ երկուսն էին ամենազաղափարականները, ամենաքաջերը, ամենափորձուածները, ամենասիրուածները կամ որ անոնք թայֆա ունէին: Ո՛չ: Այս երկու զարաբաղցիները առանցքը կը դառնային բոլորին, եւ ամէնքը իրենց կեանքը եւ միտքը այդ օտարական հայերուն կը վստահէին, որովհետեւ ամենադժուար հարցերուն համար անոնք ոչ երկրայութիւն, ոչ «եթէ» ունէին, այլ պարզ ու յստակ կամ «այո՛» եւ կամ «ո՛չ»: Անոնք կը մտածէին ու կը դործէին հետեւեալ տրամաբանութեամբ, որ ե՛լ դործի նախագիծը կը կադմէր. —

1. — Մենք ամենէն առաջ Երկրի համար ենք՝ մեր ամէն

ինչով եւ մեր այն նպատակներով, որ մեր Ծրագրով բանա-
ձեւուած եւ որոշուած է: Որու համար որ այդ առարկելի է,
այն մեղմէ չէ, անոր հետ դործ չունինք:

2.— Երբ ցորենը ամբարն է լեցուած, բայց սերմնացան
չկայ, որ դետին նետէ, կամ ուտող չկայ, որ հաց անէ, ուտէ,
այդ ցորենը պիտի հոտի ու փտի: Երկիրը պէտք ունի մեր
ծրագրի սերմնացաններու, ուսումնական գործիչներու: Այդ
ոյժերը մենք ունինք: Եթէ այդ ոյժերը Երկիր չանցկացնենք,
մէկ կողմէ Երկիրը անմշակ պիտի մնայ, իսկ միւս կողմէ՝ այդ
ոյժերը պիտի ժանգոտին եւ չարիք դառնան: Արդ՝ ինչ որ
ունինք, պէտք է հասցնել կոուղներուն:

3.— Ասոնք ցանկութիւններ են, որ իրական կը դառնան երբ
ապահով ճանասլարհ բանանք դոնէ մինչեւ վան. իսկ եթէ չկըր-
նանք բանալ, մենք ալ աւելորդ ենք, մեր դործն ալ: Մեր ու-
նեցած ճամբաները, եթէ ապահով չեն, եթէ երկար են, պէտք
է փոխել: Սալմաստ-Դերիկ-Վան ճամբան շուրջ 160 քիլոմէթր
է, իսկ Դերիկ-Վան 100 քիլ.: Խոյ-Թաղէոս Առաքեալ-Վան՝ 200
է, իսկ Թաղէոս Առաքեալ-Վան՝ 100 քիլոմէթր: Արդ՝ թիկունք
պէտք է համարել Սալմաստն ու Խոյը եւ, ինչ գնով ալ լինի, ինչ
ձեւով ալ լինի, մեր ելակէտը պէտք է դարձնել աւերակ Դերիկի
ու դեռ եւս կանգուն Թաղէոս Առաքեալի վանքերը: Որով՝
Երկրի կապը կէսով կարճացած կը լինի եւ երկու անգամ արա-
դացած:

4.— Երկրի համար զէնք փոխադրելը անհրաժեշտութիւն է,
քանի հոն ներքին շուկայ չէ ստեղծուած եւ յոյս ալ չկայ որ
ստեղծուի: Շնորհքով զէնք չկայ Պարսկաստանի մէջ, իսկ Ռու-
սիայէն պատրաստի զէնքերը այնքան սուղի կը նստին իրենց
փոխադրական ծախքերով, որ անմատչելի են մեր դրսւաններուն:
Առանց զէնքի մեր գոյութիւնը եւ մտադրութիւնները ոչինչ կը
դառնան, որով մեր հաւատացեալ արհեստաւոր ընկերները
պէտք է դործի հրաւիրել, պէտք է բանալ Թաւրիզի եւ Սալմաս-
տի մէջ արհեստանոցներ, շինելու համար զէնքերու փայտէ կո-
թերը եւ երկաթային այն մասերը, որ հնարաւոր է: Դրանով
գնի եւ փոխադրական ծախքերու եւ վտանգներու կէսը խնայ-
ուած կը լինի: Զէնքի այն մասերը՝ խողովակ, փական եւայլն,

որ անհնար է մեր միջոցներով արտադրել ու դրամի ոյժով գնել, սէտք չէ վարանիլ Օրեօլի եւ Տուլայի գործարաններէն կաշառքով կամ գողութեամբ ձեռք բերելու եւ փոխադրելու՝ աւելի նուազ ծախքով ու նուազ վտանգներով:

Յայտնի է, որ այս տարբեր գործերը զուգընթացօրէն գլուխ եկան եւ գործարանները բացուեցան, ուր կ'աշխատէին Թորոսը, Կարօն, Սամսոնը, Պետրոսը եւայլն: 1893-էն սկսած ուսական մասին հրացանները, Դաշնակցութեան գործարաններու մէջ կը կաղմաւորուէին եւ անոր զինանշանով դրոշմուած ու «մարդասիրական» անուան տակ, կը գերազանցէին թրքական մարտինի հրացանները:

Ոչ ոք չէ դրած այդ ապերախտ աշխատանքներու լրիւ պատմութիւնը: Դերակատարները մեռած, սպաննուած, եւ անոնց արժէքը անորոշ մնացած է: Միայն քիւրտերն էին որ կ'երգէին. Անոնք սեւ երկար հագուստներ ունէին վարդապետներու նման, Գլխներուն փոշ-փոշ փափախներ, ոտներուն նրզմա.

Մեծ մեծ ժայռեր կը շալկէին եւ Դերիկի շուրջը պատեր կը
փաշէին,

Սագը կը գարնէին եւ Դըմդըմի պէս Ալլահ կը կանչէին:

Այս հատուածով երգիչը տպաւորուած է Սաքոյի չէրքէսքիէն եւ անոր չոնդուռէն:

Անոնց մեծաւորը Իննիլն ու Ղուրան բացած նստած է եւ օրոջի
(ծումապահուութիւն) մէջ է.

Անոր երեսը ոչ խնդում ունի եւ ոչ ալ ցասում:

Սըռ քիւլլան կողքին՝ հրաման կ'ընէ.—

«Դերիկի մուտքը արգիլուած է,

Մինչեւ Իննիլն ու Ղուրան քոյր եղբայր չդառնան»:

Դումանի կռիւ սարսափելի է:

Այս հատուածով երգիչը կ'արտայայտէ, ըստ իր հասկացողութեան Նիկոլի իսկական բնաւորութիւնը եւ դիմագիծը, որ կախարդական թասակը (սըռ քիւլան) կուտայ անոր:

Անոնք հրացաններ ունին, որ ձայն չունին.

կը կրակեն, բայց ծուխ չունին.

Կնդակ որ նետեն, որքան հեռու լինիս, միշտ կը պտտի,
Մինչեւ իր ուզած մարդուն չծակէ, գետին չի ընկնի:

Ոչ արիւն կը հանէ եւ ոչ վէրք,
Բայց տեղն ու տեղը հոգին կ'աւանդէ:

Այս հրացանէն եւ ոչ ոք ունի.

Զափար աղան մինը նուէր ունի:

Երգիչի երեւակայութիւնը իրաւացիօրէն բորբոքուած է
Ֆէտայիներու հրացանով:

Մեր դործարաններու մէջ սարքաւորուած «մարդասիրա-
կան» հրացանները ոչ այլ ինչ էին, բայց եթէ ուսական մոսին-
ները, որոնց զնդակի հեռաւորութիւնը կը հասնէր 2700 մէթրի,
ընդդէմ՝ նոյն ժամանակի մարթին, դափախլի, բեռտան հրա-
ցաններուն, որոնք կը դործածուէին թուրքերու եւ քիւրտերու
կողմէ՝ առաւելագոյն հեռաւորութեամբ 800-1200 մէթրի: Մինչ
Դերիկի մէջ հրացանները սպաննիչ էին 800-1200 մէթր հեռաւո-
րութեան վրայ, անոր վրայ եկողներունը սպաննիչ էին 200-400
մէթրի վրայ: Մինչ Դերիկի կռուողներուն հրացանները կարճ,
սուր նըլըստ ձայն կը հանէին եւ ծուխ չունէին, անոր վրայ
եկողներուն հրացանները կը դոռային եւ ծուխ հանելով՝ հրա-
ցան նետողի տեղը կը մատնէին: Այսպիսով մէկ կողմը՝ թըշ-
նամու տեղը կը տեսնէր եւ հեռուէն կը սպաննէր, միւս կողմը՝
տեղը անկարող էր ճշտորոշել եւ՝ առանց հասնելու անոր՝ կը
սպաննուէր:

Զէնքի այս անհաւասարութիւնը առասպել կը դառնար մէկ
կողմին համար եւ անկարողութեան կը դատապարտէր զայն,
իսկ միւս կողմին՝ արհամարհանք եւ յանդգնութիւն կը ներ-
շնչէր:

Այս կողմնակի հարցերուն վրայ կանգ առի, որպէսզի հաս-
կնալի լինի թէ ինչպէս բուռ մը մարտիկներ, 20-50 հոգի, կա-
րողացան Դերիկի վանքի մէջ բոյն դնել եւ տարիներ շարունակ
իրենց ձեռը պահել զայն: Այդ հրաչք մըն էր, որ իրադործուե-
ցաւ Վարդանի ու Նիկոլի ծրագրով եւ իրենց մասնակցութեամբ:
Բարձրանալ Զադոտչի լեռները, մտնել անոր ոլորաներու
մէջ, ուր ճարան բերդը պահակ էր կանգնած, ուր կը գտնուէր
Աւտոյի Զափար աղան (Սըմկոյի հայրը), որուն երկիրը ոչ

պարսիկը եւ ոչ թուրքը չէին կրցած մտնել, եւ հաստատուիլ աւերակ վանքի մը մէջ, ասիկա հրաշքի պէս բան մըն էր: Շուրջ 40 քիլոմէթր առաջ տանիլ Երկրի կապին գիծը եւ շրջապատուած լինել քիւրտերով, որոնք գայլի պէս կը հետեւէին, անհաւատալի էր ուղղակի: Բայց այդ իրականութիւնն էր:

1909-ին, երբ Նիկոլի հետ Վառնա էինք, ես անոր ըսի. — Բոլոր քու արկածներուդ եւ գործերուդ մէջ, ամենէն բեղմնաւորը, ամենէն յանդուգնը Դերիկի մէջ հաստատուիլն էր: Բայց չեմ հասկցեր յաջողութեան պատճառը:

Ան շատ գոհ եւ երջանիկ զգաց:

— Ոչ ոք այդ դնահատումը չունի, ըսաւ ան, ես եւս այդ համոզման եմ: Բայց դու ինչո՞ւ այդպէս կը կարծես:

— Դերիկի դիրքէն եւ պատմուած առասպելներէն, պատասխանեցի:

— Դու ճիշտ ես, ինչպէս եւ պատմած առասպելները: Ականջիդ օղ արա. երբ ոչ թիւ, ոչ որակ, ոչ էլ ոյժ ունիս, թշնամուդ մի՛ զարնէ, հարուածդ տուր՝ նրա երեւակայութիւնը բորբոքելու համար: Քո վրայ նետուող դաղանի աչքերին նայիր, նա պոչը կը քաշէ, ոչխար կը դառնայ: Այս է դաղանիքը Դերիկի յաջողութեան:

Նիկոլի այս մտքերուն մէջն էր անոր ունեցած հրաշքներուն դաղանիքը, ինչպէս Դերիկի, նոյնպէս Բողաղքեասանի, Բազուկի կռիւներուն մէջ: Բայց աւելի լրիւ կը լինէր անոր բանաձեւումը, եթէ ըսուէր. «Եթէ չունիս ոչ թիւ, ոչ ոյժ, բայց ունիս որակ, այնպէս համարձակ նայիր դաղանի աչքին եւ այնպէս անսպասելի մի ոստում արա, որ նա շուարի, ապշի: Եթէ չունիս թիւ, թշնամուդ հաւասար զէնքով մի՛ կռուիր. մի զէնք ունեցիր, որ նա չունի եւ առաւել լինի: Այդ զէնքն է որ թուին կը յաղթէ»:

Այդ զէնքը Դերիկը ունէր յանձինս մասին «մարդասիրական» հրացանի, որուն հռչակը բռնած էր աշխարհը եւ դերած ոչ միայն քիւրտը, այլեւ հայը:

Աւելորդ կը համարեմ նկարագրութիւնը տալ այն բազմաթիւ հոմերական կռիւներուն, արկածներուն, որոնք եղան պարսից եւ թուրքաց սահմանագլուխներուն վրայ եւ Դերիկի շուր-

Ջը: Ատոնք կ'երգուին քիւրտերուն կողմէ: Անոնց մասին կցկըտուր գրուածքներ ալ կան: Այստեղ այսքանը կը բաւէ ըսել, որ այդ վայրի մէջ բոյն դրած Նիկոլն ու Վարդանը, Սաքօն եւ Խէչօն, Փոխիկն ու Դարմօն, Չաթօն ու Շէրօն, Գրէն ու Սահակը (ասորիներ) եւ անոնց ընկերները սկիզբը օր չէր անցներ որ կռիւ չունենային: Այդ կռիւները, ի վերջոյ, յանդեցան Ֆէտայիներու ազատ երթեւեկին Դիլմանէն-Դերիկ, ինչ որ ե'ւ մերոնց նպատակն էր(*):

* * *

Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի կեդրոնը կը դանուէր Թաւրիզ: Ատրպատականի մայրաքաղաքը լինելով ապահով վայր մը, կարող էր կապ պահել արտասահմանի, Կովկասի եւ Տաճկաստանի հետ: Դաշնակցութեան սկզբնաւորութենէն, այստեղ կուսակցական աշխատանք կատարուած էր որոշ դործիչներու ձեռքով, եւ եթէ չեմ սխալիր «Դրօշակ»ի քանի մը թիւ լոյս տեսած է այստեղ: Թաւրիզէն դրականութիւն կը մտնէր Կովկաս եւ նոյնիսկ հեռադրական կապ կը պահուէր Թաւրիզի միջոցով Արտասահմանի եւ Կովկասի միջեւ: Ամենադիւսաւորը, սակայն, Թաւրիզի ղինադործարանն էր, որ կը հիմնուէր այդտեղ 1890-ական թուականներուն:

Սկզբնական շրջանի դործիչներէն են՝ Քաթանեան, Իշխան Արղութեան, Օր. Սաթենիկ Մատինեան (ապագային Տիկին Արղութեան), Բժ. Յակովբեան եւ այլն, որոնք կուսակցական կազմակերպական գործերով կը զբաղուէին եւ զուգընթացաբար նաեւ ուսուցչական եւ բժշկական գործերով: Թորոսը (Գալուստ Ալոյեան), Սամսոնը, Լեւոնը եւ ուրիշներ, մինչեւ 1896 թիւը անընդհատ կ'աշխատէին ղինադործարանին մէջ: Հաղարէն անց ըլլալու է անոնց պատրաստած զէնքերուն քանակը: Այս ղինանոցի շնորհիւ էր, որ Դաշնակցութիւնը ի վիճակի եղաւ ռազմական խոշոր ձեռնարկներ ընել սահմանադիտուն վրայ:

Այդ արհեստանոցը աւելի կամ պակաս յաջողութեամբ գոր-

(*) Այստեղ կը վերջանայ Ռուբէնի կողմէ վերամշակուած հատուածը:

ծեց մինչեւ Տաճկական Սահմանադրութիւնը: Անոր ամենափայլուն շրջանը, սակայն, եղած է 97 թուականները, երբ կ'աշխատէին այդտեղ Թորոսը, Սամսոնը, Լեւոնը եւ Կարօն (Զօրեան):

97 թուականէն յետոյ, վերոյիշեալ բոլոր ուժերը կամ սպաննուած էին, կամ հեռացած ասպարէզէն: Այդ ժամանակ կը սկսի տեղական ուժերու մասնակցութիւնը կուսակցական գործերուն մէջ: Տեղացիներուն վրայ կ'աւելնան դրսէն եկած նոր ուժեր, որոնք Թաւրիզ կուղային քաղաքի հայ դպրոցներուն մէջ ուսուցչութիւն ընելու համար:

Թաւրիզը տասնեակ տարիներ շարունակ բաժանուած է եղեր երկու թաղերու, եւ ըստ այդ թաղերու ալ, քաղաքին մէջ եղեր են երկու հոսանքներ: Լիլաւայի թաղը միշտ գտնուեր է Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ, իսկ Ղալան՝ Հնչակեաններու: Եւ այդ երկու թաղերու մէջ անպակաս եղած է պայքարը թէ՛ կուսակցական գետնի վրայ եւ թէ՛ դպրոցական-առաջնորդական ընտրութեանց առթիւ: Լիլաւայի մէջ միշտ յաղթանակած են Դաշնակցականները, եւ անոր ուսուցչական կազմը եղած է Դաշնակցական: 1898-էն յետոյ, կ'ուժեղանան դրպրոցները մեր ուսուցչներով, որոնց մէջ կային հին ընկերներ, ինչպէս Յովնան Դաւթեանը, Տիգրան Ռաշմաճեանը, Մարտիրոս Յարութիւնեանը, Միքայէլ Զարաֆեանը, Տոքթ. Փաշայեան եւայլն: Իսկ հետագային մինչեւ 1908 թուականը, դրսի գործիչներէն եղած են հոն Ստեփան Ստեփանեանը, Դոկտոր Ստեփանեանը (ատամնաբոյժ), եւ, իրրեւ զինագործ, Պետրոսը, իր քանի մը աշակերտներով: Այս ոյժերը, որ իրարու կը յաջորդէին, կարողացած էին դպրոցներու մէջ եւ թէ՛ դուրսը պատրաստել յեղափոխական սերունդ մը, որ ոչ միայն կը վարէր ձեռնհասօրէն տեղի կաղմակերպութեան գործերը, այլ կուտար նաեւ համեստ ու պատրաստուած գործիչ-ընկերներ Պարսկաստանի հեռաւոր անկիւններու ինչպէս նաեւ Կովկասի համար: 1904 թուին, երբ ես Թաւրիզ էի, գործերը կը վարէին ամբողջովին դրեթէ երիտասարդ տեղական ուժերը՝ Վահանը, Զօրան, եւն., որոնց կ'օգնէն Դոկտ. Ստեփանեան եւ Ստ. Ստեփանեան (Բալաջան): Իսկ Պետրոսը նոյնպէս կ'ուղէր օգնել, բայց աւելի

կը խանգարէր :

Ի՞նչն էր Թաւրիզի Կ. Կոմիտէութեան նպատակն ու արժէքը :
Նրան կ'ենթարկուէր, կուսակցական տեսակէտէն, Պարսկաստանի հայութիւնը Թաւրիզէն մինչեւ Ղարաղաղ, Ռէշտ, Ղաղուին, Մարաղա, Թէհրան, Սպահան եւ նոյն իսկ Մեշէդ : Այդ հեռաւոր վայրերու մէջ, ուր հայութեան կապը թուլցած էր դէպի հայ լուսաւորչական դաւանութիւնը եւ ուր վտանգ կար, որ հայերը կրնան ձուլուիլ, Գաշնակցութիւնը դարձած էր դաւանանք մը եւ վարդապետներու ու քահանաներու տեղը կը բռնէին անոր քարոզիչներն ու գործիչները : Բոլոր անոնց մէջ, որոնք հետամուտ էին իրենց եսական շահերուն եւ մոռցած էին հասարակական եւ ազգային դիտակցութիւնը, ան կ'արթնցնէր հայրենասիրութիւնը եւ ամուր կը կապէր Թաւրիզի հետ :

Կուսակցութեան համար երկրորդ դիտաւոր գործն էր՝ բարձրացնել կրթական մակարդակը կորստեան մատնուած եւ մատնուելիք այդ ժողովրդեան : Այդ ան կ'ընէր, օգնելով ոչ թէ դրամով ու նպաստներով, այլ մատակարարելով դաղափարական ուսուցիչներ՝ շատ աժան վարձատրութեամբ եւ երբեմն ալ՝ ձրի : Կուսակցութիւնը ատիկա կ'ընէր երկու նպատակով. նախ՝ որ կը կապէր ժողովուրդը իր հետ եւ զայն կը փրկէր ձուլումէ ու կորուստէ, եւ երկրորդ՝ որ իր գործիչները, վարժապետներու անուան տակ եւ ուսուցչութիւնը պատրուակ ծառայեցնելով, առաջ կը տանէին իրենց յեղափոխական գործը, մանաւանդ որ անոնք պէտք է, ըստ հնարաւորին, ապրէին իրենց միջոցներով : Կուսակցութիւնը դիւրութեամբ կը կարողանար իր գործիչները տեղաւորել դպրոցներու մէջ, որովհետեւ այդ մարդիկը, լինելով հանդերձ աւելի բարձր կրթութեան տէր, բարձր վարձատրութեան մասին չէին մտածեր եւ ամենահամեստ օրապահիկով միայն կը յօժարէին ծառայել ամենայետամնաց դիւղերուն մէջ, եթէ այդ վայրերը յարմար էին յեղափոխութեան յենարան դառնալու եւ կամ փոխադրական գծի վրայ կը դտնուէին :

Վայելելով որոշ չափի ազատութիւն ու խաղաղ վիճակի մէջ դտնուելով, Թաւրիզը կանոնաւոր կերպով կը յարաբերէր նամակադրութեամբ իր հեռաւոր շրջաններու եւ ամենախուլ ան-

կիւններու հետ: Կը տեղեկագրէր Հայաստանի ու Կովկասի ամենահրատապ խնդիրներու մասին ու լուրեր կը ստանար փոխադարձաբար: Այդ կանոնաւոր կապի շնորհիւ ամենահեռաւոր անկիւները ան յարաբերութեան մէջ կը դնէր Երկրի եւ Կովկասի հետ: Կար ատոր համար նպաստաւոր հանգամանք մը եւս: Խնդիրն այն է որ Պարսկաստանի հեռագրական պաշտօնեաներու մէջ մեծ թիւ մը կը կազմէին հայերը, որոնք կազմակերպուած էին եւ որոնց միջոցով Կ. Կոմիտէն կապ կը պահպանէր դանազան շրջաններու հետ եւ արագութեամբ տեղեկութիւններ կը ստանար:

* * *

Թաւրիզը վերին հսկողն էր Սալմաստի եւ Խոյի շրջաններու վրայ, որոնք կեդրոն կը հանդիսանային Ատրպատականի կենդանի դործունէութեան: Այդտեղ կուսակցութիւնը միայն մշակութային ու բարոյական նշանակութիւն չունէր: Սալմաստ եւ Խոյ տեսակ մը պահեստ էին Երկրի թէ մարտական ուժերու եւ թէ ռազմամթերքի: Այդ շրջանները մեծ ծառայութիւններ են մատուցած, եւ առանց անոնց դուցէ Վասպուրականի դործունէութիւնը այն թափն ու գոյնը չունենար, ինչ որ ունեցաւ: Այս պարագան ի նկատի առնելով, կ'արժէ համառօտակի կանդաւունել Սալմաստ-Խոյ շրջաններու յեղափոխական պատմութեան վրայ:

Դեռ 80-ական թուականներու վերջերին էր, որ Պարսկաստանի այս դաւառները կուզան մեր յեղափոխութեան առաջին կարապետները՝ Ագրիպասեան եւ Գոլոշեան, որոնք կը ստանձնեն դուտ քարոզչական դեր: Կարճ ժամանակ մը հոն մնալով, անոնք կ'անցնին Տաճկահայաստան, աւելի հիմնական դործ ստեղծելու համար: Բայց դեռ Վան չհասած, Չուխի գեադուկը կը սպաննուին քիւրտերու կողմէ:

Ասոնց արժէքը պէտք է փնտռել անոնց գաղափարականութեան եւ անձնագոհութեան մէջ: Ասոնք էին, որ առաջին անգամ իրենց արիւնով բաց ըրին մահուան ճանապարհը, զոհելով իրենց կեանքը, օրինակ դարձան հետագայ սերունդներուն, աւանդելով, որ հայրենիքի փրկութեան համար՝ անհրաժեշտ է

զոհուիլ: Այդ է պատճառը, որ այս նախակարապետները միշտ պատկառանքով կը յիշուին հայրենիքի համար մեռնելու ճանապարհի վրայ կանգնողներու կողմէ:

Ազրիպասեան եւ Գոլոշեան ցոյց չեն տուած առանձին դործունէութիւն մը, բայց անոնց մահը կը հրաւիրէ ուշադրութիւնը մասնաւորապէս կովկասի ու Հայաստանի շատ գաղափարական գործիչներու, որոնք մէկը միւսի ետեւէն կուգան Սալմաստ եւ շրջակայ գաւառները՝ Երկրի համար գործելու նպատակով: Այդ կը կատարուի 90-94 թուականներուն, երբ կուսակցութիւնները դեռ կը շփոթուէին միմեանց հետ եւ պարզ ու յստակ բաժանում չկար անոնց միջեւ մարդոց դիտակցութեան մէջ: Ահա այդ ժամանակներն է որ Սալմաստ կուգան Տիգրան Բեդլարիչը, Բազրատ Վարդապետը (Թաւաքալեան), Իշխան Արդութեանը, Աւետիսեանը (Արմենական), Սեւ-Քարեցի Սաքօն, Պետօն, Վարդանը, Ջալլաթը, ինչպէս նաեւ Թորոսը, Երուանդ Թաղիանոսեանը, Սարգիս Օհանջանեանը, Մովսէսը, ԲԺ. Յակոբեանը եւ ուրիշները: Ասոնք նպատակ ունէին Երկրի համար գործիչներ ուղարկել, ուժեր հասցնել այստեղ, կազմակերպել եւ ապա հաստատել սուրհանդակային յարաբերութիւն Երկրի հետ: Որպէսզի Սալմաստը ամուր բազա լինէր Երկրի համար, պէտք էր կազմակերպել նաեւ այդ գաւառի ժողովուրդը եւ համակել զայն յեղափոխական գաղափարներով: Այդպէսով, անոնց ամբողջ գործունէութեան առանցքն էր՝ մնալով Սալմաստ, յենարան դառնալ Երկրին համար: Այդտեղէն է որ կ'ուղարկուի Վասպուրական առաջին ուժեղ գործիչը՝ Պետօն: Որպէսզի կազմակերպութիւնը հեռու լինի ժողովրդի եւ թուրք ու պարսիկ կառավարութիւններու աչքէն, անոնք կ'որոշեն խարխիս դարձնել Դերիկի վանքը եւ այդ նպատակով կը ձեռնարկեն անոր վերանորոգման: Վանքը եւ իր շրջակայքը փաստօրէն ենթակայ չէին ոչ պարսից եւ ոչ ալ տաճկաց իշխանութիւններուն: Այնտեղ կային միայն քրտական աշիրէթներ: Քանի մը տասնեակ Փէտայիներ, գրաւելով վանքը, կը հիմնեն այնտեղ տեսակ մը կիսանկախ իշխանութիւն: Ֆէտայիները կը տարածեն իրենց պաշտպանութիւնը նաեւ Դերեկի մօտ գտնուող քանի մը գիւղերու վրայ, (Հախվերան, Փարիկ, Ասլանիկ եւայլն):

Դերիկը շարունակ ենթակայ էր քրտական յարձակումներուն, ինկած լինելով քրտութեան դրեթէ սրտին մէջը, բայց այդտեղ հաւաքուած զինուորները, որոնք յայտնի էին իրենց քաջութեամբ, յետ կը մղէին այդ յարձակումները: Վանքը, այսպէսով, դարձած էր կենդանի մարդարան մը կռիւներուն վարժուելու համար: Այդտեղ էին Վարդանը եւ Սեւ-Քարեցի Սաքօն, որ չունդուրը ուսին, հրացանի հետ միասին, ման կուգար այդ վտանգաւոր ճանապարհները եւ պահակութիւն կ'ընէր: Այդտեղ էին Շէրօն եւ Չաթօն, որ սպաննուեց Դերիկի վանքին մէջ, պատահաբար հրացանի պայթումի հետեւանքով: Այդտեղ էր Մովսէսը, որ իր քաջութեամբ հռչակ էր հանած քիւրտերու մէջ (բայց որ կը սպանուի քիւրտերու հետ իր ունեցած ընդհարման ժամանակ), Վանեցի Կարապետը եւ շատ ուրիշները, որոնք փոխն ի փոխ կ'երթային Երկիր ու կը վերադառնային:

1894 թ., երբ արդէն Փէտայիները ուժեղացած էին թէ Սալմաստի եւ թէ Դերիկի վանքին մէջ, որոշուած է Պետոյին օղնելու համար ուղարկել առաջին զինատար խումբը: Մինչ այդ զէնքերու փոխադրութիւնը կ'ընէին հատ հատ մարդիկ կամ կը կատարուէր քիւրտերու միջոցով: Վարդանը կ'անցնի Վան, ուր կը մնայ իր խումբով մինչեւ 96 թուի կռիւները: Այս յաջող փորձը պատճառ կը դառնայ որ կազմակերպուին ուրիշ խումբեր:

Արմենականները ուժեղ էին Վանի մէջ: Անոնք նաեւ Սալմաստ ունէին բաւականաչափ ոյժ, մանաւանդ որ այդ կուսակցութեան ոգին ու ղեկավարը կը դառնուէր Սալմաստ: Խրախուսուած Վարդանի օրինակէն, Աւետիսեանը կը կազմէ մեծ խումբ մը, մօտ 100 հոգի, որոնց մէջ կը լինին Արմենական դործիչներէն՝ Ուղունը, Սեւ Լաճը, Չարվադարը, Արսէնը, Մուշեղը եւ ուրիշներ: Այդ խումբը նոյն ճանապարհով կը հասնի Վան:

Այդ խումբէն յետոյ, Դաշնակցութիւնը կ'որոշէ երկրորդ խումբ մը ուղարկել Երկիր, Նիկոլի ղեկավարութեամբ, որ Սալմաստ կը դառնուէր այդ ատենը իբրեւ ուսուցիչ: Կը հաւաքուին մօտ 60 զինուորներ եւ Հոկտեմբերի մէջ, երբ արդէն

պիտի ձիւնէր, կ'ուղեւորուին դէպի Երկիր: Անոնք կ'աճապարէին, որովհետեւ կոտորածի շշուկներ կային: Խմբի հետ էր Տէրոյեանը, որ եկած էր Երկրէն: Խումբին կը միանան նաեւ Արմենականներէն 12 հոգի, որոնց մէջ յայտնի Ուստա Փանոսը:

Խումբը երբ ճամբայ կ'իյնայ, ձիւնը կը սկսի տեղալ եւ ծածկել ճանապարհները: Խօշաբ հասնելնուն, ոմանք կ'առաջարկեն յետ դառնալ, բայց Նիկոլը կը յամառի եւ կ'որոշէ ինչ դնով ալ լինի, անցնիլ Երկիր: Առաջ կը շարժուին ու կը հասնին Սարայ: Տասը հոգիի չափ կը մտնեն մարագ մը, ցուրտէն պատրասարուելու համար: Միւս մասը կը մնայ լեռը՝ ձիւնին ու բուքին տակ: Քիւրտերը եւ զօրքը կը նկատեն դանոնք եւ կուգան ու կը պաշարեն: Կը սկսի կատաղի կռիւ մը որ կը տեւէ ամբողջ օրը: Այդտեղ կը սառին Ուստայ Փանոսին ոտքերը:

Խումբը, քանի մը դոհ տալով, կը յաջողի դիչերը պատուել թշնամիին շղթան եւ առաջ կը շարժուի դէպի Վասպուրական: Գետի մը մէջ կը թրջուին զինուորները եւ անոնցմէ տասէն մէկը կը սառի ու կը մնայ ճանապարհին: Տէրոյեանը, որ 12 հոգիով մարագներն էր ապաստանած, ուրիշ ճանապարհով կը յաջողի Վան հասնիլ, իսկ Նիկոլը, խումբի մնացորդով, կը մտնէ Բողազ-Քեասան գիւղը: Հազիւ քիչ մը հանգիստ կ'առնեն, երբ նախորդ օրուայ կռուողները կուգան ու կը պաշարեն խումբի ապաստանած տունը: Տեղի կ'ունենայ ալ աւելի սաստիկ կռիւ մը: Քիւրտերը եւ զօրքը ցախեր կը բերեն եւ տան շուրջը դնելով կը վառեն: Կրակի ու բոցի մէջէն Փէտայիները դուրս կը թռչին եւ շեշտակի կրակոցներով կը սպաննեն բաղմաթիւ քիւրտեր, որոնց մէջ նաեւ երկու ցեղապետներ՝ Շա եւ Զնդի: Քիւրտերը սարսափի եւ շփոթութեան կը մատնուին այս ամենակատաղի կռիւէն, եւ խումբը, օգտուելով ատկէ, դուրս կուգայ գիւղէն ու կը շարունակէ կռիւը, բարձրանալով մօտակայ լեռան վրայ: Զիւնը ճեղքելով Փէտայիները, միշտ հետապնդուելով քիւրտերէ, առաջ կը շարժուին եւ գիչերը իրենց հետքը կորսնցնելով, կը հասնին Վարագ ու կ'ազատին:

Այդ խումբի դժուարութեամբ Երկիր անցնելէն ետքը, Սալմաստի մէջ պարապ չեն մնար եւ կը սկսին աւելի ուժգին պատրաստել մարդիկ ու ռազմամթերք: Այդ ձմեռը կ'անցնին նա-

խապատրաստական աշխատանքներ կատարելով :

96-ի դարնան Վասպուրականէն կը վերադառնան այնտեղ գացողները, որպէսզի նոր ոյժեր տանեն Սալմաստէն : Բողազ-Քեասանի հերոսը՝ Նիկոլը իր շուրջը կը հաւաքէ 10-ի չափ հրացանաւորներ, 40-ի չափ անզէն զինուորներ, որպէսզի զինէ եւ վերադարձնէ Վան : Արմենական Ներսէսը նոյնպէս կը վերադառնայ, Խոյի ճանապարհով, 10-էն 12 հոգիով, որպէսզի զէնք տանի : Այս երկու խումբերուն ալ դժբախտութիւն կը պատահի : Ներսէսը թէեւ ապահով կը հասնի Խոյ, բայց հոն կը ձերբակալուի, իսկ Նիկոլը կը հասնի Դերիկ, որ 95-ի դարնանը, քանի մը զիւղերու հետ, քանդուած էր պարսից կառավարութեան կողմէ, տաճիկներու ստիպման տակ : Նիկոլը կ'ապաստանի աւերակներու մէջ, բայց այդտեղ կը պաշարուի քիւրտերէ : Մերոնք կը համոզեն քիւրտերը չկուուիլ, անոնք, սակայն, համարելով այդ թուլութեան նշան, աւելի համարձակօրէն կը սեղմեն պաշարման օղակը վանքին շուրջը, կը դրաւեն իշխող զիւրքերը եւ կը սպաննեն Շէրօն ու իր մէկ ընկերը :

Զինուած միայն ութը հրացաններով, Փէտայիները կը պաշտպանեն վանքին դուռները : Քիւրտերը քանդուած դմբէթէն կը կրակեն : Նիկոլը խոտեր ու դաղեր կը լեցնէ վանքը, կը վառէ եւ ծուխով կը պաշտպանուի : Երբ գիշերը վրայ կը հասնի, Փէտայիները դուրս կը թռչին վանքի դռնէն եւ սպաննելով քանի մը քիւրտեր, կ'ազատին : Խումբէն փոքրիկ մաս մը կ'երթայ Սանամէրիկ, իսկ մնացածները կը մտնեն Քեօհնա-Շահար, ուր բոլորն ալ, մէջն ըլլալով նաեւ Նիկոլը, կը ձերբակալուին : Յետոյ կաշառքով կ'ազատուին պարսիկներու ձեռքէն : Այդպէսով կ'ուշանայ խումբերու վերադարձը Երկիր : Ատիկա մեծ վնաս կը հասցնէ Վասպուրականի 1896 թ. կռիւներուն :

Նիկոլի ու Ներսէսի Երկրէն դուրս գալէն քիչ մը ետքը, կը սկսին Վասպուրականի կոտորածներն ու կռիւները : Այդ ատենները, Սալմաստ միացեալ ուժերով աշխատանք կը կատարուէր : Հոն հաւաքուած էին ամէն կողմէ, բոլոր կուսակցութիւններէ դործիչներ ու զինուորներ, որոնք կը պատրաստուէին Երկիր անցնելու : Կը կազմակերպուի մեծ խումբ մը՝ բաղկացած Ար-

մենականներէ եւ Դաշնակցականներէ : Այդ իսկ ժամանակ լուր կը ստացուի, որ Վան կռիւն ու կոտորածը սկսուած են : Աւետիսեանի խումբի առաջապահ Մուշեղի խումբէն քանի մը հողի ազատուելով տաճիկներու ու քիւրտերու հալածանքներէն, կուգան եւ կը պատմեն Վանի կռիւներու մասին : Անոնք կը յայտնեն որ Վանը դատարկուեր է յեղափոխականներէ, որ Աւետիսեանի (Արմենական), Պետոյի (Դաշնակցական) եւ Մարտիկի (Հընչակեան) խումբերը ճանապարհին կռիւներու բռնուեր են քիւրտերու հետ : Իսկոյն Սալմաստի բոլոր դիւղերէն կը հաւաքուին զինուորները, մօտ 200 հողի, 24 ժամուայ մէջ ռեկլիզիցիայի (բռնագրաւման) կ'ենթարկուին բոլոր ձիերը եւ ճանապարհ կ'իյնան դէպի տաճիկական սահմանը՝ օղնելու Վանէն նահանջող խումբերուն : Բայց ուշ էր արդէն : Պետոյի եւ Մարտիկի միացեալ խումբերը Կոթուրի ճանապարհին ամբողջովին կոտորուած էին (միայն ասորի մը ազատած էր), իսկ Աւետիսեանի մեծ խումբէն մեծ մասը փճացած էր Բարթողիմէոս Վանքի մօտերը, փոքր մասը՝ 30-40 հողի, փախած էր Սալմաստ, եւ մնացածն ալ յետ նահանջած էր դէպի Վան եւ շրջակայքը :

Ինչպէս ըսի, Երկիր դնալու եւ զէնք փոխադրելու նպատակով ամէն կողմէ Սալմաստ եկած էին բազմաթիւ գործիչներ եւ զինուորներ : Այդտեղ հաւաքուեր էին հին գործիչներէն բնկերներ Օհանեանը, Իշխան Արղութեանը, Սաթենիկը, Նիկօլը եւ նորերէն Սէմէրճեանը, Գուրգէնը եւ ուրիշներ : Կային նաեւ բազմաթիւ զինուորներ՝ տաճիկահայ եւ ռուսահայ : Սալմաստի դաւառակը, որ տնտեսապէս խեղճ վիճակի մէջ էր, անկարող էր պահել այդ հարիւրաւոր օտարականները, որոնք զուրկ էին ապրուստի սեփական միջոցներէ եւ կը կերակրուէին տեղացիներու հաշուոյն : Զինուորներու եւ գործիչներու վրայ սլիտի աւելցընել նաեւ Երկրի մէջ տեղի ունեցած կռիւներու ու կոտորածներու հետեւանքով փախած ժողովուրդն ու զինուորները, որոնք նոյնպէս կը ծանրանային Սալմաստի բնակիչներուն վրայ :

Այս ամէնը առաջ բերած էին Սալմաստի մէջ երկուստեք դժգոհութիւններ եւ ստեղծած էին մթնոլորտ մը, ուր կը բացակայէր փոխադարձ սէրն ու միաբանութիւնը : Այս կացութենէն դուրս դալու համար պէտք էր ելք մը գտնել : Հարցը դրուած

էր այսպէս՝ Վանի անյաջող կռիւներէն յետոյ, երբ այնտեղի ուժերը դուրս կուգային Երկրէն, պէ՞տք էր, արդեօք, հոն դնալ խումբերով կամ դէնք ուղարկել Վան:

Այս հարցին շուրջ կարծիքները կը տարբերէին: Սալմաստ գտնուող դործիչներէն մաս մը, հիմնուած Վասպուրականէն ուղարկուած Վարդանի եւ Տէրոյեանի նամակներուն վրայ, կ'ըսէին թէ պէտք է հոն օգնութիւն հասցնել եւ ոյժ ուղարկել, իսկ միւսները կը կարծէին, թէ պէտք է Սալմաստ հաւաքուած ուժերը տրամադրուին մեծ արշաւանք մը կազմակերպելու եւ վրէժ առնելու՝ խումբերը կոտորող աշիրէթներէն: Առաջին տեսակէտին ջերմ կողմնակից էին Սէմէրճեանը, Կարօն, Գուրգէնը, Արամայիսը եւ տաճկահայ ղինուորութեան մեծ մասը, ինչպէս նաեւ Վասպուրականի դաւառական դործիչները՝ Նոր Գեղի Հաջին, Շատխու Բաղիկը, Յոխնին, եւն.: Արշաւանքի կողմնակից էին՝ Նիկոլը, Բժ. Օհանեանը, Իշխանը, Սաթենիկը: Այդ երկու հարցերու շուրջը նոյն իսկ կիրքեր կը յուզուէին: Զինուորներու պահելը դժուարութիւններու կը հանդիպէր տնտեսական նեղ վիճակի պատճառով, եւ եթէ անհրաժեշտ էր զանոնք ճամբել, ատիկա պէտք էր ընել շուտ: Ի վերջոյ կանգ կ'առնուի միջին ճանապարհի մը վրայ: Կ'որոշուի մաս մը ղինուորներէ պարբերաբար ուղարկել Երկիր, իսկ միւս մասը ցրել շրջակայքը:

Առաջին խումբը կ'որոշուի Օգոստոսի կէսին ուղարկել Պետրոս Սէմէրճեանի ղեկավարութեամբ: Այդ խումբին մէջ կը մտնեն՝ Գուրգէնը՝ Սասունի ապագայ ղեկավարը, Արամայիսը, Խէչօն, Նիկոլը, թիւով մինչեւ 13 հոգի: Ասոնք ապահով եւ անվնաս կը հասնին Վան, ուր կը միանան Տէրոյեանի խումբին: Երբ այս խումբը տեղ կը հասնի եւ միւս կողմէ Երկրէն լուր կը ստացուի որ Դաշնակցութիւնը չէ մեռած, որ ողջ են թէ Վարդանը եւ թէ Տէրոյեանը, կ'ուղարկուի Սէմէրճեանի ճանապարհով երկրորդ խումբ մը՝ 35-էն անց: Իսկ Թադէոս Առաքեալի վրայով, Աբաղայով, փոքրիկ խումբ մը, 7 հոգիէ բաղկացած, Սահակեանի ղեկավարութեամբ: Շէկոյի խումբը Սեպտեմբեր ամսի մօտերքն է որ ճանապարհ կ'իյնայ Սէմէրճեանի ճանապարհով եւ ապահով տեղ կը հասնի (մի երկու թեթեւ եւ

աննշան պատահարներու կը հանդիպին) : Իսկ Արաղայով դնացող խումբը աւելի ուշ դուրս կուգայ, երբ արդէն ցուրտը սկսած էր : Կը պաշարուի Հայդարանցի քիւրտերով, տեղի կ'ունենայ կատաղի կռիւ մը եւ խումբը, թշնամիէն երկու անգամ աւելի զոհեր խլելէն յետոյ, ամբողջովին կ'ոչնչանայ :

Այս դէպքերէն վերջ կը պատրաստուի մեծ խումբ մը՝ մօտաւորապէս 80 հոգիէ բաղկացած, որ Կարօի առաջնորդութեամբ պիտի անցնէր Վան՝ միանալու Վարդանին եւ Տէրոյեանին : Խումբը արդէն պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու, երբ Խոյէն հեռագիր կուգայ, թէ Վարդանը իր խումբով վերադարձեր է Սալմաստ : Կը պարզուի որ երբ Սէմէրճեանի եւ Շէկոյի խումբերը ապահով մինչեւ Վան կը հասնին, կը դրաւեն կառավարութեան ուշադրութիւնը Վանի վրայ եւ քաղաքին մէջ նորէն կը սկսին կռիւներ, որմէ յետոյ ստիպուած կը լինին թողնել քաղաքը եւ դուրս դալ այնտեղէն եւ կռիւ մըն ալ Կէմի մօտ տալէն յետոյ, ապաստանիլ Սալմաստ, ձգելով Տէրոյեանը հիւանդ վիճակի մէջ Վասպուրակիւն : Երբ Երկիր դնացած խումբերը ստիպուած կը լինին իրենց ղեկավարներով թողնել Երկիրը եւ դուրս դալ այնտեղէն, այլեւս անիմաստ կը դառնայ Կարոյի խումբը ուղարկելը : Նորէն կ'ուժեղանայ այն հոսանքը, թէ Սալմաստ հաւաքուած ուժերը պէտք է օդտադործուին արշաւախումբ մը կազմակերպելու քրդերու վրայ՝ առնելու համար Աւետիսեանի, Պետոյի եւ Մարտիկի վրէժը : Նիկոլը աւելի ուժգին կը պնդէ այդ տեսակէտին վրայ, թէ եւ Երկիր դնալու եւ Երկիրը ուժեղացնելու միտքը կը պաշտպանէին կարգ մը մարդիկ, որոնց մեծ մասը տաճկահայեր էին : Վրայ հասնող ձմեռը ժամանակաւորապէս վերջ կուտայ այս տարակարծութիւններուն, անհնարին դարձնելով ե՛ւ արշաւանքը, ե՛ւ Երկիր խումբերը ուղարկելը : Ստիպուած կը լինին ցրել զինուորներու մէկ մասը, ուղարկելով զանոնք մինչեւ Թաւրիզ եւ Կովկաս, որպէսզի թեթեւայ Սալմաստի վիճակը, մինչեւ զարնան դալը :

Այդ ձմեռ կը սպաննուի Շէկօն Թաւրիզ իր զինուորներուն կողմէ : Ան չափազանց կուպիտ մարդ մըն էր, թէ եւ շատ անձնագոհ, եւ չէր կրնար վարուիլ իր զինուորներու եւ ընկերներու հետ : Հասարակ հարցի մը՝ ծխախոտի թէ

Լերակուրի շուրջը վէճ տեղի կ'ունենայ անոր եւ իր զինուոր-
 ներուն միջեւ, որոնցմէ մէկը, համբերութենէն ելլելով, կը
 խփէ անոր գլխուն լուացուելու ատեն եւ տեղն ու տեղը կը
 սպաննէ: Շէկօն կը թաղեն Թաւրիզ: Չայն սպաննող
 զինուորներէն մէկուն համար կ'որոշեն դուրս նետել ընկե-
 րական շարքերէն, մինչեւ որ մեծ քաջութիւն մը չգործէ,
 իսկ միւսին համար կ'որոշեն տեւօր եւ ան կը սպաննուի
 Սալմաստ Կարոյի ձեռքով: Առաջին զինուորը Փարամազի
 հետ Երկիր կ'երթայ եւ կը սպաննուի Վանի ճանապարհին:
 Տարակարծութիւնները արշաւանքի դէմ Երկիր անցնելու
 շուրջը կը շարունակուին մինչեւ դարուն եւ կարծեմ հարցը կ'ո-
 րոշուի ի վերջոյ Ընդհ. Ժողովին կողմէ յօդուտ արշաւանքի:
 Բայց պայքարները սուր կերպարանք կը ստանան եւ Բիւրօն
 Սալմաստ կ'ուղարկէ Շահրիկեանը՝ հարթելու վէճերը եւ ոյժ
 տալու արշաւանքի պատրաստութիւններուն: (Մինչ այդ՝ Երկ-
 րէն կանչած էին նաեւ Տէրոյեանը, որպէսզի ան վճռէ խնդիրը,
 բայց ան անյաջողութեան հանդիպած էր): Շահրիկեանի մաս-
 նակցութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութեանց մէջ կ'որո-
 շեն կազմակերպել պատժիչ արշաւանք, բայց միաժամանակ
 նաեւ Երկիր ուղարկել գործիչներ ու զինական պաշար Վասպու-
 րականի եւ Դուրանի համար: Երբ լեռները կ'ազատուին ձիւ-
 ներէ կը պատրաստուին Երկիր ուղարկելու Յունիսին երկու
 խումբեր, մէկը՝ Տէրոյեանի եւ միւսը հնչակեան Փարամազի
 առաջնորդութեամբ: Տէրոյեանի խումբի մէջ կը մտնեն այն
 ուժերը, որոնք Վասպուրականէն պիտի անցնէին ալ աւելի ա-
 ռաջ՝ դէպի Դուրան: Ատոնց մէջն էր Դուրգէնը, Փարսաղանը,
 Անդրանիկը եւ միւսներ: Այս խումբը ճանապարհ կ'իյնայ եւ
 ապահով տեղ կը հասնի, իսկ Փարամազի խումբը դեռ Վան
 չհասած, կռուի կը բռնուի ճանապարհին, որու հետեւանքով
 անոր մեծ մասը կը կոտորուի եւ միայն քանի մը հոգի կը յա-
 ջողին Փարամազի հետ միասին հասնիլ Վան:

Երբ այդ խումբերը ճամբայ կ'երթային, եռանդոտ պատ-
 րաստութիւններ կը տեսնուին արշաւանքի համար: Ատրպա-
 տականի մարտական եւ միւս բոլոր ուժերը կը կեդրոնացուին
 Սալմաստ: Թաւրիզէն կուգան Թորոսը, Սամսոնը, Արղութեա-

նը եւ Սալմաստի միւս գործիչները, ինչպէս ԲԺ. Օհան-
եանը, Կարօն, Նիկօլը, Վարդանը, Փոխիկը, Արամայիսը, Ախ-
պէրը, Սաքօն եւ յարբեր կրթութեան ու տարբեր դիրքի ուրիշ
ընկերներ եւ զինուորականներ: Հաւաքուածներու մէջ կային
ներքին խմորումներ այս կամ այն անհատին դէմ: Մեծ դժգո-
հութիւն կար մանաւանդ Նիկօլի հանդէպ, որուն չէին համակ-
րեր շատերը (զլխաւորապէս անոնցմէ, որոնք կողմնակից էին
դէպի Երկիր խումբ անցկացնելուն):

Նիկօլի համար էականն էր յաջողցնել արշաւանքը: Թէեւ
ան էր միակ արժանաւորը ղեկավար լինելու արշաւանքին, կամ
առնուադն լինելու ղեկավարի օգնական, բայց զայն կը կարգեն
միայն յիսնապետ, իսկ խմբի ղեկավար կ'ընտրեն Վարդանը,
անոր օգնական՝ Իշխան Արղութեանը, հարիւրապետներ՝ Փո-
խիկը, Ախպէրը եւ ուրիշներ, որոնց անունները չեմ յիշեր.
ձիաւորներու ղեկավար կը դառնայ Սաքօն: Այդպէսով մօտ
400 հոգինոց խումբ մը Յուլիսի կէսերուն ճանապարհ կ'իյնաց
դէպի սահման: Ատիկա առաջին ամենամեծ խումբն էր ամ-
բողջ Դաշնակցութեան գործունէութեան ընթացքին:

Առաուլ լեռ կայ որ կը բաժնէ Տաճկաստանի սահմանը
Պարսկաստանէն. այդ լեռան լանջերին է Խանասորը, որտեղ
ղողան էր ելած Մազրիկցի աշիրէթը, ան որ կոտորած էր Աւե-
տիսեանի խումբը: Որոշում կը տրուի բնաջինջ ընել այդ աշի-
րէթը իր ցեղապետ Շարաֆ բէյով: Երկու օր խումբը աննկա-
տելի ճանապարհ կ'երթայ լեռներով եւ կը պահուի Առաուլի
ծալքերուն մէջ, իսկ դիշերը ճանապարհ գնալով կը պաշարէ
Մազրիկցիներու աշիրէթը: Արշալոյսը դեռ չբացուած խումբը
կը յարձակի Մազրիկցոց վրայ եւ կը կոտորէ ձեռք ընկածը:
Քիւրտերը յանկարծակիի դալով դիմադրութիւն չեն կրնար
ցոյց տալ, եւ կը սկսին փախչիլ, ձգելով ամէն ինչ: Կը յաջողի
ճողոպրիլ եւ Շարաֆ բէյը, թողնելով իր աշիրէթը Փէտայինե-
րու ձեռքին: Քիւրտերէ շատերը կը սպաննուին, իսկ մերոնք,
քանի դեռ չըջակայ աշիրէթները չէին կտրած իրենց ետեւը, կը
սկսին նահանջել դէպի Սալմաստ: Ամէն կողմէ ձիաւորներ կը
հասնին եւ կ'աշխատին նահանջի ճանապարհները կտրել: Ֆէ-
տայիները կը կռուին եւ կուտան իրենցմէ 19 սպաննուածներ եւ

կորսուածներ, որոնց մէջ Կարօն(*) :

Յուժբը իր վրայ դրած խնդիրը գրեթէ յաջողութեամբ լուծելէ յետոյ, կը դառնայ Սալմաստ : Բայց արդէն տաճիկ կառավարութիւնը սկսած էր դիմումներ կատարել պարսից կառավարութեան մօտ, պահանջելով զսպիչ միջոցներ ձեռք առնել հայ Փէտայիներու դէմ : Կրնային լուրջ բարդութիւններ ծագիլ : Մնաց որ այլեւս միտք չկար այդչափ զինուորներ եւ գործիչներ պահել Ատրպատական : Այս նկատումներով, կ'որոշուի զինուորները զանազան ճանապարհներով փոխադրել Կովկաս եւ ուրիշ վայրեր, որով Պարսկաստանը կը դատարկուի Փէտայիներէ : Սալմաստ կը մնայ միայն փոքրիկ խմբակ մը : Գործիչ-

(*) Թէ ի՞նչ է պատահեր իրականին մէջ Կարօի հետ, ոչ ոք գիտէ. կարծիքներ կան, որ ան սպաննուած է քիւրտերէ, իսկ ոմանք ալ կ'ենթադրեն թէ ան ինֆնասպան եղած է : Զայն ոչ ոք տեսեր է յարձակումը վերջանալէն յետոյ՝ նահանջի ընթացքին : Կարօն արդէն մօտ մէկ տարի մահ կը փնտռէր : Ան ունէր հոգեկան խոր վիշտ մը, որ առաջ եկած էր Մարոյի հանդէպ տածած սէրէն : Մարօն ուսուցչուի էր Թաւրիզ եւ դաշնակցական էր : Ան եւս խելագարի նման սիրահարած էր Կարոյին : Բայց քանի որ այդ ատենները հոն (ինչպէս Տանկաստան մինչեւ վերջերը), կը տիրէր հոգեբանութիւն մը, որ սիրահարութիւնը եւ ամուսնութիւնը արգելի կը լինին յեղափոխականի ազատ գործունէութեան եւ սէ'րը որպէս շղթայ մը, կը կաշկանդէ ուխտեալ յեղափոխականի թոհիչները, Կարօն եւ Մարօն կը ջանային խեղդել իրենց բնական զգացումները : Եւ որպէսզի Մարօն ազատէ եռանդուն եւ միշտ երկիր ձգտող Կարօն սիրոյ կաշկանդումներէն, ինֆնասպան կը լինի եւ նամակ մը կը ձգէ Կարոյին, յայտնելով թէ ինչ պատճառներէ դրդուած կ'ընէ այդ քայլը : Կարօն իր սիրած ազգկայ մահէն յետոյ ոչ թէ ինֆզինֆն ազատ կը զգայ կաշկանդումէ, այլ կը մատնուի խոր յուսալքութեան ու հոգեկան տանջանքներու : Կեանքը այլեւս դատարկ ու անարժէք կը դառնայ անոր համար : Ատով պիտի բացատրել անոր անժամանակ ու խորհրդաւոր անհետանալը : Գուցէ ան գնաց Մարոյի ետեւէն, գնաց գայն փնտռելու համար...

ներն ալ կը քաշուին Կովկաս, բացի Սամսոնէն որ մինչեւ վերջ հոն կը կենայ: Մէկ կողմէ կաշառքը, միւս կողմէ պարսիկներու աւանդական անտարբերութիւնը՝ պատճառ կը դառնան, որ այս դէպքերը անցնին անուշադիր: Կը ձերբակալուին միայն տասնեակ մը Աղբակեցիներ ու կը յանձնուին տաճկական հիւպատոսին, որ տեսնելով անոնց Փէտայի չլինելը, կ'ազատէ զանոնք եւ ասով ալ խնդիրը կը փակուի:

Խանասորի արշաւանքի բարոյական արժէքը մեծ եղաւ կուսակցական վերակենդանացման եւ քիւրտերու հետ բարեկամանալու տեսակէտէն: 1896 թուականէն յետոյ, ընդհանուր յուսալքում կը տիրէր հայութեան մէջ. յեղափոխականներու վարկը ինկած էր ժողովրդի աչքին: Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ ամենահին եւ ամենէն ուժեղն էր հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու մէջ, ենթակայ էր առաւել չափով ռեակցիայի հարուածներուն: Յուսալքումը թափանցած էր ոչ միայն ժողովուրդի, այլ նոյն իսկ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ եւ մինչ նա, ազդուելով այդ ամենքէն, համարեա թէ ձեռք կը քաշէր Տաճկահայ խնդրէն, Դաշնակցութիւնը Խանասորի արշաւանքով կը յայտարարէր դործով որ ինքը պիտի շարունակէր Հայկական հարցի հետապնդումը, մինչեւ որ ան գոհացուցիչ լուծում մը ստանար: Խանասորի մեծ դէպքը լքուած հողիներուն կենդանութիւն տուաւ: Դաշնակցութիւնը, շնորհիւ այդ արշաւանքի, իսկեց Հնչակեան կուսակցութենէն խոշոր հատուածներ եւ առաւ ու ձուլեց իր մէջ:

Արշաւանքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ նաեւ քիւրտերու հոգեբանութեան վրայ: Անոնք տեսան որ Հայը կրնայ պատժել զինքը կոտորողը եւ կրնայ ընել ատիկա կազմակերպուած եւ բաւականին մեծ ուժերու միջոցով: Անոնք սկսան վախնալ հայերէ եւ հասկցան որ ապագային ամէն անգամ պատասխանատու պիտի ըլլան իրենց արարքներուն համար՝ ընդդէմ հայերու: Խոր տպաւորութիւն ձգեց քիւրտերու վրայ նաեւ Փէտայիներու ուժը, որ չափազանցեալ ձեւով անդրադարձաւ անոնց երեւակայութեան մէջ: Դաշնակցութիւնը այսուհետեւ կը պատկերանար անոնց որպէս մի պետութիւն, որ թէեւ թոյլ էր Տաճկաստանի համեմատութեամբ, բայց ունէր պահանջներ, որոնք ար-

դար էին եւ որոնք օր մը կրնային իրականանալ: Հայերը, կ'ենթադրէին քիւրտերը, կարող էին իշխանութիւն ունենալ եւ պատժել զիրենք: Ատոր իբրեւ հետեւանք, անոնք աւելի զգոյշ կը դառնան, կը հակուին դէպի շէղոքութիւն եւ նոյն իսկ կը սկսին որոշ համակրութիւն տածել դէպի հայերը: Քիւրտերու հոգեբանութեան մէջ առաջ եկած այս փոփոխութիւնները ասպագային հիմք պիտի ծառայէին բարեկամութեան եւ համերաշխութեան սկզբունքներու համար: Ինչպէս շատերու, բայց մասնաւորապէս քիւրտերու համար, զնահատելի եւ պաշտելի է Փիղիքական ուժը: Եթէ մէկը ուժ չունի եւ յենուած է միայն դեղեցիկ քարոզներու վրայ, ան քիւրտի աչքին ունէ արժէք չի ներկայացնէր: Խանասորի դէպքով սահմանամերձ բոլոր քիւրտերը զգացին որ հայերը կարող են եւ ուժ ներկայացնել: Ատով պիտի բացատրել այն հանդամանքը, որ 97 թուականէն յետոյ, քիւրտերու յարաբերութիւնները դէպի Փէտայինները ոչ թէ վատացան, այլ, ընդհակառակը, դէպի բարեկամութիւն կամ շէղոքութիւն թեքուեցան, որի հետեւանքով ալ Սալմաստի եւ Վասպուրականի դործունէութիւնը հիմնովին փոխուեցաւ: Մինչ այդ, ռազմամթերքի փոխադրութիւնները կը կատարուէին խումբերու միջոցով, որոնք մի մի հրացան առած, մեծ մասամբ կռուով, որու ընթացքին մեծ քանակութեամբ զոհեր կուտային, կ'երթային մինչեւ Վան: Այնպէս խումբի մի մասը, զէնքերը հոն թողնելով, իսկ միւս մասը այդ անդէնները պաշտպանելու համար, առնելով տարած զէնքերու մի մասը, նորէն կը վերադառնային Սալմաստ, որպէսզի վերստին զինուին եւ դառնան Երկիր: Տարուած ռազմամթերքին 15-20 առ հարիւրը միայն կը հասնէր իր նպատակին, իսկ մնացածը կամ կը կորսուէր, անցնելով քիւրտերու ձեռքը կռիւներու ընթացքին, կամ կը ծախսուէր ճանապարհին այդ նոյն կռիւներու ժամանակ, եւ կամ յետ կուգար նորէն Պարսկաստան: Երկիրը իրականին մէջ, շատ քիչ օգուտ կը ստանար այդ խումբերէն, բայց ուրիշ միջոց չկար, որչափ ատեն որ քիւրտերը թելադրուած տաճիկ կառավարութենէն, անպատասխանատու կերպով ամէն մի զնացոյ կարաւան կը խուզարկէին ու կը թալլէին, ամէն մի օտարական կը ձերբակալէին, ամէն մի մարդ, լինի հայ թէ քիւրտ, եթէ ան

կը կասկածուէր թէ զէնք, նամակներ կամ գրականութիւն կը փոխադրէ, կը սպաննէին :

Խանասորի արշաւանքէն յետոյ, սակայն, բոլոր քիւրտերը ինքզինքնին զսպուած կը պահէին եւ եթէ կառավարութեան անմիջական ճնշումը չլինէր, չէզոք դիրք կը բռնէին եւ երբեմն ալ նոյն իսկ կ'օգնէին մեր փոխադրական գործին : Որով, եթէ մինչեւ 1908 թիւը, մօտ տասը տարի, քիչ եղած են կռիւները եւ քիչ խումբեր անցեր են դէպի Վասսուրական, բայց շատ բեղմնաւոր եղած է մեր աշխատանքը : Սալմաստի եւ վանքի միջոցով միայն, փոխադրուեր են միլիոնաւոր փամփուշտներ եւ հազարաւոր զէնքեր, եւ մարդկային զոհերի թիւը եւ զէնքերու կորուստները շատ աւելի սակաւ են եղած, քան 90-96 թ. թ. :

1897-ին Սալմաստի մէջ կը մնայ Լեւոնը, Յովհաննէս Խանաղեան անունով ուսուցիչ մը, որ նամակներ կը դրէ եւ կ'ուղարկէ եւ կապ պահպանելու գործը մինակը կը կատարէ : Ուրիշ աչքի ընկնող մարդիկ չլինելով Սալմաստ, տաճիկ եւ պարսիկ կառավարութիւններու ուշադրութիւնը կը հեռանայ այս կէտի վրայէն : Այդ ժամանակամիջոցին արդէն գործի դուռնի անցած էին իրենք՝ Սալմաստցիք, որոնցմէ էր Ղալասարի յայտնի Սարգիսը : 1898-ին կուղայ նաեւ Սամսոնը եւ աւելի հաստատուն հիմերու վրայ կը դնէ փոխադրական եւ Երկրի հետ կապ պահպանելու գործը :

Այդ ժամանակները Երկիր կը դտնուէր Վաղդէն Տէրոյեանը : Անոր օգնելու համար կ'ուղարկուի Շարօն խմբով մը, բաղկացած 10-15 հոգիէ : Շարօն Աբաղայ կուռի կը բռնուի քիւրտերու հետ : Քիւրտերը չեն յաջողիր լուծել Մաղրիկցիներու վրէժը, ընդհակառակը, Շարոյի փոքրիկ խումբը հրաշքներ կը գործէ եւ ատով աւելի կ'ամրացնէ Փէտայիներու զօրութեան ու անպարտելիութեան գաղափարը : Թէեւ Շարօն կը կորսնցնէ երեք հոգի իր ղինուորներէն՝ Ամրէն, Կարապետը (երրորդին անունը չեմ յիշեր), բայց կը խլէ թշնամիներէն 20-է աւելի զոհեր ու տեղ կը հասնի : Շարոյի խումբի անցնիլը պատճառ կը դառնայ որ տաճիկ կառավարութիւնը նորէն ուշադրութիւն դարձնէ

Սալմաստի վրայ. խուզարկութիւններ կը կատարուին եւ կը ձերբակալուին տեղացիներէն ու դրսեցիներէն քանի մը հոգի, որոնց մէջ Սարգիսը, բայց շուտով կաշառքներով ու տուգանքներով բոլորն ալ կ'ազատուին:

Բազրատ Վարդ. Թաւաքալեանէն յետոյ, Արմենական Արսէն անունով վանեցի վարդապետ մըն էր որ կը հովուէր Սալմաստը: 1899-ին, անոր կը յաջորդէ Խաչիկ Վարդապետը, որու հետ կուգայ Եփրեմը՝ իբրեւ ծառայ: Այդ Թուականին պարսից կառավարութիւնը, տաճկաց ճնշման տակ, աւելի ուշադրութիւն կը դարձնէր Սալմաստի վրայ: Միւս կողմէ, Սալմաստի ժողովուրդին տրամադրութիւնը շատ մը գիւղերու մէջ ի վնաս յեղափոխականներու էր: Դեռ մի կողմ թողած այն ընդհանուր յուսալքումը որ առաջ էր եկած հայութեան մէջ Տաճկահայաստանի անյաջողութիւններու պատճառով, կային նաեւ որոշ արդարացուցիչ պատճառներ: Նախ՝ Սալմաստեցիներու վրայ ծանրացած էին այնպիսի մեծ քանակութեամբ ղինուորներ որ անոնց պահելը վեր էր այդ փոքրիկ եւ աղքատ շրջանի ուժերէն: Երկրորդ՝ գիւղերուն մէջ ցրուած ղինուորները երբեմն անկարողութիւններ եւ բռնութիւններ կ'ընէին եւ ատիկա արդարացի կերպով ժողովրդեան մէջ դժգոհութիւն առաջ կը բերէր: Սալմաստ տեղաւորուած մօտ 500 ղինուորները ամէնն ալ դադափարական մաքուր եւ յեղափոխական ոգիով տոչորուած անճնաւորութիւններ չէին. ատոնց մէջ սպրդած էին եւ շատ կասկածելի մարդիկ՝ իրենց բարքով ու վարքով: Ատիկէ դատ, պարսիկ պաշտօնեաները Փէտայիները ձերբակալելու պատրուակով յաճախ կուգային գիւղերը եւ տուգանքներ կ'առնէին: Տնտեսական եւ հոգեբանական այս դրութիւնը պատճառ դարձած էր որ ստեղծուի որոշ հակակրանք ժողովրդի մէջ յեղափոխականներու հանդէպ, թէեւ պակաս չէր թիւը նաեւ անոնց, որոնք հաստատ մնացած էին իրենց համակրութիւններուն մէջ եւ կը շարունակէին դործակցիլ մեր կուսակցութեան հետ:

Այդ ժամանակները բոլորովին անհետացաւ Արմենական կուսակցութիւնը Սալմաստէն: Ինչ կը վերաբերի Հնչակեաններուն, անոնք մնացած էին միայն մէկ գիւղի՝ Փայաջուկի մէջ, եւ այն ալ աննշան քանակութեամբ, իսկ միւս բոլոր գիւղերուն

մէջ, եթէ տիրական չէր, բայց գոնէ համակրութիւն կը վայելէր Դաշնակցութիւնը: Եւ Դաշնակցականները, ուսուցչի (ինչպէս Սամսոնը), ծառայի (ինչպէս Եփրեմը) եւ կամ պարզ դիւղացիի ու դաղթականի հազուատներու տակ, կը շարունակէին իրենց աշխատանքները:

Կուսակցական դործը կը տարուէր երկու ուղղութեամբ: Նախ՝ ջանք կը թափուէր շարունակել փոխադրական յարաբերութիւնը Երկրի հետ, այնտեղ ուղարկելով քիւրտերու եւ հայերու միջոցով կազմուած զինատար խումբեր, «ապրանք» եւ միաժամանակ նաեւ զինուորական խումբեր: Կուսակցութեան երկրորդ մտահոգութիւնն էր մշակութային դործունէութիւնը, որուն ան լծուած էր մեծ եռանդով:

Երկիր ուղարկուած խումբերէն յիշատակենք Փոխիկի խումբը^(*), որ մօտ 15 հոգիով կ'անցնի անվտանգ մինչեւ Վան: Բայց այնտեղ չկար այլեւս Տէրոյեանը, որ սպաննուած էր Կուրուբաշի կռուին եւ զինուորական խմբի պահելը Վանի մէջ դարձած էր դժուար: Այնտեղ եւս այդ ատենները յուսահատութիւն եւ յուսալքում կը տիրէր: Փոխիկը կը ստիպուի թողնել Վանը եւ 10 հոգիով վերադառնալ դէպի Սալմաստ: Ճանապարհին կռիւի կը բռնուի, բայց կը յաջողի խուսափիլ եւ ապաստանիլ Սալմաստի Մահլամ դիւղը:

Մահլամի դիւղացիք խորհուրդ կ'ընեն եւ կ'որոշեն չընդունիլ Փոխիկին խումբը եւ կ'առաջարկեն անոնց չմտնել իրենց դիւղը: Բայց զինուորները յողնած ու դադրած, ոտքերնին ուռած, չեն կրնար դիւղէն հեռանալ (եւ ո՞ր հեռանային), եւ կը տեղաւորուին դիւղէն դուրս, այգիներու մէջ, բացօթեայ, իսկ

(*) Որպէսզի կառավարութիւնը քիչ ուշադրութիւն դարձնէ Սալմաստի վրայ եւ ժողովուրդն ալ հանգիստ լինի, Սամսոնը Փոխիկի խումբէն գատ, Վան կ'ուղարկէ նաեւ Ախպէրի խումբը (որու մէջ էր Դարմօն) Վանֆի ֆանապարհով: Այս խումբը՝ բաղկացած 12 հոգիէ, չ'անցնիր Երկիր սակայն, եւ կը տեղաւորուի վանֆին մէջ եւ անոր շրջակայքը, որովհետեւ լուր կը ստացուի որ Վանը նեղ վիճակի մէջ է եւ ֆանապարհներն ալ փակուած են:

Փոխիկը, որ ծանր հիւանդ էր, կը տանին Ղալասար՝ բժշկելու համար: Մահլամի գիւղացիներու «մեծամեծները» կուգան Դաշնակցութեան ներկայացուցչին՝ Սամսոնին մօտ, կը պատմեն անոր եղելութիւնը եւ կը խնդրեն հեռացնել գիւղէն այդ զինուորները, հակառակ պարագային, իրենք պիտի երթան եւ յայտնեն Չարդամին եւ կառավարութեան: Սամսոնը կը համոզէ որ դոնէ մի երկու օր միջոց տան, բայց գիւղի ներկայացուցիչները, կարծելով որ կ'ուզէ ժամանակ վաստակել՝ որպէսզի զինուորները կամաց կամաց նորէն ոտքի տեղ ընեն ու մտնեն գիւղը, ուղիղ կ'երթան Չարդամին ու կը խնդրեն որ իրենց գիւղէն դուրս ընեն Փէտայիները եւ կամ բանտարկեն:

Մահլամ գիւղի այդի մէջ տեղաւորուած 8 զինուորներէն միայն 3-ը հրացանով էին: Արշալոյսին պարսիկ սարբաղներ կուգան եւ կը շրջապատեն այդ զինուորները: Պարսկաստանի մէջ արդիւուած էր կռիւ ընել պարսիկներու դէմ, ուստի առանց կռուի մերոնք կ'ուզեն հեռանալ ու բարձրանալ լեռը: Ճանապարհին անոնցմէ մէկը կը սպաննուի, իսկ միւսները կ'երթան եւ կը մտնին բուրջի մը մէջ: Այդտեղ պարսիկները կը սպաննեն եւ կամ կը վիրաւորեն մէկ-երկու հողի, թէեւ մերոնք որեւէ դիմադրութիւն ցոյց չեն տար, եւ ապա կը ձերբակալեն միւսները: Այդ դժբախտները այնպէս կը կարծէին որ զիրենք պիտի չսպաննեն եւ պիտի կրնան կաշառքով ազատիլ, ինչպէս ցարդ եղած էր: Բայց սխալած էին. բոլորն ալ կը սպաննեն, գլուխները կը կտրեն ու կը տանին Դիլման, յայտարարելով որ կռուի մէջ են սպաննած բոլորն ալ: Այդ լուրին վրայ Եփրեմը նոյն օրն իսկ կը հաւաքէ 6-7 հողի զինուորներէն, որոնց մէջ Սարբաղ Խէչօն, Դարմօն, Գրէն եւ միւսները, եւ առանց հաշուի առնելու որ Մահլամի մէջ նստած էին Չարդամի զինուորները, որպէսզի պաշտպանեն դաւաճանները, կ'երթայ գիշերով այդ գիւղը, կը մտնէ Մուղսի Դաւիթի տունը, որ հեղինակներէն էր զինուորներու սպաննան եւ սուրի կը քաջէ Դաւիթը եւ անոր ընտանիքին բոլոր անդամները: Յետոյ նորէն ծածուկէն դուրս կ'ելլէ գիւղէն: Առաւօտեան, երբ Մուղսի Դաւիթի դուռը չի բացուիր, ժողովուրդը եւ գիւղը դտնուած պարսիկ զինուորները ներս կը մտնեն անոր սուռնէն եւ կը տեսնեն սոսկալի պատ-

կերը: Այս սպանութիւնը այնքան կ'ազդէ սարբազներու վրայ, որ փոխանակ շարունակելու մնալ դիւղը, դուրս կ'ելլեն այդտեղէն ու կը հեռանան: Իսկ դաւաճաները, որոնք երկու հողի էին՝ Առաքել եւ Ստեփան, կը փախչին Մահլամէն: Բայց անոնք եւս չեն ազատիր. մէկը կը սպաննուի շուտով, իսկ միւսը, որ փախած էր Ռուսաստան, կը յաջողին սպանել միայն 1905 թուին:

Սկսած 1899-ի թւէն, երբ տեղի ունեցաւ այս դէպքը, մինչեւ 1902 թ. կ'անցնին միանգամայն խաղաղ տարիներ: Այդ թուականներուն կը հրատարին Երկիր մարդ ու դէնք ուղարկելու նախկին սխտեմէն: Կարեւոր ընկերներէն շատերը, ինչպէս Վարդգէսը, Սասունի Վահանը, Երկիր կ'անցնին ծալտուած, քիւրտերու միջոցով, առանց կռուի եւ դալմադալի (աղմուկի): Այդ թուականներուն «ապրանքները» (ռազմամթերք) մէկ կողմէն կը ստացուէին Թաւրիզէն, այնտեղ պատրաստուած յատուկ կառքերով եւ միւս կողմէ՝ կուղային Զուլֆայէն՝ Սոյի վրայով՝ եւ կը պահուէին Սարգսի միջոցով պահեստներուն մէջ: Իսկ Սամսոնը, որ բոլոր դործերու վերին հսկողն էր, կը պատրաստէր սուրհանդակային եւ փոխադրական զիծեր, կ'օգտագործէր այդ նպատակով վարձկան քիւրտեր կամ պարսիկներ ու երբեմն ալ հայեր՝ քրդերու հետ խառն: Ասոնք շարունակաբար կ'երթային կուղային եւ ռազմամթերք, զրականութիւն, նամակներ եւ երբեմն ալ մարդիկ կը տանէին ու կը բերէին:

Միաժամանակ, ժողովուրդը քիչ մը շունչ առած հոն մինչ այդ ապաստանած զինուորները կերակրելու ծանր պարտականութենէն, ինչպէս նաեւ պարսիկ կառավարութեան տուգանքներէն, ի վիճակի էր նուիրուելու մշակութային եւ յեղափոխական խաղաղ աշխատանքներու: Այդ յետամնաց դաւառին մէջ կը բացուին կանոնաւոր դպրոցներ, կը հիմնուին դրաղարաններ եւ կը կազմակերպուին ներկայացումներ: Կեանքը մտնելով այսպիսի բնական ու խաղաղ հունի մէջ, Երկրի դործն ալ աւելի արդիւնաւոր եւ աւելի ուժգնօրէն առաջ կը տարուի՝ Սալմաստի միջոցով:

1903-4 թ.թ. Սալմաստի մէջ եռուղեռ կը տիրէր: Երկրէն

աւելի յաճախ դուրս կուգային մարդիկ գնալու, Սալմաստի վրայով, դէպի Կովկաս, Բալկանները եւ մասնակցելու Ընդհ. Ժողովին: Ատոնց կարգին յիշենք Երկաթը, Ջոջ-Աղան եւ ուրիշները: Դրսէն ալ Երկիր կը մտնէին նոր ուժեր եւ նոր գործիչներ, ինչպէս, օրինակ, Կոմսը, Իշխանը, Սերգէյը (Արամը) եւ այլն: Չէնքերու փոխադրութիւններ կը կատարուէին աւելի յաճախ եւ մեծ քանակութեամբ: Ալեքսանդրապոլի պահեստներէն դողացուած փամփուշտներու մեծ մասը եւ այն զէնքերը որ կը գնուէին Տուլայէն եւ Սիբիրէն, կը կեդրոնանային Սալմաստ, Սամսոնի ձեռքը, Սարգսի պահեստներուն մէջ եւ այդտեղէն գիշերով կամ նոյն իսկ ցերեկով, քիւրտերու եւ պարսիկներու կարաւաններու կամ շալակաւորներու միջոցով կը փոխադրուէին անվտանգ մինչեւ Վան:

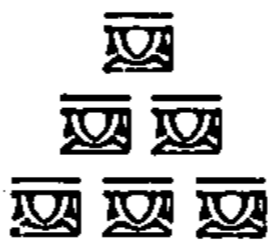
Փոխադրութիւնները կը կատարուէին երեք ուղղութեամբ: Նախ՝ Թաղէոս Առաքեալի վանքի միջոցով, որու մասին խօսեցայ ասկէ առաջ: Յետոյ՝ ուղղակի Խոյի եւ Կոթուրի վրայով, առանց մտնելու Թաղէոս Առաքեալի վանքը եւ կամ Սալմաստ: Եւ վերջապէս, երրորդ կէտն ալ Սալմաստն էր, որ երկու ճանապարհով ալ կը լեցնէր իր պահեստները: Այդ կէտերէն իւրաքանչիւրին մէջ կ'աշխատէին յատուկ մարդիկ: Չորրորդ դիժմըն ալ կ'ուղէին բանալ Ուրմիայէն դէպի Լեռնապար:

Գործը վերոյիշեալ ուղղութեամբ պիտի շարունակուէր մինչեւ 1908 թուականը: Այդ թուականներուն միտք կը յղացուի, մեղի միացնելու նպատակով, կապ հաստատել Ջուլամերիկի ասորիներուն ու Մար-Շիմոնին, եւ քիւրտերու Շէյխ Թահիային հետ, որպէսզի Վասպուրականի մէջ հայերու, ասորիներու եւ քիւրտերու հետ միասին շարժում ստեղծուի: 95-96 թուականներուն այդ միտքը կը ժպտար Դաշնակցական գործիչներուն եւ այդ նպատակով ուղարկած էին Ուրմիա երկու ընկերներ՝ բանակցելու Մար-Շիմոնի հետ: Ատոնք, սակայն, գործնական արդիւնքի չէին հասած: Նոր փորձ այնուհետեւ կը կատարուի Մալխասի միջոցով, որ կը բանակցի Շամդինանի շէյխի եւ ասորիներու հետ, որպէսզի ասոնք միասին դուրս դան հայերու հետ տաճիկներու դէմ: Այդ բանակցութիւնները թէեւ գործնական մեծ արդիւնքներ չտուին, բայց ունեցան այն հետեւան-

քը որ գոյութիւն ունեցած հակակրանքը դէպի մեզ վերացաւ եւ հնարաւորութիւններ ստեղծուեցան նոյն իսկ այդ երկար ճանապարհներով երբեմն կապուիլ Երկրի հետ :

Սահմանամերձ քիւրտերը, որ բռնած էին Մասիսէն մինչեւ Ուրմիա ձգուող տարածութիւնը, մեզի հանդէպ թշնամական վերաբերմունք չունէին եւ նոյն իսկ բարեկամներ էին : Մաղրիկցի Շարաֆ բէյն անդամ կ'աշխատէր բարեկամ լինել, եւ անոր այդ բարեկամութիւնը այնքան համարձակութիւն էր տուած մերոնց, որ երբեմն նոյն իսկ օր ցերեկով կը ճամբորդէին : Ատոնցմէ էր Շաւրօն, որ կովկասեան շորեր ու չերքեղկա հաղած, քանի մը քիւրտերու հետ, մինակ Աբաղայի վրայով կ'ուղեւորուի դէպի Վան : Բայց երբ Աբաղայի սահմաններուն վրայ դռնուող աղբիւրի մը վրայ կռացած՝ կ'ուզէ ջուր խմել, կը սպաննուի իրեն ուղեկցող քիւրտերու կողմէ : Այդ սպանութիւնը կը կատարուի, սակայն, պարզապէս Շաւրոյի դոյքը սեփականացնելու դիտումով : Նոյնպիսի տխուր բախտի կ'արժանանայ Զոջ-Աղան, որ Ընդհ. Ժողովէն կը վերադառնայ դէպի Վան փոքր խմբով մը (Յ հոգի) : Ան ճանապարհին կռուի կը բռնուի ու կը սպաննուի, առանց կարենալու ղեկուցում տալ Ընդհ. Ժողովի մասին : Բայց այդ փոքրիկ դէպքերը արդեւք չեղան, որպէսզի փոխադրական եւ կապի դործը իր բնականոն ճամբով ընթանայ :

Ամէն ինչ խանգարեց, սակայն, Դուամանի խումբի կռիւը, որուն ես ալ մասնակցեցայ եւ որու մասին արդէն պատմած եմ վերը :

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ԳՈՐԾԻԶՆԵՐԸ. — ՍԱՄՍՈՆԸ, ՍԱՐԳԻՍԸ.
ԿԵՐԹԱՄ ԽՈՅ. ՄԱԼԽԱՍԸ.
ՎԵՐՍՏԻՆ ԹԱԴԵԻ ՎԱՆՔԸ, ԲԺԻՇԿ ՌՈՒԲԵՆԻ ՀԵՏ.

Երբ ես երկրորդ անգամ կովկասէն եկայ Սալմաստ, հոն քիչ բան փոխուած դտայ: Կուսակցական դործերը կ'ընթանային նախկին ձեւով եւ նոյն իսկ աւելի ուժգին թափ առած էին:

Սասունը ընկած լինելով, Անդրանիկը իր ղինուորներու հետ դուրս եկած էր դէպի Սալմաստ՝ վանքի ճանապարհով. անոր ետեւէն Վանէն դուրս ելած էր նաեւ Կոմսը: Ասոնց փոխարէն Երկիր էին անցած նոր ընկերներ՝ Արամը, Յարութիւնը, Շահ-բազը եւ միւսները:

Անդրանիկը եւ Կոմսը անցած էին արտասահման, բայց ասոնց ղինուորները մնացած էին Սալմաստ եւ հոն նոր մ'թնուորտ մը ստեղծած էին:

Ինչպէս ըսի վերը, քիւրտերն ու սլաւոնները Սալմաստի հայ դիւղերու վրայ այլեւս բռնութիւններ չէին դործադրեր սկսած այն օրուանէ, երբ «Ջան Ֆիտայիները» բոյն էին դրած հայերու մէջ: Հայկական դիւղերը, ընդհանրապէս, ազատ էին կողոպուտէ եւ աւերումէ: Քիւրտերը իրենց ալան-թալանը կ'ընէին այլեւս միայն թաթար դիւղերէն: Այսպէսով, թաթարի դիւղերը աւելի դժբախտ վիճակի էին ենթարկուած, քան թէ հայերունը: Սասունի եւ Մուշի ղինուորները, լեցուելով այդ

փոքրիկ գաւառակը, դարձած էին սլաշտպան ոչ միայն հայերու, այլ եւ տեղական թաթարներու: Սալմաստի թաթարները կը սլահէին քանի մը Փէտայիներ իրենց գիւղերուն մէջ, որովհետեւ ասոնց ներկայութիւնը բաւական էր որպէսզի քիւրտերը համարէին այդ գիւղը Փէտայիներու գիւղ եւ այլեւս չթալլէին այնտեղի բնակիչները եւ կամ վերադարձնէին անոնցմէ խլած կողոպուտը:

Բազմաթիւ մանր-մունր դէպքեր ու կռիւներ եղած էին աւազակներու եւ այդ նորեկ զինուորներու միջեւ, որոնց շնորհիւ բարեկամութիւն եւ փոխադարձ համակրանք ստեղծուեր էր տեղական թաթարներու եւ հայերու միջեւ: Նոյն պատճառով քիւրտերու մէջ աճած էր վախը Փէտայիներէ: Իրերու այս նոր կացութիւնը ունէր նաեւ այն օգտակարութիւնը, որ կուսակցութեան եւ Սալմաստի փոքրաքանակ հայ ժողովրդեան վրայէն վերացած էր մասամբ զինուորներ պահելու ծանրութիւնը:

Քանի մը խօսք ալ Սալմաստի դործիչներու մասին, որոնց հետ մէկ երկու ամիս միայն մնալէ վերջ, մնաս բարեաւ ըրի ու բաժնուեցայ, կարծելով որ այլեւս չսլիտի տեսնեմ զանոնք:

Սալմաստի կուսակցական ներկայացուցիչը Սամսոնն էր, «Սամսոն Սանը», ինչպէս կը կոչէին զայն պարսիկները: Հայերը զայն կ'անուանէին «Պարոն Սամսոն»: Ինչպէս վերը ըսի, սկսած 1898 թուէն, այդ ընկերը միայնակ փոխարինեց Սալմաստի մէջ բոլոր այն դործիչները, որոնք Սանասորի արշաւանքէն յետոյ, ստիպուած եղան հեռանալ Պարսկաստանէն: Մինչեւ անոր Սալմաստ գալը, դէպի Երկիր տանող փշոտ ճանասլարհը բաւական մաքրուած էր: 7-8 տարուայ իր դործունէութեամբ, կուսակցութիւնը բաւական փորձառութիւն ձեռք բերած էր տեղական ժողովուրդը իր հետ կապելու, Երկրին օգտակար լինելու, դէնքեր փոխադրելու, կապ պահպանելու, խումբեր ուղարկելու եւ կառավարութեան հետ յարաբերութիւն մշակելու եւ այլ կարգի դործերու մէջ: Սամսոնը օգտուեցաւ ձեռք ձգած արդիւնքէն եւ Սալմաստի ու շրջակայքի մէջ կատարուող դործունէութիւնը կարողացաւ դնել ամուր հիմքերու վրայ: Ան քիչ

զոհարերութեամբ եւ քիչ զոհերով կարողացաւ մեծ արդիւնքներու հասնիլ:

Սամսոնը մեծ կրթութիւն չունէր, բայց ջանասիրութեամբ եւ ինքնաշխատութեամբ ձեռք բերած էր որոշ հմտութիւն, այնպէս որ կրնար կրթուածներուն իսկ ուղղութիւն տալ եւ ղեկավարել յեղափոխութեան գործը: Ան արհեստաւոր մըն էր, զինադործ մը, որ նախապէս կ'աշխատէր Թորոսի եւ Կարոյի հետ Թաւրիզ, բայց դիտելու ընդունակութիւն ունենալով, կրցեր էր ձեռք բերել փորձառութիւն եւ ատոր շնորհիւ էր որ դարձած էր հեղինակութիւն իր շրջապատին համար: Թերեւս իր արհեստի բերումով, ան ունէր յամառութիւն եւ ուժեղ կամք, եւ կրնար դասել եւ ենթարկել այնպիսի զինուորական ուժեր, զորս կառավարելը եւ իրեն ենթարկելը մեծ դժուարութիւններու հետ էր կապուած: Եւ որպէսզի առաջն առնէ անկարգութեանց եւ յարդել տայ կուսակցական կանոններն ու աւանդութիւնները, ան չէր խուսափեր խիստ միջոցներու դիմելէ՝ ծեծէն սկսած մինչեւ զնդակահարութիւն: Այդպէսով, այդ կարճահասակ մարդը իր շրջապատի մէջ ստեղծած էր դէպի ինքն համակրութիւն, պատկառանք եւ վախ: Ատոր կը նպաստէր նաեւ այդ մարդու հասարակ բնաւորութիւնը, սիրալիր եւ տակտով լինելը, որ երբեմն խորամանկութեան հետ կը խառնուէր: Ան չէր օգտուեր իր դիրքէն, զոր տուած էին անոր կուսակցութիւնը, իր շրջապատը եւ կամ կառավարութիւնը: Անհատական կեանքի մէջ մնացեր էր նոյն հասարակ բանուորը՝ իր բնաւորութեամբ ու վերաբերմունքով դէպի ուրիշները: Ղեկավարի, խանի իր հանգամանքը զգայնել կուտար միայն գործի ժամանակ, եւ այն ալ շատ խիստ կերպով, իսկ իր մասնաւոր կեանքին մէջ ան պարզ եւ քաղցրաբարոյ մարդ մըն էր, որու շնորհիւ եւ իր հետ կը կապէր բոլոր խաւերը:

Սալմաստը տուած է նաեւ տեղական ուժեր, որոնց վրայ կը յենուէին մեր գործիչները: Ատոնցմէ էին Մարտիրոսն ու Ջաքարէն, որոնք նեցուկ կը հանդիսանային Արմենական կուսակցութեան, ու անոր համար աշխատեցան ու նահատակուեցան: Ատոնք ոչ միայն Սալմաստի տեղական գործիչներ էին, այլ եւ Փէտայիներ, եւ խոշոր դեր կատարած էին Վանի «Զոջ կռուին»:

Աւետիսեանի ստեղծագործած այդ մարդիկ անոր կողքին ալ մեռան Բարթողիմէոս Առաքեալի վանքին մօտ :

Շատ դործիչներ կան, որոնք հռչակ ձեռք կը բերեն, որոնց անունները միշտ կը յիշուին, բայց իրականին մէջ ատոնք ոչինչ պիտի դառնային, եթէ չունենային իրենց հետ այնպիսի մարդիկ, որոնք գործի իսկական ուղն ու ծուծը կը հանդիսանան : Սալմաստի շրջանին մէջ, եթէ գործի ղեկավարութիւնը կը պահանէր Նիկոլին, Սամսոնին եւ միւսներուն (եւ նրանք էին երեւացողը եւ կարգադրողը), բայց ատոնց կողքին կար Ղալասար գիւղին մէջ համեստ դիւղացի մը, Սարդիս անունով, որու համար կարելի է ըսել, որ Սալմաստի ամբողջ գործի հողին էր : Եթէ չլինէր այդ ինքնատիպ եւ անձնազոհ մարդը, թերեւս Սալմաստի եսասէր եւ քաղքենի ժողովուրդին մէջ հնար չլինէր ստեղծել վերը մատնանշած միութիւնն ու զոհաբերութիւնը, ինչպէս նաեւ ապահովել ղէնքերու եւ կուսակցական դոյքերու անվնաս եւ անխարդախ պահպանումը : Ան դերվիչ ծնած մարդ մըն էր, որու նշանաբանն էր կուսակցութեան դոյքը պաշտպանել ամէն դնով, մոռանալով նոյն իսկ իր անձը : Այս մարդը միլիոն արժեցող դոյքերի պահապանն էր եւ փոխադրողը, բայց ինքը միշտ անօթի էր եւ միշտ աղքատ : Այդ հասարակ դիւղացին իր մէջ կ'ամփոփէր ժողովրդի անձնազոհութիւնը եւ դադափարականութիւնը եւ կ'ապրէր միայն Հայաստանի ազատագրման ու անկախութեան իտէալով : Ան իր սիրելի ընկերներէն շատերը ճանապարհ դրած էր ղէպի Երկիր, ուր քիչերն էին ողջ հասած եւ ուրկէ ալ աւելի քիչերն էին վերադարձած : Անոր մէջ անձնազոհութիւնը հասած էր ինքնամոռացութեան եւ դարձած էր տեսակ մը բնաւորութիւն : Յայտնի նշան խիող մըն էր հրացանով եւ միշտ կ'ուղէր կռիւի դնալ : Մասնակցած էր Խանասորի արշաւանքին : Դժուար է բնորոշել մեր հասարակական այդ գործիչները, որոնք իրապէս գործը վարողներն են, բայց կ'ամաչեն այդ ցոյց տալ, եւ նոյն իսկ ատոր դիտակցութիւն ունենալը մեղք կը համարեն :

Ահա ատոնց մօտ էր որ ես հիւր եղայ մօտ 10 օր : Հոն ինծի պատմեցին եւ Սերդէյի (Արամի) Երկիր անցնիլը :

Մեր ամենամեծ զուարճութիւնն էր այդ տան մէջ խաղալ

Քասարի հետ, որ հաւատարիմ էր այդ տանը այնպէս, ինչպէս Սարգիսը՝ Կուսակցութեան:

Այդտեղէն զիս կանչեցին Թաւրիզ (չեմ յիշեր ի՞նչ գործով եւ ինչո՞ւ), ուր մնացի մօտ ամիս մը, որպէս Կ. Կոմիտէի գործավար: Գրասենեակային այդ աշխատանքը, սակայն, զիս չէր դոհացներ. ես կ'ուզէի որքան կարելի է շուտ Երկիր անցնիլ:

Թաւրիզէն դացի Խոյ: Կոստին այլեւս հոն չէր, ան անցած էր Կովկաս: Այդտեղ կար ինչ որ տարօրինակ մարդ մը, լայն դէմքով, եւրոպացու դէմքով ու հաղուստով: Ան կը խօսէր արագ-արագ, կարծես բերանին մէջ ինչ որ բան կար եւ այնպիսի հնչիւններով կը խօսէր, ինչպէս որ եւրոպացի պատօրները: Այս մարդը Ամերիկայի մեր ընկերներէն էր, որ եկած էր Կոստին փոխարինելու: Ան կը կոչուէր Մալխաս, բուն անունով՝ Արտաշէս Յովսէփեան, որ իսկական հակապատկերն էր Կոստիի: Կոստին կարճահասակ էր ու հաստ, իսկ Մալխասը՝ բարակ ու երկար: Առաջինը կը հաղուէր թափթփուած ու պատառոտած շորեր, իսկ Ամերիկայէն եկած պարօնը կը կրէր եւրոպական ճանապարհորդական տարագ: Կոստին քաղցրաբարոյ էր եւ միշտ ժպտուն ու խոհուն, նորեկը միշտ բարկացոտ, կարծես վրադ պիտի յարձակէր, եւ կը հայհոյէր՝ «չուն շանորդի» ըսելով: Կոստին համբերող էր, բայց եւ ոխակալ, իսկ Մալխասը՝ վառօղի նման փշտացող ու յետոյ զղջացող: Կոստին կը ղեկավարէր իր ծառայութիւններով, իսկ այս մէկը՝ իր հրամաններով:

Մալխասը ստեղծած էր Խոյի մէջ իրեն համար վիճակ մը, որ խանութիւն կը յիշեցնէր: Չէր կարելի ըսել, սակայն, որ խաներու այդ երկրին մէջ, ան սխալ կ'ընէր: Անոր այդ կեցողածքը թերեւս ճիշտ էր եւ գուցէ աւելի օղտակար, քան հանդարտաբարոյ եւ հեղ Կոստիինը, որ գոմի աղբը կը մաքրէր:

— Ծօ՛, ախպա՛ր, բա... ես Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ, ելլեմ համշարու շորեր հագնեմ, քթոցն առնեմ թրիք թափեմ եւ ատկէ ետքն ալ երթամ Շամղինանի Շէյխին հետ բանակցիմ ու զաշնակցի՛մ: Չէ, ատանկ բաներ ես չեմ հասկնար:

Ծօ՛, ախպար, շուն շանորդի, ատանկ դործ չի դառնար...

Մալխասը նոր էր եկած Շամղինանէն: Ան դացեր էր բանակ-
ցելու թէ ասորիներու եւ թէ Շամղինանի Շէյխին հետ (Իբա-
դուլահի որդի): Արդէն կարծեմ ըսի որ, դեռ 96 թ. թ. միտք
կար կապ հաստատել քիւրտերու եւ ասորիներու հետ, բայց այդ
փորձերը մնացեր էին միայն փորձեր: Մալխասին կը յաջողուի
տեսնուիլ այդ ղէյխերուն եւ բէգերուն հետ, բայց արդիւնքը մեծ
չ'ըլլար: Ինչո՞ւ անոնք իրենց լիքը կուժը մեր դատարկ կու-
ժին պիտի խփէին: Շէյխ Սադըղը համարեա ինքնիշխան էր
Շամղինանի մէջ եւ կարիք չունէր ապստամբելու՝ հայերու հետ
միացած: Սակայն եւ այնպէս, ան բարեացակամ էր դէպի հա-
յերը եւ համամիտ էր անկախութեան գաղափարին: 1895-96
թ. թ., ան չէր թոյլ տուած որ իր քիւրտերը մասնակցին կոտո-
րածներուն, ըսելով որ «Հայերէն յետոյ մեզ պիտի կոտորեն»:
Անոր այդչափի բարեկամութիւնն ալ մեծ բան մըն էր հայերու
համար: Ահա այդ ուղղութեամբ կ'աշխատէր Մալխասը, չմո-
ռանալով պատմել ինծի իր բանակցութիւններու եւ իրենց ցոյց
տրուած արքայավայել ընդունելութեան մասին:

— Շուն-շանորդի, բոլորդ էլ կուզաք եւ իսկոյն Երկիր
կ'երթաք, մենք էջի պէս այս համշարիների մէջ պիտի փտինք,
կ'ըսէր ան ինծի:

* * *

«Բժիշկ» Ռուբէնի հետ նորէն ճամբայ կ'իյնամ դէպի Թաղէի
վանքը: Ճանապարհը ինծի արդէն ծանօթ է. նոյն Ռուբէնի հետ
անգամ մը արդէն անցած ենք:

Ռուբէնը ստիպած է որ ես լաւ շորեր հագուիմ: Գլխիս
դրած էր եւրոպական դլխարկ մը, եւ քթիս՝ ակնոցներ, որոնք
աչքերս կը ցաւցնէին: Երբ մենք Կորեյ դիւղը կը մտնէինք,
իսկոյն՝ «հաքըմ-հաթի» ըսելով բոլորը կը մօտենան եւ իրենց
հիւանդութիւնները կը պատմեն բժիշկին: Շատերը սուտ հի-
ւանդ են եւ պարզապէս դեղ ստանալու համար է որ հիւանդ
կը ձեւանան: «Հաքըմ»ը կուտայ անոնց ինչ որ փոշիներ, զորս
ինքն է պատրաստած (առհասարակ խինին շատ կը բաժանէր
իսկական հիւանդներուն, ըսելով որ «անվնաս դեղ է»):

Մեզ մօտ կը բերեն կին մը, որու փորը ուռած է եւ որ կիսամեռ վիճակի մէջ է: Ինծի Ռուբէնը ներկայացուցած էր որպէս մեծ բժիշկ, «հաքիմ-բաշի» եւ որպէս եւրոպացի: Պատուիրած է որ ոչ հայերէն, ոչ քիւրտերէն եւ ոչ ալ թուրքերէն խօսք մը չարտասանեմ եւ խիստ լուրջ ձեւանամ, երբ ծանր հիւանդներ բերեն մեզի: Ես դերմաներէն կամ ուրիշ լեզուներով խօսքեր կը փնթփնթամ: Մեզի կը բերեն եւ իմ առջեւ կը պառկեցնեն հիւանդ կիներ: Ես դպրոցական դասաղիրքէս կ'արտասանեմ դոց ըրած տող մը՝ «Այն լամ քամ ցու այնմ բախէ» (Գառնուկ մը կը մօտենայ առուակի մը): Ռուբէնը կը թարգմանէ իմ խօսքերը, ըսելով որ բժիշկը կը հրամայէ բաց անել հիւանդի ուռած տեղը: Ես կը շարունակեմ նոյն ձեւով իմ դերմաներէն խօսքերը, Ռուբէնն ալ կը շարունակէ իր «թարգմանութիւնը», ըսելով որ «հաքիմ-բաշին կը հրամայէ որ հիւանդին տանէք հանդիստ պառկեցնէք, որ անոր համար դեղ նշանակած է, բայց դործողութիւն ընել չի կրնար, որովհետեւ դործիքներ չկան իր հետ...»:

Մեզի հետ կ'առնենք այդ դիւղէն պահակներ, իբրեւ վարձատրութիւն եղած բժշկութեան, որպէսզի ապահով կերպով տեղ հասցնենք այն ասլրանքները եւ դէնքերը, զորս կը տանէինք վանք:

Կը հասնինք վանքը: Նոյն վանքն է եւ նոյն մարդիկը: Ոչինչ չէ փոխուած: Գիւղացիք ծոյլ-ծոյլ կանդնած են ասթարի դէղերու շուաքին տակ: Նոյն ձանձրանալի միայնութիւնը, նոյն ճպռոտ պառաւ տնտեսը իր թանապուրով:

Ես պիտի սպասեմ այդտեղ, որ ձիւնը մի քիչ բարձրանայ դէպի լեռները եւ սուրհանդակները կարողանան դալ: Օրերը սպաննելու համար կ'ուղենք շէնք մը շինել: Կը նորոգենք ջրաղացի պատերը եւ ապա կը ձեռնարկենք աւարտել դպրոցի շէնքը, որու կառուցումը սկսուած էր: Պէտք էր մի նոր պատ բարձրացնել երկրորդ սենեակը վերջացնելու համար: Եւ այդտեղ շինած քիչ մը ծուռ ու մուռ պատը իմ եւ Ռուբէնի(*) ձեռքի դործն է:

(*) Բժիշկ Ռուբէնի երազը այն էր թէ ե՞րբ պէտք է «այս շուն-շանորդու ազգը ազատուէր, որպէսզի մենք ալ գնայինք ու

Որպէսզի կարողանայի Երկիր անցնիլ, իբրեւ ծպտուած դեղ-
ջուկ, սկսայ նորէն մերկ ման գալ որ կուրծքս սեւանայ արեւի
տակ: Նորէն սկսայ բոսիկ քալել, որպէսզի ոտքերս ամրանան
չարուխների համար, եւ կամ աղքատի նման ես ալ կարողանայի
բոկոտն քալել լեռներով ու ձորերով:

Այդ օրերուն Վանք եկաւ Կովկասէն Արտաշէս Մելքոնեանը:
Անոր հետ միասին պիտի անցնէինք Վասպուրական:

ապրէինք շան պէս»... Երբ Սահմանադրութիւնը կը յայտա-
բարուի, ան կ'անցնի Վասպուրական եւ կը հաստատուի Ականց,
մտածելով իր անձնական կեանքով ապրել: Բայց պատերազմի
սկզբին, ան, իբրեւ վտանգաւոր մարդ, կը ձերբակալուի առա-
ջին հերթին Տէր-Զարվադարի հետ (Տէր-Մկրտիչ, իսկ նախկին
Զարվադար Յակոբ), եւ այդ երկուքը որ միասին աշխատած էին
Խոյ եւ Մակու, եւ միասին երազած հանգիստ կեանք ապրել,
միասին ալ կը սպաննուին:

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յառաջաբան, էջ 5—12

Երկու խօսք, Հրատարակիչներու կողմէ, էջ 13—14

Յառաջաբանի տեղ, էջ 15—32

ԳԼՈՒԽ Ա. էջ 33—60

Կարսի մէջ Ուխտեալներու հետ.

Հարսնիք-Հաւաքոյթները. Սերգէյը.

Կարսի կազմակերպական ձեւերը.

Հոդային Հարցը. Եկեղեցական կալուածները.

Հոգեբանական մթնոլորտը.

Քաղաքի կազմակերպութիւնը.

Գիւղերու կազմակերպութիւնը.

Կեդրոնական Կոմիտէն.

Գործիչը: Զինուորը եւ Երկիր գնացողը.

Լեւոն Քալանթարեան, Ռուս-Գէորգ, Համօ Զանփոլատեան.

Նահատակութեան հիւանդութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ. էջ 61—101

Շրջիկներու գործերը. .

Պատիժները եւ բանտերը.

Եկեղեցական, Դպրոցական գործերը.

Վ. Զիլինկիրեան եւ իբժ յոյն բարեկամի խորհուրդները.

Կուսակցական Եկամուտները.

Ծախֆերը եւ գէնֆի գ. մները.

Պրոպականդը.

Կ. Կոմիտէն եւ Գործիչները.
Ռուս իշխանութիւնը եւ Կուսակցութիւնը.
Տէռորներ.
Գաղտնի ոստիկանութիւն, դաւաճան եւ մատնիչ
ահաբեկիչները:

ԳԼՈՒԽ Գ. Էջ 102—130

Կարսի անցեալէն.
Առաջին սերունդը. Յունօն.
1880—1892. Հնչակեանները. Կուկունեան խումբը.
1893—1900. Երկրի դէպքերու ազդեցութիւնը Կարսի վրայ.
Հրայրի գործունէութիւնը.
Հոգեբանութիւնը 1904—ին.
Կարսի բերած օգուտները երկրի համար.
Կարսի պատրաստած գործիչները.
Զէնքի փոխադրութիւնը. Հրայր
Զինատար խումբերը 1890—էն 1900 թ.

ԳԼՈՒԽ Դ. Էջ 131—171

Կարսը 1900—1904 թուականներուն.
Նոր եւ հին սերունդները.
Շուշիի երիտասարդութեան մէջ եղած հոսանքները.
Թորգոմ—Թումանը. Մենակը, Իսաջանը.
Սերգէյ՝ գործիչ Կարսում.
Իշխանը.
Բասենի կոիւները. Ներուզ. Խան:

ԳԼՈՒԽ Ե. Էջ 172—198

Շրջիկութիւնս.
Բասենի խումբերու վրէժը.
Հայաստան՝ ֆարմա՞ղ թէ ընկորգ:

ԳԼՈՒԽ Զ. Էջ 199—240

Գնացքի մէջ՝ Կարսէն Գիւմրի.
Գիւմրին եւ իր «Սադ»ը.
Վահան Զալլաթեան.
Վաղօն եւ Վաղոյի «Պաղուարը».

Բիճան եւ Պահեստանոցի թալանը .
Գեորգի «նովեոաները» .
Յովհաննէս Մակարեան , Երկաթ , Վաղարշակ .
Ախլաթի դերը եւ անոր նշանակութիւնը .
Սիմոն Զաւարեան .
Դասախօսութիւն Զարգացի Զորի մէջ .
Կ'երթամ Երեւան :

ԳԼՈՒԽ Է . էջ 241—261

Տպաւորութիւններ Երեւանէն .
Սարգիս Օհանջանեան . Ադօն .
Հին եւ նոր սերունդները .
Նիկոլ Դումանեանին ի պատիւ երեկոյթը .
Իմ նամբաս կը որոշուի .
Մնաս բարով Համոյին . Բորիազը .
Նիկոլ Դումանի հետ դէպի Պարսկաստան .
Խանլուխլար եւ Շախթախթի

ԳԼՈՒԽ Ը . էջ 262—295

Ինչու Պարսկաստանը մեզ հարազատ է .
Արարլու .
Կ'երթամ Խոյի մեր կայանը .
Ընդունելութիւնս . Ինտելիգենտը եւ Ինտելիկիւնտօն .
Կոստին .
Տէր Զարուադարը .
Սարբազ Խէչօն . Գրիշը . Սուրէնը .
Ճամբորդներու պաշտպանութեան գործը .
Դէպի Սանամէրիկ եւ Փայաջուկ .
Փոխիկը .
Ղալասար գիւղում .
Կ'ընդունուիմ Դումանի խումբին մէջ .
Ռագիի կոնիւր .
Վերադարձը :

ԳԼՈՒԽ Թ . էջ 296—313

Խոյ կ'երթամ եւ կը հանդիպիմ Նիկոլ Դումանին .

Կռուի տպաւորութիւններ.
Նիկոլ Դումանի խմբի հաւաքումը.
Քաջագունունի կարծիքը Նիկոլ Դումանի մասին.
Խոյից Թադէի վանք.
Բժիշկ Ռուբէն.
Վարդան Շահպազ.

ԳԼՈՒԽ Ժ. Էջ 314—339

Թադէոս Առաքեալի վանքի մէջ.
Ընծայր Վարդապետը.
Վանքի դերը յեղափոխական գործին համար.
Լուրեր կռիւներու մասին.
Հանի Լեւոնի խումբը.
Երկաթի եւ Թոխմախի խումբը.
Խոխիկի խումբը.
Հնչակեաններու խումբը.
Պատրաստութիւններ Երկիր անցնելու.

ԳԼՈՒԽ ԺԱ. Էջ 340—360

Վերադարձ դէպի Կովկաս.
Երեւան. Գայլ Վահանի եւ Միհրանի խումբերը.
(Քորուն-Մօսունի կռիւները).
Ալեքսանդրապոլ. Կրկին Գէորգի նամէրաները.
Սերգէյ կը տեղեկացնէ Կարսի բոլոր խումբերու կոտորուիլը
Դժոխք խումբը (Վաղարշակ).
Թումանի Որսկան խումբը.
Կ'երթամ տուն՝ Կարս.
Խումբերու վրէժը կ'առնեն.
Բիկովի սպանութիւնը Ջանփոլատեանի կողմէ.

ԳԼՈՒԽ ԺԲ. Էջ 361—388

Պաթում.
Առաջին նամբորդութիւնս Պաթում՝, 1902-ին.
Ալեօշան.
Ակնարկ Պաթումի դրութեան, տիրող հոսանքներու
եւ Դաշնակցութեան ուղղութեան մասին.

Պաթում 1904-ին. Տեոթի մը իմ մասնակցութիւնը.
Զմտածուած նախաձեռնութիւն մը եւ անյարմար
կացութիւն ինծի համար.

ՔԼՈՒԽ ԺԳ. էջ 389—431

Սուլսում-Սոչիի գաղթականներու հարցով կը մեկնիմ
Պարսկաստան.

Կազմակերպութեան մեթոտները Պարսկաստանի մէջ.

Ապակեդրոնացում.

Հայ-Ասորի համագործակցութիւնը.

Յեղափոխական նպատակները. Մոսին հրացանը.

Ատրպատականի կեդր. կոմիտէութիւնը.

Մշակութային, Զինական եւ Յարաբերական գործերը.

Սալմաստի եւ շրջաններու անցեալէն. Դերիկ վանքի

կոիւները. Յաջորդական զինատար խումբեր. վարդան,

Նիկոլի Դերիկի կոիւր. Պետոյի, Աւետիսեանի եւ

Մարտիկի խումբերու նահատակութիւնը.

Խանասորի Արշաւանքը, անոր բարոյական եւ գործնական

արժէքը. Շարօն, Մահլամ գիւղի դէպքը.

Գործունէութիւնը 1899-էն 1904.

ՔԼՈՒԽ ԺԳ. էջ 432—439

Սալմաստի գործիչները. Սամսունը, Սարգիսը.

Կ'երթամ հոյ. Մալխասը.

Վերստին Թադէի վանքը. Բժիշկ Ռուբէնի հետ.

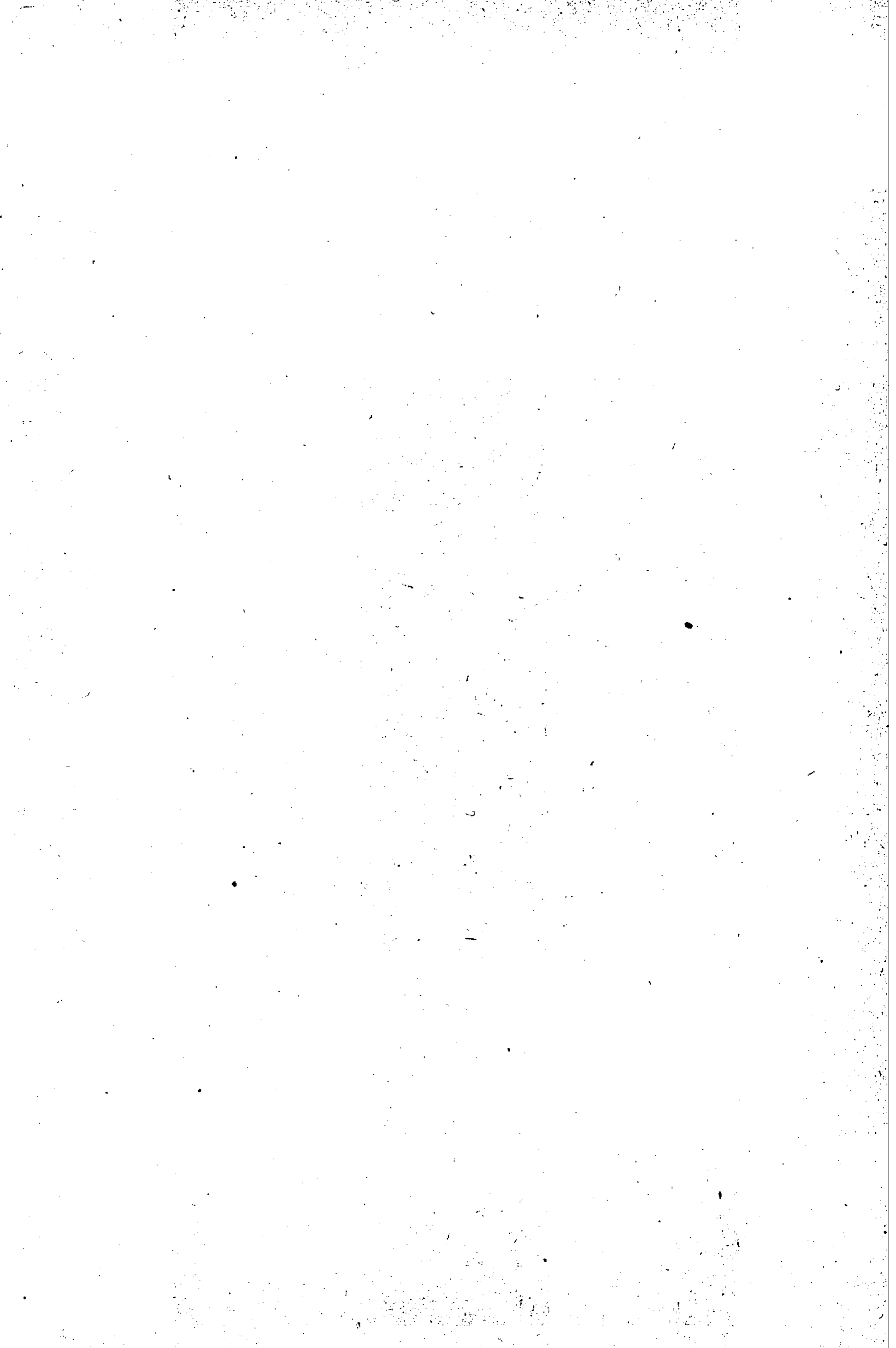
Վ Ր Ի Պ Ա Կ

136-րդ էջ, վերէն վար՝ 23-րդ տողը կրկնուած է:

402-րդ էջ, վերէն վար՝ 11-րդ տողը աւելորդ է:

*ինքն է պատրաստած (առհասարակ խինին շատ կը բաժանէր
քի ընկնող մարդիկ չլինելով Սալմաստ, տաճիկ եւ պարսիկ կա-*

457509

